APA 2599

P. VIRGILII MARONIS OPERA.

INTERPRETATIONE ET NOTIS

ILLUSTRAVIT

CAROLUS RUÆUS, Soc. Jesu,

AD USUM SERENISSIMI DELPHINI.

EDITIO NOVA, AUCTIOR ET EMENDATIOR.

Cui accessit Index accuratissimus, omnibus Numeris & Concordantiis absolutus.

Juxta Editionem novissimam Parisiensem A. 1722.

TOMUS SECUNDUS.

VENETIIS, MDCCXXXV.

APUD SEBASTIANUM COLETI.

CUM SUPERIORUM PERMISSU, ET PRIVILEGIO.

P. VIRGILII MARONIS ÆNEIDOS LIBER VI.

ARGUMENTUM.

Appulsus Æneas in Italiam ad Cumas, petit antrum Sibyllæ Deiphobes: dumque varia Phœbeo in templo descripta contemplatur, jubetur victimas cadere; peractisque sacrificiis consulit Sibyllam de futuris eventibus, deque descensu ad inferos. Sibylla tria respondet: bellum ab Italis instare gravissimum; ramum aureum, inventu perdifficilem, adeunti inferos parandum esse; denique unum ex amicis in litore mortem interim obiisse. Redit Æneas ad suos, mortuum Misenum reperit: hujus exstruendo rogo dum exciditur sylva; columbæ, aves Veneris, ad auream arborem Æneam deducunt. Hic igitur funere perfunctus, nocturnisque sacrificiis ad Avernum antrum inferorum numina veneratus, ad inferos Sibylla duce descendit. Videt illic I. In vestibulo, monstra varia. II. In ripa fluviorum inferorum, umbras defunctorum aditum petentes; inque iis, Orontem, Palinurum. III. In ipso flumine, Charonta portitorem, quem secum de aditu rixantem aurei rami conspectu demulcet. IV. In limine, Cerberum canem, quem sopit objecta offa. V. Ultra limen, sedes varias, quas incolebant: 1. Infantes: 2. Injusta morte damnati: 3. Propria manu perempti: 4. Amantes, in quibus Dido: 5. Bellatores: inter quos Deiphobus, aliique Trojani & Græci duces. VI. Ad sinistram, eminus carcerem videt impiorum pœnis destinatum: quem locum adire cum non possit, à Sibylla varia variorum supplicia edocetur, Gigantum, Salmonei, Lapitharum, Ixionis, Thesei, &c. VII. Ad dextram verso itinere, pervenit ad Elysios campos: ubi multos heroas nactus, à Musæo de loci incolarumque conditione, deque Anchisa, certior factus; in ipsum Anchisen incidit. VIII. Anchises, multa de animarum natura juxta Pythagora documenta præfatus, clarissimum quemque posterorum ad usque Augustum ei ostendit. IX. Denique perlustratis omnibus, per eburneam somni portam Æneas ad suos revertitur; & è Cumano litora, ad Cajetanum navigat.

SIc fatur lacrymans, classique immittit habenas,
Et tandem Euboicis Cumarum allabitur oris.
Obvertunt pelago proras: tum dente tenaci

INTERPRETATIO.

Sic loquitur plorans, & permittit navibus cursum liberum, *& demum appellitur litori Euboico Cumarum.* Nautæ *vertunt proras* ad *mare: deinde*

NOTÆ.

1. *Sic fatur &c.*] Quid fatur? id nempe quod extremis duobus libri quinti versibus continetur, *O nimium cælo, &c.*

Habenas.] Metaphora ab equis petita: quæ liberum impetum cursumque navium significat. Hæc ad ignem translata est, Æn. 5. 662. *Furit immissis Vulcanus habenis.* Et ad crescentes arborum ramos, Georg. 2. 364. *Palmes laxis per purum immissus habenis.*

2. *Euboicis Cumarum, &c.*] *Eubœa*, maxima est Græciæ insula, hodie *Negrepont*: ad septentrionem & orientem, Locris, Bœotiæ & Atticæ, in longitudinem obversa: ab iisque divisa freto angustissimo, quod Euripus dicitur. In angustissimo freti loco urbs est *Chalcis*, quæ continenti Græciæ ponte juncta est. *Æolia*, vel *Æolis*, regio est Asiæ minoris, ad Ægæum mare, & Ioniæ septentrionem: in ea urbs

4 Anchora fundabat naves, & litora curvæ
Prætexunt puppes: juvenum manus emicat ardens
Litus in Hesperium: quærit pars semina flammæ,
Abstrusa in venis silicis; pars densa ferarum
Tecta rapit sylvas, inventaque flumina monstrat.
At pius Æneas arces quibus altus Apollo
10 Præsidet, horrendæque procul secreta Sibyllæ,
Antrum immane, petit: magnam cui mentem animumque
Delius inspirat vates, aperitque futura.
Jam subeunt Triviæ lucos, atque aurea tecta.
Dædalus, ut fama est, fugiens Minoia regna,

anchora sistit naves uncis tenacibus, & curvata puppes tegunt extremum *litus: prompta turba juvenum exsilit in terram Italicam: pars quærit scintillas ignis latentes in venis lapidis: pars colligit ligna* arborum, quæ sunt *opaca domus ferarum; & ostendit repertos fluvios. Sed pius Æneas vadit* ad *templum altum cui Apollo præest, & ad vastam penitus cavernam* & *horrendum penetrale Sibyllæ: cui Deus Delius inspirant magnam animam & intelligentiam, declaratque* res *futuras. Jam intrant sylvas & auratum templum Dianæ. Dædalus, sicut fama perhibet, fugiens regnum Minois,*

N O T Æ.

fuit *Cuma*, nunc *Fosa nova*. Hippocles Cumanus ex Æolia, & Megasthenes Chalcidensis ex Eubœa, coloniam utriusque gentis in Italiam deduxerunt; urbemque condiderunt in Campania circa promontorium occidentale ejus sinus, qui inde *Cumanus* appellatus est, etiam *Puteolanus*, nunc *golfo di Napoli*. Græcis urbs dicta Κύμη, Latinis *Cumæ*, quibusdam etiam *Cuma*: nunc eversa est. Hanc multo post Trojana tempora conditam esse testatur Velleius l. 1. 4. Unde hæc à Virgilio de ea dicta esse necesse est per anticipationem temporis.

4. *Anchora fundabat, &c.*] Quia navim, unde per funem demittitur, committit, alligatque maris *fundo*, atque ita stabilit. Antiquissimæ anchoræ lapideæ fuerunt, ut constat ex Arriano, in periplo ponti Euxini: deinde ligneæ, plumbo munitæ:: postmodum ferreæ. De *Hesperio*, seu Italico litore, Æn. 1. 534.

6. *Semina flammæ*.] Scintillas. Sic Lucretius l. 1. 900. *Verum semina sunt ardoris multa*. Sic Homerus, Odyss. 5. 490. Σπέρμα πυρὸς, *semen ignis*. Imo Lucretius, quasi esset aliquid plantis & igni commune, dixit l. 1. 895. *Donec flammai fulserunt flore coorto*.

9. *Arces quibus altus Apollo, &c.*] Hic notanda sex. I. Æneæ prima cura est, adire Sibyllam: juxta monitum Heleni, Æn. 3. 441. Præceptumque patris, Æn. 5. 731. II. Templum illud in latere orientali collis, urbis Cumanæ pars & veluti arx fuit. III. Exstructum fuit ex uno eodemque rupis saxo, & velut in ipso rupis sinu excavatum. IV. Antrum Sibyllæ non extra templum, sed in intimo templi loco fuit, multos in recessus naturaliter defossum. Habentur ista ex oratione parænetica Justini Martyris, qui annis post Virgilium centum circiter & septuaginta florebat sub Antonino Pio, templumque ipsum vidisse se perhibet: tum ex Agathia histor. l. 1. cujus ætate templum videtur fuisse destructum, aut in arcem conversum; cui caverna Sibyllæ subjecta erat. V. Templum illud, juxta Virgilium, Apollini simul & Dianæ dicatum fuit: siquidem Sibylla vocatur *Phœbi Triviæque sacerdos*. VI. Templo juncta de more sylva fuit, sive *lucus*; aut utrique numini, aut uni Dianæ sylvarum præsidi sacer. De *Sibylla*, infra v. 36. De *Apolline* & *Phœbo*, eodem numine, Ecl. 3. 62. 104. De *Trivia*, Diana, sic à triviis ubi colebatur dicta, Æn. 4. 511. De *Delio vate*, Apolline vatum Deo, Ecl. 3. 67. Æn. 3. 77.

11. *Mentem animumque*.] Non est hæc synonyma, sed rerum diversarum expressio familiaris poetis, Lucretio l. 4. 59. *Mens animi vigilat*. Catullo, Epig. ad Ortalum, v. 4. *Mens animi tantis fluctuat ipsa malis*. Horatio item, &c. Ita distinguuntur à Lactantio, l. 7. *Non idem est Mens & Animus: aliud enim est quo vivimus, aliud quo cogitamus. Nam dormientium Mens, non Animus sopitur: & in furiosis Mens exstinguitur, Animus manet*. Itaque mens, ipsa est Animi intelligentia & consilium: ex Lucretio, l. 3. 616. *Animi numquam mens consiliumque*.

14. *Dædalus, &c.*] Atheniensis, solerti admodum ac subtili ingenio faber ac sculptor, asciæ, terebræ, multorumque aliorum instrumentorum auctor: cum Perdicem, sororis suæ filium, ob inventum serræ usum ex invidia occidisset; judicii metu fugit in Cretam. Hic admissus in gratiam regis Minois labyrinthum fabricavit: sed mox, ob commodatam Pasiphae reginæ operam ad promovendum ejus cum Tauro adulterium, turre inclusus cum Icaro filio, inde sibi, filioque è plumis & cera compactis alis evolavit

Præpe-

15 Præpetibus pennis ausus se credere cœlo,
Insuetum per iter gelidas enavit ad Arctos;
Chalcidicamque levis tandem superadstitit arcem.
Redditus his primum terris, tibi, Phœbe, sacravit
Remigium alarum; posuitque immania templa.
20 In foribus, letum Androgeo: tum pendere pœnas
Cecropidæ jussi (miserum!) septena quotannis
Corpora natorum: stat ductis sortibus urna.
Contra elata mari respondet Gnossia tellus.
Hic crudelis amor tauri, suppostaque furto
25 Pasiphae, mistumque genus, prolesque biformis

ausus committere se aeri cum *pennis velocibus*, *evasit ad frigidum septentrionem per viam insolitam*; *& volans stetit denique super arce Cumana*. *Appulsus primum his terris*, *sacravit tibi remos alarum*, *o Apollo*; *& fundavit vastum templum*. *In portis* erat sculpta *mors Androgei*: *deinde* in *pœnam dare Athenienses jussi singulis annis septem corpora filiorum*, res *misera*! *adest urna* unde *sortes educta* erant. *Cretica insula eminens mari respondet è regione*. *Hic adest amor insanus Pasiphaes* erga *taurum*, *& Pasiphae supposita* per *fraudem*, *& Minotaurus soboles* ejus *biformis mixto genere*,

N O T Æ.

in Siciliam: ubi multa reliquit artis suæ monimenta, juxta Pausaniam & Diodorum. Juxta Virgilium tamen, quem Silius, Juvenalis & Statius ducem secuti sunt, in Italiam aufugit ad Cumas Campaniæ; ubi templum Phœbo condidit; opinor ideo, quod ejus alas ardore non dissolvisset, ut dissolverat alas Icari ejus filii; qui imprudentius per aerem evagatus, alioqui inito cursu, in eam Ægei maris partem cecidit, quæ est ad septentrionem Cretæ, circa Samum insulam; nomenque, & insulæ Sami vicinæ, & huic maris plagæ, reliquit suum.

Minoia regna.] *Cretam*, sive *Candiam*, de qua Æn. 3. 104. Ubi regnavit *Minos*, Jovis & Europæ filius, qui ex *Pasiphae* Solis filia, genuit *Ariadnem*, *Phædram* & *Androgeum*. Multis bellis adversus Athenienses Megarensesque victor: cum fugientem Dædalum insecutus, bello Cocalum Siciliæ regem appeteret, ab Cocali filiabus thermarum vapore suffocatus est: justitiæ nomine sic nobilitatus, ut apud inferos judex animarum à Græcarum fabularum auctoribus constitutus sit: qui tamen iidem, quod ab eo male mulctati sæpe Græci fuissent; ideo familiam ejus, uxorem, filiasque propudiosis figmentis infames fecere.

16. *Enavit ad Arctos*.] In eas evolavit regiones, quæ ad septentrionem Cretæ insulæ sitæ sunt. Pace tamen dixerim Virgilii; Italia Siciliaque multo ad occidentem Cretæ magis vergunt quam ad septentrionem. *Enavit*.] Evolavit: magna enim inter navigationem & volatum affinitas, unde mox alæ vocantur *remigium alarum*: ut enim multiplici remorum ac remigum ordine navis hinc inde provehitur, ita geminis hic inde alis agitatur volucris: Æn. 1. 228. De *Arcto gemina*, sive *ursa*, astris septentrionalibus, Georg. 1. 138. De *Chalcidica*, sive Cumæa arce, supra, v. 2.

20. *Letum Androgeo*, *&c.*] *Androgeus*, Minois & Pasiphaes filius, in publicis Græciæ ludis sæpenumero victor, ab Atheniensibus & Megarensibus ex invidia occisus est. Ideo Megarenses à Minoe bello petiti & subacti sunt. Athenienses tributo mulctati septem puerorum, totidemque puellarum: quos in Cretam, vel quotannis vel tertio aut nono quoque anno, sorte vel delectu, mittere jubebantur, includendos labyrintho, & Minotauro devorandos; Virgilius pueros tantum numerat. *Androgeo*, genitivus est Atticus quartæ inflexionis, τῶ Ανδρόγεω.

21. *Cecropidæ*.] Antiquum Atheniensium nomen: quorum rex primus fuit *Cecrops* Ægyptius, qui populos hujus regionis vagos duodecim in oppida congregavit, primumque vocavit *Cecropiam*; quæ deinde fuit arx Atheniensis urbis, cum Theseus duodecim hæc oppida unam in urbem coegit; murisque cinxit. De *sortibus* ex urna educendis, Æn. 5. 491. De *Gnoso*, urbe Cretæ insulæ, Æn. 3. 104.

24. *Amor tauri*, *&c.*] *Pasiphae*, Solis filia, de qua Ecl. 6. 46. turpi amore tauri correpta, dicitur arte Dædali inclusa vaccæ ligneæ fuisse, qua arte clam *furtimque* suscepit è tauro monstrum *biforme*, semibovem & semivirum, *Minotaurum* nomine: qui inclusus in labyrintho, puerorum Atheniensium sanguine pascebatur. *Taurus* hic juxta aliquos unus aliquis fuit ex aulicis principibus: qui stupri consuetudinem cum Regina, Dædalo administro, habuerat.

25. *Proles biformis*.] Ortus puer ex illa consuetudine; qui ad geminum referri poterat patrem, verum alterum, alterum falsum, unde & nomen ex utroque mixtum tulit. De *Venere*, amoris ac libidinis Dea, Æn. 1. 260.

Mino-

Minotaurus inest, Veneris monimenta nefandæ.
Hic labor ille domus, & inextricabilis error.
Magnum Reginæ sed enim miseratus amorem
Dædalus, ipse dolos tecti ambagesque resolvit,
30 Cæca regens filo vestigia. Tu quoque magnam
Partem opere in tanto, sineret dolor, Icare, haberes:
Bis conatus erat casus effingere in auro;
Bis patriæ cecidere manus. Quin protinus omnia
Perlegerent oculis: ni jam præmissus Achates
35 Afforet; atque unà Phœbi Triviæque sacerdos,
Deiphobe Glauci, fatur quæ talia Regi:
Non hoc ista sibi tempus spectacula poscit:
Nunc grege de intacto septem mactare juvencos
Præstiterit, totidem lectas de more bidentes.

monimentum flagitiosæ libidinis. Hic adest *illa difficultas & error inexplicabilis labyrinthi. Nam Dædalus miserans magnum amorem filiæ regis, ipse explicuit* Theseo *fraudes & circuitus parietum, dirigens filo passus* ejus *incertos. Tu etiam, o Icare, haberes magnum locum in tanta sculptura, si dolor permisisset. Bis conatus erat exprimere in auro calamitatem illam: bis manus paternæ defecerunt. At vero* Trojani *ulterius perlustrassent oculis omnia, nisi Achates ante præmissus* ab Ænea ad Sibyllam, *rediisset; & cum eo Deiphobe* filia *Glauci, sacerdos Apollinis ac Dianæ, quæ dicit hæc Regi: Hoc tempus non petit sibi hæc spectacula: nunc potius erit immolare septem juvencos de armento* adhuc *indiviso, & totidem oves electas juxta ritum.*

NOTÆ.

27. *Labor ille domus, &c.*] *Labyrinthus* quadruplex fuit. Primus Ægyptiacus apud Heracleopolitas, opus multorum regum, cui manum ultimam Psammitichus imposuit. Secundus hic Cretensis, Dædali opus, ad Ægyptiaci exemplum exstructus, sed vix centesimam ejus partem referens. Tertius in Lemno insula, centum & quinquaginta columnis insignis. Quartus in Italia juxta Clusium, opus & sepulcrum Porsenæ Etruscorum regis. Locus fuit multis tramitibus inter se implexis, crebrisque foribus ad fallendos occursus recursusque intercisus: tectus fornicibus undequaque, & multis pyramidibus fastigiatus. Vide Plinium, l. 36. 13.

28. *Regina sed enim, &c.*] *Theseus*, Ægei Atheniensium regis filius, firmatus oraculis à patre veniam obtinuit, ad persolvendum Cretensibus tributum in Cretam cum reliquis pueris proficiscendi. Huc appulsus, pellecta in amorem sui *Ariadne*, Minois & Pasiphaes filia, ejus opera à Dædalo glomeratum filum accepit: quo ad labyrinthi januam alligato, & inter eundum evoluto, cum Minotaurum occidisset, inde remenso itinere egressus, captivos reliquos ipsamque Ariadnen navi secum advexit. Hanc tamen in itinere deseruisse dicitur in insula Naxo: ubi à Baccho suscepta est, & corona donata, quàm deinde inter sidera Dii retulerunt. *Regina* vocatur, id est regis filia: ut Polyxena apud Euripdem *ἄνασσα*. De morte *Icari*, supra v. 14.

31. *Sineret dolor.*] Supprimitur *si* particula; mutaturque tempus pro *si sivisset dolor*.

33. *Protinus omnia.*] *Omnia*, duas ultimas vocales in unam contrahit, ut spondæus fiat. Sic Æn. 5 352. *Unguibus aureis*. De *Achate*, fidissimo Æneæ comite, passim dictum. De *Phœbi Triviæque sacerdote*, v. 9.

36. *Deiphobe Glauci, &c.*] De Sibyllis confusa obscuraque omnia: hæc mihi certiora occurrunt. I. *Sibyllæ* nomine nuncupatæ fuerunt, fœminæ generatim omnes, quæ futura cum aliquo impetu furoris Deique afflatu prædicebant. II. *Nomen* est, à *σιὸς*, Æolica voce, pro Θεός, *Deus*; & *βουλὴ consilium*: ita ut *Sibylla* sit, *divini consilii particeps*. III. Vitæ diuturnitate & virginitatis laude vulgo commendantur. IV. Ambrosius, in epistolam 1. ad Corinth. cap. 2. existimat eas malo spiritu afflatas, non veri Dei beneficio futura conjecisse. Hieronymus tamen adversus Jovinianum lib. 1. videtur existimare divinationem iis à vero Deo in premium virginitatis datam esse. V. Multa de Christo prædixerunt, Cumana imprimis & Erythræa: neque tamen inde, aut vero numine afflatas, aut fide omnino dignas, putat Augustinus. Sic enim ait contra Faustum, l. 13. c. 2. *Sibylla porro, vel Sibyllæ, & si qui alii vates vel philosophi gentium de Filio Dei vera prædixisse perhibentur: valet quidem aliquid ad paganorum vanitatem revincendam: non tamen ad istorum auctoritatem amplectendam: cum illum Deum nos colere ostendimus, de quo nec illi tacere potuerunt, qui suos congentiles populos idola & dæmonia colentes partim docere ausi sunt, partim prohibere ausi non sunt*. VI. Ideo existimo, Sibyllas malo quidem spiritu afflatas fuisse:

Talibus

40 Talibus affata Æneam, nec ſacra morantur
Juſſa viri, Teucros vocat alta in templa ſacerdos.
Exciſum Euboicæ latus ingens rupis in antrum;
Quo lati ducunt aditus centum, oſtia centum;
Unde ruunt totidem voces, reſponſa Sibyllæ.
45 Ventum erat ad limen, cum virgo: Poſcere fata
Tempus, ait: Deus, ecce, Deus. Cui talia fanti
Ante fores, ſubito non vultus, non color unus,
Non comptæ manſere comæ: ſed pectus anhelum,
Et rabie fera corda tument; majorque videri,
50 Nec mortale ſonans: afflata eſt numine quando
Jam propiore Dei: Ceſſas in vota preceſque,
Tros, ait, Ænea? ceſſas? neque enim ante dehiſcent
Attonitæ magna ora domus. Et talia fata

Sacerdos allocuta Æneam his verbis, *invitat Trojanos in altum templum*: *& famuli non tardant* exſequi *mandata* de ſacrificio. *Latus ingens rupis Cumanæ excavatum* eſt *in* formam *antri*: *quò centum lati aditus & centum portæ ducunt*: *unde erumpunt totidem voces*, quæ ſunt *reſponſa Sibyllæ*. *Perventum erat ad os* antri: *cùm Virgo dixit*, *Tempus eſt petendi oracula*. *Deus*, *Deus adeſt*. *Cui dicenti talia ante oſtia*, *repentè non remanſit facies* eadem, *non idem color*, *non capilli ordinati*: *ſed pectus anhelans*, *& cor efferatum intumeſcit rabie*: cœpitque *apparere major*, *nec loquens* modo *humano*: *ex quo correpta eſt ſpiritu Dei jam præſente*: *dixit*que: *Tardus es ad emittenda vota & preces*, *o Ænea Trojane*! *tardus es*: *nam magna oſtia antri terrifici non aperientur priùs*, quàm preces emiſeris: *& hæc locuta*

NOTÆ.

factum tamen, ut in præmium virginitatis, aliqua etiam vera declarari per eas voluerit Deus, ad revincendam ethnicorum pervicaciam. VII. Plures paucioresve à diverſis auctoribus numerantur; decem à Varrone, quem vulgo ſequuntur omnes. *Delphica*, *Erythræa*, *Cumæa*, *Samia*, *Cumana*, *Helleſpontiaca*, *Libyca*, *Perſica*, *Phrygia*, *Tiburtina*. Harum una Tarquinio Priſco, Romanorum regi tres vel novem obtulit libros, ex multarum Sibyllarum vaticiniis contextos: petiitque pretium trecentorum nummorum: deſpecta à rege, tertiam librorum partem abjecit in ignem; tum reverſa, idem iterum pretium popoſcit: iterumque repulſam paſſa, partim librorum alteram incendit, pro reliqua tantundem petiit. Cujus pertinaciam rex admiratus, & perſolvit pretium, & libros inter ſacra Romani imperii haberi voluit, & in Capitolini Jovis ſacrario ſub terram in arca lapidea depoſuit: conſtitutis viris, qui quoties exigerent dubia reipublicæ tempora, libros eos conſulerent. Hi primum viri duo, poſtea decem, denique quindecim fuere Syllæ dictatoris temporibus. Hæc Tarquinii Sibylla, aliis *Cumæa*, aliis *Erythræa*, dicitur, vulgo tamen *Cumana*: nomine *Amalthea*, vel *Demophile*. VIII. Libri illi incendio Capitolii conflagrarunt, anno ante Syllæ dictaturam: quare legati ex ſenatus conſulto miſſi ſunt in pleraſque Græciæ & Italiæ civitates, qui carmina Sibyllarum undique conquiſita Romam deportarent. Hi collegerunt ad mille verſus: qui deinceps magna cura ſervati, tandem à Stilicone Honorii imperatoris ſocero cremati ſunt. Libros autem Sibyllinorum oraculorum octo, qui Græcis verſibus ſcripti circumferuntur, omnino ſuppoſitos puto. IX. Denique hæc Virgiliana Sibylla, *Cumæa* eſſe putatur, ſive *Cimmeria*, quæ in Italia paulo poſt excidium Trojæ vaticinata eſt. Hanc Juſtinus in parænetica orat. ait fuiſſe ortam Babylone, & Beroſi Chaldaicarum rerum ſcriptoris filiam: Virgilius Deiphoben, & Glauci cujuſdam filiam nuncupat; atque ita Græcæ putat eſſe originis.

38. *Grege de intacto*, *&c.*] *Juvencos* nondum jugum paſſos: hi enim uni ſacrificiis apti erant, Georg. 4. 551. *Intacta totidem cervice juvencas*, Deinde numero ſeptem: quia Apollini immolandi erant, uni è Diis ſuperis, quibus impar numerus placet: Æn. 5. 96. De *bidentibus* ovibus Æn. 4. 57.

41. *Alta in templa*, *&c.*] De ſitu templi, & rupis, deque multis ejus oſtiis & receſſibus, de quibus, ſupra v. 9. De *Euboica*, id eſt, *Cumana* urbe, v. 2.

50. *Afflata eſt*, *&c.*] Non tantum tacta vicini numinis ſpiritu; ſed plena & correpta: ut contra Servium contendunt interpretes. Sic Ovid. Faſt. 6. 703. Tibiam dixit *afflatam* quæ vento plena eſt, & quaſi inflata: *Inventam Satyrus primum miratur*; *& uſum Neſcit*, & *afflatam ſenſit habere ſonum*. Igitur *propiore numine*, non eſt *viciniore*; ſed in intima pectoris parte jam *præſente*: maxime cum dicatur, v. 78. *Magnum ſi pectore poſſit excuſſiſſe Deum*.

53. *Attonitæ magna ora domus*.] Oſtia illa

Con-

54 Conticuit. Gelidus Teucris per dura cucurrit
Ossa tremor; fuditque preces Rex pectore ab imo:
Phœbe, graves Trojæ semper miserate labores,
Dardana qui Paridis direxti tela manusque
Corpus in Æacidæ: magnas obeuntia terras
Tot maria intravi, duce te, penitusque repostas
60 Massylum gentes, prætentaque Syrtibus arva:
Iam tandem Italiæ fugientis prendimus oras.
Hac Trojana tenus fuerit fortuna secuta.
Vos quoque Pergameæ jam fas est parcere genti,
Dique Deæque omnes, quibus obstitit Ilium, & ingens
65 Gloria Dardaniæ. Tuque, o sanctissima vates,
Præscia venturi: da (non indebita posco
Regna meis fatis) Latio considere Teucros;
Errantesque Deos, agitataque numina Trojæ.
Tum Phœbo & Triviæ solido de marmore templa
70 Instituam, festosque dies de nomine Phœbi.
Te quoque magna manent regnis penetralia nostris.
Hic ego namque tuas sortes, arcanaque fata
Dicta meæ genti ponam; lectosque sacrabo

siluit. Tremor frigidus subiit in ossa dura Trojanorum; & Rex eorum *misit preces ex intimo corde: O Phœbe, qui* semper *misertus* es *acerborum casuum Trojæ: qui direxisti sagittam Trojanam & manum Paridis in corpus Achillis: te auctore ingressus sum tot maria cingentia magnas terras; & nationes Massylorum longè remotas, & litora vicina Syrtibus. Nunc denique attingimus litora Italiæ recedentis. Hactenus calamitas Trojanorum nos persecuta fuerit. Nunc æquum est vos etiam ignoscere Trojanæ genti, o Dii, & Deæ omnes, quibus adversabatur Troja & magna gloria Troadis. Et tu, o sanctissima Sibylla, prævidens futurum, permitte Trojanos, & Deos vagos, & numina Trojæ jactata, sedere in Latio: non peto regna non debita meis fatis. Tunc statuam Phœbo & Dianæ templa è marmore solido, & dies festos de nomine Phœbi* dictos. *Magnum etiam sacrarium exspectat te in regnis nostris. Ego enim illic recondam tua oracula; & secreta fata declarata meæ genti, & dedicabo tibi viros electos.*

NOTÆ.

centum, id est, plurima, de quibus v. 44. Domus vocatur *attonita*: vel quia vocum erumpentium sono, quasi tonitru concutitur: vel quia attonitos ac trepidos facit, quemadmodum mors dicitur *pallida*, quia pallorem inducit. Et sensus est: Ego quæ nunc te alloquor *ante fores*; non intrabo in ipsa antri penetralia, unde oracula soleo emittere, nisi prius vota conceperis. De *Teucris*, Æn. 1. 239.

56. *Phœbe, &c.*] Trojanis favit: unde Ovidius Trist. l. 1. 2. 5. *Mulciber in Trojam, pro Troja stabat Apollo.* De *Phœbo*, Ecl. 3. 62. De *Paride*, Æn. 1. 31. De *Achille*, à Paride in templo Apollinis occiso, Æn. 3. 321. De *Æaco*, Achillis avo, Æn. 1. 103. *Direxti*, pro *direxisti*: ut Æn. 1. 205. *Acestis scopulos*, pro *accessistis*.

59. *Duce te.*] Ipsius enim oracula sæpius de rerum eventu consuluerat: maxime in insula Delo, Æn. 3. 84. Et ad Leucadem atque Actium, Ibid. 274. Tum in Epiro apud Helenum, Ibid. 359. De *Massylis*, Afris, Æ. 4. 480. De *Syrtibus*, vadosis Africi maris plagis, Æn. 1. 115.

63. *Parcere genti, Dique Deæque, &c.*] Numina Trojæ infesta: *Juno*, Æn. 1. 33. *Neptunus*, Æn. 2. 610. *Pallas* Æn. 2. 162. De *Dardania* gente & *Teucris*, Æn. 1. 239. De *Pergamo*, Æ. 1. 470. De *Ilio* & *Troia*, Æn. 1. 5. De *Latio*, Æn. 1. 10. De *numinibus Troiæ*, Æn. 2. 717. De *Trivia*, Diana, Æn. 4. 511.

69. *De marmore templa, &c.*] Alludit ad pleraque, quæ à Romanis Æneæ posteris in Apollinis honorem instituta sunt. Ad ludos quidem Apollinares primo bello Punico institutos ex Sibyllino carmine, Cornelio Rufo decemviro: qui inde dictus est *Sibylla*, postmodum corrupto vocabulo *Sylla*. Deinde ad templum Apollinis, in Palatio post Actiacam victoriam ab Augusto magnificentissime extructum.

71. *Te quoque, &c.*] Non significat templa Sibyllæ esse extruenda; sed locum duntaxat assignandum in ipsis Jovis Capitolini penetralibus & sacrario, ubi libri Sibyllini reponerentur, sub eorum virorum cura, de quibus diximus, v. 36. De *sortibus* pro *oraculis*, Æn. 4. 346.

74. *Foliis ne carmina manda.*] Hoc Sibyllæ illi peculiare aiunt fuisse, ut palmarum foliis oracula sua describeret; citatque Varronem Hortensius. Cerdanus censet id ex usu fuisse illorum temporum: quibus

Alma viros : foliis tantum ne carmina manda ;
75 Ne turbata volent rapidis ludibria ventis :
Ipsa canas, oro. Finem dedit ore loquendi.
At Phœbi nondum patiens immanis in antro
Bacchatur vates, magnum si pectore possit
79 Excussisse Deum : tanto magis ille fatigat
Os rabidum, fera corda domans, fingitque premendo.
Ostia jamque domus patuere ingentia centum
Sponte sua, vatisque ferunt responsa per auras :
O tandem magnis pelagi defuncte periclis !
84 Sed terra graviora manent. In regna Lavini
Dardanidæ venient, mitte hanc de pectore curam :
Sed non & venisse volent. Bella, horrida bella,
Et Tybrim multo spumantem sanguine cerno.
Non Simois tibi, nec Xanthus, nec Dorica castra
Defuerint : alius Latio jam partus Achilles,
90 Natus & ipse Dea : Nec Teucris addita Juno
Usquam aberit. Quum tu supplex in rebus egenis,
Quas gentes Italum, aut quas non oraveris urbes?
Causa mali tanti conjux iterum hospita Teucris ;

o alma : tantummodo noli inscribere carmina frondibus, ne confusa evolent in *ludibrium rapidorum ventorum : precor* te, *loquere tu ipsa*. Sic *fecit finem loquendi voce. At Sibylla ingens, nondum patiens Phœbi, furit in caverna ;* tentans *an possit expellere è pectore magnum Deum : ille tanto magis exagitatos rabidum, subigens pectus efferatum, & opprimendo accommodat* ad oracula proferenda. *Et jam centum magnæ portæ antri apertæ sunt motus proprio, & emittunt in aerem* hæc *responsa Sibyllæ : O qui evasisti magna pericula maris. Sed majora exspectant te* in *terra. Trojani pervenient ad regnum Lavinium, ejice hanc sollicitudinem è corde : sed cupient quoque non* eo *pervenisse. Video bella, horrida bella, & Tybrim spumantem multo sanguine. Non deerunt tibi Simois, nec Xanthus, nec exercitus Græci : alter Achilles jam paratus est* in *Latio, ipse etiam filius Deæ : & Juno infesta Trojanis non aberit ullo loco. Quem tu, quas nationes Italorum, & quas urbes non implorabis supplex in rebus extremis? Causa tantarum calamitatũ* erit *rursus Trojanis conjux hospitio excipiens eos,*

NOTÆ.

nondum scribebatur in cortice aut papyro, aut pergameno corio ; sed in frondibus tantum arboreis.

76. *Finem dedit ore loquendi.*] Consulto dictum id volunt interpretes : quia interim *animo* multa volvebat precabaturque, dum *ore* tacebat. Ego tamen hic poetæ diligentiam desidero.

77. *Nondum patiens.*] Vel *nondum*, hic significat *non*, ut censet Cujacius : hoc sensu : *Sibylla impatiens Phœbi conatur eum excutere*. Vel potius significat, Sibyllam nondum esse *omnino docilem* subditamque Phœbo, ut ex ipsius arbitrio oracula eloquatur ; sed reluctari, donec fingatur, cogaturque.

78. *Bacchatur.*] Furit more Baccharum, de quibus Æn. 4. 301. *Si possit* : locutio sic explenda, *tentans an possit*. Ut Æn. 2. 756. *Pedem si forte tulisset* : id est, *explorans an pedem retulisset*.

84. *In regna Lavini.*] Regna *Lavinia* : regionem Italiæ, ubi urbs *Lavinium* : sic Æn. 1. 251. *urbem Patavi*, ubi est urbs *Patavium*. An vero jam ante Æneæ tempora *Lavinium* urbi nomen esset diximus Æn. 1. 6. Quidam legunt non male : *regna Latini*, regis ad quem Æneas perveniet, Æn. 7. 45. De *Tybri*, Æn. 8. 330.

88. *Non Simois, &c.*] Comparat vates bella Trojana cum futuris in Italia bellis, ex locorum, personarum, causarumque similitudine. Confert enim *Xanthum & Simoenta*, de quibus Æn. 1. 104. 477. cum *Tybri & Numico*, de quibus Æn. 8. 330. Æn. 7. 150. *Achillem* cum *Turno*, de quo Æn. 7. 56. *Helenam* cum *Lavinia*, de qua Æn. 7. 72. De *Latio*, Æn. 9. 54. De *Doricis castris*, id est Græcis, Æn. 2. 27.

90. *Natus & ipse Dea.*] Ut enim Achilles matrem habuit Thetida, Ecl. 4. 32. sic Turnus Veniliam nympham, Æn. 7. 56.

Teucris addita Juno.] *Infesta* ; & quasi lateri semper *affixa*. Nam *addere*, etsi aliquando bonam in partem sumitur, ut Æn. 8. 301. *Decus addite Divis* : sæpe tamen in malam : & proprie de inflictis verberibus dici probat Taubmannus in Plauti Aulul. Act. 3. sc. 6. v. 19. citatque Macrobius hoc è Lucilio ; *Si mihi non prætor siet additus, atque agitet me.*

93. *Conjux iterum hospita.*] Ut Helena, Menelai uxor, quæ Paridem hospitio Spartæ ex-

Externique iterum Thalami .
95 Tu ne cede malis ; ſed contra audentior ito,
Quàm tua te fortuna ſinet . Via prima ſalutis ,
Quod minime reris , Graja pandetur ab urbe .
Talibus ex adyto dictis Cumæa Sibylla
Horrendas canit ambages , antroque remugit ,
100 Obſcuris vera involvens : ea fræna furenti
Concutit, & ſtimulos ſub pectore vertit Apollo.
Ut primum ceſſit furor , & rabida ora quierunt;
Incipit Æneas heros : non ulla laborum ,
O virgo , nova mi facies inopinave ſurgit :
Omnia præcepi , atque animo mecum ante peregi .
105 Unum oro : quando hic inferni janua regis
Dicitur , & tenebroſa palus Acheronte refuſo ;
Ire ad conſpectum cari genitoris , & ora
Contingat : doceas iter , & ſacra oſtia pandas .
110 Illum ego per flammas & mille ſequentia tela
Eripui his humeris , medioque ex hoſte recepi :
Ille meum comitatus iter , maria omnia mecum ,

& rurſus peregrina nuptia . Tu noli frangi calamitatibus: ſed contra reſiſte audacior, quam tua fortuna te permittet eſſe . *Prima ſalutis via aperietur* tibi *ab urbe Græca , quod non putas . Talibus verbis Cumæa Sibylla canit è receſſu terrificas ambages , & reboat è caverna , obtegens vera obſcuris: ſic Apollo regit habenas , & agitat ſtimulos ſub* ejus *corde . Statim atque furor exceſſit , & os efferatum ſiluit: heros Æneas cœpit* loqui *: O virgo , nulla ſpecies laborum occurrit mihi nova & improviſa : præſenſi & mecum prius mente confeci cuncta . Unum precor , quandoquidem fertur hic* eſſe *porta regis inferni , & obſcura palus Acheronte exundante ;* liceat mihi *ire in conſpectum & vultum dilecti patris: monſtra iter , & aperi ſacras portas . Ego his humeris ſervavi illum inter flammas & mille ſpicula ſequentia , & extraxi e mediis hoſtibus : Ille ſequutus eſt meum iter & omnia maria mecum :*

NOTÆ.

cepit , ab eodem rapta , Trojano bello cauſam dedit : ſic Lavinia , filia Latini , qui Æneam hoſpitio excipiet , Turno promiſſa , ab Ænea expetita , belli iterum auctor erit .

97. *Graja ab urbe* .] Pallanteo , urbe Evandri Arcadis : de quo Æn. 8. 51.

98. *Adyto* .] Loco antri intimo , Æn. 2. 297.

99. *Ambages* .] Circuitus *ambiguos* : ab antiquo *ambi* , *circum* ; & *ago* .

100. *Frena . . . ſtimulos , &c.*] Metaphoræ ductæ ab equis & bobus : quorum illi reguntur frænis atque habenis , hinc inde tractis & *concuſſis* ; hi fuſtibus impelluntur punguntur que præacutis . Fingitur autem Apollo quaſi vatibus inſidens , equitis aut agitatoris in morem .

105. *Omnia præcepi* .] Monitis Heleni, Æn. 3. 441. Monitis Anchiſæ , Æn. 5. 730.

106. *Hic inferni janua regis*.]De hoc aditu inferorum, in Campania Italiæ , ad Avernum lacum dicemus v. 237. De *Acheronte* , æſtuante & ſtagnante , v. 323.

111. *Eripui his humeris* .] E Trojano incendio , Græcorumque poteſtate , Æn. 2. 721.

115. *Ut te ſupplex peterem mandata dabat* .] Cum Æneæ noctu apparuit , Æn. 2. 731.

117. *Alma* .] ab *alendo* proprie dicitur : unde *alma Ceres* , & *alma parens* . Sæpe tamen apud Latinos , pro *pura* ſumitur , ut *lux alma* : atque ita hic pro *Sibylla virgine* .

118. *Lucis Hecate præfecit Avernis* .] *Lucis Avernis* : quia Avernus lacus , juxta quem aditus eſt ad inferos , undique ſylvis cinctus erat , v. 237. *Hecate* , Proſerpina , Æn. 4. 510. 511.

119. *Si potuit , &c.*] Petitionis æquitatem firmat exemplis Æneas . *Orpheus* adire potuit inferos , ut conjugem revocaret : quidni poſſim ut patrem duntaxat videam ? *Pollux* & *Caſtor* toties eadem via eunt ac redeunt : quidni ego ſemel ? *Theſeus* ut Proſerpinam raperet : *Hercules* , ut Cerberum : quidni ego ut pie agam ?

Manes arceſſere , &c.] *Arceſſere* eſt , *advocare* : pro quo poſterioribus temporibus dictum eſt *acceſſere* : neque enim fides iis habenda , qui dicunt , *arceſſere* eſſe *repellere* ; *acceſſire* vero , *advocare* : ſed unum idemque ſignificant : & *arceſſere* quidem magis ex uſu probatiſſimorum ſcriptorum . De *manibus* , infra v. 274. De *deſcenſu Orphei ad inferos* , ad liberandam conjugem Eurydicen , Georg. 4. 454.

120. *Threicia . . . . fidibus* .] *Thracia* , quia Orpheus Thrax fuit : de ea regione , Æ. 3. 14. *Fides* , chordæ citharæ : non quod inter ſe quadam inter ſe concordent , ut vult Feſtus :

Atque

Atque omnes pelagique minas cœlique ferebat
114 Invalidus, vires ultra sortemque senectæ.
Quin, ut te supplex peterem, & tua limina adirem,
Idem orans mandata dabat. Natique patrisque,
Alma, precor, miserere: potes namque omnia; nec te
Nequicquam lucis Hecate præfecit Avernis.
Si potuit manes arcessere conjugis Orpheus,
120 Threicia fretus cithara fidibusque canoris:
Si fratrem Pollux alterna morte redemit,
Itque reditque viam toties: quid Thesea, magnum
Quid memorem Alciden? & mi genus ab Jove summo.
Talibus orabat dictis, arasque tenebat.
Tunc sic orsa loqui vates: Sate sanguine Divum,
126 Tros Anchisiade: facilis descensus Averni:
Noctes atque dies patet atri janua Ditis:
Sed revocare gradum, superasque evadere ad auras,
Hoc opus; hic labor est. Pauci, quos æquus amavit
130 Juppiter, aut ardens evexit ad æthera virtus,

atque tolerabat omnes minas & cœli & maris, quamquam *infirmus*, *supra robur & conditionem senectutis. Præterea, ut convenirem te supplex, & venirem tuam domum, ipse rogans me*, simul *dabat jussa. O alma, precor, miserere filii & patris: nam potes cuncta: nec frustra Hecate præposuit te sylvis infernis. Si Orpheus potuit evocare umbram uxoris, adjutus cithara Tracia & chordis sonantibus: si Pollux eripuit fratrem alterna morte, & toties it reditque per* illam camdem *viam: cur proferam Thesеum; cur magnum Herculem? mihi etiam origo est à supremo Jove. Talibus verbis precabatur, & tangebat altaria: Tunc Sibylla cœpit ita loqui: O create sanguine Deorum, Trojane fili Anchisæ: facilis* est *descensus* ad *inferos: porta nigri Plutonis aperta est diu noctuque: Sed referre pedem, & redire ad aerem sublimem, hæc est difficultas, hic labor. Pauci Deorum filii, quos justus Jupiter dilexit, vel quos generosa virtus extulit ad cœlum*,

NOTÆ.

sed omninò, à σφίδες, quæ Hesychio *chordæ* sunt.

121. *Pollux, &c.*] De *Pollucis* & *Castoris* genere diximus, Æn. 1. 652. Uterque Ledam habuit matrem, Tyndarei Spartani regis uxorem: patrem Pollux quidem Jovem, unde immortalis fuit; Castor vero Tyndareum, unde mortalis fuit. Communi tamen ambo nomine dicti sunt, & *Castores* & *Tyndaridæ*: & Διόσκουροι, *Dioscuri*, id est, *Jovis filii*. Castor equestri arte, Pollux pugilatu insignis memoratur: ambo inter se amicitia conjunctissimi: Helenam sororem à Theseo raptam receperunt: Colchos ad expugnationem velleris aurei cum Argonautis profecti sunt: qua in expeditione cum navis periclitaretur, votaque Diis fierent, ignes ex utriusque fratris capitibus emicuere, quos tranquillitas maris statim consecuta est: mare piratis purgavere. Mortuo deinde Castore, Pollux à Jove obtinuit, ut suam cum ipso immortalitatem partiretur: atque ita factum est, ut alternis diebus, alter in cœlo, alter apud inferos degat. Fabulæ locum dedit siderum illorum natura, quos *geminos* appellamus, qui & ipsi dicuntur esse *Tyndaridæ*: aiunt enim interpretes, altero oriente alterum occidere; quod omnino falsum est. Id quidem verum; ita stellas utriusque capitis esse dispositas inter se, ut in ipso, quod aiunt, sive ortus sive occasus puncto, cum altera primum oritur, altera infra horizontem adhuc lateat; cum altera primum occidit, altera supra horizontem adhuc appareat. Sunt & ignes eorum nomine dicti, circa navium vela malosque errare soliti; qui nihil ab *ignibus fatuis* differunt. Hi & olim & etiamnum, si duo apparent, salutares nautis habentur; si unus tantum apparet, funestus existimatur: Hispani nautæ nunc vocant ignes *sancti Hermi*, aut *sancti Telmi*: Itali, *sancti Petri*, & *sancti Nicolai*.

122. *Thesea*.] Accusativus Græcus. De eo infra, v. 618. De *Alcida*, Herculis nomine, Æn. 5. 414. De ejus factis & descensu ad inferos, Æn. 8. 288.

123. *Et mi genus ab Jove*.] Tam maternum genus à Venere Jovis filia, Æn. 1. 260. quam paternum, à Dardano, Jovis filio, Æn. 3. 167. Unde se majorem existimat Polluce, Hercule, & Theseo: qui materno genere mortales erant: Pollux Ledæ, Hercules Alcmenæ, Theseus Æthræ filius: De *tenendis aris* inter supplicandum, Æn. 4. 219. De *Averno*, infra, v. 237. De *Dite*, Plutone, Georg. 4. 467.

Dis geniti, potuere. Tenent media omnia sylvæ,
Cocytusque sinu labens circumfluit atro.
Quod si tantus amor menti, si tanta cupido est,
Bis Stygios innare lacus, bis nigra videre
135 Tartara; & insano juvat indulgere labori:
Accipe quæ peragenda prius. Latet arbore opaca
Aureus & foliis & lento vimine ramus,
Junoni infernæ dictus sacer: hunc tegit omnis
Lucus, & obscuris claudunt convallibus umbræ.
140 Sed non ante datur telluris operta subire,
Auricomos quàm quis decerpserit arbore fœtus.
Hoc sibi pulchra suum ferri Proserpina munus
Instituit. Primo avulso non deficit alter
Aureus; & simili frondescit virga metallo.
145 Ergo alte vestiga oculis, & rite repertum
Carpe manu; namque ipse volens facilisque sequetur,
Si te fata vocant; aliter, non viribus ullis
Vincere, nec duro poteris convellere ferro.
Præterea jacet exanimum tibi corpus amici,
150 Heu nescis! totamque incestat funere classem ·
Dum consulta petis, nostroque in limine pendes.
Sedibus hunc refer ante suis, & conde sepulcro.
Duc nigras pecudes: ea prima piacula sunto.
Sic demum lucos Stygios, regna invia vivis
155 Aspicies. Dixit, pressoque obmutuit ore.

id *potuerūt. Sylvæ occupant omnia intervalla, & Cocytus fluens nigris flexibus circūcingit. Si tamē tantus amor & tantū desideriū inest animo, præternavigādi bis fluvios Stygios, & videndi bis nigrū Tartarūm; &* si *placet suscipere vanū laborē: audi quæ prius perficiēda sunt. Ramus aureus & frōdibus & cortice flexibili,* qui *dicitur dicatus Proserpinæ infernæ, latet* in *ūbrosa arbore: hunc omnis sylva occultat, & ūbræ obscurarū valliū abscondūt. Sed nō cōceditur intrare* loca *secreta terræ, prius quā aliquis evulserit ex arbore aureū ramū. Jussit pulchra Proserpina ferri ad se suū illud donū: Uno decerpto alter nō deest* etiā *aureus, & ramulus pullulat simili metallo. Igitur quære* illū *erectis oculis, & invētum evelle manu juxta ritū: nā ipse sponte & facile cedet* tibi evellenti, *si fata vocāt te* ad inferos; *alioqui nō poteris* illū *superare ullo robore, nec āputare duro ferro. Præterea cadaver amici exanime jacet tibi, heu ignorans* id! *& funestat morte totā classē: dū requiris respōsa, & suspēsus* hæres *ad januā meā. Prius depone hunc* in *propria sede, & include tumulo.* Deinde *duc* ad *aram victimas nigras: hæ primæ sunt expiationes. Ita denique videbis sylvas Stygias, regionem inaccessam viventibus*. Sic *loquuta est, tum clauso ore tacuit*.

NOTÆ.

131. *Tenent media omnia sylvæ*.] Non media inferorum loca ubi carcer igneus impiorum, & Elysii piorum campi: sed intervalla & spatia, inter Sibyllæ cavernam & inferorum fluvios media: Avernus enim lacus sylvis cinctus erat, v. 237. & aditus ipse inferorum, v. 257. De *Cocyto* & *Stige*, v. 323.

134. *Bis nigra, &c.*] Et nunc, & cum aliquando morieris. *Tartarus*, plur. *Tartara*, profundissimus est inferorum locus. Alii deducunt à verbo ταρταρίζειν *tremere*: nisi potius hoc verbum ab illo loco deductum est: alii à ταράττειν, *turbare*.

137. *Aureus ramus*.] Hoc fictum à Virgilio. Occasionem figmenti petitam putat Servius è sacra Dianæ sylva, apud urbem Latii Ariciam, cui sacerdos præerat dictus Rex nemorensis, conditione fugitivus. Hanc in sylvam quisquis fugitivus venisset, si poterat inde ramum auferre, poterat & cum sacerdote decertare singulari certamine; ac si eum vicisset, ejus in locum succedere. Auctor hujus & sacri & moris ferebatur fuisse Orestes, qui ex Taurica Chersoneso cum Iphigenia sorore fuga elapsus, raptum inde Dianæ simulacrum Ariciæ collocaverat.

138. *Junoni infernæ*.] Proserpinæ, inferorum deæ, de qua Georg. 1. 39. *Juno inferna* vocatur; quemadmodum vir ejus Pluto *Jupiter Stygius*, Æn. 4. 638. Et vero sylvam Averno circumjectam, de qua dicemus, v. 237. aiunt Proserpinæ dicatam fuisse Homerus, Lycophron & Diodorus.

141. *Auricomos fœtus.*] Vel fructus etiā aureos, aureis comis, id est, frōdibus ornatos, vel ramū ipsum aureū, qui, quia pullulat ex arbore, fœtus illius dici potest.

150. *Incestat funere classem*.] *Incestum*, opponitur *casto*; & *incestare* est, *polluere*, *funestare*, *fœdare*. Censebatur vero polluta do-

Æneas

Æneas mœsto defixus lumina vultu
Ingreditur, linquens antrum; cæcosque volutat
Eventus animo secum: cui fidus Achates
It comes, & paribus curis vestigia figit.
160 Multa inter sese vario sermone serebant:
Quem socium exanimem vates, quod corpus humandum
Diceret; atque illi Misenum in litore sicco,
Ut venere, vident indigna morte peremptum;
Misenum Æoliden, quo non præstantior alter
165 Ære ciere viros, Martemque accendere cantu.
Hectoris hic magni fuerat comes: Hectora circum
Et lituo pugnas insignis obibat & hasta.
Postquam illum victor vita spoliavit Achilles,
Dardanio Æneæ sese fortissimus heros
170 Addiderat socium, non inferiora secutus.
Sed tum forte cava dum personat æquora concha
Demens, & cantu vocat in certamina Divos;
Æmulus exceptum Triton, si credere dignum est,
Inter saxa virum spumosa immerserat unda.
175 Ergo omnes magno circum clamore fremebant:
Præcipue pius Æneas. Tum jussa Sibyllæ,
Haud mora, festinant flentes; aramque sepulcri
Congerere arboribus, cœloque educere certant.
Itur in antiquam sylvam, stabula alta ferarum:
180 Procumbunt piceæ: sonat icta securibus ilex,

Æneas relinquens cavernā incedit vultu tristi, figens oculos in terram; *& volvit secū mente casus obscuros: cui fidelis Achates it comes, & figit pedes* agitatus *similibus curis. Jactabāt inter se plurima vario colloquio:* scilicet, *quē sociorū mortuum dixisset Sibylla, quod cadaver tumulandum. At illi postquā pervenere* ad suos, *aspiciunt in litore arido Misenū occisū miseranda morte; Misenū* filium *Æoli, quo nō* erat *alter aptior ad incitandos tuba viros; & inflammandā pugnā sonitu, Hic fuerat socius magni Hectoris, juxta Hectora circumibat* pugnantes *cōspicuus tuba & hasta. Ex quo victor Achilles privaverat vita Hectora, heros generosissimus adjunxerat se sociū Æneæ Trojano, nō secutus viliorē dominū. Sed modo, dū fortè incōsultus sonat per mare cōcha excavata, & sonitu lacessit Deos ad certamē; Triton invidus, si æquum est* id *credere, submerserat spumantibus fluctibus hominē circumventū inter scopulos. Igitur omnes circū querebantur magno clamore; imprimis pius Æneas. Deinde, exsequuntur mandata Sibyllæ plorantes, nulla mora* est; *& cōtendunt accumulare ex arboribus atq; erigere ad cœlū rogū sepulcralem. Eunt in sylvam veterem, profunda latibula ferarum: piceæ cadunt, ilex resonat percussa securibus,*

NOTÆ.

mus omnis, in qua quis mortuus fuerat, nisi certis piaculis expurgaretur.

152. *Sedibus suis.*] Terræ, quæ proprius est locus mortuorum.

153. *Ea prima piacula sunto.*] Censent aliqui præscribi sacrificia funebria ad expiandam labem ex morte Miseni contractam. Alii melius referunt ad sacrificia, Diis inferis offerenda, infra, v. 243. Licet enim illa *impetratoria* videri possint ad obtinendum aditum inferorum; erant etiam *expiatoria*: expiandæ enim erant scelerum labes, ut quis hoc beneficio dignus haberetur: quare Æneas aqua recenti corpus lustrat, v. 635. De *lucis Stygis*, v. 237. De *Styge*, v. 323.

164. *Misenum Æoliden.*] Filium eum facit *Æoli*, ventorum Dei, de quo Æn. 1. 56. quia ad inflandam tubam vento flatuque opus est. De *Marte*, qui hic pro pugna sumitur, Ecl. 9: 12. De *Hectore* Priami filio, ab Achille occiso, Æn. 1. 487.

167. *Lituo.*] *Tuba* recta est: *cornu* plane incurvum, *lituus* inter utrumque medius: ab ejus figura baculus auguralis *lituus* quoque dictus est. Tubæ, antequam ex ære fierent, è conchis intortis oblongisque in usu fuerant. De *Dardanio*, Trojano, Æn. 1. 239. De *Tritone*, Neptuni tubicine, Æn. 1. 148.

177. *Aram sepulcri*] Rogum in modum aræ conformari solitum, Æn. 4. 494.

180. *Piceæ, &c.*] *Picea*, pini species, resinam ferens, arbor funesta, de qua Georg. 2. 258. *Ilex* è querceo genere, *yeuse*. *Fraxinus*, arbor nota, *frene*. *Robur*, species quercus, Georg. 2. 15. *Ornus*, fraxinus sylvestris, Ecl. 6. 71.

Fraxineæque trabes : cuneis & fissile robur
Scinditur : advolvunt ingentes montibus ornos.
Necnon Æneas opera inter talia primus
Hortatur socios, paribusque accingitur armis :
185 Atque hæc ipse suo tristi cum corde volutat,
Aspectans sylvam immensam, & sic ore precatur :
Si nunc se nobis ille aureus arbore ramus
Ostendat nemore in tanto : quando omnia vere
Heu nimium de te vates, Misene, locuta est.
190 Vix ea fatus erat, geminæ cum forte columbæ
Ipsa sub ora viri cœlo venere volantes,
Et viridi sedere solo : tum maximus heros
Maternas agnoscit aves, lætusque precatur :
Este duces o, siqua via est : cursumque per auras
195 Dirigite in lucos, ubi pinguem dives opacat
Ramus humum : tuque o dubiis ne defice rebus,
Diva parens. Sic effatus, vestigia pressit,
Observans quæ signa ferant, quo tendere pergant.
Pascentes illæ tantum prodire volando,
200 Quantum acie possent oculi servare sequentum.
Inde ubi venere ad fauces graveolentis Averni ;
Tollunt se celeres, liquidumque per aera lapsæ,

& trunci fraxinei roburque fissile frangitur cuneis : volvunt è montibus magnas ornos. Æneas quoque inter tales labores, primus incitat socios, & instruitur similibus instrumentis. Interim ipse meditatur hæc suo cum animo mœsto, intuens ingentem sylvam; & ita orat voce : O si jam ille ramus aureus monstret se nobis in tanta sylva : siquidem, o Misene, Sibylla nimis vere dixit cuncta de te. Vix loquutus erat ista; quando duæ columbæ forte volantes per aerem venerunt in ipsum conspectum hominis, & steterunt in viridi terra. Tum maximus heros agnoscit volucres matris suæ, *& gaudens orat :* O vos *estote duces, si est aliqua via; & ex aere dirigite iter* meum *in sylvam, ubi ramus pretiosus inumbrat terram fœcundam : & tu, o Dea mater, ne desere* me in *rebus incertis. Sic locutus continuit pedem, explorans quæ dent indicia, quò pergant ire. Illæ pascentes cœperunt tantum progredi subsiliendo, quantum oculi sequentium poterant observare* visu *acutissimo. Deinde postquam pervenerunt ad oram fœtidi Averni : attollunt se veloces, & elapsæ per aerem tenuem*

NOTÆ.

184. *Armis.*] Securibus, instrumentis lignatorum. Sic instrumenta pistorum : Æn. 1. 181. dicuntur *Cerealia arma*. Nec dedecebat pium principem hæc pietas in mortuos.

193. *Maternas aves.*] Columbas, ob fœcunditatem Veneri sacras, Æneæ matri.

199. *Pascentes .... volando.*] Non, passis in aerem alis volando : tum quia sic pascere non potuissent ; tum quia mox, v. 202. *tollunt se celeres*. Ergo prius incedebant, & inter pascendum volitabant subsiliebantque. Alluditque poeta ad pullorum augurium, quod optimum habebatur si pascerent pulli.

201. *Fauces Averni.*] Ad os ipsum *Averni* lacus, qua parte cum *Lucrino* lacu committitur, ut diximus, Georg. 2. 161. Hic tollunt se columbæ in auras, non modo ut pestilentem lacus halitum evitent ; sed ut in arborem vicinam evolent ; in eaque latentem ramum ostendant Æneæ. De *Averno*, infra, v. 237.

204. *Discolor.*] Non enim tota arbor aurea ; sed in ilice viridi, ramus unicus aureus, quo avulso subibat alter. *Aura auri*, Fulgor auri, unde *auram*, & *auroram*, & *thesaurum* dici putat Scaliger, Poetic. l. 4. 16.

205. *Viscum.*] Species est fruticis, politi & glutinosi, in ilice & larice & querni maxime generis arboribus, hyeme erumpens in ramuli modum, earumque arborum ramis adhærescens : extra fulvi, intus porracei coloris *guy de chene*. Non nascitur è semine proprio arboris ; at neque ex insidentium volucrum fimo ; ut putavere veteres, sed ex ipso arborum vitali excremento ; unde ait, *quod non sua seminat arbos*. Nulla sine visco sacra Gallorum sacerdotes Druidæ faciebant, ex Plinio, l. 16. 44.

209. *Bractea.*] Tenuior subtiliorque lamina : hanc enim speciem aureæ frondes habebant.

210. *Avidus .... Cunctantem.*] Quomodo *cunctantem*, siquidem dixerat Sibylla : *facilisque sequetur, si te fata vocant?* Nodum solvit vox ista *avidus* : quippe avido citissima quæque tardiora videntur.

213. *Cineri ingrato.*] Ad quem nullus funebrium officiorum sensus perveniebat. Vel, qui nullam

Sedibus

Sedibus optatis gemina super arbore sidunt,
Discolor unde auri per ramos aura refulsit.
205 Quale solet sylvis brumali frigore viscum
Fronde virere nova, quod non sua seminat arbos,
Et croceo fœtu teretes circumdare truncos.
Talis erat species auri frondentis opaca
Ilice, sic leni crepitabat bractea vento.
210 Corripit extemplo Æneas, avidusque refringit
Cunctantem, & vatis portat sub tecta Sibyllæ.
Nec minus interea Misenum in litore Teucri
Flebant, & cineri ingrato suprema ferebant.
Principio pinguem tædis & robore secto
215 Ingentem struxere pyram: cui frondibus atris
Intexunt latera, & ferales ante cupressos
Constituunt, decorantque super fulgentibus armis.
Pars calidos latices & ahena undantia flammis
Expediunt: corpusque lavant frigentis & unguunt.
Fit gemitus: tum membra toro defleta reponunt,
221 Purpureasque super vestes, velamina nota,
Conjiciunt. Pars ingenti subiere feretro,
Triste ministerium; & subjectam more parentum
Aversi tenuere facem: congesta cremantur

sistunt grato loco super gemina arbore, unde splendor auri dissimilis coloris emicuit inter ramos. Quale viscum, quod propria arbor non producit, solet hyberno tempore in sylvis virescere foliis recentibus; & cingere ramusculo fulvo ramos arborum *rotundos. Talis erat forma auri pullulantis* in *densa ilice, sic lamina stridebat dulci vento. Æneas statim accipit* ramum, *& cupidus decerpit lentiorem, defertque in domum Sibyllæ. Interea Trojani non segnius plorabant in litore Misenum,* & *parabant ultima* officia *cadaveri mœsto. Primo erexerant magnum bustum è tædis pinguibus & quercu fissa: cujus latera ornant ramis funestis, &* in parte *anteriore collocant funebres cupressos, & desuper ornant armis splendentibus. Pars adhibent aquam calidam, &* vasa *ærea ebullientia* ex *igne: & eluunt unguuntque cadaver frigentis. Fit comploratio: deinde collocant* in *lecto membra deplorata; superaggerunt vestes purpureas ac tegmina consueta. Pars supposuere* se *magno feretro,* quod est *triste officium; & retro versi porrexere suppositam facem,* ex *consuetudine majorum: comburuntur accumulata*

NOTÆ.

erat gratiam relaturus. Vel potius, qui mœstitiam omnibus credebat, minime *gratus & lætus*. Habet porro funus illud præcipua veterem ceremoniarum vestigia.

215. *Pyram, &c.*] I. De *pyra, rogo, busto*, Æn. 4. 494. II. *Atræ frondes*, rami sunt funestarum arborum, quales *taxus, picea, cupressus* imprimis: quæ cum gravis esset odoris, ideo juxta Varronem addebatur pyræ, ne combusti cadaveris fœtor nares adstantium læderet, vel quia, cum excisa numquam renasci soleat, ideo mortis erat insigne. III. *Arma*, & *vestes*, & quidquid viro carissimum fuerat, etiam cum mortuo comburebantur. Atque hæc ad structuram rogi pertinent: cætera ad curam cadaveris.

218. *Calidos latices.*] I. Lavabant cadavera calidis undis; ut si quid esset vitalis spiritus quod homines falleret, excitaretur calore. II. Unguebant amomo, hyacinthino, rosaceoque unguento: non tantum quæ diu servanda erant, ut apud nos in usu est; sed etiam in honorem quæ proxime comburenda: idque officium erat penes *pollinctores*. III. Fiebant gemitus & conclamatio: tum ad dolorem, tum ad vitam, si adhuc superesset, revocandam: & ad id muneris conducebantur mulieres *præficæ*, quæ cæteris plangendi modum statuebant. IV. Collocabatur cadaver in toro, lecto, è stragulis ac vestibus congesto. De toro, Æn. 3. 224. V. Lectus ipse imponebatur *feretro*: quod cratis instar fuit, è ligno, & vimine; neque solum aptum funeribus, sed aliis quibuslibet pompis, in quibus simulacra aut spolia ferebantur: à *ferendo* dictum; unde & *Jupiter Feretrius*, cui Romulus spolia Cæninensium regis prælio occisi in ejusmodi ferculo obtulerat, ut est apud Livium, l. 1. 10. VI. Subibant humeris feretrum consanguinei, virique nobiles. Sic Augustus ab Senatoribus elatus est, ex Suetonio c. 100. Germanicus à Tribunis & Centurionibus, ex Tacito l. 3. 1. Severus ab equestris ordinis nobilissimis, ex Herodiano l. 4. VII. Propinqui facem pyræ subjiciebant, sed averso vultu, ut se id invitos facere ostenderent. VIII. Pingues etiam

225 Thurea dona, dapes, fuso crateres olivo.
Postquam collapsi cineres, & flamma quievit;
Relliquias vino & bibulam lavere favillam;
Ossaque lecta cado texit Chorinæus aheno.
Idem ter socios pura circumtulit unda,
230 Spargens rore levi & ramo felicis olivæ:
Lustravitque viros, dixitque novissima verba;
At pius Æneas ingenti mole sepulcrum
Imponit, suaque arma viro, remumque, tubamque;

munera thuris, & carnes, & pocula injecti olei. Postquam cineres subsederunt, & flamma defecit; irrigaverunt vino reliquias & favillas siccas: & Chorinæus inclusit vasculo æreo ossa collecta. Idem circumiit ter socios aqua piaculari, aspergens tenui rore cum *ramo fertilis oleæ: & expiavit viros, & protulit voces ultimas. Sed pius Æneas statuit tumulum magnæ molis, &* in eo *propria viri* illius *arma, & remum, & tubam:*

NOTÆ.

liquores, *thus*, *oleum*, *dapes*, id est, carnes adipemque victimarum rogo adjiciebant ad excitandum ignem. Ita Achilles in funere Patrocli, Iliad. 23. 168.

227. *Relliquias vino, &c.*] Combusto cadavere, I. Vino prunas extinguebant, ut cineres facilius colligi possent. Patet id ex Patrocli funere, Iliad. 23. 250. II. Secernebant defuncti cineres ab aliis cineribus; imprimis ossa, cognitu facillima: quod notat Homerus eodem libro, v. 240. Fuit etiam apud Indos lini genus, molli & lapideo filo; quod igne splendesceret tantum, non absumeretur. Hinc regibus texebant tunicas, quæ corporum favillam à reliquo cinere separabant, ex Plinio l. 19. 1. III. Cineres imponebant urnæ, cado, phialæ, ut sepulcro deinde mandarentur, Iliad. 23. 253. IV. Quia maculam aliquam contraxerant ex funere, unde funestati & incesti putabantur: ideo antequam abirent, purgabantur à sacerdote trina lustralis aquæ aspersione per circuitionem *pura circumtulit unda*: unde verbum *lustro*, quod proprie est *solvo*, *expio*, ad significandam *circuitionem* traductum est, Æn. 1. 612. Æn. 4. 279. Aqua autem lustralis erat juxta Athenæum l. 9. in qua titionem tingebant, sumptum ex altari, ubi peregerant sacra. V. *Verba novissima*, alia erant quibus alloquebantur cadaveris reliquias, nempe ter repetitum *Vale*: alia quibus dimittebant populum, nempe *Ilicet*, id est, *ire licet*: idque ultimum usurpabant in omnium sacrorum exitu, non funebrium tantum.

230. *Rore levi & ramo felicis, &c.*] Sunt qui *aspergillum* intelligant; ex *oliva*, & *rore marino* frutice, *rosmarin*, de quo Ecl. 2. 49. & Georg. 2. 213. Tamen commodius de aqua instar roris aspersa. *Felicis olivæ.*] Fertilis; sativæ non sylvestris, nec oleastri; qui dicitur Georg. 2. 314. *Infelix superat foliis oleaster amaris.*

232. *Sepulcrum, &c.*] Notat Æneæ pietatem in amicos: & morem illius etiam temporis, defunctorum insignia tumulis insculpendi. Igitur Miseno ponuntur *arma* ut bellatori, nam v. 167. *pugnas insignis obibat & hasta*: *Remus*, ut qui in cursu navigationis obierat: ita ponitur & Elpenori ab Ulysse, Odyss. 12. 15. *Tuba* denique, ut tubicini.

234. *Qui nunc Misenus, &c.*] *Misenum* intelligit promontorium, monte assurgens, & Puteolanum, nunc Neapolitanum, sinum ab occidente terminans, hodie *Capo Miseno*. Nomen huic inditum à sepulcro Miseni Æneæ tubicinis: consentiunt è poetis, post Virgilium, Propertius, Silius, Statius; è geographis Solinus & Mela. Ulyssis tamen socium illum facit Strabo. Intra sinum, non longe è promontorio, erat *portus Misenus*; Ubi Augustus ad tutelam Italiæ classem alteram semper habebat, alteram Ravennæ.

237. *Spelunca alta fuit, &c.*] I. *Avernus*, ἄορνος, ab α privativo & ὄρνις, *avis*, lacus est non longe à Puteolano Campaniæ sinu, inter Bajas & Puteolos: hujus situm & cum Lucrino lacu conjunctionem descripsimus Georg. 2. 161. 164. Nomen adhuc hodie, *lago d' Averno*. Hoc autem nomen olim, non peculiare huic loco, sed iis omnibus commune fuit, è quibus vapores halitusque erumpebant avibus pestiferi; seu lacus, seu cavernæ campique essent: idque manifestum est ex Lucretio l. 6. 738. *Nunc age Averna sibi quæ sint loca cunque lacusque*: tum ex Plinio, qui in proœmio l. 4. locum ejusmodi *Aornon* etiam in Epiro collocat. II. *Spelunca* circa hunc lacum adhuc apparet duplex: altera ad meridiem: quæ dicitur etiamnum, *grotta di Sibylla*; videturque esse ostium illius cuniculi, qui ab Averno Cumas usque deducebat, & jam subsidente terra oppletus est: altera, quæ à Puteolis hodieque deducit Neapolim: suffosso monte *Pausilypo*. Est tamen utraque Æneæ temporibus multo recentior: quippe paulo ante scriptum opus Æ.

Monte

Monte ſub aerio, qui nunc Miſenus ab illo
235 Dicitur, æternumque tenet per ſecula nomen.
His actis, propere exſequitur præcepta Sibyllæ:
Spelunca alta fuit, vaſtoque immanis hiatu,
Scrupea, tuta lacu nigro nemorumque tenebris;
Quam ſuper haud ullæ poterant impune volantes
240 Tendere iter pennis; talis ſeſe halitus atris
Faucibus effundens ſupera ad convexa ferebat;
Unde locum Graii dixerunt nomine Avernum.

ſub excelſo monte, qui nunc appellatur ex illo Miſenus, & ſervat perpetuum nomen in ſæcula. His perfectis, implet celeriter juſſa Sibyllæ. Fuit caverna profunda, patens lato hiatu, ſaxoſa, defenſa nigro lacu & umbris ſylvarum: ſuper quam nullæ aves poterant tuto facere iter alis: talis vapor erumpens ex nigris oſtiis extollebat ſe ad curvaturam cœli. unde Græci appellaverunt locum nomine Avernum.

NOTÆ.

neidos, à Cocceio effoſſa; ſequente, ut ait Strabo, fabuloſam famam de ſubterraneis hujus loci meatibus & Cimmeriorum cavernis. III. *Vera* hujus loci natura talis fuit. Avernus ipſe lacus limpidiſſimus, ſed profundiſſimus: unde ex Diodoro l. 4. cœruleus, id eſt, niger, apparet. Idem præciſis rectiſſimisque collibus, & propter ſylvas denſiſſimas olim inacceſſis, cingebatur, in orbem undique præterquam in aditu imminentibus, ex Strabone l. 5. Totus ille tractus calidæ aquæ fontibus innumeris ſcatet, ſulfure, alumine, ſale, nitro, bitumine commiſtis, ex Plin. l. 31. 2. Idem Campaniæ litus, ut & vicinæ Siciliæ, paſſim ubique cavum eſt; ut patet ex Charybdi, ex Veſuvio & Ætna, montibus ignivomis: unde Horatius objectas huic mari rupes, *pumices* vocat, Od. l. 1. 11. 5. IV. *Falſa* hinc multa poetæ finxerunt, Homero duce: qui, cum Ulyſſem circa Siciliam & Italiam errantem induceret, ad concitandam admirationem nihil cavit diligentius, quam ne quid nomine ſuo appellaret. Itaque cum Ulyſſes, juxta Circes monita, Circæo Latii monte ſive inſula ad Plutonis domum nave contendit, Odyſſ. 10. 512. & Odyſſ. 11. 13. omnino ſignificatur hic Campaniæ locus: ſiquidem huc, & Borea vento & unius diei navigatione Ulyſſes pervenit. At vero cum ſciret Homerus *Cimmerios* quosdam eſſe in Aſia Septentrionali populos, circa Sarmatas & Scythas, Mæotidemque paludem & mare Caſpium, qui forte ob caliginoſos regionis ſuæ halitus raro ſolem videre, & perpetuis in tenebris vivere dicerentur: cum item Græci quatuor præcipue agnoſcerent apud inferos flumina, *Acherontem*, *Pyriphlegethontem*, *Cocytum* & *Stygem*; ideo Cimmerios populos in cavis Campaniæ locis incolas ſtatuit; fluviorumque infernorum nomina calidis ac ſulfureis circa Avernum fontibus attribuit; Tyrrhenumque ipſum ſive mediterraneum mare, Oceanum appellavit. V. Manſerunt apud poſteros hæc eadem deinde nomina. Et *Acheruſiam* quidem paludem agnoſcit Strabo, cœnoſam quandam Tyrrheni maris effuſionem, inter Cumas & Miſenum promontorium, nunc *lago di Collucia*. Agnoſcit & *Pyriphlegethontem* ex aquis calidis: & ad ipſum mare, non procul ab Averno, fontem aquæ potabilis, à qua tamen omnes abſtinent, *Stygis* eſſe aquam rati. Teſtatur Silius Italicus l. 1. 117. *Cocyti* vocabulum inditum fuiſſe Lucrino lacui, qui Averno junctus erat, jamque exſiccatus eſt. *Cimmeriorum* vero oppidum ibidem olim fuiſſe aiunt Plinius, Lycophron, Feſtus Pompeius, qui addit eo nomine dictos eſſe, quod convallem incolerent eminenti jugo circumdatam, Sole neque matutino neque veſpertino illuſtratam: Ephorus autem apud Strabonem ait eos in cuniculis habitaſſe, & metallis effodiendis ibi quæſiſſe victum. Inde aiunt locum illum Plutoni dicatum eſſe, & nemus ibidem fuiſſe Proſerpinæ ſacrum, ſylvam haud dubie Averno circumdatam; & ſub terra oraculum, ubi vita functi reſponſa darent: & qui lacum navigabant, prius ſacrificiis ſolitos placare genios ſubterraneos. Fœtorem vero Averni perniciosiſſimi avibus inter fabulas Strabo reponit, propter aquæ limpitudinem, etiam Ariſtoteli memoratam. VI. Hinc demum factum eſt ut Latini poetæ, cum ſuis de rebus agunt, oſtium inferorum in ſpeluncis lacus *Averni* conſtituant: cum autem Græca deſcribunt, in antris collocent *Tænari* montis, qui promontorium eſt Laconiæ, in parte Peloponneſi maxime meridionali, inter Laconicum & Meſſeniacum ſinum, nunc *capo Maina*. Hic deſcendiſſe dicitur Hercules cum Theſeo, apud Senecam in Hercule furente: hac Orpheus, Geor. 4. 467.

241. *Convexa.*] Concava ſpatia. Sic Æn. 1. 314. *Claſſem in convexo nemorum, &c.*

Quatuor

Quattuor hic primum nigrantes terga juvencos
Constituit, frontique invergit vina sacerdos:
245 Et, summas carpens media inter cornua setas,
Ignibus imponit sacris libamina prima,
Voce vocans Hecatem, cœloque Ereboque potentem.
Supponunt alii cultros, tepidumque cruorem
Suscipiunt pateris. Ipse atri velleris agnam
250 Æneas matri Eumenidum magnæque sorori
Ense ferit; sterilemque tibi, Proserpina, vaccam.
Tum Stygio regi nocturnas inchoat aras,
Et solida imponit taurorum viscera flammis,
Pingue superque oleum fundens ardentibus extis.
255 Ecce autem, primi sub lumina Solis & ortus,
Sub pedibus mugire solum, & juga cœpta moveri
Sylvarum: visæque canes ululare per umbram,
Adventante Dea. Procul o, procul este, profani,

Illic primo statuit ad aras *quatuor juvencos nigros* secundum *terga*, *& sacerdos effundit vinum in caput* eorum: *& secans in medio cornuum summos pilos, injicit eos in sacras flammas*, quasi *primitias sacrificii*: *appellans clamore Hecaten potentem* in *cœlo & inferis*. *Alii suffigunt cultros, & excipiunt in poculis sanguinem calentem*. *Ipse Æneas cadit gladio agnam nigræ pellis matri Furiarum & magnæ* ejus *sorori*; *& vaccam infœcundam tibi, o Proserpina*. *Deinde facit nocturna sacrificia regi inferno, & offert* super *altaribus tota corpora taurorum, & superfundens etiam oleum visceribus incensis*. *Ecce autem circa lucem & ortum primi Solis, cœpit terra reboare sub pedibus, & culmina sylvarum* cœperunt *agitari*; *& canes visæ sunt allatrare per noctem, appropinquante Hecate*. Tunc *Sibylla exclamat*: *Longe, longe recedite, o profani*.

N O T Æ.

243. *Quattuor hic primum, &c.*] De hoc sacrificio, quod Sibylla Diis inferis fieri præceperat, v. 153. hæc accipe. I. *Sacerdos*, ipsa *Sibylla* est, quemadmodum saga illa, Æn. 4. 509. *Crines effusa sacerdos tercentum tonat ore Deos*. II. *Locus* sacrificii, *spelunca* est, per quam aditus esse putabatur ad inferos, diversa illa quidem ab antro Sibyllæ: Sibyllæ enim antrum in ipso erat Apollinis templo, Cumanaque urbe, ut diximus v. 9. hæc vero spelunca, apud Avernum lacum. Mos autem fuit ejusmodi sacrorum, ut sub terra fierent: effossa etiam scrobe, in quam sanguis & libamina invergerentur. Ita Ulysses Odyss. 11. 25. III. *Tempus* sacrificii, *nox*: v. 252. *nocturnas inchoat aras*: & maxima noctis parte sacrificium duravit, ad usque ortum Solis, v. 255. IV. *Victimæ nigræ*; ob inferorum tenebras: *pari numero*; quia Diis inferorum hic placebat, ut *impar* superis, Æn. 5. 96. *Sterilis vacca* Proserpinæ: quia nullam ex Plutone marito prolem susceperat. V. *Sacerdos invergit vina*, in frontem ad probandas victimas: si enim subita illa vini aspersione non contremiscerent, sed stuperent immobiles; sacrificio aptæ non erant. *Invergit* porro; id est, conversa plane manu sive patera deorsum effundit, quia Diis offert inferis: si autem superis; manu supina quasi in altum emittens, vinum cornibus affundebat: quare tunc ait Virgilius, Æn. 4. 61. *Media inter cornua fundit*: nunc vero, *invergit*. De voce *libo*, quæ *stillo*, *degusto*, & *sacrifico* etiam significat, Æn. 1. 740. VI. *Setas* & *pilos* carpit, & in ignem jacit: ut sacrificium incipiat, ostendatque victimam Diis jam devotam esse. Agamemnon tamen Iliad. 3. 274. pilos illos non in ignem jacit, sed adstantibus distribuit: ut significet, omnes fœderis, quod sacrificio illo cum Trojanis sanciebatur, testes ac vindices futuros. VII. *Voce*, id est, sono confuso ac tumultuoso, non distincta voce appellat *Hecaten*, quæ in cœlo *Luna*, in inferis *Proserpina* appellatur. De *Hecate* & *Erebo* Æneidos 4. 509. 510. 511. VIII. Ministri victimas cædunt: idque fiebat, primum *securi* in cervicem impacta, præsertim in majoribus victimis, ut ictu exanimatæ conciderent; tum deinde cultris jugulabant. De primo more dixit Æ. 2. 224. *Taurus & incertam excussit cervice securim*. IX. *Sanguinem* suscipiunt *pateris*, planis patentibusque poculis: ut circa aras in terram effundant; quemadmodum Ulysses in scrobem, Odyss. 11. 35. X. Æneas ipse, non opera ministrorum, sed manu propria, victimas aliquot jugulat: heroum more, qui fere semper hoc officio apud Homerum defunguntur. XI. Denique *solida viscera* comburit flammis, quod vocant *holocaustum*; imponitque solida ipsa corpora, sola detracta pelle: *viscera* enim ait Servius esse, quicquid sub pelle est, etiam carnes quibus ossa vestiuntur: *exta* vero sunt ea ipsa viscera quæ maxime *extant* aperto pectore; ut cor, pulmo,

Con-

Conclamat vates, totoque absistite luco.
250 Tuque invade viam, vaginaque eripe ferrum:
Nunc animis opus, Ænea, nunc pectore firmo.
Tantum effata, furens antro se immisit aperto:
Ille ducem haud timidis vadentem passibus æquat.
264 Di, quibus imperium est animarum, umbræque silentes;
Et Chaos, & Phlegethon, loca nocte silentia late,
Sit mihi fas audita loqui: sit numine vestro
Pandere res alta terra & caligine mersas.
Ibant obscuri sola sub nocte per umbram,
Perque domos Ditis vacuas, & inania regna.
270 Quale per incertam Lunam sub luce maligna
Est iter in sylvis; ubi cœlum condidit umbra
Juppiter, & rebus nox abstulit atra colorem.
Vestibulum ante ipsum primisque in faucibus Orci,

& exite è tota sylva. Et tu ingredere viam, & extrahe gladium è vagina: nunc opus est fortitudine: nunc animo constanti, o Ænea. Hoc *solum locuta, infert se furens in profundum speluncæ: ille* Æneas *passibus non timidis assequitur euntem.* O *Dii, quibus est potestas in animas, &* vos *umbræ mutæ; & Chaos, & Phlegethon, loca undique tacita* per *noctem, sit mihi licitum narrare* res *auditas: sit* licitum per *divinitatem vestram exponere res tectas profunda terra & obscuritate. Incedebant soli per noctem obscuram in tenebris, & per domos vacuas & inania regna Plutonis. Quale est iter in sylvis, ad Lunam dubiam, sub luce exigua: quando aer occultat caligine cœlum, & nox obscura eripuit rebus colorem. Ante ipsum vestibulum & in primo aditu inferorum,*

NOTÆ.

lien. Aliis autem in sacrificiis, carnium & extorum partes aliquæ distribuebantur ad epulas, ut Æn. 8. 182. Tum victimas ipsas inspergit oleo, ut facile comburantur.

250. *Matri Eumenidum. &c.*] *Mater* Eumenidum: *Nox*; quæ ipsas ex Acheronte peperit. *Soror* Noctis, *Terra*; nox enim terræ umbra est. *Eumenides* furiæ tres, de quibus, Æn. 4. 469. & Georg. 3. 552. De *Proserpina*, Georg. 1. 39. De *Stygio rege* Plutone, Æn. 4. 638.

257. *Canes ululare .... adventante Dea.*] Invocaverunt *Hecaten*, magico more: ut iis numine suo adesset ad iter tuto peragendum. Adest illa: sed quia se manifesto videndam non exhibet, ejus præsentiam testantur *ululantes canes*. Per *canes*, intellige, vel canes quas Hecate comites attribuere veteres solebant: vel ipsam Hecaten quæ tribus è capitibus unum habebat caninum: vel Cerberum, exeunti reginæ allatrantem: vel Furias, dictas quoque infernas canes.

258. *Procul este, profani.*] Qui sacris non initiati estis, scelesti, non expiati. Et hæc solemnis fuit sacrorum, etiam magicorum, formula; ut profani inde arcerentur. Cerdanus, *profanos*, refert ad spectra alia quæ in Hecates comitatu præter Sibyllæ voluntatem aderant: idque firmat multis poetarum similibus locis. Ego ad omnes Æneæ comites refero, quorum causa non celebrata fuerant sacra: unius enim Æneæ expiandi rationem habuerat, unus erat ad inferos deducendus: quare cæteros arcet, non è spelunca solum, sed è tota etiam lacus Averni sylva.

260. *Vaginaque eripe ferrum.*] Ad fuganda, quæ deinceps occurrent, spectra. Quamvis enim in dæmonas, ac spiritus, & genios ejusmodi vim ferri nullam esse compertum sit: esse tamen aliquam existimavere Platonici, & poetæ veteres. Ita Ulysses Odyss. 11. 48. fugat ense umbras, in scrobem sanguine plenam avidius incurrentes.

265. *Chaos &, &c.*] Invocatio est poetæ: qualem solet magnarum rerum descriptionibus præfigere. De *Chao*, rudi & confusa mole, ex qua res omnes eruperunt, & quæ pro Deo Deorumque parente habetur ab Hesiodo, diximus Georg. 4. v. 347. De *Phlegethonte*, inferno fluvio, infra, v. 323.

268. *Ibant obscuri sola, &c.*] Commutatio, sive hypallage: pro *soli sub obscura nocte*. Sic Æn. 5. 149. *Vocemque inclusa volutant litora*, pro *inclusam vocem*.

269. *Domos Ditis vacuas, &c.*] Quas habitant umbræ leves, & corporis expertes. De *Dite*, Plutone, Georg. 4. 467.

270. *Incertam Lunam.*] Alii explicant, Lunam cum Sole conjunctam, tumque minime lucentem. Alii melius, Lunam nubibus & aeris caligine interclusam. De *Jove*, pro aere, Ecl. 3. 60. Ecl. 7. 60.

273. *Vestibulum.*] Spatium est, sive area, quæ viam à domo dividit, estque ante portam ædium. In hoc inferorum vestibulo varias describit calamitates, quas horrendis formis

Luctus

Luctus & ultrices posuere cubilia Curæ:
275 Pallentesque habitant Morbi, tristisque Senectus;
Et Metus, & malesuada Fames, & turpis Egestas,
Terribiles visu formæ; Letumque, laborque:
Tum consanguineus Leti sopor, & mala mentis
Gaudia, mortiferumque adverso in limine Bellum;
Ferreique Eumenidum thalami, & Discordia demens
281 Vipereum crinem vittis innexa cruentis.
In medio ramos annosaque brachia pandit
Ulmus opaca, ingens: quam sedem Somnia vulgo
Vana tenere ferunt, foliisque sub omnibus hærent;
285 Multaque præterea variarum monstra ferarum,
Centauri in foribus stabulant, Scyllæque biformes,
Et centum geminus Briareus, ac bellua Lernæ
Horrendum stridens, flammisque armata Chimæra:
Gorgones, Harpyiæque & forma tricorporis umbræ,
290 Corripit hic subita trepidus formidine ferrum
Æneas, strictamque aciem venientibus offert.
Et, ni docta comes tenues sine corpore vitas
Admoneat volitare cava sub imagine formæ,
Irruat, & frustra ferro diverberet umbras.
Hinc via Tartarei quæ fert Acherontis ad undas;
296 Turbidus hinc cœno vastaque voragine gurges

Luctus & Curæ vindices fixerũt cubilia: habitantq; Morbi pallidi, & mœsta Senectus, Metus, & Fames suadẽs mala, & Pauperi infamis: spectra horrida aspectu: & Mors, & Labor: deinde Somnus frater Mortis, & Gaudia animi scelerata, & in limine opposito Bellũ mortiferũ, & ferrea cubicula Furiarũ, & Discordia insana implicata tæniis saguinolentis circa *capillos anguineos. In medio* vestibulo *ulmus magna umbrosa explicat ramos & brachia vetera: aiunt vulgo somnia inania occupare huc locũ, &* ipsa *sedent sub omnibus frõdibus. Et præterea spectra plurima aliarũ ferarũ manent ad portas, Centauri, Scyllæ biformes, & Briareus centuplex, & hydra Lernæ sibilans horride, & Chimæra evomens ignes: Gorgones & Harpyiæ, & species umbræ tricorporis. Hic Æneas captus repentino metu educit gladium; & intentat venientibus strictum* illius *acumen. Et nisi sapiens comes docuisset, animas* eas *leves vagari sine corpore sub inani simulacro figuræ; irrumperet, & frustra feriret umbras gladio. Inde* incipit *iter quod ducit ad aquas Acherontis inferni. Ille gurges turbidus cœno & vasta voragine,*

NOTÆ.

& quasi corporibus vestit. Has fere omnes enumerat Cicero de natura Deorum, l. 3. 44. aitque esse Noctis & Erebi filias. Locum etiam habent inter Noctis liberos, in Hesiodi Theogonia, v. 225. *Orcus*, hic pro inferis, alibi pro Deo inferorum sumitur, infra, v. 323.

276. *Malesuada Fames.*] Non tantum est *inopia victus*; sed etiam *avaritia*, & *auri sacra fames*, quæ nullum non suadet scelus.

278. *Consanguineus Leti Sopor.*] *Somnus* dicitur ab Homero, Iliad. 14. 231. *κασίγνητος θανάτοιο frater mortis*: & Hesiodus in Theogon. v. 214. Mortem & Somnum ait Noctis esse liberos. Ut autem *consanguineus* apud Latinos *fratrem germanum* sæpe significat, sic enim usurpat Statius, l. 11. 407. & alibi: ita quoque *κασίγνητος*, apud Græcos.

Mala mentis Gaudia.] Voluptas ex perpetratis percipi solita.

280. *Eumenidum thalami.*] Non *lecti conjugales*, quia numquam nupsere Furiæ: sed *sedes*, *cubicula*, vel ubi natæ sunt, vel ubi decumbunt: propriè tamen *thalamus* dicitur de cubiculo nuptiali, à θάλλω vireo. De *Eumenidibus*, Æn. 4. 469. Georg. 3. 551.

283. *Quam sedem, &c.*] Somnia sub *arbore* patula & opaca collocat, qualis apta est somno conciliando: sub *ulmo*, quia ut ulmus sterilis arbor est, ita vana & cassa vulgo somnia: sub *foliis*, ob levitatem & mobilitatem; & quia eo tempore quo cadunt arborum folia, præsertim vana esse somnia vulgo dicuntur.

286. *Centauri, &c.*] Monstra, superiori parte humana, inferiori equina: Ixione & nube geniti, G. 3. 38. Thessaliæ populi fuere, ideo sic dicti, quia primi ex equis pugnare, & eos stimulis agitare docuerunt, à κεντέω, *stimulo*: De *iis* Georg. 3. 115. De *Scyllis* duabus, altera inferiori parte in canes, ac deinde in scopulum conversa; altera in alaudam mutata, Ecl. 6. 74. Æn. 3. 420.

287. *Briareus.*] Gigas, Cœli & Terræ filius: *centumgeminus*, id est, centum brachiis

Æstuat

Æstuat, atque omnem Cocyto eructat arenam:
Portitor has horrendus aquas & flumina servat
Terribili squalore Charon: cui plurima mento
300 Canities inculta jacet, stant lumina flamma,
Sordidus ex humeris nodo dependet amictus.
Ipse ratem conto subigit, velisque ministrat,
Et ferruginea subvectat corpora cymba,
Jam senior; sed cruda Deo viridisque senectus.
305 Huc omnis turba ad ripas effusa ruebat;
Matres, atque viri, defunctaque corpora vita
Magnanimum heroum, pueri innuptæque puellæ,
Impositique rogis juvenes ante ora parentum:
309 Quàm multa in sylvis autumni frigore primo
Lapsa cadunt folia, aut ad terram gurgite ab alto
Quàm multæ glomerantur aves, ubi frigidus annus
Trans pontum fugat, & terris immittit apricis.
Stabant orantes primi transmittere cursum,
Tendebantque manus ripæ ulterioris amore.
315 Navita sed tristis nunc hos, nunc accipit illos;
Ast alios longè summotos arcet arena.
Æneas (miratus enim, motusque tumultu)
Dic, ait, o virgo, quid vult concursus ad amnem?
Quidve petunt animæ? vel quo discrimine ripas

exundat, & exonerat omnem arenam in Cocytum. Charon, vector tremendus horribili squalore, tenet has aquas & hos *fluvios: huic multa est in mento canities neglecta, oculi* pleni *sunt igne, vestis sordida nodo* ligata *pendet ex humeris. Ipse impellit cymbam pertica, & adjuvat velis, & transportat* umbras *corporum nigra cymba, jam senex: sed senectus robusta & vegeta est,* utpote *Deo. Omnis turba currebat huc effusa ad ripas: matres & viri & corpora fortium bellatorum privata luce, pueri, & puellæ innuptæ, & juvenes elati* in *pyras in conspectu parentum:* tàm multi, *quàm multæ frondes excussæ cadunt per sylvas primo frigore autumni: sive quàm multæ volucres congregantur ad terram ex alto mari, quando tempestas hyberna pellit* eas *ultra mare, & mittit in plagas calidas. Stabant precantes, ut primi trajicerent spatium, & extendebant manus desiderio ripæ oppositæ. Sed vector asper nunc accipit hos, nunc illos: procul autem a ripa expellit alios. Æneas inquit (nam obstupuit & commotus est* hoc *tumultu) dic, o virgo; quid significat* illa *frequentia ad fluvium? & quid poscunt animæ; vel ob quam differentiam hæ recedunt* e *ripa,*

NOTÆ.

instructus; non centum corporibus. *Ægaon* etiam appellatur, & inferorum custos hic videtur esse, non ut cæteri gigantes pœnis damnatus. Causam habes, Æn., 10.565. De *bellua Lernæ*, sive *hydra*, quam in Lernæa Argiæ regionis in Peloponneso palude Hercules occidit, Æn. 8. 300.

288. *Chimæra.*] Monstrum ignivomum, cui caput leonis, pectus hirci, cauda serpentis: hanc dicitur Bellerophontes occidisse Pegaso equo invectus, quia montem Lyciæ habitabilem reddidit: cujus in ignivomo cacumine leones erant, in radice serpentes, in medio pascua capris alendis aptissima. De *Gorgonibus* sororibus, quarum natu maxima Medusa serpentinos crines habuit, Æ. 2. 616. De *Harpyiis*, Æn. 3. 212. De *tricorpore umbra Geryonis*, Æn. 7. 662.

292. *Tenues sine corpore vitas.*] *Vitas* quidem, quia animæ sunt immortales; *tenues*, quia separatæ à corpore, & sic à vulnerum & mortis periculo jam immunes. Cur ergo v. 260. jussus erat Æneas ferrum stringere, non sane ut umbras vulneraret; sed meo quidem judicio, ut terreret recordatione quadam ferri & præteritorum in vita periculorum.

295. *Tartarei quæ fert, &c.*] De *Tartaro* infimo inferorum loco, supra, v. 134. De *Acheronte* & *Cocyto*, infra, v. 323.

299. *Charon.*] Erebi & Noctis filius per antiphrasim dictus, quod minime sit *Χαίρων*, *gaudens*.

300. *Stant lumina flamma.*] Ita pleni sunt flamma oculi, ut veluti ex ea toti constare videantur. Sic dicitur, Æn. 12. 408. *Stare pulvere cœlum.* Horat. Od. l. 1. 9. *Vides ut alta stet nive candidum Soracte, &c.* De *ferrugineo* colore, proprie ferreo, hic nigro, Ecl. 2. 18.

312. *Terris apricis.*] Soli expositis: Ecl. 9. 49. Hi porro septem superiores versus fere expressi sunt ex Georg. 4. 473. Quod autem ait de trajectione avium in calidiores plagas; de hirundinibus, deque gruibus & ciconiis memoratur Georg. 2. 319.

Hæ

320 Hæ linquunt, illæ remis vada livida verrunt ?
Olli sic breviter fata est longæva sacerdos :
Anchisa generate, Deum certissima proles,
Cocyti stagna alta vides, Stygiamque paludem,
Di cujus jurare timent & fallere numen.
325 Hæc omnis, quam cernis, inops inhumataque turba est.
Portitor ille, Charon : hi, quos vehit unda, sepulti.
Nec ripas datur horrendas, nec rauca fluenta
Transportare prius, quam sedibus ossa quierunt.
Centum errant annos, volitantque hæc litora circum.
330 Tum demum admissi stagna exoptata revisunt.
Constitit Anchisa satus, & vestigia pressit,
Multa putans, sortemque animo miseratus iniquam.
Cernit ibi mœstos, & mortis honore carentes,
Leucaspim, & Lyciæ ductorem classis Orontem :
335 Quos simul à Troja ventosa per æquora vectos
Obruit Auster, aqua involvens navemque virosque.
Ecce gubernator sese Palinurus agebat :
Qui Libyco nuper cursu, dum sidera servat,
339 Exciderat puppi, mediis effusus in undis.
Hunc ubi vix multa mœstum cognovit in umbra,

illæ secant remis aquas pallidas ? Sic antiqua vates breviter loquuta est illi : Fili Anchisæ, certissima soboles Deorum, cernis stagna profunda Cocyti, & paludem Stygiam, cujus Dii metuunt jurare & violare divinitatem. Hæc omnis turba, quam vides, est egena & insepulta : vector ille, est *Charon : hi quos portat unda, sunt sepulti. Nec permittitur trajicere ripas horribiles & fluctus sonantes, antequam ossa reposita sint* in *tumulis. Vagantur* per *centum annos, & volitant circa has ripas : tunc denique recepti transmittunt fluvios desideratos. Filius Anchisæ stetit, & continuit gressum, agitans plurima, & miserans animo* eorum *sortem acerbam. Videt illic tristes & privatos honore sepulturæ, Leucaspim, & Orontem ducem Lyciæ classis : quos è Troade navigantes per maria procellosa Auster demersit simul, sepeliens* in *aquis & navem & homines. Ecce Palinurus gubernator ferebat se* ad eum : is *qui nuper in navigatione, dum observat astra, ceciderat e puppe lapsus in medias aquas. Postquam Æneas difficile eum agnovit ob spissas tenebras,*

NOTÆ.

323. *Cocyti stagna, &c.*] Quinque vulgo à Græcis apud inferos flumina statuuntur, *Acheron, Cocytus, Styx, Phlegethon,* seu *Pyriphlegethon,* & *Lethe*. Nomina illa desumpta è variis Græciæ fontibus ac fluviis, quos propter noxiam aliquam naturæ vim in inferis quoque reperiri finxerunt. I. *Acheron* multiplex : unus in Elide, occidentali & maritima Peloponnesi regione, in Alpheum influens, juxta quem insignis est Plutonis & Proserpinæ cultus, ex Strabone l. 8. Alter in Thesprotia Epiri regione, ex Acherusia palude profluens ad Cichyrum urbem, juxta Strabonem, l. 7. & Pausaniam in Atticis. *Cocytus*, juxta eumdem Pausaniam, non longe ab Acheronte ibidem fluit, aqua insuavissima. *Styx*, fons Arcadiæ est, ad urbem Nonacrin ex altissima rupe stillans, indeque penetrato saxo in Crathin fluvium delabens : tam præsentis veneni, ut vasa quælibet etiam aurea diffringat, nec possit nisi equi ungula contineri. Hæc Pausanias in Arcadicis. Cur autem Dii per eam jurare soliti sint diximus Georg. 3. 551. *Lethe*, sive, ut mavult Casaubonus, fluvius *Lethes*, genitivo casu; aut fluvius *Lethæus*; unus fuit in Portugallia, vulgo *Lima* juxta Strabonem & Melam : alius in Africa, circa majorem Syrtim urbemque Berenicen, juxta Lucanum : alius in Bœotia, ad Lebadeam oppidum, juxta Pausaniam in Bœoticis. *Lethæi* amnes alibi complures à Strabone numerantur, l. 14. *Phlegethon*, aut *Pyriphlegethon*, nulli quod sciam loco assignatus est, præterquam calidis circa Avernum fontibus, ut refert Strabo ex Homero. II. Nomina hæc omnia luctuosum aliquid significant. Acheron ab ἄχος, *dolor*, & ῥέω *fluo*. Cocytus, à κωκύω, *fleo*. Styx, à στυγέω, *odio prosequor*. Phlegethon, aut Pyriphlegethon, à πῦρ, *ignis*, & φλέγω, *comburo*. Lethe, à λήθη, *oblivio*, quod ejus epota aqua oblivionem induceret. III. De eorum in inferis situ pluribus disputat Cerdanus. Hoc certissimum : iis nominibus promiscue poetas abuti, nullo admodum certo ordine : vulgo tamen dici, ex Acheronte profluere Stygem, è Styge Cocytum propagari. IV. Eridanus etiam in campis Elysiis à Virgilio constituitur. Causam vide, v. 659.

334. *Orontem.*] Ejus mortem habes, Æn. 1.

Sic

Sic prior alloquitur : Quis te Palinure, Deorum
Eripuit nobis, medioque sub æquore mersit?
Dic, age : namque mihi fallax haud ante repertus,
Hoc uno responso animum delusit Apollo ;
345 Qui fore te ponto incolumem, finesque canebat
Venturum Ausonios : en hæc promissa fides est ?
Ille autem : Neque te Phœbi cortina fefellit,
Dux Anchisiade ; nec me Deus æquore mersit.
Namque gubernaclum multa vi forte revulsum,
350 Cui datus hærebam custos, cursusque regebam,
Præcipitans traxi mecum. Maria aspera juro,
Non ullum pro me tantum cepisse timorem ;
Quam tua ne, spoliata armis, excussa magistro,
354 Deficeret tantis navis surgentibus undis.
Tres Notus hybernas immensa per æquora noctes
Vexit me violentus aqua : vix lumine quarto
Prospexi Italiam, summa sublimis ab unda.
Paulatim adnabam terræ, & jam tuta tenebam ;
Ni gens crudelis madida cum veste gravatum,
Prensantemque uncis manibus capita aspera montis,
361 Ferro invasisset, prædamque ignara putasset.

ita alloquitur prior : *O Palinure, quis Deorum abstulit te nobis, & obruit sub medio mari? Dic age* : *nam Apollo non prius inventus mihi mendax, hoc solo responso decepit mentem* meam: *quando prædicebat te futurum esse salvum* per *mare, & perventurum ad litus Italicum : an illa est fides promissorum? Ille autem* respondit : *O dux, filii Anchisæ, nec oraculum Phœbi decepit te, nec Deus mersit me mari. Nam forte cadens præceps, abstuli mecum gubernaculum multo pondere abruptum, cui commissus custos adhærebam, &* quo *moderabar cursum. Testor maria aspera*, me *nullum habuisse tantum metum pro me, quam ne tua navis, destituta gubernaculo, & privata gubernatore, submergeretur*, si *tanti fluctus tumescerent. Auster validus sustentavit me tres noctes asperas* super *fluctibus, per vastum mare : vix die quarto vidi Italiam erectus ex altis aquis. Paulatim adnatabam* ad *terram, & jam attigeram tuta* loca : *nisi natio inhumana appetiisset ferro me, gravatum ob vestem humidam & apprehendentem curvis manibus acuta cacumina rupis* ; & nisi *malesana existimasset* me esse *prædam*.

NOTÆ.

337. De *Austro*, vento meridionali, Eclog. 2. 58. De *Palinuri casu*, Æn. 5. 835.

338. *Lybico cursu*.] Non tamen mari *Libyco*, sed *Tyrrheno* : cum è Sicilia in Italiam solvisset. Ita tamen Poeta locutus videtur, quia è Libya in Italiam Æneas navigans, in Siciliam deflexerat. De *Libya*, Æn. 1. 162. Expressum est hoc Palinuri cum Ænea colloquium ex Homero, Odyss. 11. ubi simile quiddam est inter Ulyssem & Elpenora.

346. *Ausonio.*] De iis Italiæ Populis, Æn. 3. 171. De *Cortina Phœbi*, loco unde oracula reddebantur, Æ. 3. 92.

348. *Nec me Deus æquore mersit*.] Aliqui sic interpungunt : *nec te Phœbi cortina fefellit, nec me* : *Deus æquore mersit* : nam à Somno reipsa fuerat submersus. Alii communem retinent continuamque verborum sententiam : aiuntque, ex opinione Palinuri Phorbantem illum fuisse non Deum, cujus suasu somno se dederit. De *Noto* sive *Austro*, meridionali vento Ecl. 3. 58.

353. *Excussa magistro*.] Commutatio : id est, *unde magister excussus erat*. Sic infra, v. 507. *Nomen & arma locum servant* : id est, *locus servat arma*. Et Æn. 5. 149.

355. *Hybernas noctes*.] Ver tamen erat æstati proximum, ut liquet ex Æn. 5. 46. Igitur hyems hic pro tempestate & maris asperitate sumenda est, ut Æn. 1. 120. *Notus*, sive *Auster*, flat à meridie, Ecl. 2. 58.

356. *Lumine quarto*.] *Die quarto*. Ita Cicero, pro Rabirio Posthumo, 29. vertit ex Euripidis Medea versum his verbis : *Si te secundo lumine hic offendero, moriere*.

358. *Terræ, & jam tuta tenebam*.] Quod satis erat, ut impleta videretur fides oraculorum, quæ ambigua solebant esse. Non tamen legitur in Æneide, quonam oraculo promissus Æneæ fuerit Palinuri appulsus in Italiam.

359. *Gens crudelis*.] *Lucani*, *Italiæ* populi : ad meridiem vicini Brutiis, ad septentrionem Apulis & Picentinis ; ad occidentem Tyrrheno mari, ad orientem sinu Tarentino definiti : nunc *Basilicata*, & pars principatus ulterioris, in regno Neapolitano.

361. *Prædam*.] Naufragum divitem, in quo spoliando multum lucri facere possent. De *Iulo*, Æn. 271.

Nunc

Nunc me fluctus habent, versantque in litore venti;
Quod te per cœli jucundum lumen & auras,
Per genitorem, oro per spem surgentis Iuli;
365 Eripe me his, invicte, malis: aut tu mihi terram
Injice, namque potes; portusque require Velinos:
Aut tu, si qua via est, si quam tibi Diva creatrix
Ostendit (neque enim, credo, sine numine Divum
Flumina tanta paras Stygiamque innare paludem)
Da dextram misero, & tecum me tolle per undas,
371 Sedibus ut saltem placidis in morte quiescam.
Talia fatus erat, cœpit cum talia vates:
Unde hæc, ò Palinure, tibi tam dira cupido?
Tu Stygias inhumatus aquas amnemque severum
375 Eumenidum aspicies? ripamve injussus abibis?
Desine fata Deum flecti sperare precando.
Sed cape dicta memor, duri solatia casus.
Nam tua finitimi, longe lateque per urbes
379 Prodigiis acti cœlestibus, ossa piabunt,
Et statuent tumulum, & tumulo solemnia mittent:
Æternumque locus Palinuri nomen habebit.
His dictis curæ emotæ, pulsusque parumper
Corde dolor tristi: gaudet cognomine terra.

Nunc fluctus tenent meum cadaver, & venti jactant ad litus. Id vero *precor te, per gratam lucem cœli & aerem, per patrem, per spē Ascanii crescentis; libera me his malis,* ò dux *invicte: vel tu impone mihi terram, quandoquidem potes; & pete portum Velinum: vel tu præbe manum* mihi *misero, & trahe me tecū trans fluvium, ut saltem post mortem quiescam in tranquillis sedibus: si est aliquis modus, si Dea mater* tua *tibi monstravit aliquem; non enim, ut existimo, suscipis trajicere tantos fluvios, & paludem Stygiam absq; auctoritate Deorum. Talia locutus erat, cum Sibylla incepit talia: O Palinure, unde* est *tibi desiderium tam impium? Tu insepultus videbis aquas Stygias, & fluvium terribilem Furiarum? & exibis in ripam* alteram *sine jussu* Deorum? *Cessa sperare fata Deorū posse mutari orādo. Sed accipe memor* mea *verba,* ad *solatiū acerba calamitatis. Nam vicini* Lucaniæ *populi, coacti monitis cælestibus, placabunt ossa* tua *longe & late per urbes, & erigent* tibi *sepulcrum, & ferent munera sepulcro: & locus servabit perpetuum nomen Palinuri. Curæ* ejus *sedatæ* sunt *his verbis, & dolor tantisper ejectus est è mæsto corde: lætatur* ob *terram sui nominis.*

NOTÆ.

365. *His malis.*] Cum enim centum annos errarent inhumati: nec tam cito admittebantur in Elysium, nec nisi tardius in alia corpora revertebantur, v. 720. 724.

366. *Terram injice.*] Genus erat sepulturæ, *injectio glebæ*, cum quis in cadaver incidisset: idque insepultum relinquere nefas habebatur, quod porcæ sacrificio erat expiandum. Idem injiciendi pulveris mos etiam Græcis fuit.

Portus Velinos.] Non longe ab urbe *Velia*, in litore Lucaniæ, inter promontoria Posidium ac Palinurum. Qui tamen Palinurus commemorare portum potuit Velinum? cum Velia non nisi anno post Æneam amplius sexcentesimo, regnante Rege Romanorum Servio Tullio, condita sit. Reprehenditur eo nomine Virgilius ab Hygino apud Gellium. Sed præterquam quod Poetis omnibus familiaris est & communi usu quasi licita temporis anticipatio, præsertim in re obscuriore, ut notavimus, Æn. 3. 707. non leviter eum defendit Alciatus, cum ait, non urbem hic appellari, sed litus ac fluvium, à quo nomem urbi inditum esse Stephanus testatur. Ea nunc excisa est; prope *Castel a mar della brucca.*

374. *Amnemque severum Eumenidum.*] Severum quidem omnibus, sed præcipue tibi, si contra fas ante centum annos eum trajicere volueris: aderunt enim tibi tum ultrices Furiæ, Eumenides, de quibus Æn. 4. 469. Georg. 3. 552. De *Styge*, supra, v. 323.

379. *Prodigiis acti, &c.*] Hoc Servius ait petitum ex historia, Lucanos ob inhumanam Palinuri cædem pestilentia vexatos, consulto oraculo accepisse piacandos esse ejus manes: quare & lucum ipsi dicaverunt, & tumulum ad meridiem Veliæ erexerunt in promontorio, cui ab eo tempore Palinuri nomen fuit.

392. *Alciden.*] De eo Herculis nomine, Æn. 5. 414. De *Theseo & Pirithoo*, infra, v. 618. *Diis geniti.* Hercules Jove: Theseus, Ægæo quidem; sed juxta fabulas, Neptuno: Pirithous Ixione, ut vulgo putatur, sed, ut est apud Homerum, Iliad. 14. 318. Jove, & Dia ipsius Ixionis uxore; cui, ut addunt alii, Jupiter in equum transformatus circumcur-

Ergo

384 Ergo iter inceptum peragunt, fluvioque propinquant.
Navita quos jam inde ut Stygia prospexit ab unda
Per tacitum nemus ire, pedemque advertere ripæ;
Sic prior aggreditur dictis, atque increpat ultro:
Quisquis es, armatus qui nostra ad flumina tendis,
389 Fare age, quid venias: jam istinc &. comprime gressum.
Umbrarum hic locus est, Somni, Noctisque soporæ:
Corpora viva nefas Stygia vectare carina.
Nec vero Alciden me sum lætatus euntem
Accepisse lacu; nec Thesea, Pirithoumque,
Dis quamquam geniti, atque invicti viribus essent.
Tartareum ille manu custodem in vincla petivit,
396 Ipsius à solio Regis traxitque trementem:
Hi dominam Ditis thalamo deducere adorti.
Quæ contra breviter fata est Amphrysia vates:
Nullæ hic insidiæ tales, absiste moveri;
400 Nec vim tela ferunt: licet ingens janitor antro
Æternum latrans exsangues terreat umbras;
Casta licet patrui servet Proserpina limen.
Troius Æneas, pietate insignis & armis,

Igitur perficiunt iter inchoatum & accedunt ad flumen. Quos quando vector jam inde ab amne Stygio vidit ambulare per sylvam silentem, & admovere pedem ad *litus: sic primus adoritur* eos *verbis, & ultro increpat: Quicumque es, qui accedis armatus ad fluvios nostros, age, dic cur venias: & jam ex isto loco siste gradum. Hac sedes est umbrarum, Somni & Noctis somnifera: non licet vehere cymba Stygia corpora viventia. Nec vero gavisus sum me transmisisse* per *hanc paludem Herculem* huc *venientem: nec Theseum, & Pirithoum; quamvis orti essent Diis, & insuperabiles robore. Ille manu deduxit in catenas infernum canem è solio ipsius Plutonis, & traxit eum trepidantem: hi agressi sunt extrahere Reginam è lecto Plutonis. Adversus hac ita locuta est breviter Sibylla Apollinea: Nulla hic* sunt *insidia tales, desine turbari, nec arma* ista *minantur vim:* per nos *licet*, ut *magnus custos in antro semper laterans terreat umbras incorporeas; licet*, ut *Proserpina pudica teneat januam patrui* sui. *Æneas Trojanus, illustris pietate & fortitudine,*

NOTÆ.

rendo vim intulit, unde nomen inditum Pirithoo, à περί *circum*, & θοός *celer*.

395. *Custodem &c.*] *Cerberum* canem: qui quidem non ad *solium* Plutonis, sed in ipso aditu Inferorum est. Quare vel putandus est canis ad ipsum usque domini solium Herculis metu refugisse, indeque abstractus fuisse, vel solium pro toto regno ac ditione Plutonis accipiendum est. De *Cerbero*, v. 417. De *hoc Herculis facto*, Æn. 8. 296.

397. *Dominam Ditis thalamo.*] *Dominæ* vocantur ab amatoribus amicæ: Horat. Od. l. 2. 12. 13. *Me dulcis dominæ Musa Licymnia cantus, &c.* Etiam à maritis uxores: Sueton. in Claudio 39. *Occisa Messalina, paulo post quam in triclinium decubuit, cur domina non veniret, requisivit.* Et singulariter Proserpina *domina* dicitur, ut sæpe occurrit apud Pausaniam in Arcadicis; Καὶ τῇ δεσποίνῃ θυσιῶν ἱερεῖα οἱ Ἀρκάδες: *Et dominæ mactant victimas, Arcades.* Cum autem *Dis* proprie dicatur de Plutone, ut diximus Georg. 4. 467. ideo melius hic legendum putem, *Ditis thalamo*, quam *Dominam Ditis*. De *thalamo* supra, v. 280. De hoc *Thesei & Pirithoi facto*, v. 618.

398. *Amphrysia vates.*] *Apollinea*: quia Apollo ipse vocatur *Pastor ab Amphryso*; fluvio Thessaliæ, ubi Apollo greges pavit, vide Georg. 3. 2.

402. *Servet Proserpina limen.*] Non persuadet Cerdanus, honestas olim fœminas ad januas domorum more meretricio, sedisse, licet multa in eam rem congerat. Imo mihi persuasissimum est, tam apud Græcos, quam apud Romanos arctam fuisse mulierum custodiam; easque domum interiorem tenuisse, non januam. Igitur hic *servare limen*, explico *januam clausam tenere*: quod tuto facere Proserpina poterit, cum Æneas ea mente non venerit, ut aditum sibi ad eam perrumpat. Quamquam & hæc potest esse verborum sententia: *Adeo non irrumpet Æneas in Proserpinæ thalamum; ut etiam in ipso domus limine stare illa casta quidem & secura possit. Proserpina*, Cereris filia ex Jove: unde Pluto frater Jovis, ipsius & maritus & *patruus* est. *Erebus*: vel Deus, vel locus inferorum pro-

Ad genitorem, imas Erebi descendit ad umbras.
405 Si te nulla movet tantæ pietatis imago,
At ramum hunc (aperit ramum qui veste latebat)
Agnoscas. Tumida ex ira tum corda residunt.
Nec plura his. Ille admirans venerabile donum
409 Fatalis virgæ, longo post tempore visum,
Cœruleam advertit puppim, ripæque propinquat.
Inde alias animas, quæ per juga longa sedebant,
Deturbat, laxatque foros: simul accipit alveo
Ingentem Æneam. Gemuit sub pondere cymba
414 Sutilis, & multam accepit rimosa paludem.
Tandem trans fluvium incolumes vatemque virumque
Informi limo glaucaque exponit in ulva.
Cerberus hæc ingens latratu regna trifauci
Personat, adverso recubans immanis in antro.
Cui vates, horrere videns jam colla colubris,
420 Melle soporatam & medicatis frugibus offam
Objicit: ille fame rabida tria guttura pandens;
Corripit objectam, atque immania terga resolvit
Fusus humi, totoque ingens extenditur antro.
Occupat Æneas aditum, custode sepulto,

descendit ad patrem suum *in profundas umbras. Si te nulla species tantæ pietatis commovet: saltem agnosce hunc ramum:* & *ostendit ramum qui tegebatur veste. Tunc corda* Charontis *quieverunt ab ira tumida. Nec plura his* dicta sunt. *Ille admirans munus venerabile fatalis rami*, quod *videbat post longum tempus, appellit nigram navem, & accedit ad ripam. Deinde ejicit alias animas, quæ sedebant in scamnis longis, & evacuat tabulata: simul admittit in cymbam magnum Æneam. Cymba compactilis gemuit sub onere, & bibit per rimas multum aquæ. Denique transmittit ultra fluvium salvos Æneam & Sibyllam in fœdo limo & viridi herba. Magnus Cerberus sonat per hanc regionem latratu è triibus gutturibus* erumpente, *decumbens vastus in spelunca opposita. Sibylla animadvertens colla* Cerberi *jam rigescere serpentibus, projicit huic placentam conditam melle & frugibus præparatis. Ille aperiens tria guttura*, præ *fame furiosa, devorat* hanc *projectam; & prostratus humi deficit vastis membris, & quantus* est *porrigitur* per *totam speluncam. Custode sopito, Æneas occupat introitum.*

NOTÆ.

fundimus, Æn. 4. 509. *Juga*, scamna nautica, Æn. 5. 119. *Fori*, tabulata navis, Æn. 4. 605. Georg. 4. 250.

412. *Alveo.*] Non fluvii, sed cymbæ. Ita Livius l. 1. de Remo & Romulo cymbæ impositis: *Cum fluitantem alveum, quo expositi erant pueri, tenuis in sicco aqua destituisset.*

413. *Cymba Sutilis.*] Constat cymbas apud plerasque nationes è corio pellibusque consutis fieri. Neque tamen inde existimo infernam illam ejus generis fuisse: sed tantum ex eo more verbum *suere* traductum esse ad fabricam compagemque ligneatum etiam navium, qualis hæc fuit: sicut & verbum *texere*; quia è juncis passim aliquæ contexiæ fuerunt.

416. *Ulva.*] Herba palustris, absque certo nomine.

417. *Cerberus.*] Canis infernæ januæ custos dictus *Cerberus*, quasi *κρεοβόρος carnivorus.* Describitur ab Apollodoro cum tribus capitibus draconis cauda, tergore variis serpentum capitibus, sparso. Idcirco *latratu trifauci* ululat; & dicuntur ejus *colla horrere colubris*. Hesiodus tamen in Theogon. quinquaginta ipsi capita tribuit.

420. *Melle soporatam, &c.*] *Offa*, placentæ species fuit, ex edulibus rebus diversis mistis subactisque confectæ: *μᾶζα* Græcis dicta est, unde Latinis *massa*: eratque primo ex farina, aqua & oleo; mox majori luxu condita etiam fuit, papavere, lacte, ficis, melle, quod sacchari loco veteribus erat. *Fruges* itaque erant farra sive farina, & papaveris semina, quorum usum in bellariis jam notavimus, Æn. 4. 486. *Medicatæ* erant, id est, temperatæ & simul maceratæ. *Soporatam* dixit, id est, vi soporifera præditam: quæ quamvis non inerat melli, inerat tamen papaveri & aliis frugibus. Quare frustra legit Turnebus *saporatam*: quæ vox ex sequioris ætatis scriptorum, Ammiani, Tertulliani; cum *soporatum* eo sensu jam dixerit Virgilius, Æn. 5. 855. *vique soporatum Stygia*. Mellita autem solita dari canibus & feris, notat Cerdanus ex Apollonio & Philostrato.

431. *Nec sine sorte datæ.*] De sortibus in judiciis diversus mos fuit Græcorum ac Romano-

Eva-

425 Evaditque celer ripam irremeabilis undæ.
Continuo auditæ voces, vagitus & ingens,
Infantumque animæ flentes in limine primo:
Quos dulcis vitæ exsortes, & ab ubere raptos
Abstulit atra dies, & funere mersit acerbo.
430 Hos juxta, falso damnati crimine mortis.
Nec vero hæ sine sorte datæ, sine judice sedes.
Quæsitor Minos urnam movet: ille silentum
Conciliumque vocat, vitasque & crimina discit.
Proxima deinde tenent mœsti loca, qui sibi letum
435 Insontes peperere manu, lucemque perosi
Projecere animas. Quam vellent æthere in alto
Nunc & pauperiem & duros perferre labores!
Fata obstant, tristique palus inamabilis unda
439 Alligat, & novies Styx interfusa coercet.
Nec procul hinc partem fusi monstrantur in omnem
Lugentes campi: sic illos nomine dicunt.
Hic quos durus amor crudeli tabe peredit;
Secreti celant calles, & myrtea circum
444 Sylva tegit; curæ non ipsa in morte relinquunt.

& pervadit promptus ripam fluvii, unde non reditur. Statim voces auditæ sunt, *& magnus vagitus, & animæ infantum plorantes sub primis portis: quos dies funesta eripuit, privatos jucunda vita & abstractos ab ubere, & demisit morti immaturæ. Juxta hos* sunt, qui *addicti* sunt *morti* ob *injustam calumniam. Nec vero assignantur illæ sedes absque sorte, absque judice. Minos inquisitor agitat urnam: ipse cogit cœtum umbrarum, & discutit vitam ac scelera. Deinde tristes occupant vicina loca, qui innocentes intulerunt sibi mortem* propria *manu, & pertæsi luminis prodegerunt animas. Quam vellent nunc in superis auris tolerare & paupertatem & labores difficiles! Fata* id *prohibent; & palus odiosa implicat tristibus aquis, & Styx novies circumflua detinet. Nec longe hinc ostenduntur patentes in omnem partem campi lugentes: ita appellant illos nomine. Hic occultæ semitæ abscondunt* eos *quos durus amor absumpsit crudeli veneno, & sylva myrtea undique tegit* eos, *nec sollicitudines deserunt post ipsam mortem.*

NOTÆ.

rum. Apud Romanos in urnam conjiciebantur, vel nomina judicum ut sorte eligerentur ad singulas causas: vel, juxta alios, ipsa causarum nomina, ut, quo quæque ordine disceptanda esset, sorte statueretur. Apud Græcos urnæ statuebantur duæ, in quas singuli judices calculum sortemque vel damnantem, vel absolventem, conjiciebant. Dubitatur quo more judicia peragi apud inferos Virgilius velit. Enimvero unus videtur Minos hic esse judex, ut mox dicemus; ergo minime opus erat judices sorte ducere. At neque varii erant calculi, cum unus esset judex, ideoque duplex omnino calculus; & *urna* hic notatur unica, eaque *moveri* dicitur, quod in colligendis calculis non usurpatur, sed in miscendis. Igitur omnino urnam & sortes hic adhiberi puto ad causarum ordinem statuendum: quod Budæus in more Romano fuisse contendit, quicquid contra Nannius aliique afferant recentiores.

Sine judice.] Judices inferorum tres præcipui statuuntur, *Minos, Rhadamanthus, Æacus.* De *Minoe* jam diximus, v. 14. *Rhadamanthus*, hujus frater fuit, ambo Jovis & Europæ filii: & Minos quidem Cretensibus leges primus dedisse dicitur, Rhadamanthus earum observationem curasse: ita enim Plutarchus in Theseo. *Æacus* Jovis item filius fuit ex Ægina, Pelei pater & Achillis avus, de quo Æn. 1.103. Hi tres ob justitiæ severitatem in inferis judicandi munere donati sunt à poetis. At præcipua dignitas penes Minoa, cui soli sceptrum aureum ab Homero datur, Odyss. 11. 567. Virgilius mentionem de Æaco nullam facit, Rhadamanthi sedem in impiorum carcere collocat, pœnarum speciem ac modum unicuique decernentis, v. 566. Hic solum statuit Minoa, has aliasve sedes pro merito singulis assignantem. Quod autem dissentiunt nonnulli, an quæstoris, an prætoris Romani munus hic gerat; omnino arbitror inutile.

436. *Quam vellent, &c.*] Ex sententia Platonis: qui ait eos in inferis graviter puniri, qui sibi mortem intulerunt; & vulgo animas mira teneri cupiditate corporis; ut infra videbitur, 721. 724. De *Styge*, supra, v. 323. *Novies* interfusa Styx dicitur, id est sæpius.

443. *Myrtea sylva.*] Quia myrtus sacra est Veneri, Ecl. 2. 54. Ecl. 7. 62.

His Phædram Procrinque locis, mœstamque Eriphylen
Crudelis nati monstrantem vulnera cernit,
Evadnenque, & Pasiphaen. His Laodamia
It comes; &, juvenis quondam, nunc fœmina, Cæneus,
Rursus & in veterem fato revoluta figuram.
450 Inter quas Phœnissa recens à vulnere Dido
Errabat sylva in magna: quam Troius heros
Ut primum juxta stetit, agnovitque per umbram
Obscuram; qualem primo qui surgere mense
Aut videt aut vidisse putat per nubila lunam;
455 Demisit lacrymas, dulcique affatus amore est:
Infelix Dido! verus mihi nuncius ergo
Venerat, exstinctam ferroque extrema secutam?
Funeris heu tibi causa fui! Per sidera juro,
Per superos, & si qua fides tellure sub ima est,
460 Invitus, regina, tuo de litore cessi.
Sed me jussa Deum, quæ nunc has ire per umbras,
Per loca senta situ cogunt noctemque profundam,
Imperiis egere suis: nec credere quivi,

His locis videt Phædram, & Procrin, & tristem Eriphylem ostendentem plagas acceptas *a crudeli filio, & Evadnen, & Pasiphaen: Laodamia socia est illarum; & Ceneus olim juvenis, modo iterum fœmina & reversa in antiquam formam* per *fatum. Inter quas Phœnicia Dido recens post vulnus* sibi inflictum *vagabatur in magno nemore. Ut primum Trojanus heros stetit prope, & agnovit* eam *inter tenebras obscuras; qualem aliquis videt aut putat vidisse Lunam oriri inter nubes ineunte mense; effudit lacrymas, &* præ *suavi amore loquutus est: Misera Dido! ergo verus nuntius ad me venerat, te mortuam, & gladio passam ultima* fata. *Heu! tibi auctor fui mortis. Juro per astra, per Deos, & si aliqua est fides sub terra profunda: exivi nolens è tuo litore, o Regina. Sed mandata Deorum, quæ cogunt* me *nunc ire per has umbras, per loca horrida squalore & tenebras profundas, impulerunt me auctoritate sua. Nec potui credere*

NOTÆ.

445. *Phædram.*] Minois filiam, Thesei uxorem, quæ privigni Hippolyti amore capta, & ab eo repulsa, cum eum apud maritum de oblato sibi stupro accusasset, eique mortem à patre ideo illatam audivisset, laqueo vitam finivit. Seneca in Hippolyto.

Procrin.] Erechthei Atheniensium regis filiam, uxorem Cephali. Hic ad explorandam ejus fidem, cum dissimulato habitu pudicitiam ejus sollicitasset muneribus, ac prope expugnasset: exprobrata ei perfidia, redit tamen cum ea in gratiam. Sed illa cum audisset Cephalum venatu fessum Auram in umbra interdum invocare; suspicata amicæ alicujus hoc esse nomen, ut eum deprehenderet, latuit inter frutices: quibus commotis, Cephalus feram ratus esse, jaculo eam incautus occidit. Ovid. Metam. v.

Eriphylen.] Amphiarai, vatis Argivi, uxorem. Is cum sciret se Thebano adversus Eteoclem bello periturum, latere constituit. Sed ab Adrasto Argivorum rege, vel juxta alios à Polynice Adrasti genero, Eteoclis fratre, corrupta aurei monilis dono Eriphyle, maritum prodidit: qui ad bellum coactus proficisci, dum fortiter pugnat, terræ hiatu cum curru haustus est. Eriphyle ex mariti mandato ab Alcmæone filio est interfecta. Ita plerique narrant, alii aliter. Cum autem inter amantes à Virgilio statuatur, necesse est eam non solo monilis dono, sed stupro fuisse corruptam.

447. *Evadnen.*] Martis filiam, uxorem Capanei Argivi: quæ, cum eodem bello occisus fuisset maritus, & funus ejus celebraretur, in ejus rogum insiliit. De *Pasiphaes* amoribus, supra, v. 24. Ecl. 6. 46.

Laodamia.] Acasti filia, uxor Protesilai, unius è Græcis principibus, qui primus Græcorum omnium bello Trojano periit, occisus ab Hectore. Hujus mortem cum accepisset uxor, à Diis petiit, ut ejus umbram sibi liceret intueri: idque cum impetrasset, in amplexibus animam efflavit.

448. *Cæneus.*] *Cænis*, Elati Lapithæ filia, à Neptuno in stupri mercedem obtinuit, ut mutaretur in virum, & ferro vulnerari non posset. Inde tantam in superbiam, ac Deorum contemptum processit, ut hastam suam adorari à subditis vellet: ideo iratus Jupiter pugnantem eum adversus Centauros, arborum stipitumque acervo opprimi voluit. Dicitur fato & voluntate Deorum ad pristinum sexum post mortem rediisse: ut sic in pœnam impietatis utroque Neptuni dono spoliaretur. De *Phœnissa*, Sidonia, Tyria, Æn. 1. 450. De *Didonis* vulnere, Æn. 4. 663.

Hunc

Hunc tantum tibi me discessu ferre dolorem.
465 Siste gradum, teque aspectu ne subtrahe nostro.
Quem fugis? extremum fato quod te alloquor, hoc est.
Talibus Æneas ardentem & torva tuentem
Lenibat dictis animum, lacrymasque ciebat,
Illa solo fixos oculos aversa tenebat:
470 Nec magis incepto vultum sermone movetur,
Quàm si dura silex aut stet Marpesia cautes.
Tandem proripuit sese, atque inimica refugit
In nemus umbriferum: conjux ubi pristinus illi
Respondet curis, æquatque Sichæus amorem.
475 Nec minus Æneas, casu percussus iniquo,
Prosequitur lacrymans longe, & miseratus euntem est.
Inde datum molitur iter: jamque arva tenebant
Ultima, quæ bello clari secreta frequentant.
Hic illi occurrit Tydeus, hic inclytus armis
480 Parthenopæus, & Adrasti pallentis imago.
Hic multum fleti ad superos, belloque caduci
Dardanidæ: quos ille omnes longo ordine cernens,

me tibi allaturum esse *tantum dolorem abitu meo. Contine gressum, & ne subducas te conspectui meo. Quem fugis? hoc est ultimum* tempus, *quo tecum loquor* per *fatum. Æneas mulcebat talibus verbis animum irata & aspere intuentis, &* sibi ipsi *movebat lacrymas. Illa infensa tenebat oculos defixos* in *terram. Nec magis movetur* secundum *faciem ab usque principio sermonis, quàm si stet lapis durus, aut rupes Marpesia. Denique abstulit se, & fugit inimica in sylvam umbrosam: ubi prior maritus Sichæus respondet illi sollicitudine, & æquat amorem ejus. Nihilominus Æneas commotus acerba* ejus *morte, longe sequitur euntem plorans & miseretur* ejus. *Inde persequitur iter concessum: & jam attigerant campos extremos, quos separatos incolunt* viri *insignes bello. Hic occurrit illi Tydeus, hic Parthenopæus illustris armis, & umbra Adrasti pallidi. Hic Trojani valde deplorati inter vivos, & occisi* in *prœliis. Quos omnes ille videns longa serie*

NOTÆ.

462. *Loca senta situ.*] *Sentis* est spina: sic dictus, quia quamprimum à tangentibus sentitur: hinc *senticosus*, & *sentus*, asper, horridus. Terentius in Eunuch. Act. 2. sc. 2. v. 5. *Video sentum, squalidum, ægrum, annis pannisque obsitum.* *Situs* est caries, mucor, squalor, ex humore parietibus adhærescens: *Aspectu* pro aspectui, dativus contractus, Ecl. 5. 29.

466. *Extremum fato, &c.*] Neque enim amplius me vivum mortuumque videre poteris: non vivum, quia Pauculæ tantum horæ mihi ad hæc invisenda loca Deorum voluntate ac fato concessæ sunt: non mortuum, quia sors mea fatumque bellatoris aliis inferorum sedibus me addicet.

467. *Torva tuentem . . . solo fixos oculos . . . aversa.*] Distingue tempora: primo enim torve aspexit, mox solo fixit oculos, tum denique avertit, vel *aversa*, non ad oculos, sed ad animum infensum refertur, ut Æn. 4. 362.

471. *Marpesia cautes.*] Mons marmoreus in insula Paro, una è Cycladibus, de qua Æn. 3. 126 juxta Stephanum. Aut juxta Jornandem, Caucasi montis pars, ab Amazonum regina Marpesia, quæ illic aliquando habitavit. De *Sichæo*, Æn. 1. 347.

479. *Tydeus &c.*] Duces occurrunt belli Thebani, pro Polynice adversus Eteoclem fratrem. *Tydeus* Oenei Ætolorum regis filius, Adrasti Argivorum regis filiam uxorem duxit, alteram Polynices. Pro Polynice legatus de repetendo regno ad Eteoclem Thebas missus ab eo insidiis appetitus, viros quinquaginta solus superavit. Hinc reversus, & ad obsidionem urbis cum Adrasto & Polynice regressus, à Menalippo Thebano vulneratus occubuit. Diomedis pater fuit, qui inde *Tydides* appellatur, Æn. 1. 101.

480. *Parthenopæus & Adrasti, &c.*] *Parthenopæus*, Atalantæ & Meleagri filius, Arcadibus imperavit: reversus ex Thebano bello incolumis, ad Trojam deinde occubuisse dicitur. *Adrastus* rex Argivorum, socer Tydei & Polynices: qui magno amisso exercitu obsidionem Thebarum omittere coactus est, & in patriam fugienti similis redire, unde *pallens* hic dicitur.

481. *Caduci Dardanidæ.*] De *Dardanidis*, Trojanis, Æn. 1. 239. *Caduci*, mortui, cadentes: unde *cadavera*, & *caducum fulmen* apud Horat. l. 3. 4. 44.

Ingemuit: Glaucumque Medontaque Therſilochumque
Tres Antenoridas: Cererique ſacrum Polybœten,
485 Idæumque, etiam currus, etiam arma tenentem.
Circumſtant animæ dextra lævaque frequentes:
Nec vidiſſe ſemel ſatis eſt: juvat uſque morari,
Et conferre gradum, & veniendi diſcere cauſas.
At Danaum proceres, Agamemnoniæque Phalanges,
490 Ut videre virum fulgentiaque arma per umbras,
Ingenti trepidare metu: pars vertere terga,
Ceu quondam petiere rates: pars tollere vocem
Exiguam: inceptus clamor fruſtratur hiantes.
Atque hic Priamiden laniatum corpore toto
495 Deiphobum vidit, & lacerum crudeliter ora;
Ora, manusque ambas, populataque tempora raptis
Auribus, & truncas inhoneſto vulnere nares.
Vix adeo agnovit pavitantem, & dira tegentem
499 Supplicia: & notis compellat vocibus ultro:
Deiphobe armipotens, genus alto à ſanguine Teucri,

ſuſpiravit: & Glaucum, & Medonta, & Therſilochum, tres filios Antenoris, & Polybœten ſacerdotem Cereris, & Idæum, adhuc currus, adhuc arma tractantem. Animæ plurimæ circumſiſtunt ad *dextram & ſiniſtram: Nec ſufficit vidiſſe ſemel* Æneam: *delectat* ipſas *remanere diu & admovere pedem* propius, *& petere cauſas cur venerit. Sed duces Græcorum, & turmæ Agamemnonis, quando viderunt Æneam & arma ſplendentia inter tenebras, cœperunt tremere magno timore: pars obvertere dorſum, quemadmodum olim cucurrerunt* ad *naves: pars emittere parvam vocem, clamor inceptus fallit hiantes. Atque hic vidit Deiphobum, filium Priami, diſcerptum omnibus membris, immaniter laceratum circa os;* circa *os, & utramque manum, & tempora ſpoliata ſectis auribus, & naſum truncatum indecoro vulnere. Itaque difficile agnovit trementem, & occultantem turpes plagas; & prior alloquitur* eum *voce cognita: O Deiphobe bellicoſe, ſoboles è nobili ſanguine Teucri:*

NOTÆ.

483. *Glaucumque, &c.*] Verſus ex Homero expreſſus, qui tres illos duces enumerat inter Trojanorum auxiliatores, Iliad. 17. 216. Γλαῦκόν τε, Μέδοντά τε, Θερσίλοχόν τε. Unde arguas Naſcimbænum, qui ſuſpicatur *Mydona* legendum eſſe, quia Medontis nullam inter Trojanos fieri mentionem meminit. *Glaucus*, Hippolochi filius, Bellerophontis nepos, Lyciorum dux cum Sarpedone. Is in auxilium Trojanis venit, & cum Diomede congreſſus, inita amicitia cum eo arma aurea æreis commutavit. Iliad. 6. 119. Hic quando obierit, non liquet. *Terſilochus* inter duces Pæonum, ex Macedonia Thraciæ confini, occiſus eſt ab Achille, Iliad. 21. 209. *Tres Antenoridas*, Antenoris filios, Iliad. 11. 59. Τρεῖς τ' Ἀντηνορίδας: ibidemque appellantur, Polybus, Agenor, Acamas, qui ad pugnam Hectoris & Æneæ ſocii deſcenderunt. *Polybœtes*, apud Homerum inter Trojanos non reperitur; ſed inter Græcos, *Polypœtes*, Pirithoi filius. De *Cerere*, Ecl. 5. 79. *Idæus* auriga fuit & armiger Priami, de quo Iliad. 24. 470.

489. *Agamemnoniæque Phalanges.*] *Phalanx*, agmen proprie Macedonum fuit, conſtans octo peditum millibus, qui confertis clypeis preſſiſque ordinibus pugnabant. Hic pro quolibet agmine ac multitudine ſumitur. De *Danais*, Æn. 1. 34. De *Agamemnone* Græcorum ad Trojam duce, Æn. 3. 54.

492. *Ceu quondam petiere rates.*] Achille, propter ereptam ſibi ab Agamemnone Briſeida, è Græcorum exercitu abſente: Trojani Græcos immiſſis ignibus ad naves uſque fugaverunt, Hectore duce, Iliad. 15. 326.

495. *Deiphobum.*] Priami filium, poſt mortem Paridis Helenæ maritum, Æn. 2. 310. De *Helena*, aliqua diximus, Æn. 6. 654. cætera infra, v. 511. De *prodito ab ea Deiphobo*, Æn. 2. 567. Et ſic eum à Menelao necatum eſſe teſtatur Dictys Cretenſis.

500. *Teucri, &c.*] De eo, Æn. 1. 239. *Pelaſgi*, Græci, Æn. 1. 628. *Rhæteum & Sigeum*, Troadis Promontoria fuere duo, in Helleſpontum excurrentia: in Rhœteo ſepulcrum Ajacis, in Sigeo ſepulcrum Achillis fuit. At quia loca illa tum à Græcis tenebantur, cum inde fugit Æneas, exiſtimo *Rhæteum* hic ſumi pro toto Troadis litore, cujus in parte meridionali clam Æneas claſſem ædificavit, apud Antandrum, Æn. 3. 6.

505. *Tumulum inanem, &c.*] *Honorarium*, qualis ſtatuebatur iis, quorum corpora haberi non poterant: idque ſufficiebat, ut humati dicerentur, & eſſent à centum annorum errore liberi. De *inclamatione* ad ſepulcrum diximus in funere Polydori, Æn. 3. 62.

507. *Nomen & arma, &c.*] Commutatio: pro, *locus ſervat nomen & arma*. Porro *arma*

Quis

Quis tam crudeles optavit sumere pœnas?
Cui tantum de te licuit? Mihi fama suprema
Nocte tulit, fessum vasta te cæde Pelasgum
Procubuisse super confusæ stragis acervum.
Tunc egomet tumulum Rhœteo in litore inanem
506 Constitui, & magna Manes ter voce vocavi.
Nomen & arma locum servant. Te, amice, nequivi
Conspicere, & patria decedens ponere terra.
Atque hic Priamides: nihil, o tibi amice, relictum est:
510 Omnia Deiphobo solvisti, & funeris umbris:
Sed me fata mea & scelus exitiale Lacænæ
His mersere malis: illa hæc monumenta reliquit.
Namque ut supremam falsa inter gaudia noctem
Egerimus, nosti: & nimium meminisse necesse est:
515 Cum fatalis equus saltu super ardua venit
Pergama, & armatum peditem gravis attulit alvo.
Illa chorum simulans, Evantes orgia circum
Ducebat Phrygias: flammam media ipsa tenebat

Quis ausus est exigere de te *tam dirum supplicium? cui tantum licuit contra te? Rumor pertulit mihi, te ultima nocte* Trojæ *lassum multa strage Græcorum obiisse super cumulum confusorum cadaverum. Tunc ego ipse erexi* tibi *in litore Rhœteo sepulchrum vacuum, & appellavi ter magno clamore animam tuam: locus servat nomen & arma* tua. *Non potui, o amice, te videre, & abiens tumulare* in *patria tellure. Tum vero filius Priami* dixit: *Nihil prætermissum est à te o amice: omnia exhibuisti* officia *Deiphobo & umbræ cadaveris. Sed sors mea & perniciosum crimen* Helenæ *Lacedæmoniæ obruerunt me his pœnis: illa reliquit* mihi *hæc insignia. Scis enim quomodo traduxerimus ultimam noctem in falsa lætitia; & oportet* nos *nimis recordari: quando equus fatalis venit ascensu super alta Pergama, & gravidus induxit in utero milites armatos. Illa fingens choreas, ducebat circa sacra Bacchi* fœminas *Phrygias furiosas: ipsa in medio attollebat magnam tædam,*

NOTÆ.

vel *sculpta* intelligit in tumulo: vel *vera*, olim forte dono Æneæ data à Deiphobo servataque, ut Æn. 1. 654. Pallam Helenæ, & sceptrum Iliones. *Nomen* autem Deiphobi illi loco inditum fuisse non jam liquet ex ullis scriptoribus. *Te amice.*] *Te*, omissa elisione, corripitur more Græcorum, sequente vocali.

510. *Funeris umbris.*] *Funus*, non pro sacris ac ceremonia funebri, sed pro ipso cadavere hic sumitur: ut Æn. 9. 491. *Quæ nunc artus, avulsaque membra, Et funus lacerum tellus habet.*

511. *Lacænæ.*] Helenæ Lacedæmoniæ. De *Lacæna* appellatione, Æn. 2. 901. De *ejus ortu*, Æn. 1. 654. Hæc, Leda *Spartani* regis Tyndarei uxore, & Jove genita: à Theseo primum rapta est: per Castorem ac Pollucem fratres suos ex ejus potestate liberata. Menelao deinde nupsit Mycenarum regis filio; qui mortuo Tyndareo, Castore, ac Polluce, in regnum Spartanum successit: inde rapta à Paride, & Trojam deducta, decennii bello repetita est. Occiso sub obsidionis finem Paride, nupsit Deiphobo, Paridis fratri. Quid deinde ipsi capta Troja contigerit, ambiguum est. Vulgo dicitur in gratiam cum Menelao rediisse, & cum eo variis acta erroribus appulsa in Ægyptum: unde iterum navigans, incolumis cum marito Spartam redut, ubi postea sepulti sunt in Menelai delubro, Therapnis, quæ urbs est Laconiæ. Longe alia sors illius à Pausania in Laconicis refertur ex Rhodiorum monumentis. Ait enim Helenam, mortuo Menelao, Sparta pulsam, ad Polyxo Argivam, necessariam suam, Tlepolemi Rhodii regis uxorem, in Rhodum confugisse: Polyxo memorem necis viri sui, qui ad Trojam occisus à Sarpedone fuerat, ancillas in eam furiarum habitu immisisse, quæ illam dum lavaret comprehensam laqueis suspenderint. Alii aliter.

515. *Saltu.*] Æn. 2. 237. *Scandit fatalis machina muros.* Quia cum angustiores essent portæ, diruendi muri fuerant, ut equus in urbem induceretur. Ibid. 234. *Dividimus muros, &c.* De *Pergamis*, Æn. 1. 470.

517. *Evantes orgia, &c.*] Menelaus Odyss. 4. 277. narrat Helenam ter equum circumlustrasse, Græcorum singulos duces nomine appellantem: unde Virgilius finxit illos Baccharum choros. *Evantes*, Bacchæ dictæ sunt, Bacchi comites fœminæ. *Evam*, Εὐάν, aut *Evius*, Εὔιος ipse Bacchus ab *evoe*, vel *evohe*, εὐοῖ, quæ Bacchantium in Bacchi honorem acclamatio est. Hujus vocis origo varia refertur. Hesychius ait *Evam*, Indis *hederam* esse, qua Bacchus de Indis triumphans hastam implicuit. Alii dictum putant quasi εὖ οἷ, *bene illi*, aut εὖ υἱέ, *bene fili*:

Ingentem, & summa Danaos ex arce vocabat.
520 Tum me confectum curis somnoque gravatum
Infelix habuit thalamus, pressitque jacentem
Dulcis & alta quies, placidæque simillima morti.
Egregia interea conjux arma omnia tectis
Emovet, & fidum capiti subduxerat ensem,
525 Intra tecta vocat Menelaum, & limina pandit.
Scilicet id magnum sperans fore munus amanti,
Et famam exstingui veterum sic posse malorum.
Quid moror? irrumpunt thalamo: comes additur unà
Hortator scelerum Æolides. Di, talia Graiis
530 Instaurate, pio si pœnas ore reposco.
Sed te qui vivum casus, age, fare vicissim,
Attulerint: pelagine venis erroribus actus?
An monitu Divum? an quæ te fortuna fatigat.
Ut tristes sine sole domos, loca turbida, adires?
535 Hac vice sermonum roseis Aurora quadrigis
Jam medium æthereo cursu trajecerat axem,
Et fors omne datum traherent per talia tempus.
Sed comes admonuit, breviterque affata Sibylla est:
Nox ruit, Ænea, nos flendo ducimus horas.
540 Hic locus est, partes ubi se via findit in ambas.
Dextera, quæ Ditis magni sub mœnia tendit:
Hac iter Elysium nobis: at læva malorum
Exercet pœnas, & ad impia Tartara mittit.

& ex alta arce invitabat Græcos. Tunc funestus lectus tenebat me fatigatum curis & obrutū somno: & jucūda ac profunda quies, similisq; morti trāquilla, oppressit me decūbentē. Interim digna uxor aufert arma omnia domo, & subtraxerat capiti meo *gladiū fidelē. Vocat Menelaū intra domū, & aperit januā. Nempe existimans hoc magnū fore donū amāti* marito, *& sic infamiā veteris malitiæ posse deleri. Quid detineo te? irruunt in cubiculū: additur* iis *comes Ulysses incitator criminum. Dii, reddite talia Græcis, si imprecor* iis *supplicia justo ore. At age, dic vicissim quinā casus te adduxerint* huc *viventē: an venis pulsus erroribus maris, an jussu Deorū, an aliqua* alia *fors te adigit, ut venias* in *sedes mœstas absque luce,* & ad *loca tumultuosa?* In *hac vicissitudine colloquii Aurora rubicundis equis in aereo decursu jam trāsierat medium cœlum: & forte traducerent in talibus omne tempus concessū. Sed comes Sibylla admonuit, & breviter loquuta est: o Ænea, nox approperat, nos traducimus horas lugendo. Hic est locus, ubi via secat se in duas partes. Dextra* est, *quæ extenditur usque ad palatium magni Plutonis; per hanc iter est nobis ad Elysium: at sinistra continet supplicia impiorum, & ducit ad Tartara scelerata.*

NOTÆ.

quod bello Giganteo primus Deorum Gigantem interfecit in leonem versus, unde sic illi acclamarit Jupiter pater. De *Baccho*, Ecl. 5.29. De *Bacchis* fœminis; & *orgiis* Bacchi sacris, Æn. 4.301. De *Phrygia*, Æ.1.385. De *Danais*, Æn. 1. 24. De *thalamo*, supra, v.280.

529. *Æolides*.] Nomen Ulyssi probrosum: quo, non legitimus Laertæ filius dicitur; sed Anticleæ, Laertę uxoris, ex Sisypho Æoli filio, Æn. 3. 272. de *Graiis*, Græcis, G. 2. 16.

530. *Instaurate*, reponite, renovate, rursus facite, eorum in pœnam.

535. *Roseis Aurora quadrigis jam, &c.*] De *Aurora*, ejusque *quadrigis* aut *bigis*, Georg. 1.249. Hic dissentire cogor à reliquis propemodum interpretibus, & cum Donato sentire, *medium diem* hic significari, non *mediam noctem*. Quicquid enim dicant Gellius aliique, de variis dierum initiis ac dimensionibus apud varias gentes: nullum dubium esse potest, ubi Virgilius dies suos ortu Solis occasuque definit. Tenendum autem id quod à Cerdano affertur, ex libro Plutarchi de genio Socratis: *tempus datum* & concessum ad ejusmodi inferorum perlustrationem, fuisse *noctium duarum & unius diei*. At Æneas sacrificia perfecit superiore tota nocte, v. 252. *Tum Stygio Jovi nocturnas inchoat aras.* Viam inferorum ingressus est sub ipsum Solis & lucis ortum, v. 255. *Ecce autem primi sub lumina Solis & ortus.* Nunc emensa media itineris parte, certe non potest esse nisi dies media, jam in noctem vergens, vespertinum illud tempus totum & noctis secundæ partem aliquam traducet perlustrando Elysio: atque ita redibit ad suos nocte altera quam ab iis discesserat. Igitur *Aurora* hic diem significat.

Dei-

544 Deiphobus contra; ne ſævi, magna ſacerdos:
Diſcedam: explebo numerum, reddarque tenebris.
I decus, i, noſtrum: melioribus utere fatis.
Tantum effatus, & in verbo veſtigia torſit.
Reſpicit Æneas ſubito; & ſub rupe ſiniſtra,
Mœnia læta videt, triplici circumdata muro:
550 Quæ rapidus flammis ambit torrentibus amnis
Tartareus Phlegethon, torquetque ſonantia ſaxa.
Porta adverſa, ingens, ſolidoque adamante columnæ;
Vis ut nulla virum, non ipſi exſcindere ferro
Cœlicolæ valeant: ſtat ferrea turris ad auras:
555 Tiſiphoneque ſedens, palla ſuccincta cruenta,
Veſtibulum inſomnis ſervat noctesque diesque.
Hinc exaudiri gemitus, & ſæva ſonare
Verbera: tum ſtridor ferri, tractæque catenæ.
Conſtitit Æneas, ſtrepitumque exterritus hauſit.
560 Quæ ſcelerum facies, o virgo, effare, quibusve
Urgentur pœnis? quis tantus plangor ad auras?
Tum vates ſic orſa loqui: Dux inclyte Teucrum,
Nulli fas caſto ſceleratum inſiſtere limen:
Sed me, cum lucis Hecate præfecit Avernis,
565 Ipſa Deum pœnas docuit, perque omnia duxit.
Gnoſſius hæc Rhadamanthus habet duriſſima regna:
Caſtigatque, auditque dolos: ſubigitque fateri
Quæ quis apud ſuperos, furto lætatus inani,

Cōtra Deiphobus ait: Ne iraſcare, o magna vates: abibo: concludā ſermonē, & redibo in tenebras. I noſtra gloria, i: ſequere fata feliciora. Hoc *ſolū locutus eſt, & in* ipſo *ſermone deflexit greſſū. Æneas reſpexit ſtatim; & ſub rupe ſiniſtra cernit ſpatioſā urbē, cinctā tribus muris: quā Tartareus Phlegethō, rapidus fluvius, circuit ignibus torrētibus, & volvit ſaxa ſonātia. Porta oppoſita magna* eſt, *& colūnæ ex adamāte duriſſimo:* ita *ut nullū robur hominū, nō ipſi ſuperi poſſint evertere* eā *ferro. Turris ferrea ſurgit in altū: & Tiſiphone ſedens, cincta pallio ſāguinolēto, cuſtodit limen vigil & noctu & diu. Hinc* cœperunt *audiri gemitus, & reſonare crudeles ictus: præterea ſtridor ferri & tractorū vinculorū. Æneas ſtetit, & ſtupefactus attēdit* ad *ſtrepitū. Quæ* ſunt illic *ſpecies criminū, dic, o virgo, aut quibus ſuppliciis cruciātur? unde tātus plāctus* ſurgit *in auras? Tūc vates ſic cœpit loqui: Clariſſime dux Trojanorū, nulli puro fas eſt ſubire portam impiam: ſed quando Hecate præpoſuit me ſylvis infernis, ipſa mihi declaravit ſupplicia* conſtituta *à Diis, & duxit me per omnia. Rhadamāthus Cretenſis obtinet hoc ſæviſſimum imperium: & punit, & audit fraudes; & cogit fateri quæcumque facinora patrata unusquisque per vitam*

NOTÆ.

Et vero Donatus ac Lætus notant, Auroram, cum quadrigis invehitur, pro Sole accipi. Deinde, *nox ruit*, Æn. 8. 369. ſignificat, *nox accedit*, *venit*: ergo & hic eodem ſenſu accipi nihil vetat.

541. *Ditis*, &c.] De *Dite*, Plutone, Georg. 4. 467. De *Elyſio*, infra, v. 638.

545. *Explebo numerum, reddarque, &c.*] Multæ in hęc veba afferuntur parum ſanæ interpretationes: hæ ſaniſſimæ. I. Simplicior. *Diſcedam, & implebo numerum turbæ à qua diſceſſi, ut te alloquerer*: erat nempe inter bellicoſos viros Deiphobus. II. Doctior, & juxta Platonis mentem, qui ſingulis animis, antequam alia in corpora remigrarent, certos quoſdam aſſignabat purgationis annos, ut dicetur infra, v. 739. Quocirca ſenſus erit; *Diſcedam, impleturus numerum annorum purgationis, quæ fit his in tenebris*. III. Verior, ut puto, *Diſcedam. Sine modo expleam orationis mea, quam incœpi, numerum & periodum*. Quam ſtatim ita terminat: *I decus, i, noſtrum, &c.*

549. *Mœnia . . . muro, &c.*] Munimenta arcis videt, triplici muro conſtantia. De *Phlegethonte*, ſupra, v. 323.

552. *Adamante columnæ.*] Non ad ornatum, ſed ad duritiem exprimendam: communi Græcis Latinisque proverbio, quo *dura* omnia & firma, *adamantina* dicuntur. De *Tiſiphone*, una Furiarum, Georg. 3. 552. De *palla*, pallio muliebri, Æn. 1. 52.

564. *Hecate, &c.*] De *Hecate*, Æn. 4. 510. 511. De *lucis Avernis*, ſupra, v. 237. De *Rhadamantho* v. 431. De *Gnoſo*, urbe Cretæ inſulæ, Æn. 3. 104.

568. *Furto inani.*] *Secretis delictis*: ideo *inanibus*, quia Deo nota ſunt, & poſt mortem punienda. *Furtum* autem dicitur quicquid clam & furtim committitur. Sic adulteria

Distulit

Distulit in seram commissa piacula mortem.
570 Continuo sontes ultrix accincta flagello
Tisiphone quatit insultans : torvosque sinistra
Intentans angues, vocat agmina sæva sororum.
Tum demum horrisono stridentes cardine sacræ
Panduntur portæ. Cernis, custodia qualis
575 Vestibulo sedeat? facies quæ limina servet?
Quinquaginta atris immanis hiatibus hydra
Sævior intus habet sedem : tum Tartarus ipse
Bis patet in præceps tantum, tenditque sub umbras,
Quantus ad æthereum cœli suspectus Olympum.
580 Hic genus antiquum terræ, Titania pubes,
Fulmine dejecti, fundo volvuntur in imo.
Hic & Aloidas geminos, immania vidi
Corpora : qui manibus magnum rescindere cœlum
Aggressi, superisque Jovem detrudere regnis.
585 Vidi & crudeles dantem Salmonea pœnas,
Dum flammas Jovis & sonitus imitatur Olympi.
Quattuor hic invectus equis & lampada quassans,
Per Grajum populos mediæque per Elidis urbem
Ibat ovans, Divumque sibi poscebat honorem :
590 Demens! qui nimbos & non imitabile fulmen
Ære & cornipedum cursu simularat equorum.
At pater omnipotens densa inter nubila telum

protulit usque *ad tardam mortem, gaudens vana simulatione. Statim Tisiphone vindex armata flagro verberat reos illudens, & sinistra* manu *incutiens sævos serpentes, appellat crudelem turbam sororum. Tunc denique portæ aperiuntur stridentes horrisono cardine.* Pergit Sibylla : *Vides quale satellitium sedeat in vestibulo, quale spectrum occupet postes? Hydra crudelior intus habet sedem, horribilis quinquaginta faucibus. Præterea ipse Tartarus bis tantum descendit in profundum, & extenditur sub umbras; quantus* est *prospectus* inde *ad æthereum cœli olympum. Illic juventus Titania, antiqua soboles Terræ prostrati fulmine versantur in imo fundo. Illic vidi quoque geminos filios Aloei, vasta corpora : qui susceperant evertere manibus magnum cœlum, & expellere Jovem è regnis supernis. Vidi etiam Salmonea solventem duras pœnas, quia imitatus* fuerat *ignes Jovis & tonitru cœli. Ille vectus quatuor equis & quatiens tædam, currebat exsultans per gentes Græcorum & per mediam urbem Elidis, & exigebat sibi cultum divinum : insanus; qui imitabatur* curru *æreo & impetu equorum nimbos & tonitru non imitabile. Sed pater omnipotens vibravit fulmen per opaca nubila*

NOTÆ.

Martis vocantur *dulcia furta*, Georg. 4. 346. Et Pasiphae dicitur *supposta furto*, supra, v. 24.

572. *Agmina sæva sororum.*] Furiæ tantū tres numerātur, *Tisiphone, Alecto, Megæra*, de quibus Georg. 3. 552. Notat tamen Cerdanus vulgo apud Poetas *agmen* & *agmina* vocari, à Seneca, *turbam*; à Statio, *aciem*. Existimat id factum ad significandas earum multiplices iras. Addo ego fortasse tres tantum Furias principes privatis nominibus appellari, quibus aliæ complures quasi ministræ subserviant. De *cardine portarum*, Æn. 1. 452. De *vestibulo*, supra, v. 273.

576. *Immanis hiatibus hydra.*] Hæc, vel alia est ab hydra Lernæa, occisa ab Hercule, quam in inferorum vestibulo jam Æneas vidit, v. 287. Vel, si eadem est, huc illuc vagatur per inferos, & ad cruciandos impios varias in partes mittitur, quemadmodum Furiæ thalamos habent eodem in vestibulo, v. 280. cum tamen Tisiphone hic in Tartaro sontes cruciet. Dicitur hydra *sævior*, id est, crudelior reliquis Tartari custodibus, qui limina servant. De *hydra*, Æn. 8. 300. De *Tartaro*, profundissimo inferorum loco, supra, v. 134.

579. *Quantus . . . suspectus, &c.*] *Suspectus* substantivum nomen hic apparet, non adjectivum, hoc sensu : tam profundus est Tartarus, quantus est conspectus spatii à terra ad cœlum, vel ab ipso Tartaro ad cœlum. Expressus est hic locus ex Homero. Iliad. 8. 16. & Hesiodo, in Theogon. 720. ubi Tartarus tantum sub terra est, *ὅσον οὐρανός ἐστ' ἀπό γαίης, quantum cœlum est à terra.*

580. *Titania pubes.*] Gigantes Titanis ac Terræ filii, de quibus Æn. 4. 179.

582. *Aloidas.*] Otum & Ephialtem Neptuni liberos ex Iphimedia, Aloei Terræ ac Titanis filii uxore hos nono ipso ætatis anno novem cubitis latos, novem ulnis altos Homerus facit. Odyss. 11. 304. itaque in pugna Gigantum ab Apolline sagittis fuisse

Con-

Contorsit (non ille faces, nec fumea tædis
594 Lumina) præcipitemque immani turbine adegit.
Necnon & Tityon, terræ omniparentis alumnum,
Cernere erat: per tota novem cui jugera corpus
Porrigitur; rostroque immanis vultur obunco
Immortale jecur tundens, fœcundaque pœnis
Viscera, rimaturque epulis, habitatque sub alto
600 Pectore: nec fibris requies datur ulla renatis.
Quid memorem Lapithas, Ixiona, Pirithoumque?
Quos super atra silex jamjam lapsura, cadentique
Imminet assimilis. Lucent genialibus altis
Aurea fulcra toris, epulæque ante ora paratæ
605 Regifico luxu: furiarum maxima juxta
Accubat & manibus prohibet contingere mensas;
Exsurgitque facem attollens, atque intonat ore.
Hic quibus invisi fratres, dum vita manebat,
Pulsatusve parens, & fraus innexa clienti;
610 Aut qui divitiis soli incubuere repertis,
Nec partem posuere suis, quæ maxima turba est;
Quique ob adulterium cæsi, quique arma secuti
Impia, nec veriti dominorum fallere dextras,
Inclusi pœnam exspectant. Ne quære doceri
Quam pœnam, aut quæ forma viros fortunave mersit.
616 Saxum ingens volvunt alii, radiisque rotarum

(*non ille* quidē *faces & lumina fumida tædarum*, ut Salmoneus) *& vasto turbine prostratum transfixit. Videre erat etiā Tityū filiū Terræ omnipotentis: cujus corpus extenditur per tota novē jugera: & immanis vultur fodicans adunco rostro jecur perpetuū & viscera fœcunda* ad *pœnas, scrutatur ea* ad *cibū, & manet intra profundū pectus: nec ulla quies permittitur fibris repullulantibus. Cur cōmemorē Lapithas, Ixiona, & Pirithoū? super quos nigrū saxū jamjam lapsurum & simile cadenti impendet. Fulcra aurea splendent* in *lætis lectis altis & convivia parata ante ora* cū *luxu regali; maxima Furiarum accumbit prope, & vetat tangere mensas manibus, & surgit erigens facē, & vociferatur ore. Illic, ii quibus fratres odiosi* fuerunt, *dum vita durabat, aut pater verberatus, aut dolus fabricatus clienti; aut qui soli incubuerunt opibus partis, nec dederunt partem* carū *suis, quæ turba maxima est; & qui occisi* sunt *propter adulterium, & qui sequuti* sunt *bella injusta, nec timuerunt violare fidem* datam *dominis*: illi *inclusi exspectant supplicium. Ne petas doceri quale supplicium* exspectent, *aut quis modus & quæ sors damnaverit eos. Alii versant magnum saxum, & pendent distenti radiis rotarum.*

NOTÆ.

confixos, antequam ad pubertatem pervenirent.

585. *Salmonea, &c.*] *Salmoneus*, Σαλμωνεύς vel Deucalionis Elidensis, vel Æoli filius fuit: certe in Elide regnavit, Peloponnesi maritima & occidentali regione. Hic æreis in pontibus ac tabulatis quadrigas impellens, faces jactabat in subditos: ut Jovem in Elide ludis maxime olympicis honoratum simularet. Ideo à Jove fulmine ictus est. *Medieque per Elidis urbem*: pro *mediamque per Elidis urbem*. De *Olympo* monte, Ecl. 5. 56. De *Elide*, Georg. 1. 59.

595. *Tityon, &c.*] *Tityus*, Jove natus, & Elara Orchomeni filia: quam cum Jupiter vitiasset, Junonis metu occultavit in terra, unde erumpens Tityus Gigantea specie, Terræ filius creditus est: ideo à Virgilio *alumnus* ejus, non filius dicitur. Hic ab Apolline sagittis interfectus est, quod Latonæ vim parasset. Hanc ejus mensuram & supplicium Virgilius accepit ab Homero, Odyss. 11. 576. Eadem etiam Prometheo pœna ab aliis tribuitur.

601. *Lapithas, &c.*] De *Lapithis*, immani Thessaliæ gente, quorum tamen scelus nullum singulare narratur, Georg. 2. 456. De *Ixione*, eorum rege, qui ob tentatam Junonis pudicitiam, rotæ apud inferos alligatus est, Georg. 3. 38. De Pirithoo, qui Ixionis filius fuit, aut Jovis ex Dia Ixionis uxore; quique Proserpinam rapere ex inferis aggressus, à Cerbero devoratus est, supra, v. 393. infra, v. 617. His duplex supplicium assignatur, timor saxi imminentis, & mediis in epulis fames.

603. *Genialibus toris.*] Quales lecti nuptiales; qui *geniales* à *generando* dicuntur, vel à *genio*, vitæ ac lætitiæ præside, de quo Ecl. 4. 63. unde *geniale* appellatur quicquid lætum est, ut Georg. 1. 302. *Invitat genialis hiems.*

616. *Saxum ingens, &c.*] Indicat Sisyphum,

Districtis

Distriƈti pendent: sedet, æternumque sedebit
Infelix Theseus; Phlegyasque miserrimus omnes
Admonet, & magna testatur voce per umbras:
620 Discite justitiam moniti, & non temnere Divos.
Vendidit hic auro patriam, dominumque potentem
Imposuit: fixit leges pretio atque refixit.
Hic thalamum invasit natæ, vetitosque hymenæos,
Ausi omnes immane nefas, ausoque potiti.
625 Non, mihi si linguæ centum sint, oraque centum,
Ferrea vox, omnes scelerum comprendere formas,
Omnia pœnarum percurrere nomina possim.
Hæc ubi dicta dedit Phœbi longæva sacerdos:
Sed jam age, carpe viam, & susceptum perfice munus;
630 Acceleremus, ait. Cyclopum eduƈta caminis
Mœnia conspicio, atque adverso fornice portas,
Hæc ubi nos præcepta jubent deponere dona.
Dixerat: & pariter gressi per opaca viarum
Corripiunt spatium medium, foribusque propinquant.

Miser Theseus sedet, & perpetuo sedebit; & Phlegyas miserrimus admonet omnes & testatur magno clamore inter tenebras: Discite toties *admoniti æquitatem, & non spernere Deos. Hic prodidit patriam pecunia, &* ei *imposuit tyrannum ferocem: tulit & sustulit leges pretio. Hic aggressus est pudicitiam filiæ, & nuptias prohibitas. Omnes ausi infanda crimina & exsecuti consilia. Si essent mihi centum linguæ & centum ora, & vox ferrea; non possem complecti omnes species criminum, nec enumerare omnia nomina suppliciorum. Postquam longæva vates Apollinis protulit hæc verba, ait, nunc autem age, ingredere viam, & perfice inceptum officium: properemus. Video muros fabricatos* in *fornacibus Cyclopum, & portas sub opposito fornice: ubi* Dii *nos jubent deponere munera decerpta* ex arbore. Sic *loquuta fuerat: & pariter ambulantes per tenebrosa* spatia *viarum invadunt medium iter, & appropinquant portis.*

NOTÆ.

Æoli filium, latrociniis infamem: de quo Georg. 3. 39. *Radiisque rotarum, &c.* Indicat Ixionem de quo Georg. 3. 38. quem quia alteri supplicio jam addixit, v. 601. pluribus affeƈtum suppliciis probabile est.

617. *Æternumque sedebit infelix Theseus.*] *Theseus*, de quo supra v. 28. *Et Pirithous*, de quo, v. 392. amicitia conjunƈtissimi, dicuntur inferos adiisse, ut inde Proserpinam raperent; & Pirithous quidem à Plutone datus esse Cerbero devorandus: Theseus autem remansisse in vinculis; donec ab Hercule liberatus sit. At Theseus post mortem, cum rediisset ad inferos, lapidi affixus est, ubi æternum sederet, in pœnam impii olim suscepti itineris. Ita fabulæ. Sed ajunt historiæ, & Theseum & Pirithoum conatos quidem rapere filiam Aidonei qui Græcis Pluto est, Molossorum sive Thesprotorum in Epiro regis, eamque vocatam Proserpinam, matrem ejus Cererem; canem, cui objeƈtus fuit Pirithous, Cerberum; postea Theseum in gratiam Herculis ab Aidoneo dimissum esse, idque contigisse ad Cichyrum amnem & Acherusiam paludem, de qua v. 223. testatur Pausanias in Atticis.

618. *Phlegyasque miserrimus, &c.*] Ambigua est hujus loci sententia, vel *Theseus miserrimus admonet omnes Phlegyas*: vel *Phlegyas miserrimus omnes admonet*. *Phlegyæ*, Bœotiæ juxta Orchomenum populi fuerunt, rapinis insignes: qui aggressi templum Apollinis Delphicum diripere, fulminibus, terræ motibus, & pestilentia postmodum absumpti sunt, ex Pausania in Bœoticis. Hos alii insulanos fuisse perhibent circa Thessaliam, à rege Phlegya sic diƈtos: qui ob frequentem contemptum Deorum, à Neptuno immisso diluvio deleti sunt. *Phlegyas*, Martis filius, rex fuit Lapitharum in Thessalia, Ixionis juxta aliquos pater, & Coronidis Nymphæ: hæc cum ex Apolline Æsculapium peperisset; dicitur pater templum Apollinis incendisse, ideoque sagittis ab Apolline detrusus fuisse ad inferos. Atque hæc sententia mihi videtur potior: quid enim Theseo cum Phlegyis populis?

622. *Fixit leges, &c.*] Condidit, tulit. Metaphora duƈta à consuetudine, qua leges in æs incisæ *fixis* tabellis in publico proponebantur; quæ cum avellerentur, dicebantur *refixi*. De *Hymeneo*, nuptiali Deo, Georg. 3. 60.

630. *Cyclopum eduƈta.*] De *Cyclopibus*, Æn.

Distulit

635 Occupat Æneas aditum, corpusque recenti
Spargit aqua, ramumque adverso in limine figit.
His demum exactis, perfecto munere Divæ.
Devenere locos lætos, & amœna vireta
Fortunatorum nemorum, sedesque beatas:
640 Largior hic campos æther & lumine vestit
Purpureo: Solemque suum, sua sidera norunt.
Pars in gramineis exercent membra palæstris,
Contendunt ludo, & fulva luctantur arena:
Pars pedibus plaudunt choreas, & carmina dicunt.
645 Nec non Threicius longa cum veste sacerdos
Obloquitur numeris septem discrimina vocum:
Jamque eadem digitis, jam pectine pulsat eburno.
Hic genus antiquum Teucri, pulcherrima proles,
649 Magnanimi heroes, nati melioribus annis:
Ilusque, Assaracusque, & Trojæ Dardanus auctor.
Arma procul, currusque virum miratur inanes.
Stant terra defixæ hastæ, passimque soluti
Per campos pascuntur equi: quæ gratia currum

Æneas occupat aditum, aspergit corpus recenti aqua, & affigit ramum in opposito limine. Denique his absolutis, persoluto munere Proserpinæ, pervenerunt ad *loca læta, & prata jucunda, & sedes beatas sylvarum felicium. Hic aer ambit agros liberior & luce purpurea: &* incolæ *cognoscunt suum Solem, & sua astra. Pars exercent corpora in herbosis locis, certant ludis, & luctantur* in *arena fulva. Pars agitant saltationes pedibus, & canunt cantilenas. Vates etiam Thracius cum veste longa canit numeris septem discrimina sonorum: & sonat eadem, modo digitis, modo plectro eburneo. Hic* est *vetusta propago Teucri, soboles clarissima, heroes magnanimi, nati temporibus felicioribus: & Ilus & Assaracus, & Dardanus fundator Trojæ. Miratur procul arma & currus virorum vacuos. Hastæ sunt fixæ* in *terra, & equi liberi pascuntur passim in campis: amor curruum*

NOTÆ.

3. 569. His cudendi ferri muniendarumque urbium inventio tribuitur. Quare hic ferrea & munita mœnia intellige. *Educta* dicuntur, non quasi *elata* in altum; sed quasi ferro *ducta*, & *ductilia* quod fit in caminis & fornacibus.

631. *Mœnia.*] Palatium Plutonis & Proserpinæ.

636. *Spargit aqua.*] Vel quia pollutus aspectu Tartari: vel quia sacrum munus Proserpinæ offert; solemnis autem in sacris omnibus ablutio. *Spargit* vero dumtaxat, non omnino *lavat*: de quo more, Æn. 4. 635.

638. *Locos lætos, &c.*] *Elysium.* Locus erat piis apud inferos distinatus, deliciis omnibus affluens. Alii collocant in insulis fortunatis, *Canaries*, ad latus occidentale Africæ, de quibus Æn. 4. 480. Alii in Hispania Bætica, *Andalousie, Grenade.* Alii apud Indos. Alii in pratis aeriis, cœlum inter ac terram mediis. Nomen aliqui fingunt ab Elysio quodam Eleutheri filio: aliqui ab ἤλυσις, *profectio*, quod illuc piorum animæ post obitum proficiscantur: aliqui quasi ἀλύσιον *non solubile*, quia sedes est animarum immortalium quæ dissolvi non possunt.

638 *Vireta.*] Loca sunt herbarum arborumque viriditate amœna.

641. *Purpureo: Solemque, &c.*] *Lumine purpureo*, pulchro, Æn. 1. 595. *Solem* in Elysio, alium statuit etiam Plato in Phædone.

642. *Gramineis palæstris.*] *Palæstra*, tam pro *ludo* sumitur, quam pro *loco* ludis addicto. Hic pro *loco*. De *Palæstra*, sive *lucta*, Æn. 3. 280. in quo differat à *pugillatu*, Æn. 5. 401.

645. *Threicius sacerdos.*] *Orpheus* Ecl. 3. 46. Georg. 4. 454. Multi fuere hujus nominis: sed omnia uni tribuuntur, fabularum more. Dicitur ex Ægypto arcanas ceremonias primus transtulisse; tum lyræ solertia, & carminis suavitate præcelluisse: qui utroque nomine *longa cum veste* inducitur, quæ & sacerdotum fuit, & musicorum.

646. *Numeris septem, &c.*] Numerosis sonis pulsat citharam: quæ primo septem chordis instructa memoratur, deinde novem, in honorem Musarum. Hæc autem pulsabatur *digitis, pectine, plectro*, Nam *plectrum*, sive arcum illum, quo fila perstringuntur, à pectine diversum esse ostendit inventa Romæ Julii tertii temporibus marmorea Orphei statua, quæ sinistra manu citharam, dextra pectinem tenebat, teste Nascimbæno.

650. *Assaracusque, &c.*] De hac Trojanorum regnum serie, Georg. 3. 35. De *Dardano*, Æn 3. 167.

Arma-

Lustrabat studio recolens : omnemque suorum
Forte recensebat numerum, carosque nepotes,
Fataque, fortunasque virum, moresque, manusque.
Isque ubi tendentem adversum per gramina vidit
685 Æneam ; alacris palmas utrasque tetendit :
Effusæque genis lacrymæ, & vox excidit ore :
Venisti tandem, tuaque exspectata parenti
Vicit iter durum pietas ! datur ora tueri,
689 Nate, tua, & notas audire & reddere voces !
Sic equidem ducebam animo rebarque futurum,
Tempora dinumerans : nec me mea cura fefellit.
Quas ego te terras & quanta per æquora vectum,
Accipio ! quantis jactatum, nate, periclis !
Quam metui, ne quid Libyæ tibi regna nocerent !
695 Ille autem : tua me, genitor, tua tristis imago
Sæpius occurrens hæc limina tendere adegit.
Stant sale Tyrrheno classes. Da jungere dextram,
Da, genitor : teque amplexu ne subtrahe nostro.
Sic memorans, largo fletu simul ora rigabat.
700 Ter conatus ibi collo dare brachia circum :
Ter frustra comprensa manus effugit imago,
Par levibus ventis, volucrique simillima somno.
Interea videt Æneas in valle reducta
704 Seclusum nemus, & virgulta sonantia sylvis ;
Lethæumque domos placidas qui prænatat, amnem.
Hunc circum innumeræ gentes populique volabant.
Ac veluti in pratis, ubi apes æstate serena
Floribus insidunt variis, & candida circum

cōsiderās eas *studiose: & forte recognoscebat omnē multitudinē suorū, & dilectos posteros, & fata, & fortunas & mores, & facta hominū* illorū. *Et quādo ille vidit Æneā ex adverso veniētē per herbas; latus protulit ambas manus, & lacrymæ fluxerūt per genas, & vox exiit* ex *ore; Venisti deniq; & tua pietas certa patri superavit iter difficile! o fili, permittitur aspicere vultū tuū, & accipere ac reddere voces familiares! Certe numerans tēpora, cogitabā animo & existimabā ita fore: & mea sollicitudo nō decepit me. O fili,* per *quales terras & per quāta maria jactatū, & quātis periculis agitatū ego te audio! quā timui ne regna Africæ tibi obstarent aliquantū! Æneas verò* ait: *Tua, o pater, tua mœsta umbra sæpe visa impulit me venire ad hæc loca. Naves* meę *stant* in *mari Tyrrheno. Permitte* mihi, *o pater, permitte cōjungere manus, & ne te subducas cōplexui meo. Sic loquens, simul madefaciebat vultū copiosis lacrymis. Ter conatus erat implicare brachia collo* ejus: *ter ūbra frustra cōprehēsa elapsa è manibus, similis ventis levibus & simillima fugaci somno. Interea Æneas cernit in valle secreta sylvā separatā, & frutices sonātes* per *sylvam; & fluvium Lethæum, qui præterfluit tranquillā sedē. Gentes & populi innumeri circa hunc* flu*viū. Et quemadmodū quādo in pratis, suda æstate, apes adhærent diversis floribus, & vagātur circa alba*

NOTÆ.

quid est *supra*, non tantum *desuper* : tum quia subterranea sunt omnium fluviorum receptacula, unde erumpunt. Georg. 4. 364. Cum autem Eridanus agrum Mantuanum alluat, hunc habuit Virgilius honorem amni patrio ; ut eum, non è communis fluviorum omnium receptaculo, sed ex Elysio ortum diceret. De *Eridano*, sive *Pado*, *le Po*, Georg. 1.482.

667. *Musæum.*]Dicitur hic à Suida, Eleusinius Atheniensis, Orphei discipulus, carminum heroicorum scriptor, quorum Eumolpo filio ad quatuor millia scripsit : floruit sub Cecrope secundo Atheniensium rege. Hic, & Orpheus Homero antiquiores putantur : ideoque hic commemorantur à Virgilio. Superest adhuc carmen de amoribus Leandri & Herus, quod Musęo tribuit Scaliger in Poetica, & longe versibus Homericis anteponit. Negat tamen Vossius; & auctorem hujus operis vixisse sub Augustis affirmat, etiam post quartum Christi seculum.

687. *Exspectata*] Doctissimi legunt *spectata*. Nec male: id est, cognita, perspecta, *probata*: quemadmodum Ovidius dixit, *Spectatur in ignibus aurum*.

694. *Ne quid Libyæ, &c.*] Cum Didonis amore te implicuisti, Æn. 4. De *Libya*, Æn. 1. 162. De *sale*, pro mari, Æn. 1. 541. De *Tyrrheno* mari, Italiam ad meridiem alluente, Æn. 1. 71. De *Lethæo* amne, supra, v. 323.

Lilia

Lilia funduntur : ſtrepit omnis murmure campus.
710 Horreſcit viſu ſubito , cauſasque requirit
Inſcius Æneas : quæ ſint ea flumina porro,
Quive viri tanto complerint agmine ripas.
Tum pater Anchiſes : Animæ , quibus altera fato
Corpora debentur , Lethæi ad fluminis undam
715 Securos latices & longa oblivia potant.
Has equidem memorare tibi atque oſtendere coram,
Jampridem hanc prolem cupio enumerare meorum:
Quo magis Italia tandem lætere reperta.
O pater anne aliquas ad cœlum hinc ire putandum eſt
Sublimes animas ? iterumque ad tarda reverti
721 Corpora ? quæ lucis miſeris tam dira cupido ?
Dicam equidem , nec te ſuſpenſum, nate, tenebo;
Suſcipit Anchiſes , atque ordine ſingula pandit.

lilia : ſic *omnis campus ſonat fremitu* . *Æneas ignarus* rei *ſtatim obſtupet aſpectu* , *& petit cauſas : quinam ergo ſint illi fluvii* , *aut quinam homines occupaverint ripas tanta multitudine* . *Tunc pater Anchiſes* ait: *Animæ* , *quibus alia corpora deſtinantur* per *fatum*, *bibunt oblivia æterna & liquores tutos ad aquas Lethæi fluvii*. *Ego certe jamdudum opto enarrare tibi* , *& coram monſtrare illas* , *& enumerare ſobolem illam meorum* : *ut magis gaudeas Italiam demum inventam* fuiſſe à te . *O pater* , ait Æneas , *an exiſtimandum eſt animas aliquas illuſtres hinc redire in lucem*, *& reverti rurſus in pigra corpora ? quodnam eſt miſeris tam inſanum vitæ deſiderium* ? *Reſpondet Anchiſes* : *O nate*, *equidem dicam* , *nec te relinquam dubium*. *Et* ſic *explicat ſingula per ordinem* .

NOTÆ.

713. *Quibus altera fato corpora debentur* .] Non enim omnes animæ alia in corpora redibant , ut mox dicemus v. 748. Sed jam opus eſt , ut promiſſam ſæpe de animarum natura diſſertationem exſequamur , & evolvamus myſteria famoſæ illius translationis animarum diverſa in corpora , quæ Græcis *μετεμψύχωσις* dicitur. Hanc primo invexit Pythagoras , tenueruntque deinceps Socrates & Plato. His adhæret hoc loco Virgilius, ut & Georg. 4. 220. qui prius Epicurum ſequebatur , Ecl. 6. 31. Id omne undecim capitibus complectemur : quæ quantum à Chriſtiana veritate abſint , facile erit intelligere .

714. *Principio cœlum, &c* .] I. *Caput* . Deus rudem informemque materiam in quatuor elementa primum digeſſit, ignem, aerem, aquam, terram. Inde mundi corpus fabricavit , varias in partes ac ſphæras , quaſi membra diſtinctum: harum ſuprema, *cœlum* : infima, *terra* ; cui *liquentes campi* , ſive aqua ſubſternitur ; mediæ partes , *Sol* , *Aſtra* , *globus Lunæ* , quo inferiora elementa à cœleſtibus quaſi communi termino ſeparantur . Ut enim ſunt infra Lunæ globum naturæ quatuor elementorum per formas diſtinctæ ſuis in ſphæris : ita ſupra globum eumdem ſunt eædem naturæ longe excellentiori modo per virtutes : habent quippe cœleſtia corpora ab ignis natura lumen ac motum , à terræ natura ſolidam firmitatem, ab aeris natura perſpicuitatem, ab aquæ natura æquabilem lenitatem: ſed illæ omnes naturæ illic in formam præſtantiſſimam , nempe ignis , redactæ ſunt ; cujus tanta eſt excellentia, ut quintum elementum ſive quinta *eſſentia* dici poſſit : quemadmodum hic apud nos in unam mixti formam quotidie coaleſcunt : Ita Plato in Timæo , & Marſilius ibid. cap. 24. De *Titanis* nomine , quod Soli præcipue tribuitur , Æn. 4. 119.

726. *Spiritus intus alit &c.*] II. *Caput* . Huic mundi corpori Deus *animam* ſive *ſpiritum* addidit , cui ineſt præcipue *intellectus* , *intelligentia & natura* ; id eſt , vitalis ac ſeminaria virtus . Et hanc quidem animam Pythagoras Deum ipſum eſſe contendebat , ut liquet ex Minutio Felice : at Plato , non Deum , ſed opus putabat ſummi Dei .

728. *Inde Hominum* , *&c* .] III. *Caput* ; *Inde* , juxta Pythagoram , ſignificat : *Ex hoc Deo* , *qui eſt mundi anima* ; *quaſi decerptæ particulæ ſunt vitæ hominum & pecudum*. Juxta Platonem vero ſignificat : *Ex reliquiis hujus temperationis* , *ex qua mundi animam formaverat Deus* ; *formatæ ſunt ab eodem ſingulares animæ viventium* . Ita Plato loquitur in Timæo . Quænam autem illa fuerit temperatio , ſatis dilucide percipi non poteſt , neque ex Platonicorum , neque ex Platonis ipſius verbis . Virgilium autem Platoni potius quam Pythagoræ hic adhæſiſſe exiſtimo . quia ſic melius hæc omnis ejus doctrina conſtabit , ut ex ſequenti capite manifeſtum fiet .

730. *Igneus eſt ollis vigor* .. *ſeminibus*, *&c*.] IV. *Caput*. Docet Plato diſerte in Timæo, unicum illum & ſupremum Deum, poſtquam ex reliquiis animæ mundi animas

Princi-

Principio cœlum, ac terras, campoſque liquentes,
725 Lucentemque globum Lunæ, Titaniaque aſtra
Spiritus intus alit, totamque infuſa per artus
Mens agitat molem, & magno ſe corpore miſcet.
Inde hominum pecudumque genus, vitæque volantum,
Et quæ marmoreo fert monſtra ſub æquore pontus.
730 Igneus eſt ollis vigor, & cœleſtis origo
Seminibus: quantum non noxia corpora tardant,
Terrenique hebetant artus, moribundaque membra.
Hinc metuunt cupiuntque, dolent gaudentque: neque auras
Reſpiciunt, clauſæ tenebris & carcere cœco.
735 Quin & ſupremo cum lumine vita reliquit;
Non tamen omne malum miſeris, nec funditus omnes
Corporeæ excedunt peſtes; penituſque neceſſe eſt
Multa diu concreta modis inoleſcere miris.

Primo, ſpiritus fovet intus cœlum, terram, ſpatia aquea, & lucidum globum Lunæ, & aſtra Titania: & mens didita per omnia membra movet totam illam *molem, & miſcet ſe cum magno* illo *corpore. Inde* oritur *genus hominum, & pecudum, & vita avium, & monſtra quæ mare fert ſub polita planitie. Ineſt illis animis vis ignea, & origo cœleſtis: quatenus corpora noxia non gravant, & artus terreni membraque mortalia non retundunt* vim illam. *Hinc* animæ *timent & deſiderant, mœrent & lætantur: nec ſuſpiciunt cœlum, incluſæ* in *tenebris & obſcuro carcere. Præterea quando ultima luce vita receſſit: non tamen omne malum, nec omnes corporeæ ſordes omnino recedunt* à *miſeris; & plane neceſſe eſt* ut *multa vitia diu conglutinata* iis adhuc *adhæreſcant admirabili ratione.*

N O T Æ.

formaſſet, rationis & intelligentiæ participes; eas quaſi *ſementem ſparſiſſe* in Solem, in Lunam, aliaque aſtra & inſtrumenta temporis: ita ut ſingulæ ſingulis aſtris quaſi vehiculis invectæ, univerſum contemplari poſſent. Addit, eum, poſt ejusmodi ſementem, animarum cum corporibus conjunctionem inferioribus ac junioribus Diis permiſiſſe. Appellat Plato juniores Deos, Cœlum, Terram, Saturnum, Rheam, Jovem, &c. Tum ait, juniores Deos, viventia corpora ex elementis procreaſſe, quibus duplicem animam addiderint; alteram immortalem, ex divina illa *ſemente*, quâ ſidera *conſita* fuerant, quaſi quodam defluvio delapſam: quam in capite rotundo, quaſi in mundi compedio locaverint: alteram mortalem à ſe conflatam; cujus partem quæ iraſcitur circa cor; quæ concupiſcit, circa jecur, poſuerunt. Ἔσπειρε τὰς μὲν εἰς Ἥλιον, τὰς δ' εἰς Σελήνην, τὰς δ' εἰς τὰ ἄλλα ὅσα ὄργανα χρόνου, τὸ δ' ἐ μετὰ τὸν σπόρον, τοῖς νέοις παρέδωκε θεοῖς σώματα πλάττειν, &c. Hinc patet, cur Virgilius vitas illas ſive animas vocaverit *ſemina*. Item cur *igneus vigor & cœleſtis origo* iisdem ſit; nempe, vel quia per multa ſecula aſtris invectæ aliquid ex ea contraxerint naturâ, quam igneam eſſe diximus, v. 724. vel quia fortaſſe ex eodem cœli igne & quinta *eſſentia* conflatæ ſunt, ut Platonicis quibuſdam viſum eſt.

731. Quantum non, &c.] V. *Caput*. Animæ ejuſdem erant naturæ, in hominibus, belluis, volucribus, piſcibus: ſiquidem, juxta Pythagoram & Platonem, mutua erat earum commutatio. Totum porro earum diſcrimen ex craſſiori aut ſubtiliori corporum diſcrimine petebatur: ut inter infantem ac juvenem, virum ac ſenem, videmus contingere. Atque illud eſt quod vocat Plato ſub finem Timæi, *mentis jacturam & acquiſitionem, quâ invicem animalia commutantur*, πάντα τότε καὶ νῦν διαμείβεται τὰ ζῶα εἰς ἄλληλα, νοῦ καὶ ἀνοίας ἀποβολῇ καὶ κτήσει μεταβαλλόμενα. Quo autem ordine fieret illa tranſmutatio, mox dicemus. Hinc inter ipſos homines, indolis, ingenii, morumque diverſitas, ex eadem oriebatur varietate corporum: ideo ait Poeta, cœleſtem in eorum animis eſſe originem, & verò apparere, quatenus corporum & membrorum pondere non gravantur.

733. Hinc metuunt cupiuntque, &c.] VI. *Caput*. Ex illo cum corporibus nexu oriuntur perturbationes omnes animorum. Prout quippe, aut ſanguis, aut pituita, aut flava, atrave bilis in corporibus prævalet: ita moribus aliis, aliisve, facilius animi agitantur. His autem quatuor motibus cæteros omnes Poeta complectitur: quippe *metu* ac *deſiderio* ſpe in malum ac bonum futurum ferimur; *dolore & gaudio*, circa malum ac bonum præſens afficimur; & facile, incluſus quaſi obſcuro carcere animus, auras cœleſtes, id eſt, divinam originem, obliviſcitur.

738. Inoleſcere] Eſt *ſimul creſcere*. Vel, ab *alo*, quod ſimul alitur. Vel, à *ſoleo*, quod ſimul eſſe ſolet.

Ergo exercentur pœnis, veterumque malorum
740 Supplicia expendunt. Aliæ panduntur inanes
Suspensæ ad ventos: aliis sub gurgite vasto
Infectum eluitur scelus, aut exuritur igni.
Quisque suos patimur manes. Exinde per amplum
Mittimur Elysium, & pauci læta arva tenemus:
745 Donec longa dies perfecto temporis orbe
Concretam exemit labem, purumque reliquit
Æthereum sensum, atque aurai simplicis ignem.

Ideo cruciantur pœnis, & præteritarum noxarum persolvunt supplicia. Aliæ suspensæ exponuntur levibus ventis: aliis crimen, quo sunt *infectæ, lavatur sub immenso lacu, aut absumitur flammis.* Omnes *patimur, unusquisque suos ultores. Deinde inducimur in spatiosum Elysium, & pauci obtinemus lætos campos: quando longa dies confectis spatiis temporum delevit congenitas sordes, ac reliquit purum sensum cœlestem & simplicem fulgorem ignis.*

NOTÆ.

739. *Ergo exercentur pœnis, &c.*] VII. *Caput*. Animæ illæ, etsi diversæ à corporibus naturæ, ex diuturna tamen cum iis conjunctione multa inquinamenta contrahunt. Unde triplici purgatione expiantur: *Igne, ventis*, id est, *aere*, & *gurgite vasto*, id est, *aquis*. Hæc autem tria in sacris usurpabantur purgationum genera: aut enim res infectæ tæda vel sulfure purgabantur, aut aqua lustrabantur, aut aere ventilabantur. Et quantum ad animas, hanc Platonicis attribuit sententiam Augustinus de Civit. Dei, lib. 21. 13. eamque affert hujus causam: quod, *quoniam terris superiora sunt elementa, aqua, aer, ignis; ex aliquo istorum mundetur; quod terrena contagione contractum est*.

743. *Quisque suos patimur manes*.] Id est, *Omnes patimur nostros manes, unusquisque suos*. Quinam autem illi sint *manes*, ambigitur: idque videri potest è Platonis doctrina etiam repetitum. VIII. igitur *Caput*. Animus singulis, jam inde à prima generatione descensuque ex astris, genium sive dæmonem attribui custodem operum, qui animum in lucem extrahat, ac deinde post mortem reducat ad inferos, ait Plato de repub. l. 10. itemque in Phædone. Hos *manes* dici nihil vetat, eosdemque purgationis ministros adhiberi. Quamquam alii per *manes*, furias, aliosque minores intelligunt inferorum Deos, à quibus animæ torquentur: & vero ita sumuntur *manes*, Georg. 4. 489. *Scirent si ignoscere manes*: ibi enim Deos inferorum significari manifestum est. Utraque explicatio conciliabitur facile; si Platonici genii dicantur, utriusque mundi habere commercium, qualiter Mercurius: & superi quidem terrestresve Dii esse, cum vivis adsunt; inferi autem, cum mortuis purgandis assistunt. Loca vero huic purgationi assignata existimo, esse varias sedes illas, jam ab Ænea peragratas; ubi infantes, bellicosi, propria manu occisi: qui inde post certos purgationis annos in Elysium admittebantur. De *manibus*, alia significatione, pro umbris mortuorum, Georg. 4. 469.

744. *Pauci læta arva tenemus, &c.*] IX. *Caput*. Pauci fruebantur Elysii voluptatibus; multi quidem, si per se ipsi spectentur, nam evocabantur *agmine magno*, infra, v. 749. tamen pauci, si cum immenso animarum omnium numero conferuntur. 1. Quia multi detrudebantur in Tartarum, inde numquam in lucem alia generatione emersuri, quod earum scelera nulla purgatione elui possent: ita Plato in Phædone. 2. Quia pars animarum longe maxima distinctis illis in sedibus purgabatur: quibus in Elysium succedentibus, aliæ ex Elysio in vitam emigrabant. 3. Quia multi, aut omni, aut saltem aliqua purgatione perfuncti, scelerum in pœnam detrudebantur nova in corpora, belluarum aut volucrum: nec in Elysium transibant, ob vitam virtutum sterilem. Quare frustra se torquet Cerdanus, ut pugnantes conciliet voces: *quisque patimur*, & *pauci tenemus*.

745. *Donec longa dies, &c.*] X. *Caput*. In hoc Elysio fruebantur animæ quiete perfectissima: vocat enim Virgilius, v. 669. *felices animas*; & v. 638. *locos lætos, & amœna vireta Fortunatorum nemorum, sedesque beatas*. Ergo hinc procul aberant purgationis tormenta. Quid igitur ait Anchises: *Pauci læta arva tenemus: donec longa dies concretam exemit labem*? Omnino aliud mihi sonare videtur *donec*, quam aliis vulgo interpretibus: neque hic interpretor, *quousque*, quasi futuram in Elysio purgationem notet; sed *quando*, ut præteritam seclusis in locis purgationem indicet. Idque duo persuadent; 1. Quia non dixit Virgilius, *donec exemerit*, aut *eximat*; sed *donec exemit*, quod expressius significat, *quando exemit*, quam *quousque exemerit*. 2. Quia pari sensu dixit Horatius, Od. l. 3. 9. *Donec gratus eram tibi . . . . Persarum vigui rege beatior*: id est, *quando gratus eram*

Has

Has omnes, ubi mille rotam volvere per annos,
Lethæum ad fluvium Deus evocat agmine magno:
750 Scilicet immemores supera ut convexa revisant,
Rursus & incipiant in corpora velle reverti.
Dixerat Anchises: natumque, unaque Sibyllam,
Conventus trahit in medios turbamque sonantem;
Et tumulum capit, unde omnes longo ordine possit
755 Adversos legere, & venientum discere vultus.
Nunc age, Dardaniam prolem quæ deinde sequatur

Postquam verterunt rotam per mille annos, Deus vocat eas omnes magno numero ad amnem oblivionis: nempe ut oblita præteritorum *repetant superiorem curvaturam* mundi, *& incipiant velle iterum redire in corpora, Anchises* hæc *dixerat; & ducit filium ac simul Sibyllam in medios cœtus turbamque frementem: & conscendit collem, unde possit considerare longa serie omnes* sibi *obversos, & intueri vultus venientium. Age modo,* inquit Anchises, *explicabo verbis, quis honos aliquando secuturus sit sobolem Trojanam;*

NOTÆ.

sibi, &c. Per *aurai simplicis ignem*, significat puram animæ naturam, quæ propter subtilitatem aeri & igni simillima est, ideo vocat eam Horatius Sat. l. 2. 2. 79. *Divinæ particulam auræ:* cujus vocis ultima diphthongus duas in vocales prisco more dissolvitur, *auræ* in *aurai*.

748. *Has omnes, ubi, &c.*] XI. *Caput*. Postquam animæ hac sua beatitate per annos mille in Elysio potitæ sunt: evocantur ad generationem aliam, aliamque cum novo corpore unionem. At prius Lethæas aquas jubentur ebibere: ut præteritorum omnium, tam laborum, quam voluptatum obliti; nec teneantur Elysii desiderio, nec superioris vitæ asperitate deterreantur; nec supersit quicquam, nisi ingenitus quidam affectus animæ in corpus. Quod autem ait *omnes*, restringi debet ad eas omnes, *quibus altero fato corpora debentur*, v. 714. Non enim omnes redibant in corpora; nec verò tale quicquam de se Anchises commemorat; quod si erat futurum, certe non omisisset. Hos autem ab eo reditu immunes esse puto, qui ob exquisita merita admissi inter Deos fuerant, & *Acheronte remissi*, ut loquitur Æneas de Anchise Æn. 5. 99. & reversi *sideris in numerum*, unde prima generatione defluxerant, ut ait Virgilius Georg. 4. 227. Horum quippe non *animas* apud inferos, sed *idola* solùm ac simulacra Elysiis in campis remansisse testatur Lucretius ex Ennio l. 1. 120. Et Ulysses apud Homer. Odyss. 11. 600. ait se inter inferorum umbras vidisse idolum Herculis, quo cum sermonem habuerit; ipsum verò, id est, ipsius animam, apud superos degere. Tamen Anchisen à Virgilio describi: cujus idolum hic Æneam alloquitur, dum anima fruitur cœlestium Deorum consortio. Itaque tria distingui possunt in homine, *anima*, *corpus*, *idolum*: additur ab aliis etiam quarta pars, *umbra*, quæ sepulcrum incolebat, ut notavimus Æn. 4. 385. Quamquam hæc *umbræ* ab anima, corpore & idolo distinctio, non ita videtur certa. De *Lethæo*, oblivionis flumine, supra, v. 323. *Rotam volvere*, metaphora est pro *tempus traducere*; ex Ennio petita, ut testatur Servius. Et temporis *rotam* dixit; ut paulo ante *orbem*; passim alibi *cursum e curriculum*. *Convexa supera*: vel significant convexam superficiem terræ, cujus in concavo inferi latent; vel sublimem & concavam cœli conspicui partem, ut diximus Æneid. 1. 314.

756. *Nunc age, &c.*] Ostendit Anchises Æneæ posterorum suorum clarissimos: ubi notanda quatuor. I. Posteros illos partim ex Trojana, partim ex Itala gente oriundos fore: cum utraque gens Æneæ & Laviniæ conjugio miscenda sit. II. Non servari ab Anchisa in illa enumeratione ordinem temporum: cum à Romulo statim ad Cæsarem transeat, tum regrediatur ad Numam. III. Alios etiam commemorari, præter posteros Æneæ, utriusque gentis viros. IV. Hoc totum Virgilii artificium, etsi perquam insigne est, errore non carere. Is autem error est ejusmodi. Animas inducit quæ jam insederant corpora, indeque egressæ, tum aut puræ erant, aut purgabantur, in Romanorum heroum corpora reversuræ. At si erant puræ, inerat iis dumtaxat purus æthereus sensus atque aurai simplicis ignis; atque ita nullus inerat sensus corporis præteriti, multo minus futuri; si purgabantur, nondum Lethæis aquis imbutæ, nondum præteriti corporis memoriam exuerant; atque adeo nondum poterant convenientes futuræ olim sorti affectus assumere; igitur nec Sylvius niti hasta, nec Romulus geminas habere cristas, nec Numa mentum incanum gerere, nec circa Marcellum Romani strepere.

Gloria, qui maneant Itala de gente nepotes,
Illustres animas, nostrumque in nomen ituras,
Expediam dictis, & te tua fata docebo.
760 Ille, vides? pura juvenis qui nititur hasta,
Proxima sorte tenet lucis loca, primus ad auras
Æthereas Italo commixtus sanguine surget
Sylvius, Albanum nomen, tua postuma proles:
Quem tibi longævo serum Lavinia conjux
765 Educet sylvis regem, regumque parentem:
Unde genus longa nostrum dominabitur Alba.
Proximus ille, Procas, Trojanæ gloria gentis:
Et Capys, & Numitor: & qui te nomine reddet,
769 Sylvius Æneas; pariter pietate vel armis
Egregius, si umquam regnandam acceperit Albam.
Qui juvenes quantas ostentant, aspice, vires!
At qui umbrata gerunt civili tempora quercu;
Hi tibi Nomentum, & Gabios, urbemque Fidenam;

*qui posteri destinentur ex Italica familia, nobiles animas, & successuras nostro nomini: & tibi aperiam tua fata. Vides*ne? *Ille juvenis qui insistit hasta nitida, occupat sorte statium proximum lumini, primus erumpet in aerem cœlestem mixtus Italo sanguine, Sylvius, nomen Albanum, tua soboles postrema: quem uxor Lavinia in sylvis tarde pariet tibi seniori,* futurum *regem & patrem regum: à quo familia nostra regnabit Alba longa. Hic vicinus* huic, est *Procas, honor Trojanæ nationis. Deinde Capys: & Numitor: & Æneas Sylvius, qui referet te nomine; æqualiter illustris armis & pietate, si tandem* aliquando *accipiat regendam Albam. Qui juvenes vide quantum præ se ferant robur! At qui habent caput cinctum* corona *civili quercea; hi condent tibi in montibus Nomentum, & Gabios, & urbem Fidenam;*

N O T Æ.

763. *Sylvius, Albanum nomen, &c.*] In his Romanæ Historiæ initiis parum sibi scriptores consentiunt. Livius hunc Sylvium, Ascanii filium facit: Dionysius Halicarnasseus, Æneæ. Scribit enim Laviniam, tum cum obiit Æneas, prægnantem, Ascanii privigni metu in sylvas fugisse ad regii pecoris magistrum Tyrrheum; ibique filium peperisse, cui inde Sylvio nomen fuit: Ascanium pietate motum in novercam, sibi hunc ipsum Sylvium successorem designasse; Iulo filio suo pontificatum maximum tribuisse, à quo gens Julia propagata est. *Albanum nomen* dicitur Sylvius: quia ex eo reges Albani communi nomine Sylvii appellati sunt; ut postea imperatores Romani, Cæsares. *Postuma proles*, duplici sensu explicatur; vel quæ post *humationem* patris oritur; tumque scribitur *posthuma*, non *postuma*: vel quæ *postrema* oritur, etiam vivo patre; tumque deducitur a *post*, *posterior*, *postremus* & *postumus*; ut ab *extra*, *exterior*, *extremus*, *extimus* & *extumus*. In hac sententia sunt eruditorum diligentissimi quique: qui iidem aiunt usu quidem venisse, ut mortuo patre nati posthumi appellentur; non quia post humationem nati, sed quia re vera postremi. Et vero Virgilius ait Sylvium natum patre longævo, non patre mortuo: in quo discedit quidem ab ea, quam ex Dionysio attulimus, historiæ fide; sed eum excusat, vel ejusdem historiæ varietas; vel poetica licentia: nec desunt, qui, ut historiæ veritati consulant, *longævum* explicent, jam relatum in Deos & *immortalem*; nituunturque hoc Ennii versu, *Romulus in cœlo cum Diis genitalibus ævum ducit*; & Æschyli testimonio, qui in Tragœdia *septem ad Thebas*, vocat Deos μακροβίας, *longævos*. De *Lavinia*, Latini filia, Æn. 7. 52. De *Alba*, Æn. 8. 42.

767. *Proximus ille, Procas, &c.*] Qui proximus tunc in Elysio apparebat; non qui proximus erat Sylvio successurus: fuit enim *Procas* inter Albanos reges ordine tantum decimus tertius, *Capys* septimus, *Numitor* decimus quartus, *Æneas Sylvius* tertius, juxta Livium.

770. *Si umquam, &c.*] Æneas Sylvius fraude tutoris regno spoliatus, nonnisi anno ætatis secundo & quinquagesimo regnum adeptus, illud tamen annis uno & triginta tenuit.

772. *Civili . . . . quercu.*] Corona civica, è quercu vel ilice, quia alendæ hominum vitæ glandes olim in usu fuerant, ideo iis dabatur, qui in pugna civem servaverant: simulque occiderant hostem, nec è loco deturbati fuerant. Hic iis assignatur Albanis, qui ad civium tutelam varias urbes Italiæ condiderant murisve cinxerant: quorum nomina non indicat, utpote obscura aut incerta o-. *Nomentum*, nunc *Lamentano*, milliaribus dn.

Hi

774 Hi Collatinas imponent montibus arces,
Pometios, Caſtrumque Inui, Bolamque, Coramque.
Hæc tum nomina erunt, nunc ſunt ſine nomine terræ.
Quin & avo comitem ſeſe Mavortius addet
Romulus, Aſſaraci quem ſanguinis Ilia mater
Educet. Viden' ut geminæ ſtent vertice criſtæ,
780 Et pater ipſe ſuo ſuperum jam ſignet honore?
En hujus, nate, auſpiciis illa inclyta Roma
Imperium terris, animos æquabit Olympo;
Septemque una ſibi muro circumdabit arces.
Felix prole virum: qualis Berecynthia mater
789 Invehitur curru Phrygias turrita per urbes,
Læta Deum partu, centum complexa nepotes,
Omnes cœlicolas, omnes ſupera alta tenentes.
Huc, geminas huc flecte acies: hanc aſpice gentem
Romanoſque tuos. Hic Cæſar, & omnis Iuli
790 Progenies, magnum cœli ventura ſub axem.

hi arces Collatinas, Pometiam, & Caſtrum Inui, & Bolam, & Coram. Hæc nomina tunc dabuntur illis, *jam ſunt terræ abſque nomine. Quin etiam Romulus Martius, quem pariet mater Ilia* ex *ſtirpe Aſſaraci, adjiciet ſe ſocium avo. Videſne, ut duæ criſtæ ſurgant* ex ejus *capite, &* ut *pater Deorum jam inſigniat* eum *ſuo ſplendore? Ecce, o fili, famoſa illa Roma hujus ductu æquabit dominationem ſuam terris, & animos cœlo; & una cinget ſibi muro ſeptem montes. Fortunata ſobole civium: qualis mater Berecynthia vehitur curru per urbes Phrygias,* coronata *turribus, gaudens prole Deorum, amplexa centum nepotes, omnes incolas cœli, omnes obtinentes* ſpatia *alta & ſuperiora. Huc, huc obverte geminos oculos: cerne hanc nationem, & Romanos tuos. Hic* eſt *Cæſar, & omnis proles Iuli, exitura ſub magnum axem cœli.*

NOTÆ.

decim Roma diſſitum, ad ſeptentrionem. *Gabii*, urbs inter Romam ac Præneſte media, decem circiter milliaribus utrimque diſtans, ad orientem: nunc omnino diruta, juxta diverſorium publicum cui nomen eſt l' *Oſteria*. *Fidena* vel *Fidenæ*, quinque milliaribus Roma diſſita, ad ſeptentrionem, nunc *Caſtel Giubileo*. *Collatia*, non multo remotior, ad orientem, nunc ne veſtigiis quidem ſuperſtes. *Pometia Sueſſa*, cujus ager *Pometius*, *Pometinus*, & *Pomptinus* dictus eſt; vicinæque paludes *Pomptinæ*, nunc l' *Auſente palude*; urbs fuit Volſcorum, nunc deleta. *Caſtrum Inui*, oppidulum Rutulorum in litore Tyrrheni maris, nunc dirutum: ei dicatum Deo, qui Græcis Pan, Latinis Faunus, Fatuus, & *Inuus* ſive *Incubus* dictus eſt, ab ineundo, quod animalia paſſim iniret. *Bola* vel *Bolæ*, oppidum Æquorum, circa Præneſte, ad orientem Romæ, quod jam Plinii tempore ſine veſtigiis interierat. *Cora*, nunc caſtellum nomen antiquum retinens, urbs Volſcorum, non longe à Pometia. Has autem urbes ut Latio aſcribat Virgilius, Latium ſumit non prout erat antiquis illis temporibus, ſed prout deinceps fuit; cum huic etiam Æqui, Hernici, Volſci, & parte aliqua Sabini annumerati ſunt.

777. *Avo Comitem: &c.*] *Numitori*, Procæ filio, per Amulium fratrem regnis pulſo, addet ſe ultorem nepos Romulus, *Martis* filius, & *Iliæ*, Numitoris filiæ, Æn. 1. 278. De *Aſſaraco*, avo Anchiſæ, à quo per Albanos reges oriebatur Ilia, Æn. 1. 288.

779. *Geminæ ſtent vertice criſtæ.*] *Criſtæ*, jubæ ſunt equinæ, plumæ verſicolores, galearum cono impoſitæ, à gallorum criſtis ita propter ſimilitudinem dictæ, Æn. 3. 468. *Geminæ*, ad majorem ornatum, non ut gemini fratres Remus Romuluſque ſignificentur, quod quidam volunt.

780. *Pater ipſe, &c.*] Vel Mars *pater* Romuli, qui eum, *ſui ſuperumque* honoris participem facit. Vel potius Jupiter *pater ſuperorum*, qui eum *ſuo* honore inſignit. Indicat Romuli mortem: qui, vel fulmine ictus, vel à ſuis diſcerptus, inter Deos poſtea relatus eſſe creditus eſt. De *Roma* ab eo condita, Æn. 1 278. 28c. De *ſeptem Romæ montibus*, Georg. 2. 535.

784. *Berecynthia mater.*] *Cybele*, mater Jovis & complurium Deorum: quæ pro terra ſumitur, unde turritam gerit coronam. *Berecynthia* dicta eſt à Berecyntho caſtello Phrygiæ ad Sagarim fluvium, vel monte ejuſdem Phrygiæ ad amnem Marſyam, ubi inſigniter colebatur. De *ea ejuſque cultu in Phrygia*, Æn. 3. 111.

789. *Cæſar, & omnis Iuli, &c.*] De Julio Cæſare, quem hic indicat, Ecl. 5. De *Iulo*, gentis Iuliæ capite, Æn. 1. 271.

Hic vir, hic est, tibi quem promitti sæpius audis,
Augustus Cæsar, Divum genus: aurea condet
Secula qui rursus Latio, regnata per arva
Saturno quondam: super & Garamantas & Indos
795 Proferet imperium: jacet extra sidera tellus,
Extra anni Solisque vias, ubi cœlifer Atlas
Axem humero torquet stellis ardentibus aptum.
Hujus in adventu jam nunc & Caspia regna
Responsis horrent Divum; & Mæotica tellus,
800 Et septemgemini turbant trepida ostia Nili.
Nec vero Alcides tantum telluris obivit:
Fixerit æripedem cervam licet, aut Erymanthi
Pacarit nemora, & Lernam tremefecerit arcu.

Hic est ille vir, quem sæpe audis promitti tibi, Augustus Cæsar, filius Deorum: qui instaurabit iterum aurea sæcula per *Latium, per loca olim gubernata à Saturno: & propagabit imperium ultra Garamantas atque Indos: sita est* illa *terra ultra sidera, ultra iter Solis & anni, ubi Atlas cœlifer versat humeris cœlum confixum stellis ardentibus. In ejus exspectatione jam nunc & regna Caspia, & terra Mæotica, trepidant* ob *oracula Deorum; & septem ostia Nili stupefacta commoventur. Nec vero Hercules peragravit tot terras, licet occiderit cervam æneis pedibus, aut pacaverit sylvas Erymanthi, & arcu terruerit Lernam.*

N O T Æ.

792. *Augustus Cæsar, &c.*] Octavianus, Julii sororis nepos, ut diximus, Æn. 5. 569. Augusti nomine donatus, anno U. C. 727. *Divum genus* dicitur, quia Anchisæ, Æneæ, & per hos, Dardano & Jove genitus: Alia exemplaria habent *Divi genus*, notantque appellationem ipsam Octaviani: qui in nummis & marmoribus, ex quo tempore Julium Cæsarem, suum ex adoptione patrem, in Deos retulerat, se Divi filium nuncupabat, quod contigit anno U. C. 712. ut notavimus Ecl. 5. 64. De *aureo seculo*, *Saturno*, & *Latio* Ecl. 4. 6. Notatque pacem ubique constitutam, anno U. C. 725. de qua Æn. 1. 295.

794. *Garamantas & Indos.*] Vel intelligit veros Indos, Asiæ populos, de quibus Georg. 3. 57. & *Garamantas*, interioris Africæ populos, de quibus, Æn. 4. 198. Testatur enim Suetonius c. 21. Indorum reges, Augusti fama permotos, ejus amicitiam quæsisse. Quod ex Eusebii chronico accidisse colligitur anno U. C. 728. At verò, cum eos ipse bello adeo non domuerit, ut ne lacessiverit quidem: malim *Indos* de Æthiopibus intimæ Africæ populis intelligere, de quibus Ecl. 10. 68. Hos enim appellatos fuisse Indos à veteribus ostendimus, Georg. 1. 171. & Georg. 4. 287. Africæ verò partes fere omnes tum cognitæ, ab Augusto domitæ sunt; sive per se, cum Ægyptum devicta Cleopatra in provinciam redegit anno U. C. 724. sive per Antonium, qui ejus auspiciis de Africa triumphavit, anno U. C. 725. & per alios deinceps.

795. *Jacet extra sidera tellus, &c.*] Describit tandem Africam: quæ ita zonæ torridæ subjecta est, ut ultra tropicum Cancri ad septentrionem, extra tropicum Capricorni ad meridiem, excurrat: quæ ultima pars, etsi non circumlustrata fuerat à veteribus, tamen conjecturis nota esse poterat. Hoc zonæ torridæ spatium vocat poeta *Solis & anni vias*: quia Solis annuus in cœlo cursus iisdem tropicis definitur: neque Solis dumtaxat; sed & reliquorum sex planetarum, qui vocantur hic *sidera*, nec multum ex iisdem spatiis excurrunt. De *zona*, *tropicis*, &c. Georg. 1. 233. 238. 240. De *Africa*, Ecl. 1. 65.

796. *Cœlifer Atlas, &c.*] *Atlas*, mons quidem est Africæ septentrionalis, de quo, Æn. 4. 247. Sed cum veteres interiorem ac meridionalem Africam parum cognoscerent, isque mons Africæ sit maximus & longa serie productus: montes harum regionum omnes Atlantis propaginem putabant; ut omnes earumdem populos Æthiopum nomine complectebantur, Æn. 4. 480. *Axem aptum stellis*, explicuimus ibidem, v. 482.

798. *Caspia regna.*] Asiam intelligit, ubi *Caspium* est mare, nunc *mer de Baku*, *de Sala*: & circa illud ad septentrionem Sarmatæ & Scythæ, ad meridiem Parthorum imperium, ad occidentem Armeni. Cum Parthis quid egerit, vidimus, Georg. 4. 561.

799. *Mæotica tellus.*] Septentrionales significat Europæ populos, ubi *Mæotis palus*, nunc *Mar bianco*, circa quam minores Tartari: quæ tamen loca ab Augusto tentata non liquet; sed fœdere tantum adjuncta.

800. *Septemgemini turbant, &c.*] id est, *turbantur*. Sic etiam in prosa oratione Tacitus: *Si una civitate civitas turbat*. De *Nilo*, Æ-

Nec qui pampineis victor juga flectit habenis
805 Liber, agens celso Nysæ de vertice tigres.
Et dubitamus adhuc virtutem extendere factis?
Aut metus Ausonia prohibet consistere terra?
Quis procul ille autem ramis insignis olivæ,
Sacra ferens? nosco crines incanaque menta
810 Regis Romani; primus qui legibus urbem
Fundabit, Curibus parvis & paupere terra
Missus in imperium magnum. Cui deinde subibit,
Otia qui rumpet patriæ, residesque movebit
Tullus in arma viros, & jam desueta triumphis
Agmina. Quem juxta sequitur jactantior Ancus,
816 Nunc quoque jam nimium gaudens popularibus auris.

Neque Bacchus, qui victor regit currum habenis pampino vestitis, *impellens tigres ex alto cacumine Nysæ. Et adhuc dubitamus æternare virtutem factis? aut timor impedit nos sedere in terra Italica? Quis vero procul ille spectabilis ramo olivæ, portans sacras* res? *agnosco capillos & barbam canam regis Romani: qui primus firmabit urbem legibus missus in amplum regnum è parvis Curibus & terra paupere. Cui postea succedet Tullus qui turbabit pacem patriæ, & excitabit ad bella cives quietos & exercitum desuetum vincendi. Quem prope sequitur Ancus jactantior, & jam nunc nimis quærens favorem populi.*

NOTÆ.

gypti fluvio, ejusque septem ostiis, Georg. 4. 287.

801. *Alcides tantum, &c.*] *Hercules*, cur *Alcides* dictus, Æn. 5. 414. suis in varias orbis partes expeditionibus famosus. Adiuit enim Jasoni in Colchica velleris aurei direptione, Busirin occidit in Ægypto, Geryonem in Hispania, Erycem in Sicilia, Diomedem in Thracia: Hesperidum horto in extrema Africa diripuit; tum itinerum suorum terminum fixit, columnas, montesque duos, Abylen in Africa, & Calpen in Hispania: qui montes cum antea continui essent, ab eo dicuntur separati: unde immissa mari fretum Gaditanum apertum est, *le detroit de Gibraltar*. Quibus omissis illius factis, miror cur Virgilius tria elegerit in una eademque Peloponneso edita: nempe cervam æris pedibus & aureis cornibus, Dianæ sacram habitantem in *Mænalo* Arcadiæ monte, cursu comprehensam; aprum, in *Erymantho* Arcadiæ item monte vivum captum; hydram in *Lerna* palude, Mycenas inter & Argos interfectam: neque enim inde multa terrarum spatia peragrasse Herculem colligi potest. De *Herculis laboribus* Æn. 8. 288.

805. *Liber, agens, &c.*] De *Libero* sive *Baccho*, ejusque in India victoriis, Ecl. 5. 69. Ecl 7. 58. Æn. 4. 301. Dicitur idem Hispaniam, deinde Ægyptum, & Libyam peragrasse. Et *Nysa* quidem triplex numeratur. 1. Urbs in Ægypto Arabiæ vicina, ubi Diodorus incunabula Bacchi constituit. 2. Urbs ad montem Merum, in India, non longe à Cophene fluvio, qui in occidentalem Indi partem influit; quam à Baccho Indiam peragrante conditam, deditione cepit & liberam reliquit Alexander. 3. Alterum è Parnassi culminibus, juxta aliquos: qui ipsum Baccho sacrum dicunt; eique oppositum cacumen, Cirrham nomine, Apollini dicatum. Vicus quidem *Nysa* statuitur à Stephano in Helicone, qui Bœotiæ mons est Parnasso æmulus. Bacchi autem tres ab aliquibus distinguuntur; ut Hercules quadraginta: quorum omnium facta tribuuntur Baccho filio Jovis ex Semele: ut Herculi Jovis ex Alcmena. De *Augusti Victoriis* in utroque litore, Asiatico & Africano, Georg. 3. 31. De *Ausonia*, Italia, Æn. 7. 54.

809. *Incanaque menta regis, &c.*] *Numa Pompilii*, secundi Romanorum regis: qui deficiente Romuli stirpe, propter prudentiam ascitus est è Curibus: urbe Sabinorum primaria, ubi nunc Monasteriolum *Vescovo di Sabina*. Is legibus & religionum sanctitate feroces Romanos temperavit; Ægeriæ, ut fingebat, Nymphæ usus consilio: in pace perpetua urbem continuit: unde coronatur *oliva*, quæ pacis insigne est: annos vixit octaginta, quorum tres & quadraginta regnavit, quare hic describitur mento *incano*, id est, *valde cano*, Æn. 5. 724.

814. *Tullus, &c.*] *Tullus Hostilius*, rex Romanorum tertius, neque è Romuli, neque è Numæ genere. Albano bello pacem abrupit, quod excepit gravis pestilentia: ob quam avertendam sacra dum Jovi faceret, ictus fulmine cum tota domo conflagravit.

815. *Jactantior Ancus, &c.*] *Ancus Martius*, rex quartus, Numæ nepos ex filia: multa fecit in populi commoda: *cuilibet superiorum regum belli pacisque & artibus & gloria par*, inquit Livius 1 *Aura po-*

BIBLIOTECA NAZ. ROMA VITTORIO EMANUELE

Vis & Tarquinios reges, animamque superbam
Ultoris Bruti, fascesque videre receptos?
Consulis imperium hic primus, sævasque secures
820 Accipiet: natosque pater, nova bella moventes,
Ad pœnam pulchra pro libertate vocabit,
Infelix: utcumque ferent ea facta minores,
Vincet amor patriæ, laudumque immensa cupido.
Quin Decios, Drusosque procul, sævumque securi
Aspice Torquatum, & referentem signa Camillum.
826 Illæ autem paribus quas fulgere cernis in armis,
Concordes animæ nunc & dum nocte premuntur;
Heu quantum inter se bellum, si lumina vitæ

Visne etiam videre reges Tarquinios, & animam gloriosam Bruti vindicis, & fasces recuperatos? Hic primus accipiet imperium Consulis & secures severas: & pro honesta libertate pater adiget ad supplicium filios parantes novum bellum, miser: quomodocumque posteri accepturi sint hoc factum, amor patriæ superabit & immensum desiderium gloriæ. Præterea vide procul Decios, & Drusos, & Torquatum sævientem securi, & Camillum reportantem vexilla. Illæ autem animæ, quas vides splendere in armis æqualibus, concordes nunc, & dum teguntur his *tenebris: heu; si pervenerint ad lucem vitæ: quantum bellum,*

NOTÆ.

pularis, est populi favor; & sic describitur à Cicerone Quinctius, pro Cluentio, 77. *homo popularis, qui omnes rumorum & concionum ventos colligere consuesset*.

817. *Tarquinios*.] Corintho oriundos. Duo hujus nominis Romæ regnaverunt: *Priscus*, & *Superbus* Prisci nepos. Horum medius Servius Tullus omittitur à Virgilio propter obscuritatem stirpis. *Priscus*, Anci filiorum opera occisus est: *Superbus*, ob violatam à Sexto filio suo Lucretiæ pudicitiam, cum tota familia regno pulsus est: auctoribus conspirationis Bruto & Collatino, qui perpetuum regum imperium in annuum consulare permutarunt; & *fasces*, ac purpuram, & alia summæ potestatis insignia sibi cæterisque deinde consulibus attribuerunt. De *fascibus* virgarum, quarum in medio securis eminebat, Georg. 2. 495.

820 *Natosque pater*, &c.] *Titus* & *Tiberius* Bruti filii, cum de revocandis in urbem Tarquiniis clam egissent, palam virgis cæsi, ac deinde securi percussi sunt, patre jubente ac spectante. Quo facto utrum laudem Brutus meruerit à posteris, varie disceptatum est, unde addit, *utcunque ferent*, &c.

824. *Decios, Drusosque*, &c.] Familias Romæ nobiles commemorat. *Decios*, quorum tres pro republica vitam devovere, variis temporibus, ut diximus, Georg. 2. 169. *Drusos*: cognomen fuit illatum in familiam *Liviam*, ob *Drusum*, Gallorum ducem, ab uno aliquo ejus familiæ trucidatum. In hac multi Consules ac Tribuni plebis: ex ea orta Livia Drusilla, tum Augusti conjux. *Torquatum*, T. Manlium intelligit, qui anno 393. ob detractum Gallorum duci à se occiso *torquem*, inde *Torquati* cognomen in familiam intulit: ter Consul fuit, ter Dictator: tertio Consulatu triumphavit de Latinis anno 414. quo bello filium securi cædi jussit; quod contra edictum ducem Tusculanorum pugna interfecisset. *Camillum*: M. Furium Camillum: qui quinquies dictator fuit; quater triumphavit, de Vejentibus, de Volscis, de Gallis Roma liberata, iterum de Gallis octogenarius, anno U. C. 387.

830. *Aggeribus socer Alpinis*. &c.] Cæsar, cujus filiam Juliam Pompeius in matrimonio habuerat. In auxiliis Cæsaris erant Galli & Germani ab occidente: in Pompeii auxiliis, Asiatici ab oriente. Unde Cæsarem ait venturum ex Alpibus, qui montes Italiam à Gallia dividunt, Ecl. 10. 47. Pompeium ex orientalibus Auroræ partibus: ἠώς enim est *Aurora*. *Arx Monœci*, *Monaco*, seu *Mourgues*, Principatus, arx, & portus, in ora maritima Liguriæ, *de la cote* ou *riviere de Gennes*, & ipso Alpium maritimarum initio: dictus *Herculis Monœci* portus, quod Hercules, pulsis hostibus, illic aut solus regnaverit, aut solus privato in templo cultus fuerit, à μόνος *solus* & οἰκῶν *habitans*.

832. *Animis assuescite bella*.] Duplex commutatio. I. *Assuescite bella animis*; pro *assuescite animos bellis*. II. Neutrum pro activo: *assuescite*, pro *assuefacite*. Et sic vere Velleius Paterculus, l. 2. 79. *Militi ac remigi navalibus assuendo certaminibus præfectus est Marcus Agrippa*.

835. *Sanguis meus*.] Julius Cæsar, qui ab Iulo Ascanio & Venere ducebat originem, supra, v. 763. Idque per appositionem dictum est pro, *qui es sanguis meus*: alioqui dicendum erat, *mi sanguis*.

836. *Capitolia ad alta Corintho*, &c.] Corin-

Atti-

Attigerint, quantas acies ſtragemque ciebunt!
830 Aggeribus ſocer Alpinis, atque arce Monœci
Deſcendens; gener adverſis inſtructus Eois.
Ne pueri, ne tanta animis aſſueſcite bella:
Neu patriæ validas in viſcera vertite vires.
Tuque prior, tu parce, genus qui ducis Olympo:
835 Projice tela manu, ſanguis meus.
Ille triumphata Capitolia ad alta Corintho
Victor aget currum, cæſis inſignis Achivis.
Eruet ille Argos, Agamemnoniasque Mycenas,
Ipſumque Æaciden, genus armipotentis Achillei;
840 Ultus avos Trojæ, templa & temerata Minervæ.

quantas pugnas & clades inter ſe excitabunt! ſocer deſcendens è montibus Alpinis, & rupe Monœci; gener adjutus orientalibus populis *oppoſitis*. O *pueri, ne aſſueſacite animum tantis bellis: neve convertite in viſcera patriæ firmum* ejus *robur. Et tu prior, tu abſtine, qui trahis originem è cœlo: projice arma* è *manibus*, o qui *ſanguis meus* es. *Ille ſubacta Corintho victor impellet currum ad altum Capitolium ob interfectos Achivos. Ille deſtruet Argos, & Mycenas Agamemnonis, & ipſum nepotem Æaci, ſobolem bellicoſi Achillis: ultus avos* ſuos *Trojanos, & templum Minervæ violatum.*

N O T Æ.

thus urbs Græciæ nobilis, in Iſthmo, dicto inde Corinthiaco, quo Peloponneſus à reliqua Græcia dividitur: inter duo maria, Ægeum ab oriente, & Ionium ab occidente. *Achivi*, populi ſunt ſeptentrionales Peloponneſi, ad occidentem Corinthi: quorum nomine, Hellas, ſive maxima pars Græciæ ultra Iſthmum, etiam Achaia dicta eſt. Hi cum ſibi conciliaſſent plurimas, tam Peloponneſi, quam reliquæ extra Peloponneſum Græciæ civitates; diuque fuiſſent in ſocietate Romanorum: tandem Romanorum legatis ad illud, quod vocabant, Achæorum concilium diſſolvendum miſſis Corinthum, ibique violatis, bello à Romanis appetiti ſunt: quo ipſi victi, Corinthus capta & incenſa, eorumque ſocii, Arcades, Thebani, Megarenſes, totaque adeo Peloponneſus & Græcia Romano imperio ſubdita, eique præpoſitus magiſtratus, Achaiæ præfectus deinde appellatus eſt: quia Romani in Achæis, tum Græciæ principibus, Græciam univerſam ſubegerant, inquit Pauſanias in Atticis. Hæc geſta ſunt primum à Q. Cæcilio Metello prætore; perfecta à L. Mummio conſule, qui de iis triumphavit anno U. C. 609. *Capitolium*, templum Jovis fuit Romæ, ſtrui cœptum à Tarquinio Priſco, in colle qui prius Tarpeius dictus fuit, deinde Capitolinus: nomen inditum ab invento ibidem humano capite dum fundamenta ponerentur. Huc ſolebant curru deduci triumphantes, ut lauream ſuam in Jovis gremio deponerent.

838. *Eruet ille Argos, &c.*] *Eruet*, hic non ſignificat *evertet*, ſed ſimpliciter *vincet*. Tum *Argos & Mycenæ*, pro regno ipſo Argolico totaque illa regione uſurpatur, ut ſæpe fit à Virgilio. Conſtat enim ex Strabone, lib. 8. *Mycenas* ab ipſis Argivis invidia imperii exciſas fuiſſe, & omnino deletas; non ergo à Romanis. Vide Æn. 7. 372. Dubitatur autem, cui Romanorum ducum tribuenda ſit hæc victoria. I. Tribuitur T. Quinctio Flaminio, quem aliqui Flaminium nuncupant: qui Philippum Macedoniæ regem, cui parebat Theſſalia Græciæque ac Peloponneſi pars maxima; debellavit; Argos recepit; Græcos omnes libertate donavit; ideoque tribus continuis diebus triumphavit anno 560. II. Tribuitur L. Æmilio Paulo, qui Perſeum vel Perſen, Philippi filium, iiſdem fere auxiliis confidentem, vicit, & in Triumpho duxit, anno 587. III. Tribuitur Q. Cæcilio Metello, qui Andriſcum ſive Pſeudophilippum, patre Perſeo falſo gloriantem, iiſdem opibus fretum, ultimumque Macedoniæ regem, vicit: & bellum Achaicum inchoavit, de quo mox dicebamus, triumphavitque anno U. C. 608. *Philippus* autem, ejusque filius *Perſeus*, & *Andriſcus*, ex *Æacidarum* & *Achillis* familia genus deducere ſe gloriabantur; ut teſtatur Silius Italicus de Philippo; *Hic gente egregius, veterisque ab origine regni, Æacidum ſceptris proavoque tumebat Achille.* Idem ait Propertius, l. 4. 12. 39. De genitivo *Achillei*, pro *Achillis*, Æn. 1. 224.

840. *Ultus avos Trojæ, &c.*] Quæ à Græcis, Achæis præſertim & Peloponneſiis, exciſa fuerat. *Templa temerata Minervæ* fuerant; tum à Diomede & Ulyſſe, cum è Trojano ejus templo Palladium ſubripuerant, Æn. 2. 166. tum ab Ajace Oilei filio, qui Caſſandram eodem in templo violaverat, Æn. 1. 44. Æn. 2. 404.

Quis

Quis te, magne Cato, tacitum; aut te, Cosse, relinquat?
Quis Gracchi genus? aut geminos, duo fulmina belli,
Scipiadas, cladem Libyæ? parvoque potentem
Fabricium? vel te sulco, Serrane, serentem?
845 Quo fessum rapitis, Fabii? Tu maximus ille es,
Unus qui nobis cunctando restituis rem.
Excudent alii spirantia mollius æra,
Credo equidem: vivos ducent de marmore vultus;
Orabunt causas melius; cœlique meatus

Quis omittat te indictum ò magne Cato; aut te, o Cosse? Quis familiam Gracchorum aut duo fulmina belli: duos Scipiones destructores Libyæ? aut paupertate gloriosum Fabricium, aut te seminantem in *sulco, o Serrane? Quo* me *abripitis fatigatum, o Fabii? tu es ille* Fabius *Maximus, qui solus nobis reparas rempublicam cunctando. Alii, opinor equidem, conflabunt solertius æra* quasi *animata; excident è marmora vivos vultus; melius agitabunt causas, & distinguent virga circuitus cœli,*

N O T Æ.

841. *Magne Cato.*] Duo præcipui fuerunt hujus nominis: *major* alter, & *censorius*, qui ad summam senectutem pervenit: *minor* alter, & *pretorius*, è majoris posteris; qui bello Cæsariano sibi mortem Uticæ conscivit, ne in Cæsaris potestatem veniret: ambo sic insignes gravitate, ut quisquis gravitatem affectet, tertius dicatur Cato. Juvenal. Sat. 2. 40. *Tertius è cælo cecidit Cato. Major*, de quo hic agitur, Tusculo oriundus, è Portia gente obscura, ob prudentiam dictus est *Cato*; Latinis enim, *catus* est prudens. Prætor Sardiniam subegit. Consul anno U. C 559. anno insequente de Hispania Proconsul triumphavit. Censor anno U. C. 579. L. Quinctium Flaminium consularem è senatu ejecit. Tertio bello Punico Carthaginem esse delendam censuit: septuagenarius literas Græcas didicit: Octogenarius Galbam accusavit: ipse quater & quadragies accusatus, semper absolutus.

Cosse.] *A. Cornelius Cossus*, occiso Larte Volumnio Veientium rege, opima ejus spolia Jovi Fererrio secunda consecravit, cum Romulus prima dedicasset: id referunt multi in annum U. C. 325. Dubitatur vero, an Consul, an Magister equitum, an militum Tribunus, id Cossus fecerit. Dictator deinde factus anno U. C. 369. triumphavit de Volscis: & M. Manlium Capitolinum, regni affectati suspectum, in carcerem conjecit.

841. *Gracchi genus.*] Hujus familiæ clarissimus fuit *Tiberius Sempronius Gracchus*: qui Prætor de Hispania citeriore, seu Celtiberis, triumphavit, destructis oppidis eorum trecentis, anno U. C. 576. Consul anno insequente, sortitus Sardiniam, iterum de ea Proconsul triumphavit, anno 579. Censor anno 585. Consul iterum anno 591. graves gessit cum Scipione Africano majore inimicitias: quibus tamen depositis, filiam ejus Corneliam accepit conjugem. Ex ea duodecim liberos sustulir: è quibus filii duo superstites, & Caius Gracchus: qui ambo Tribuni plebis diversis temporibus facti, cum per leges agrarias affectare regnum viderentur, concitato optimatum tumultu, similiter perierunt. Tiberius quidem, anno 621. Cajus, anno 633.

Duo fulmina belli Scipiadas, &c.] *P. Cornelius Scipio Africanus major* & *P. Cornelius Scipio Æmilianus Africanus minor*, majoris nepos, ex familia Pauli Æmilii Macedonici per adoptionem assumptus. *Major*, anno U. C. 543. ætatis suæ 24. extra ordinem missus in Hispaniam, inde Pænos expulit. Consul factus anno 549. in Africam anno sequente Proconsul trajecit: ibique cæsis Pœnis, coegit Annibalem ad patriæ tutelam ex Italia regredi: subactæ Carthagini tributum & obsides imperavit, ideoque nomen Africani & triumphum tulit, bello Punico secundo confecto, anno 553. Censor deinde fuit anno 555. iterum Consul anno 560. Ter electus princeps Senatus: adversus Antiochum Syriæ regem profectus est, legatus Lucii fratris qui ex ea victoria dictus est Asiaticus. Inde reversus, & accusatus à Petilliis Tribunis plebis, de recepta ab Antiocho ob dandam pacem pecunia, indignum ratus adesse se ad causam dicendam, abiit Liternum in Campaniam, ibidemque mortuus est, anno circiter 567. *Minor*, Consul renunciatus ante ætatem favore populi, anno U. C. 607. bellum Punicum tertium confecit deleta Carthagine, indeque triumphavit anno 608. Censor anno 612. Iterum Consul, anno 620. Numantia citerioris Hispaniæ urbe deleta triumphavit, anno 622. Mortuus in lecto repertus est, anno 625. ita ut quædam elisarum faucium in capite notæ

Descri-

850 Describent radio, & surgentia sidera dicent:
Tu regere imperio populos, Romane, memento:
Hæ tibi erunt artes; pacisque imponere morem,
Parcere subjectis, & debellare superbos.
Sic pater Anchises; atque hæc mirantibus addit:
855 Aspice, ut insignis spoliis Marcellus opimis
Ingreditur, victorque viros supereminet omnes.
Hic rem Romanam magno turbante tumultu
Sistet eques: sternet Pœnos, Gallumque rebellem;

& explicabunt ortum astrorum: tu Romane, memineris gubernare gentes cum *auctoritate: hæ erunt artes tuæ; & statuere conditiones pacis, & ignoscere submissis, & domare superbos. Sic* ait *Anchises; & hæc adjicit mirantibus: vide, quomodo Marcellus incedit, notabilis ob spolia opima, & victor assurgit super omnes viros. Hic magno tumultu furente firmabit rem Romanam equitatu: vincet Carthaginenses, & Gallum rebellantem:*

NOTÆ.

apparerent; suspecta fuit dati veneni uxor ejus Sempronia, soror Gracchorum, cum quibus fuerant Africano simultates. De ejus morte nulla est habita quæstio. *Belli fulmina* vocantur duce Lucretio, qui de eorum altero ait l. 3. 1048. *Scipiades belli fulmen, Carthaginis horror*; Et Cicerone, qui de aliis ejusdem gentis, in Orat. pro Cornelio Balbo, 34. *Cum duo fulmina nostri imperii subito in Hispania Cn. & P. Scipiones exstincti occidissent*, De *Libya*, Africa, Æn. 1. 162.

844. *Fabricium.*] C. *Fabricius* bis Consul fuit, bis triumphavit: & primo quidem consulatu de Etruscis, anno 472. secundo de Samnitibus & Lucanis, anno 476. *Parvo potens*, quia paupertatis studio nobilis, auro neque à Samnitibus neque à Pyrrho rege corrumpi potuit: responditque, Romanis aurum non habere, sed habentibus aurum imperare.

Serrane, &c.] *L. Quintius Cincinnatus* bis dictator: prima dictatura de Æquis triumphavit, anno 296. secunda Sp. Mælium affectati regni suspicione laborantem per Servilium Ahalam obtruncavit, anno 315. tum octogenarius ex agro quatuor jugerum, quem arabat ipse & serebat, ad magistratum eductus, unde *Serrani* cognomen habuit à *serendo*

845. *Fabii? tu maximus, &c.*] *Fabiorum* nobilissima gens, & patritia, & ab Hercule deducens genus, una bellum adversus Veientes in se suscepit: quo bello sex & trecenti à Veientibus ad fluvium Cremeram per insidias oppressi sunt: uno ex universa familia superstite, qui propter teneriorem ætatem domi relictus fuerat: per hunc propagatum est genus; & ex ejus posteris fuit *Q. Fabius Maximus*, qui quinquies Consul, semel Censor, bis dictator, bis princeps senatus; bis triumphavit: primo quidem consulatu, de Liguribus, anno 521. quinto autem de Pœnis, Tarento recepto, anno 545. Annibalis ferociam & fortunam constantia sua contudit; remque Romanam, acceptis ad Trebiam & Trasimenum cladibus fractam, cunctatione restituit: unde *cunctator* est appellatus. Hunc versum Virgilius ex Annalibus Ennii totum transtulit: *Unus qui nobis, &c.*

847. *Excudent alii, &c.*] Artem regnandi propriam Romanorum comparat cum gentium aliarum artibus: cum statuaria Corinthiorum, oratoria Atheniensium, astrologia Chaldæorum & Ægyptiorum. De *radio* seu virga mathematica, ad varias cœli terrarumque partes assignandas, diximus, Ecl. 3. 41.

855. *Spoliis Marcellus opimis.*] *M. Claudius Marcellus*, plebeiæ, sed insignis, familiæ, quinquies Consul, semel triumphavit: primo nempe consulatu, de Gallis Insubribus Germanisque eorum sociis, occiso Germanorum rege Virdumaro, captaque Gallorum urbe primaria Mediolano, anno U. C. 532. Tertio consulatu missus in Siciliam, Syracusas, Annibali Pœnisque faventes, & Archimedis industria defensas, triennii obsidione cepit: ideoque ovans urbem ingressus est, anno 541. Primus Annibalem in fugam vertit, commisso ad Nolam certamine: inde sæpius cum eo prospere congressus, tandem quinto consulatu circumventus ejus insidiis, interfectus est, anno 546. *Opima spolia* dicebantur, quæ dux duci à se in pugna occiso detraxerat: qualia Marcellus Virdumaro.

857. *Tumultu.*] Proprie bellum Gallicum ita nuncupat. Sic enim Cicero Philippica 8. 3. *Majores nostri, tumultum Italicum; quod erat domesticus; tumultum Gallicum, quod erat Italiæ finitimus: præterea nullum tumultum nominabant.* Proprie etiam *sistet eques*, quia Marcellus peditatu relicto, equitatu ad majorem celeritatem oppressit Gallos & Virdumarum. De *Pœnis*, Carthaginensibus, Æn. 1. 342.

Ter-

Tertiaque arma patri ſuſpendet capta Quirino .
860 Atque hic Æneas (una namque ire videbat
Egregium forma juvenem & fulgentibus armis ;
Sed frons læta parum , & dejecto lumina vultu)
Quis , pater , ille virum qui ſic comitatur euntem ?
Filius ? anne aliquis magna de ſtirpe nepotum ?
865 Quis ſtrepitus circa comitum! quantum inſtar in ipſo e
Sed nox atra caput triſti circumvolat umbra .
Tum Pater Anchiſes lacrymis ingreſſus obortis :
O nate , ingentem luctum ne quære tuorum :
Oſtendent terris hunc tantum fata , neque ultra
870 Eſſe ſinent . Nimium vobis Romana propago
Viſa potens , ſuperi , propria hæc ſi dona fuiſſent .
Quantos ille virum magnam Mavortis ad urbem
Campus aget gemitus ! vel quæ , Tyberine, videbis
Funera , cum tumulum præterlabere recentem !
875 Nec puer Iliaca quiſquam de gente Latinos

& dicabit patri Quirino tertia ſpolia direpta . Hic vero Æneas ait (*nam videbat ſimul incedere juvenem inſignem pulchritudine & armis ſplendentibus , ſed frons parum erat hilaris , & oculi demiſſi è vultu*) *O pater , quis ille , qui ſic comitatur virum incedentem* ? An *filius* eſt ejus ? *an vero aliquis è magna ſerie poſterorum ? Quis ſtrepitus ſociorum eſt circa* illum! *quanta ſimilitudo* Marcelli *eſt in illo* ! *ſed nigra nox cingit caput* illius *mœſtis tenebris . Tunc pater Anchiſes erumpentibus lacrymis cœpit* loqui : *O fili , ne petas* à me *magnum dolorem tuorum . Fata monſtrabunt duntaxat illum terris , nec permittent diutius vivere . O Dii , Romana gens viſa* eſt *vobis nimis potens* futura , *ſi hoc munus fuiſſet ipſi perpetuum . Ille campus* , qui eſt *prope magnam urbem Martis , quantos emittet gemitus hominum* ! *vel , o Tyberine , quale aſpicies funus , quando præterfiues ſepulcrum ejus novum* ! *neque ullus puer è Trojana ſtirpe eriget avos Latinos*

NOTÆ.

859. *Tertiaque arma , &c.*] *Prima* enim opima ſpolia retulit Jovi Feretrio Romulus , de Acrone Cæninenſium rege , ſupra v. 218. *Secunda* Coſſus , de Larte Volumnio Veientium rege , ſupra v. 841. *Tertia* hic Marcellus de Virdumaro : poſt quem nemo alius , ut perhibet Plutarchus in ejus Vita . At quæritur , cur Virgilius dixerit , *Patri ſuſpendet capta Quirino* . I. Sic Naſcimbenus explicat : *Suſpendet patri Jovi , ſpolia capta Quirino* , id eſt , capta *Marte* , ſive *bello* . II. Sic Cerdanus : *Appendet addetque ſpolia tertia , ſpoliis olim à patre Quirino , ſive Romulo ſuſpenſis* . III. Sic ſervius : *Suſpendet patri Romulo* : aſſertque legem Numæ ; qua jubebantur prima opima ſpolia Jovi offerre , ſecunda Marti , tertia Romulo . Sed patet hoc edictum fuiſſe de ſpoliis tribus ab eodem duce referendis ; & conſtat ex omnibus Scriptoribus , Jovi Marcellum ſua ſacraviſſe . IV. Sic ego : *Suſpendet Jovi Quirino* ; id eſt , *Jovi Feretrio* . Quemadmodum enim dicitur , *Janus Quirinus* , apud Suet. in Auguſto 22. & Horat. Od. l. 4. 15. 9. quod belli præſes eſſet , & ejus templum fuiſſet à Romulo Quirino conditum , ut innuit Macrob. Saturn. 1. 9. ſic Jupiter Feretrius hoc utroque modo dici *Quirinus* potuit : *Quirini* porro nomen ab *haſta* , quæ Sabinis *curis* aut *quiris* dicitur , inditum primo eſt Marti & Romulo , ob belli curam & ſtudium .

865. *Quantum inſtar in ipſo eſt .*] Quæ ſimilitudo ! quæ æquiparatio virtutis ejus , cum priſci illius Marcelli virtute ! *Inſtar* , nomen ut aiunt , indeclinabile ; Cicero in Piſon. 52. *Unus ille dies mihi quidem immortalitatis inſtar fuit* . Suetonius in Cæſare 61. *Cujus equi inſtar pro æde Veneris dedicavit* . Columella , l. 1. *Pampinius inſtar quatuor digitorum erit* . Solinus , Gellius , inferiorumque temporum ſcriptores adjecta propoſitione dixerunt , *ad inſtar* .

867. *Ingreſſus* .] Incepit loqui , ut Georg. 2. 175. *Tibi res antiquæ laudis & artis Ingredior* .

869. *Oſtendent terris hunc , &c* .] Indicat M. Marcellum , Octaviæ ſororis Auguſti filium ex C. Marcello : quem Auguſtus etiam puerum deſtinaverat maritum Juliæ filiæ ſuæ , ſibique filium & imperii ſucceſſorem adoptaverat . Is factus ædilis & pontifex ante tempus paulo poſt U. C. 731. ætatis circiter 20. apud Baias obiit : aquarum frigidarum balneis , ſpecie reficiendæ valetudinis , enectus ab Antonio Muſa medico : vel per imprudentiam , vel forte Liviæ ſuaſu . Corpus ejus Romam delatum , campo Martio , juxta urbem , ſecundum Tyberim , crematum ac tumulatum eſt : maximo populi Romani dolore , magnificentiſſimo funere , quod lecti ſexcenti comitati ſunt .

871. *Propria dona ,]* *Perpetua* , ut diximus

. In

In tantum ſpe tollet avos : nec Romula quondam
Ullo ſe tantum tellus jactabit alumno .
Heu pietas ! heu priſca fides ! invictaque bello
Dextera ! non illi quiſquam ſe impune tuliſſet
880 Obvius armato : ſeu cum pedes iret in hoſtem ,
Seu ſpumantis equi foderet calcaribus armos.
Heu miſerande puer ! ſi qua fata aſpera rumpas ,
Tu Marcellus eris . Manibus date lilia plenis :
Purpureos ſpargam flores , animamque nepotis
885 His ſaltem accumulem donis , & fungar inani
Munere . Sic tota paſſim regione vagantur
Aeris in campis latis , atque omnia luſtrant .
Quæ poſtquam Anchiſes natum per ſingula duxit ,
Incenditque animum famæ venientis amore :
890 Exin bella viro memorat quæ deinde gerenda ;
Laurenteſque docet populos , urbemque Latini ;
Et quo quemque modo fugiatque feratque laborem .
Sunt geminæ Somni portæ · quarum altera fertur

in tantam ſpem : neque terra Romulea olim adeo ſe efferet ullo filio . Heu pietas! heu fides antiqua , & manus inſuperabilis bello! non ullus adverſus impune oppoſuiſſet ſe illi armato: ſive quando pedibus irrupiſſet in hoſtem , ſive per cuſſiſſet calcaribus membra ſpumantis equi . Heu puer deplorande! ſi aliquo modo evites dura fata , tu eris Marcellus . Date Lilia plenis manibus : ut *injiciam rubicundos flores , & ſaltem ornem his muneribus umbram nepotis , & perſolvam hoc vanum officium . Ita diſcurrunt ubique tota regione in vaſtis ſpatiis aeris , & circumſpiciunt omnia . Poſtquam Anchiſes duxit filium per hæc omnia , & inflammavit animum* ejus *cupiditate gloriæ futuræ : deinde monſtrat illi bella quæ poſtea facienda* ſunt *, & declarat illi Laurentem gentem, & urbem Latini ; & qua ratione toleraturus ſit aut evitaturus unumquemque laborem . Duæ ſunt januæ Somni quarum una dicitur* eſſe

N O T Æ.

Ecl. 7. 31. De *Mavortis* ſive *Martis urbe* , Roma , Æn. 1. 280. De *Tiberino fluvio* , Æn. 7. 330.

874. *Funera* .] Interpretare , vel funus ipſum , plurale pro ſingulari : vel lectos illos ſexcentos , ceteraque funeris ornamenta vel cædes gladiatorum in funeribus uſurpatas . De *Ilio* , Æn. 1. 5. De *Latinis* , Æn. 1. 10. Æn. 7. 54.

878. *Heu pietas ! heu* , &c.] Deplorat ſpem tot inſignium virtutum cum eo juvene ſepultam . Sic autem eum deſcribit Seneca ad Marciam , c. 2. *Adoleſcentem animo alacrem , ingenio potentem , ſed & frugalitatis continentiæque in illis aut annis aut opibus non mediocriter admirandum , patientem laboris , voluptatibus alienum* , &c.

881. *Armos* .] Proprie *humeri* ſunt : quæ pars quia calcaribus non foditur , ſed ilia ; ideo hic , *armos* , pro equo generatim ſume .

883. *Tu Marcellus* , &c.] Hic ille verſus eſt , quem audiens Octavia , cum librum hunc ſextum Virgilius Auguſto recitaret , animo defecta eſt : juſſitque pro ſingulis hujus argumenti verſibus auctori dena ſeſtertia numerari . Inde conſtat , recente adhuc mortis illius luctu perfectum à poeta librum hunc fuiſſe , ſcilicet anno U. C. 731. Nec plures quam quatuor annos in ſex poſterioribus libris collocaſſe , cum in ſex prioribus circiter ſeptem poſuiſſet . De *Aſperſione florum circa ſepulcra* , Æn. 5. 79.

887. *Aeris in campos*, &c.] In Elyſio; quod *aereum* dicitur, vel quia vacuum & inanibus umbris habitatum : vel quia ſitum in aeris pratis , ut diximus , v. 638. De verbo *luſtro* , circumſpicio , Æn. 1. 612.

891. *Laurenteſque* , &c.] De iis , Æn. 7. 63. De *Latino* rege , Ibid. v. 47.

893. *Sunt geminæ* , &c.] Somnum apud Cimmerios , ad fluvium Lethes , collocat Ovid. Metam. 11. 594. id eſt , inferorum aditu . Circa eum ſeges magna papaverum , infinita ſomniorum gens , miniſtri tres præcipui : *Morpheus* , qui figuras hominum imitatur ; *Icelus* vel *Phobetor* , qui reliquorum animantium ; *Phantaſus* , qui rerum inanimarum ſpecies . *Somnis* Virgilius jam antea ſedem aſſignavit ulmum ingentem in veſtibulo inferorum , v. 283. Sed illic aliqua tantum hærere ſomniorum examina arbitror : hic vero propriam eſſe domum : cui portas geminas attribuit , Homero duce , Odyſſ. 19. 562. *eburneam* alteram , qua falſa : *corneam* , qua vera Somnia emittuntur . Cujus diſcriminis rationem afferunt aliqui : quod corneæ ſint pervia viſui ; eburnea vero , impervia : alii , quod cornu naturam oculorum referat , ebur naturam dentium ; quæ autem videntur oculis, multo ſunt certiora , quam quæ alie-

Cornea

Cornea, qua veris facilis datur exitus umbris:
895 Altera, candenti perfecta nitens elephanto:
Sed falsa ad cœlum mittunt insomnia manes.
His ubi tum natum Anchises unaque Sibyllam
Prosequitur dictis, portaque emittit eburna.
Ille viam secat ad naves, sociosque revisit.
900 Tum se ad Caietæ recto fert litore portum.
Anchorà de prora jacitur, stant litore puppes.

cornea, per *quam permittitur liber egressus veris figuris: altera fulgens*, quia *facta è candido ebore; sed Dii inferi mittunt* per *hanc falsa somnia in mundum. Illic tunc Anchises alloquitur his verbis Æneam & simul Sibyllam, & dimittit per januam eburneam. Ille corripuit viam ad naves, & repetit socios. Tunc* radens *rectum litus tendit ad portum Caietæ. Anchora demittitur è prora, & puppes tegunt litus.*

N O T Æ.

no tantum ore famaque percipiuntur. Cum igitur Virgilius Æneam eburnea porta emittit; indicat profecto, quidquid à se de illo inferorum aditu dictum est, in fabulis esse numerandum. De *elephanto*, pro ebore, quod elephanti dens est, Georg. 1. 57. De *manibus*, pro diis inferorum, supra, v. 743. De *Caieta*, Æn. 7. 1. De *Anchoris*, supra v. 4. De *hoc situ navium in litore*, Æn. 3. 277. unde versus ille decerptus est.

P. VIRGILII MARONIS
ÆNEIDOS
LIBER VII.

ARGUMENTUM.

Æneas è Cumano litore ad occidentem provectus, tumulata in Auruncorum litore Caieta nutrice sua, prætergressus montem Circeum, Circes habitatione & veneficiis infamem, ad ostia Tyberis appellitur. Tunc Latinus illic Aboriginibus imperabat. Huic unica erat filia Lavinia, Fauni oraculis destinata externo marito, Amata tamen matris voluntate promissa Turno Rutulorum regi. Mittit Æneas Oratores Laurentum, in urbem Latini regiam. Latinus Æneam, non modo in socium; sed oraculi memor, etiam in generum admittit. Interim Juno, prosperis Trojanorum rebus offensa, evocat Alecto ex inferis. Alecto primum Amatam Latini uxorem ita concitat, ut illa Bacchi sacra simulans filiam abscondit in montibus. Turnum deinde furiis iisdem agit in bellum: & Trojanos Latinosque invicem committit; occiso per Ascanium cervo, qui Tyrrhei pastoris regii filio erat in deliciis. Omnibus bellum frementibus, Latinus unus obsistit: tamen, Junone ipsa belli portas aperiente, rem fatis permittere cogitur. Confluunt ad Turnum ex omnibus Italiæ partibus auxilia: Mezentius, ejusque filius Lausus, cum Agyllinis; Catillus & Coras, cum Tyburtinis; Cæculus cum Prænestinis, &c.

Tu quo-

TU quoque litoribus nostris, Æneia nutrix,
Æternam moriens famam, Caieta, dedisti:
Et nunc servat honos sedem tuus; ossaque nomen
Hesperia in magna, si qua est ea gloria, signat.
5 At pius exsequiis Æneas rite solutis,
Aggere composito tumuli, postquam alta quierunt
Æquora, tendit iter velis, portumque relinquit.
Aspirant auræ in noctem: nec candida cursum
Luna negat: splendet tremulo sub lumine pontus.
10 Proxima Circææ raduntur littora terræ:
Dives inaccessos ubi Solis filia lucos
Assiduo resonat cantu, tectisque superbis
Urit odoratam nocturna in lumina cedrum,
Arguto tenues percurrens pectine telas.
15 Hinc exaudiri gemitus, iræque leonum
Vincla recusantum, & sera sub nocte rudentum:
Setigerique sues, atque in præsepibus ursi
Sævire, ac formæ magnorum ululare luporum:
Quos hominum ex facie Dea sæva potentibus herbis
20 Induerat Circe in vultus ac terga ferarum.

INTERPRETATIO.

Tu etiam, o Caieta, nutrix Ænea, tribuisti moriens famam immortalem nostris litoribus: & nunc memoria tua custodit locum; & nomen tuum *indicat sepulcrum* tuum *in magna Italia, si aliquis est hic honor. At pius Æneas factis exequiis* juxta *consuetudinem, exstructa mole sepulcri, postquam tumida maria pacata sunt, continuat navigationem velis, & deserit portum. Venti favent circa noctem: & Luna splendida non obstat cursui: mare fulget sub* ejus *luce tremula. Leguntur litora vicina terra Circaa: ubi filia Solis opulenta sonat continuo cantu per sylvas invias; &* in *domo magnifica accendit cedrum odoriferam ad lucem nocturnam, addensans acuto pectine telas subtiles. Hinc* cœperunt *audire voces, & furores leonum excutientium vincula & rudentium per mediam noctem: & setosi porci, & ursi frendere in stabulis, & species magnorum luporum ululare: quos Circe, crudelis Dea, efficacibus herbis ex figura hominum mutaverat in vultus & pellem ferarum.*

NOTÆ.

1. *Tu quoque, &c.*] In litore maris Tyrrheni, & finibus novi Latii; nunc ea parte regni Neopolitani, quæ dicitur *Terra di lavoro*, est hodieque *Caieta*, *Geeta*, urbs cum sinu & promontorio cognomine. Nomen alii cum Virgilio ab Æneæ nutrice repetunt: Aurelius Victor à καίειν, *incendere*, quod illic Æneæ naves à Trojanis mulieribus incensas quidam dicant: Strabo à Laconum lingua, qui *curva* omnia καιάτας vocant.

3. *Servat honos sedem tuus.*] Vel sensum habet, quem in interpretatione suggerimus. Vel est hypallage, sive commutatio, pro *sedes servat honorem & memoriam tuam*, Æn. 6. 263. De *Hesperia magna*, Italia, Æn. 1. 514.

10. *Proxima Circææ, &c.*] Solvit sub noctem Caieta, & ad occidentem navigat; Circæumque montem, *Circello*, in eodem Latii litore prætergressus, ad ostia Tyberis prima luce pervenit. De *Circeo* monte & *Circe* venefica, Solis filia, Æn. 3. 368.

11. *Inaccessos lucos.*] Accessit eo tamen Ulysses cum sociis. Igitur *inaccessos* dicit quorum difficilis accessus, quo nemo debeat accedere propter illecebrarum pericula. Sic Georg. 3. 5. dixit *Illaudati Busiridis aras*, id est, quem nemo debet laudare, quamvis eum Isocrates laudaverit.

12. *Resonat cantu lucos.*] *Personat*, *resonare docet*, Neutrum, pro activo: ut fere Æn 6. 832. *Assuescite bello*. Porro Circe *urit cedrum*, sive tædam è cedro, pretiosa arbore, quæ cariem non sentit, & unde oleum exprimitur. *Percurrit telas*: telam texit, opus muliebre, de quo Æn. 1. 483. *Pectine arguto*; id est, vel *stridulo*, vel *acuto*.

16. *Rudentum.*] Proprium est asinorum *rudere*, Georg. 3. 374. Leo dicitur *rugire*, sed vox illa recentiorum scriptorum est.

19. *Quos hominum ex facie, &c.*] Dicitur Circe potu medicati liquoris & virgæ tactu mutasse homines in feras. Et sic in sues mutavit Ulyssis socios, præter Eurylochum; qui domum ejus ingredi noluerat; & Ulyssem, qui esu cujusdam herbæ, *moly* nomine, præservatus à Mercurio fuerat. Hos tamen postea Circe, Ulyssis rogatu, pristinæ restituit formæ. Ita Hom Odyss. 10. 135. *Sæva Dea* appellatur ab Homero ibid. δεὸς δεινή quia divini generis, Solis filia, De *Neptuno*, Æn. 1. 129.

Quæ

Quæ ne monſtra pii paterentur talia Troes,
Delati in portus, neu litora dira ſubirent;
Neptunus ventis implevit vela ſecundis,
Atque fugam dedit, & præter vada fervida vexit.
25 Jamque rubeſcebat radiis mare, & æthere ab alto
Aurora in roſeis fulgebat lutea bigis:
Cum venti poſuere, omniſque repente reſedit
Flatus, & in lento luctantur marmore tonſæ.
Atque hic Æneas ingentem ex æquore lucum
30 Proſpicit: hunc inter fluvio Tyberinus amœno,
Vorticibus rapidis & multa flavus arena,
In mare prorumpit: variæ circumque ſupraque
Aſſuetæ ripis volucres & fluminis alveo,
Æthera mulcebant cantu, lucoque volabant.
35 Flectere iter ſociis, terræque advertere proras
Imperat: & lætus fluvio ſuccedit opaco.
Nunc age, qui reges, Erato, quæ tempora rerum,
Quis Latio antiquo fuerit ſtatus, advena claſſem
Cum primum Auſoniis exercitus appulit oris,
40 Expediam: & primæ revocabo exordia pugnæ.
Tu vatem, tu, Diva, mone: dicam horrida bella,
Dicam acies, actoſque animis in funera reges,

Quæ talia portenta ne paterentur pii Trojani, provecti in portum illum, *& ne appellerent ad funeſta litora; Neptunus inſlavit vela proſperis ventis, & acceleravit curſum & impulit* naves *ultra ſpumoſum* hoc *mare. Et jam mare rubeſcebat luce, & ab alto cœlo Aurora crocea ſplendebat in equis duobus roſeis: quando venti quieverunt, & omnis flatus ſubito ceſſavit, & remi laborant in mari immoto. Tunc autem Æneas vidit è mari magnam ſylvam: per illam Tybris, grato fluvio, celeri impetu, & flavus plurimis arenis, proruit in mare: diverſæ aves, aſſuetæ litoribus & alveo fluvii, circum & ſupra recreabant cantu cœlum & per ſylvam volabant. Jubet ſocios detorquere curſum, & appellere proras litori: & gaudens ſubit amnem umbroſum. Age modo, o Erato, explicabo, qui reges, quæ tempora rerum, qui ſtatus fuerit veteris Latii; quando peregrinus exercitus primo applicuit claſſem Italico litori, & revolvam initia primi belli. Tu Dea, tu doce poetam. Narrabo bella horrida: narrabo exercitus, & reges ira impulſos in cædem.*

NOTÆ.

25. *Jamque, &c.*] De *Aurora*, ejuſque *bigis*, Georg. 1. 249. De *luteo colore*, Ecl. 4. 44.

28. *Tonſæ.*] Remi: ſic dicti, vel quia fiunt è ligno *attonſo* & dolato; vel quia aquas *tondent* vel *tundunt* & verberant: Enniana & Lucretiana vox Lucr l. 2. 554. *Antemnas, proram, malos, tonſaſque natantes.*

30. *Tyberinus.*] Fluvius, vel potius fluvii Deus. De eo, Æn. 8. 330.

36. *Fluvio ſuccedit opaco.*] *Umbroſo*, propter arbores ripam hinc inde inumbrantes.

37. *Erato.*] Muſa, quæ verſibus præeſt amatorii, ab ἐράω, *amo*. Hanc invocat, quia bellorũ ſequentiũ origo ex amore Turni & Æneę in Laviniã. De Muſis, Ecl. 3. 69. De *Latio* antiquo & *Auſoniis*, infra, v. 54.

43. *Tyrrhenam.*] Tuſcam, Etruſcam, Æn. 2. 781. De *Heſperia*, Italia, Æn. 1. 534.

47. *Hunc Fauno, &c.*] Obſcura eſt admodum hujus familiæ ſeries, & fabulis confuſa. Multi diſcedunt à Virgilio, qui tres à Saturno gradus tantum numerat: Saturnum, Picum, Faunum ſeu Fatuellum, & Latinum. Alii novem diſtinguunt gradus: in iiſque geminum Saturnum, geminum item & Picum & Faunum: aiuntque ea junioribus Pico & Fauno tribui à Virgilio, quæ priſcis tribui debuiſſent. Addunt hos *Aboriginum* reges fuiſſe, qui *Latini* deinde à Latino dicti ſint: quanquam Latinę in nomen nullo fuiſſe Latino rege antiquius quidam [illegible] iunt, inter quos ipſe Virgilius, ut diximus Æn. 1. [illegible]. De *Saturno* ejuſque fuga in Italiam, Æn. 8. 319.

47. *Laurente Marica.*] Uxor *Fauni*, ſeu *Fatuelli*, dicta eſt *Fauna*, aut *Fatua*. Nomen habuere à *fando*, vel *fatu*: quia furore correpti futura *fari* ac dicere ſolebant. *Marica* autem Nympha, ex qua Faunus ſuſcepit Latinum, juxta Arnobium fuit Circe: juxta alios ipſa Fauna, quæ à Minturnenſibus, ad oſtia Liris fluvii, ſacro in luco colebatur. *Laurens* vocatur ex regionis nomine: de quo infra, v. 63.

52. *Filia.*] Lavinia, quæ demum Æneæ nupſit, occiſo Turno, Æn. 12.

54. *Magno è Latio, totaque Auſonia.*] Duplex *Latium* fuit: antiquum à Tiberi fluvio ad Circeum montem, *Circello*. Novũm, ſeu magnum, à Tiberi ad Lyrim amnem, qui nunc eſt *Garigliano*, complectens Volſcos, Auruncos, Æquos, &c. Hæc tamen Latii

Tyr-

Tyrrhenamque manum, totamque ſub arma coactam
Heſperiam. Major rerum mihi naſcitur ordo,
45 Majus opus moveo. Rex arva Latinus & urbes
Jam ſenior longa placidas in pace regebat.
Hunc Fauno & Nympha genitum Laurente Marica
Accipimus. Fauno Picus pater; iſque parentem
Te, Saturne, refert; tu ſanguinis ultimus auctor.
50 Filius huic, fato Divum, proleſque virilis
Nulla fuit: primaque oriens erepta juventa eſt.
Sola domum & tantas ſervabat filia ſedes:
Jam matura viro, jam plenis nubilis annis.
Multi illam magno è Latio totaque petebant
55 Auſonia. Petit ante alios pulcherrimus omnes
Turnus, avis ataviſque potens: quem regia conjux
Adjungi generum miro properabat amore:
Sed variis portenta Deum terroribus obſtant.
Laurus erat tecti medio, in penetralibus altis,
60 Sacra comam, multoſque metu ſervata per annos:
Quam pater inventam, primas cum conderet arces,
Ipſe ferebatur Phœbo ſacraſſe Latinus;
Laurentiſque ab ea nomen poſuiſſe colonis.

& turmas Tyrrhenas, & Italiam univerſam conſociatam ad arma. Oritur mihi gravior ſeries rerum, ſuſcipio opus difficilius, quam prius. *Rex Latinus, jam grandævus, gubernabat agros & urbes quietas in pace diuturna. Audimus hunc natum Fauno & Marica Nympha Laurente. Picus* fuerat *pater Fauni: &* Picus *te patrem habebat, o Saturne; tu primum caput* ejus *familia. Filius Latino & ſoboles maſcula nulla erat, Deorum voluntate: & naſcens mortua fuerat* in *prima infantia. Filia unica tenebat domum & tantam regionem: jam apta marito, jam nubilis ob adultam ætatem. Plurimi illam ambiebant è magno Latio & tota Italia. Ambit præ cæteris omnibus formoſiſſimus Turnus, potens avis & atavis: quem aſſumi generum uxor regis mirifico ſtudio inſtabat: ſed prodigia Deorum obſiſtunt per varios terrores. Laurus erat in medio domus, in intimis receſſibus, ſacra* ſecundum *frondes, & ob religionem ſervata per multos annos. Pater Latinus dicebatur dicaſſe illam Phœbo, repertam cum fundaret prima mœnia: & ab illa dediſſe nomen Laurentibus incolis.*

NOTÆ.

extenſio à Romanis regibus eſt, multo Æneæ temporibus recentior: unde ſuſpicantur multi, Latium hic pro tota Italia ſumi, quemadmodum & Auſoniam. *Auſones*, Trojanis temporibus multo antiquiores, Italiæ partem incoluerunt inferiorem, quę ad Siciliam accedit. Mox, quia notiſſimi rebus geſtis evaſerant, factum eſt, ut eorum nomine à Græcis vocaretur tota Italia, à Sicilia uſque ad Alpes. Pulſi deinde ab aliis, ultimo conſederunt inter Volſcos & Campanos, circa Lyrim, Caietam & Minturnas; & *Aurunci* tunc appellati ſunt. Vide Cluver. Italiæ l. 3. 9.

56. *Turnus avis, &c.*] *Dauni & Venilia* filius, Rutulorum rex. *Venilia* ſoror erat Amatæ Latini uxoris, divinis honoribus affecta, Æn. 10. 76. Daunus maternum genus ducebat à Jove per Danaen, infra, v. 372. paternum à Pilumno, Deo etiam habito, Æn. 10. 76. De *ſitu Rutulorum*, infra, v. 794.

56. *Regia conjux.*] *Amata*, Veniliæ ſoror.

62. *Phœbo ſacraſſe.*] Quia laurus Phœbo dilecta. De *Phœbo*, Ecl. 3. 62.

63. *Laurentis colonis.*] *Laurens*, nomen conſtat fuiſſe primo inditum ſylvæ laureæ, quæ circa litus Tyrrheni maris fuit, à Tiberi orientem verſus porrecta. Inde vicina regio *Laurens* etiam dicta eſt. Inde *Laurens* dicitur Marica Nympha, Fauni uxor. v. 47. Inde Picus, Latini avus, dicitur etiam *Laurens*, v. 171. Inde Turnus ipſe eodem appellatur nomine, v. 650. quia Rutulorum regionem ſylva illa attingebat. Porro cum arces primus ibidem condidiſſe Latinus dicatur; & Laurens Picus, ejus avus, eodem loco regiam habuiſſe, v. 171. aut ſibi malè conſentit Virgilius; aut dicendum, *regiam* quidem à Pico eſſe conditam; à Latino *arces* ſive munitiones, additas: & urbem à lauro præcipuæ magnitudinis, appellatam eſſe *Laurentum*, quod nomen ſylvæ tantum & regioni commune prius fuerat. Dicuntur incolæ, *Laurentes*, *Laurentini*, *Laurentii*, & *Laurenti*, hic & apud Plinium l. 14. 3. quamquam aliqui legunt hic *Laurentes*, non *Laurentis*. Urbs poſterioribus dicta eſt *Laurolavinium*; non quod eadem fuerit cum *Lavinio*; ſed quod exhauſta bellis utraque, & Laurente & Lavinio, utriuſque incolæ Laurentum confluxerint, & urbem communi nomine dixerint, ut ſuſpicatur Cluverius in antiqua Ita-

Hujus apes summum densæ, mirabile dictu,
65 Stridore ingenti liquidum trans æthera vectæ,
Obsedere apicem; & pedibus per mutua nexis,
Examen subitum ramo frondente pependit:
Continuo vates: externum cernimus, inquit,
Aventare virum; & partes petere agmen easdem
70 Partibus ex isdem, & summa dominarier arce.
Præterea castis adolet dum altaria tædis,
Et juxta genitorem astat Lavinia virgo:
Visa, nefas, longis comprendere crinibus ignem,
Atque omnem ornatum flamma crepitante cremari:
75 Regalesque accensa comas, accensa coronam
Insignem gemmis: tum fumida lumine fulvo
Involvi, ac totis Vulcanum spargere tectis.
Id vero horrendum ac visu mirabile ferri.
Namque fore illustrem fama fatisque canebant
80 Ipsam, sed populo magnum portendere bellum.
At rex sollicitus monstris oracula Fauni
Fatidici genitoris adit: lucosque sub alta
Consulit Albunea; nemorum quæ maxima sacro
Fonte sonat, sævamque exalat opaca Mephitim.
85 Hinc Italæ gentes omnisque Oenotria tellus
In dubiis responsa petunt: huc dona sacerdos
Cum tulit, & cæsarum ovium sub nocte silenti

Apes densa, res *mira dictu*, *trans levem aerem volantes magno stridore*, *insederunt supremum illius cacumen*: *& pedibus invicem conjunctis*, *examen repentinum pependit è frondoso ramo*. *Statim vates dixit*: *Videmus appropinquare hominem peregrinum*; *& exercitum ex eadem regione quærere* hanc *eamdem regionem*, *& regnare in* hac *suprema arce*. *Præterea dum Lavinia virgo accendit altaria sacris facibus*, *& stat prope patrem*: (*res horrida*) *visa est corripere ignem longis capillis*, *& comburi flamma sonante* secundum *omnia ornamenta*; *&* visa est *accensa* secundum *regias comas*, *accensa* secundum *coronam spectabilem gemmis*: *deinde fumans* visa est *cingi rutilanti luce & jactare ignem tota domo*. *Hoc autem* cœpit *haberi terribile & visu admirabile*. *Etenim ajebant ipsam illustrem fama & fortuna futuram* esse, *sed minari genti magnum bellum*. *At rex territus his prodigiis vadit ad oracula fatidici Fauni patris* sui *& consulit sylvas* sitas *sub alta Albunea*; *quæ maxima sylvarum resonat sacro fonte*, *& umbrosa emittit densam Mephitim*. *Italiæ nationes & omnis terra Oenotria accipiunt inde responsa in* rebus *incertis*. *Sacerdos cum obtulit illic dona*, *& per noctem tacitam*

NOTÆ.

lia, l. 3. 3. atque ut ei videtur; ea nunc dicitur *Paterno*

66. *Pedibus per mutua nexis*, &c.] De hac apum glomeratione, quæ *uva* dicitur, Georg. 4. 257. & 558. De *apum examine*, Ecl. 7. 13.

70. *Partibus ex iisdem*.] Apes è Tyrrheni maris partibus venerant Laurentum, insederant lauri apicem: quo significabatur, exteros Tyrrheno mari venturos, victores futuros, summum imperium adepturos. *Dominarier*. Extensio syllabæ, pro *dominari*.

71. *Adolet altaria tędis*.] Adolet thus ad altaria domesticorum Deorum, Æn. 1. 708 *Flammis adolere Penates*.

77. *Vulcanum*.] Deum ignis, pro igne, ut Georg. 1. 295.

82. *Lucosque sub alta Albunea*.] *Albunea* fons est profundissimæ altitudinis, unde erumpit fluvius *Albula*, nunc *la solforata*, sulfureis aquis memorabilis; quę primo frigidę sunt, mox inducunt calorem, *Albula*, paulo infra Tibur, influit in *Anienem* fluvium, nunc *Teverone*. Odor ejus & sapor corruptus est: unde ait Virgilius exhalare *Mephitim*. Est autem *Mephitis*, Juno aeri corrupto præsidens; cui ædes apud Hirpinos fuit ad lacum Amsancti, ex Plinio l. 2. 93. & apud Cremonam, ex Tacito hist. l. 3. Hic *Mephitis* pro ipso putore sumitur, ut Vulcanus pro igne; Jupiter pro aere. Juxta Scaligerum vox Etrusca est, à Syris deducta, apud quos gravitatem odoris significat. Apud Albuneam *sylva* fuit sacra Musis, ex Martiali, ibidem culti sunt Fauni, ex Virgilio & Statio: ibidem ex Lactantio, Nympha *Albunea*, quæ Sibylla fuit Tiburtina. De *Italis & Oenotriis* Æn. 1. 534.

87. *Cæsarum ovium sub nocte*, &c.] Plinius l. 16. 44. *Apud Tiburtes* [unde non longe abest Albunea] *extant ilices tres, etiam Tiburte conditore eorum vetustiores. fuisse autem eum tradunt filium Amphiarai, qui apud*

Pellibus

Pellibus incubuit ſtratis , ſomnoſque petivit ;
Multa modis ſimulacra videt volitantia miris ,
90 Et varias audit voces , fruiturque Deorum
Colloquio , atque imis Acheronta affatur Avernis .
Hic & tum pater ipſe petens reſponſa Latinus ,
Centum lanigeras mactabat rite bidentes ;
Atque harum effultus tergo ſtratiſque jacebat
95 Velleribus . Subita ex alto vox reddita luco eſt :
Ne pete connubiis natam ſociare Latinis ,
O mea progenies , thalamis neu crede paratis .
Externi veniunt generi qui ſanguine noſtrum
Nomen in aſtra ferent ; quorumque à ſtirpe nepotes
100 Omnia ſub pedibus , qua Sol utrumque recurrens
Aſpicit Oceanum , vertique regique videbunt.
Hæc reſponſa patris Fauni , monituſque ſilenti
Nocte datos , non ipſe ſuo premit ore Latinus ;
Sed circum late volitans jam fama per urbes
105 Auſonias tulerat ; cum Laomedontia pubes
Gramineo ripæ religavit ab aggere claſſem .
Æneas , primique duces , & pulcher Iulus ,
Corpora ſub ramis deponunt arboris altæ :
Inſtituuntque dapes , & adorea liba per herbam
110 Subjiciunt epulis (ſic Juppiter ille monebat)
Et Cereale ſolum pomis agreſtibus augent .

jacuit ſuper *pelles ſuppoſitas ovium immolatarum, & quaſivit* illic *ſomnum; videt multas figuras vagantes mirabilibus modis, & audit voces multiplices, & fruitur ſermone Deorum, & alloquitur Acheronta è profundo Averno. Tunc etiam ipſe pater Latinus, poſcens reſponſa, illic ſacrificabat* de *more centum oves lanigeras ; & jacebat extenſus ſuper earum pelle & ſtratis velleribus. Vox repentina emiſſa eſt ex intima ſylva: O mea proles, ne quære jungere filiam* tuam *cõjugio Latino; neve confide lectis præparatis . Venit gener peregrinus: qui progenie* ſua *extollet noſtrum nomen ad ſidera & cujus de ſtirpe poſteri videbunt omnia verſari & regi ſub pedibus* ſuis, *quacumque Sol revertens aſpicit geminum Oceanum. Latinus ipſe non continet* in *ore ſuo hæc reſponſa Fauni patris, & hæc monita data* per *noctem tacitam ; ſed jam fama circum undique volans per urbes Italicas* ea *ſparſerat : cum juventus Trojana applicuit naves ad crepidinem herboſam litoris . Æneas , & præcipui duces , & formoſus Aſcanius , ſternunt corpora* ſua *ſub ramis arboris altæ: & inchoant epulas , & in gramine ſupponunt cibis placentas è frumento , ſicut ipſe Jupiter ſuggerebat , & onerant* illud *ſolum panis fructibus ſylveſtribus .*

NOTÆ.

Thebas obierit una ætate ante Iliacum bellum . Pauſanias autem in Atticis loquens de Amphiarao , inſigni ſomniorum interprete , qui à Græcis ideo inter Deos relatus eſt , ait , apud Oropum , Atticæ maritimam urbem , Amphiarai frontem eſſe ac templum : ubi arietem immolant , cujus ſubſtrata in pelle dormientes nocturna viſa exſpectant. Ex iis colligit Cerdanus , ejuſmodi ſacra à Tiburte Amphiarai filio translata eſſe in Italiam; eaque à Virgilio eſſe Fauno attributa , quæ Amphiarao Græci tribuerant .

91. *Acheronta affatur Avernis .*] Per *Acheronta* , fluvium infernum, de quo Æn. 6. 323. umbras Deoſque inferorum intelligit . Per *Averna* , inferorum oſtia , de quibus, Æn. 6. 237. ipſos indicat inferos .

96. *Latinis* .] E Latio , quod complectitur Aborigines , Rutulos, Laurentes, Volſcos, &c. ſupra, v. 54.

100. *Utrumque recurrens , &c.*] Magnitudinem notat futuri imperii Romani ; vel ab oceano orientali ad occidentalem , quà Sol diurno motu recurrit ; vel ab oceano ſeptentrionali ad meridionalem, quà Sol annuo motu diſcurrit . De *vario Solis motu* , Georg. 1. 238.

105. *Auſonias , &c.*] Supra , v. 54. *Laomedontia pubes* , à Laomedonte Trojano rege , Georg. 1. 502. *Aggere* , Æn. 5. 44. *Adorea liba* , placentas ex frumento puriſſimo , quod *ador* , ſive *far* , appellatur : Æn. 7. 33. Et forte , quia appellat *liba* , innuit Virgilius ſacrificia Diis tum primum ab Ænea facta eſſe : & è placentis *libatis* oblatiſque ſocios paviſſe famem , ut è victimarum extis fieri ſolitum videbimus , Æn. 8. 183.

111. *Cereale ſolum* .] *Solum* eſt , quod cuique rei ſuſtentandæ ſupponitur , Ecl. 6. 35. *Ceres* , Dea frumenti , panis , Æn. 5. 79. *Cereale ſolum* , quadra è pane .

Consumptis hic forte aliis, ut vertere morsus
Exiguam in Cererem penuria adegit edendi;
Et violare manu malisque audacibus orbem
115 Fatalis crusti, patulis nec parcere quadris:
Heus! etiam mensas consumimus; inquit Iulus.
Nec plura, alludens. Ea vox audita laborum
Prima tulit finem: primamque loquentis ab ore
Eripuit pater, ac stupefactus numine pressit.
120 Continuo: salve fatis mihi debita tellus;
Vosque, ait, o fidi Trojæ salvete Penates.
Hic domus, hæc patria est. Genitor mihi talia (namque
Nunc repeto) Anchises fatorum arcana reliquit:
Cum te, nate, fames ignota ad litora vectum
125 Accisis coget dapibus consumere mensas;
Tum sperare domos defessus, ibique memento
Prima locare manu molirique aggere tecta.
Hæc erat illa fames: hæc nos suprema manebant:
Exitiis positura modum.
130 Quare agite: & primo læti cum lumine Solis,
Quæ loca, quive habeant homines, ubi mœnia gentis,
Vestigemus; & à portu diversa petamus.
Nunc pateras libate Jovi, precibusque vocate
Anchisen genitorem, & vina reponite mensis.
135 Sic deinde effatus, frondenti tempora ramo

Illic cæteris absumptis, cum inopia ciborum cogeret eos *vertere morsus in panem exiguum; & frangere manu ac dentibus audacibus orbem fatalis crustæ, nec abstinere a planis quadris: Ascanius jocans, dixit: Heus! etiam comedimus mensas. Nec* dixit *plura. Vox illa audita laborum terminum prima indicavit: & pater excepit* eam *primus ab ore loquentis, &* secum *expendit admiratus oraculum. Statimque dixit: Salve, terra debita mihi per fatum; & vos salvete, o Penates Trojani. Hic* est *domus, hæc est patria. Etenim nunc reminiscor, pater Anchises deposuit apud me talia secreta fatorum: Fili,* aiebat, *quando fames coget te appulsum incognitis litoribus comedere mensas, cibis deficientibus: tunc fatigatus memento sperare sedem* certam, *& manu statuere illic ac cingere mœnibus primam urbem. Illa fames erat* ista: *hi* casus *extremi erant destinati nobis allaturi finem miseriis. Agite igitur: & sub primam lucem solis inquiramus læti, quænam* sint hæ *regiones, aut quinam homines occupent* eas, *ubi* sint *urbes* illius *nationis; & abeamus* in loca *remota a portu. Nunc effundite pateras* in honorem *Jovis, & precibus invocate patrem Anchisen, & rursus afferte vinum* in *mensas. Sic loquutus, postea cingit caput ramo viridi,*

NOTÆ.

114. *Orbem Fatalis crusti.*] Mox vocabit, *quadram*, tum *mensam*; & *placentas* intelligit, quæ pro patinis tum fuerunt, & vero sæpe esse solebant apud veteres. Hæc vocum diversitas è placentæ figura repetenda est. Erat enim rotunda quidem, sed lineis duabus decussatim in medio signata: itaque quatuor veluti quadris distincta. Ita Cerdanus è veteribus poetis.

119. *Stupefactus numine.*] Oraculo divino, quod ex Ascanii ore erumpebat; aut potius oraculi divina quadam solutione. *Pressit.* Vel, *continuit silentio*: vel potius, *secum tacite expendit*.

121. *Trojæ Penates.*] Dii regionis illius patrii ac domestici; qui cum iis Penatibus conjuncti, quos Troja advehimus, jam communi nomine Penates tutelaresque Trojæ ac Trojanorum dicendi estis.

128. *Illa fames.*] Prædicta, non tantum ab Harpyia Celæno, Æn. 3. 257. sed etiam ab Anchisa: forte, Æn 6. 890. ubi filio memorat futura bella in Italia *& quocumq; modo fugiatve feratve laborem*.

130. *Primo cum lumine Solis.*] Posteræ lucis initio. Hunc enim diem in excensu, & libationibus, & Deorum veneratione posuerunt. De *libatione* in mensa, Æn. 1. 740. De *divinitate Anchisæ*, Æn. 5. 59. 96. 98. De *Geniis locorum*, Æn. 5. 95.

136. *Primamque Deorum Tellurem, &c.*] Juxta Hesiodum, qui in Theogon. v. 117. post Chaos primam Deorum ponit *Terram*, quæ primo genuit Cœlum, ex Cœlo Oceanum, Saturnum, Gigantes, &c. Æneas deinde *Nymphas* precatur, de quibus Ecl. 2. 46. Et *flumina*, quæ suos quoque Deos habere putabantur. Et hos adjungit *Telluri*, quia eam ornant atque incolunt.

138. *Noctem, &c.*] Deam item, apud Hesiodum, v. 123. prognatam è Chao, & parentem Diei atque Ætheris: unde cum ea

Impli-

Implicat, &, Geniumque loci, primamque Deorum
Tellurem, Nymphasque & adhuc ignota precatur
Flumina: tum Noctem, noctisque orientia signa,
Idæumque Jovem, Phrygiamque ex ordine matrem
140 Invocat, & duplices cœloque Ereboque parentes.
Hic pater omnipotens ter cœlo clarus ab alto
Intonuit, radiisque ardentem lucis & auro
Ipse manu quatiens ostendit ab æthere nubem.
Diditur hic subito Trojana per agmina rumor,
145 Advenisse diem quo debita mœnia condat.
Certatim instaurant epulas, atque omine magno
Crateras læti statuunt, & vina coronant.
Postera cum prima lustrabat lampade terras
Orta dies; urbem, & fines, & litora gentis
150 Diversi explorant: hæc fontis stagna Numici,
Hunc Tybrim fluvium, hic fortes habitare Latinos.
Tum satus Anchisa delectos ordine ab omni
Centum oratores augusta ad mœnia Regis
154 Ire jubet, ramis velatos Palladis omnes:
Donaque ferre viro, pacemque exposcere Teucris.
Haud mora: festinant jussi, rapidisque feruntur
Passibus: ipse humili designat mœnia fossa,
Moliturque locum, primasque in litore sedes,
Castrorum in morem, pinnis atque aggere cingit.

orat Genium hujus *loci, & Terram primam Deorum, & Nymphas & Deos adhuc incognitos: deinde Noctem & sidera surgentia per noctem & Jovem Idæum, & matrem Phrygiam per ordinem invocat, & geminos parentes* è *cœlo &* ex *inferis. Tunc Jupiter omnipotens intonuit ter serenus è supremo cœlo, & monstravit è cœlo nubem coruscantem auro & radiis luminis, ipse commovens* eam *manu. Tunc statim rumor spargitur per exercitum Trojanum, venisse diem quo ædificent urbem destinatam. Certatim renovant epulas, & gaudentes magnis præsagiis disponunt pocula, & coronant vina. Quando dies postera nascens cinxit terras luce; separati inquirunt urbem & terminos, & litora* hujus *nationis*: discunt, *hæc* esse *stagna fontis Numici, hoc* esse *flumen Tybrim, hic manere generosos Latinos. Tunc filius Anchisæ imperat centum oratores electos ex omni ordine ire ad magnificam urbem Regis, omnes coronatos ramis Minervæ: & portare* illi *viro munera, & petere pacem* pro *Trojanis. Non* est *mora: jussi properant, & vadunt celeribus passibus: Æneas ipse describit muros depressa fossa, & inchoat urbem, & in litore cingit primam habitationem vallo & pinnis in formam castrorum.*

NOTÆ.

conjungit *signa* sive *astra*, quæ noctu oriuntur & apparere incipiunt. Noctem invocat, ut imminentem; quia timebat sibi tum ab incolarum insidiis.

139. *Idæumque Jovem*] Natum in Ida Cretæ monte, & educatum in Dictæo ejusdem antro, Georg. 4. 152. De *matre Phrygia*, Cybele, in Phrygia præcipue culta, Æn. 3. 111.

140. *Duplices cœloque Ereboque parentes.*] Venerem matrem, quæ in cœlo, & Anchisen patrem, cujus idolum quidem apud inferos erat, anima tamen in cœlo apud superos, Æn. 6. 748. De *Erebo*, profundo inferorum loco, Æn. 4. 510.

141. *Clarus ab alto intonuit.*] Fulmen sereno cœlo cadens, modo fausti, modo infausti ominis: Georg. 1. 487.

142. *Radiis lucis & auro.*] *Lucis aureæ.* Sic Georg. 2. 192. *Pateris libamus & auro.*

144. *Diditur.*] Non *dedi*tur: hoc enim à *dedo*, *trado*; illud à *dido*, *distribuo*. Horat. Satyr. l. 2. 2. 66. *servis ... munia didit.* Lucretius frequentissime. De *coronatione vini*; cum, vel implentur vino pocula, vel reipsa cinguntur floribus, Æn. 3. 525. & Georg. 2. 528. De *lampade*, pro *Sole*, Æn. 4. 6.

150. *Stagna Numici.*] Fontem Numici fluvii, cujus brevissimus cursus est prope Lavinium, inter Laurentum & Ardeam. Hunc fontem aiunt sacrum fuisse Annæ Perennæ, quam Ovidius, Fast. 3. 551. putat Annam esse Didonis sororem, eo profugam, post necem sororis direptamque ab Iarba Carthaginem: nunc est *rivo di Nemi*. De *Tybri*, Æn. 1. 16. De *Latinis*, supra, v. 54.

154. *Ramis Palladis.*] Olivæ, Palladi sacræ, Georg. 1. 14. De *Pallade*, Æn. 1. 43.

157. *Designat mœnia fossa.*] Locum ad orientalem Tyberis ripam, paulo supra maris litus, cui nomen Trojæ dedit, ex Livio & Dionysio Halicarn. ubi deinde *Ostia* urbs ab Anco Marcio Romanorum rege condita est.

160 Jamque iter emensi, turres ac tecta Latinorum
Ardua cernebant juvenes, muroque subibant.
Ante urbem pueri & primævo flore Juventus
Exercentur equis, domitantque in pulvere currus:
Aut acres tendunt arcus, aut lenta lacertis
165 Spicula contorquent, cursuque ictuque lacessunt.
Cum provectus equo longævi Regis ad aures
Nuncius ingentes ignota in veste reportat
Advenisse viros. Ille intra tecta vocari
179 Imperat, & solio medius consedit avito.
Tectum augustum, ingens, centum sublime columnis,
Urbe fuit summa, Laurentis regia Pici,
Horrendum sylvis, & relligione parentum.
Hinc sceptra accipere, & primos attollere fasces
Regibus omen erat: hoc illis curia templum.
175 Hæc sacris sedes epulis: hic ariete cæso
Perpetuis soliti patres considere mensis.

Et jam juvenes perfuncti itinere videbant turres & domos altas Latinorum, & appropinquabant muro. Ante urbem pueri & juvenes in *prima pubertate exercentur equis, & regunt currus in arena, aut intendunt difficiles arcus, aut vibrant brachiis spicula flexibilia, & provocant* se *cursu atque jactu* telorum. *Tunc nuntius vectus equo refert ad aures grandævi Regis venisse magnos homines in habitu incognito. Ille jubet* eos *adduci intra domum, & sedit in avito solio, in medio* suorum. *Fuit in altissima* parte *urbis domus magna, magnifica, educta centum columnis, palatium Laurentis Pici, tremenda* ob *sylvas & religionem majorum. Initium erat regibus, inde sumere sceptra, & erigere primos fasces: hac curia* erat *illis templum, hic locus* destinatus *sacris conviviis: hic mactato ariete patres solebant sedere* ad *mensas longas.*

NOTÆ.

160. *Tecta Latinorum.*] Redundat syllaba in versu, ut in isto, Georg. 1. 295. *Vulcano decoquit humorem.* Notat *Laurentum*, urbem Latini regiam.

181. *Laurentis regia Pici.*] De illa *regia*, & *Laurente agro*, supra, v. 63. De *Pico*, v. 47. & infra, v. 189.

173. *Attollere fasces omen erat.*] *Fasces* posuit pro quibuslibet imperii insignibus; nondum enim fascium hic usus erat. *Omen* posuit pro *initio*: quia veteres, gravissimarum rerum initio, captare omina & auspicia & auguria solebant: unde *auspicium* etiam, & *auspicari*, dicimus, pro, *initium* captare & *incipere*: & *inaugurari*, pro, *in dignitatem aliquam assumi*.

174. *Curia templum.*] *Curia*, locus est ubi res publicæ *curantur*: sive divinæ, ut sacrificia; sive humanæ, ut judicia, consilia: unde aliquando cum templo fere convenit, aliquando ab eo diversa est, ut hic. Qui curiæ præerat, dicebatur inde apud Romanos *curio*: & postquam populus Romanus à Romulo tres in *tribus* distinctus est, singulæ tribus divisæ sunt in decem *curias*, sic dictas à locis, quo sacrorum negotiorumque causa separatim cives conveniebant.

175. *Ariete cæso Perpetuis, &c.*] *Arietis* sacrificium illis in partibus tum in usu fuisse jam diximus, v. 87. *Perpetuis mensis*: in longum porrectis, ubi continua serie sederent convivæ; non vero distinctis in sedilibus Sic Æ. 8. 183 *Perpetui tergo bovis*. Porro considere, non in lecto recumbere ad mensas, heroicis temporibus moris fuisse diximus, Æn. 1. 702.

178. *Italus.*] Hunc aiunt quidam fuisse Siculorum regem: Dionysius potentem virum, Oenotrium genere, & ex eorum Arcadum prosapia, qui duce Oenotrio Lycaonis filio, illuc ex Peloponneso venerant; eumque propagato imperio, regionem *Oenotriam* ante dictam, nomine suo *Italiam* nuncupasse.

Sabinus Vitisator, &c.] *Sabinus* nomen dedit Sabinis, genti ex Lacedæmoniis quidem, ut vulgo existimatur; sed ut Cluverius probat, ex Oscis Ausonibus oriundæ. Filius fuit *Sanci*, hujus regionis genii, qui alio nomine *Dius Fidius*, alio item *Semo* dicebatur: ut patet ex Ovid. Fast. 6. 213. Hunc *vitem* & *segetes* coluisse non liquet: quare multi versum hunc totum *Vitisator, curvam servans, &c.* referunt ad Saturnum. At certe structura versus omnino ad Sabinum esse referendum ostendit. Et si conjicere fas est: puto hunc *Sabinum*, ejusque patrem *Sancum*, artem serendæ terræ in eo tractu reperisse: unde *Sancus* dictus sit *Semo*; non quasi *semihomo*, id est, inter homines Deosque medius, ut interpretatur Vossius; sed à *seminando*: atque ita *vitisator & falce armatus* pingitur ejus filius Sabinus; quod fortasse artem illam à patre inventam perfecerit, & vitium culturam eidem addiderit. De *Saturno*, Æn. 8. 319. De *Jano*, bifronte, infra, v. 610 De *vestibulo*, seu, *atrio*, in quo disponebantur imagines, Æn. 4. 666.

Quin

Quin etiam veterum effigies ex ordine avorum
Antiqua è cedro, Italusque, paterque Sabinus
Vitisator, curvam servans sub imagine falcem;
180 Saturnusque senex, Janique bifrontis imago,
Vestibulo astabant: aliique ab origine reges,
Martia qui ob patriam pugnando vulnera passi.
Multaque præterea sacris in postibus arma,
Captivi pendent currus, curvæque secures,
185 Et cristæ capitum, & portarum ingentia claustra,
Spiculaque, clypeique, ereptaque rostra carinis.
Ipse Quirinali lituo parvaque sedebat
Succinctus trabea, lævaque ancile gerebat
Picus, equum domitor: quem capta cupidine conjux
190 Aurea percussum virga, versumque venenis,
Fecit avem Circe, sparsitque coloribus alas.
Tali intus templo Divum, patriaque Latinus
Sede sedens, Teucros ad sese in tecta vocavit;

Imo præterea per ordinem imagines veterum patrum ex antiqua cedro, & Italus, & pater Sabinus plantator vitis, tenens in imagine falcem curvatam; & senex Saturnus, & effigies Jani bifrontis stabant in vestibulo; & alii reges a prima *origine, qui certando pro patria tulerant vulnera bellica. Et præterea pendent circa sacra limina arma plurima, capti currus, & curvæ secures, & cristæ capitum, & magna claustra portarum, & spicula, & scuta, & rostra avulsa navibus. Ipse sedebat* cum *baculo Quirinali, & parva trabea vestitus; & sinistra manu ferebat scutulum Picus domitor equorum: quem amatrix Circe, correpta* nimia *cupiditate, percussum aurea virga & transformatum venenis, fecit avem, & variavit coloribus* ejus *alas. Latinus sedens intra tale templum Deorum & avitam domum, accersivit Trojanos ad se sub tecta.*

NOTÆ.

181. *Ab origine reges.*] Allusum aliqui putant ad populos Aborigines, quibus tunc Latinus imperabat. Hos quidam volunt primos fuisse Italiæ incolas, ibidem natos non aliunde advectos, ideoque dictos *Aborigines* cujusmodi homines Græci vocant *αὐτόχθονας*. Alii ex variis nationibus vagis collectos, unde *Aberrigines* dict. sint, ab *aberrando*. Alii vero plures; Dionysio Halicarnasseo duce, eosdem putant fuisse cum Oenotriis, qui ex Arcadia profecti, annis ante bellum Trojanum plusquam quadringentis, in Italiam appulsi, montes patrio more incoluerint; indeque quasi cognomine quodam appellati sint: *Aborigines*, ab *ὄρος*, *mons*. Videtur Virgilius primam opinionem tenere, Æn. 8. 314. De *postibus*, Æn 2. 442. De *cristis galearum* Æn. 6. 779. De *rostris*, in prora navium prominentibus, Æn. 5. 143.

187. *Quirinali lituo, &c.*] *Lituus*, hic baculus est augurum, in summa parte incurvus, quo cœli regiones ad consulendos avium volatus distinguebant; alibi, tuba est, ejusdem formæ, Æn. 6. 167. Igitur *succinctus* ad *trabeam* dumtaxat pertinet, non ad *lituum*: nemo enim *cinctus* baculo dici potest. *Quirinalis* dicitur, quia, ex Plutarcho, Romulus augurandi mire peritus fuit, ob eamque rem lituum solebat gestare: qui deinde studiose servatus in curia Saliorum, quæ est in Palatio, cum ea deflagrasset, inventus est integer, ut est apud Cicer. de Divin. l. 1. 30. Cum ergo Romulus appellatus sit *Quirinus*; ideo lituus hic, *Quirinalis*, per anticipationem vocatur.

188. *Parva succinctus trabea.*] *Trabea*, toga fuit, communis sive albi coloris: in eo dissimilis *prætextæ*: quod *prætexta* purpureo limbo tantum in ima ora prætexeretur; trabea multis fasciis virgisque purpureis, instar trabium transversis ac discurrentibus ornaretur; iisque, vel intextis, vel assutis. Ornamentum fuit equitum in decursione publica, quæ Idibus Julii fiebat: item & consulum in aperiendo Jani templo: aliquando etiam augurum, qualis hic ornatus Pici describitur. A Romulo trabeam usurpatam, prætextam à Tullo Hostilio primum inventam habemus ex Plinio, l. 9. 39. Quare Virgilius, qui eam attribuit Pico, prolepsi sive anticipatione usus est. Dicitur hæc Pici trabea, *parva*; id est, stricta, brevis atque angusta, quales initio togæ fuerunt; non laxior & fusior, quales deinde luxus induxit. De *ancilibus*, scutis minoribus ac rotundis, Æn. 8. 664.

189. *Picus, equum domitor, &c.*] *Studiosus equorum* dicitur ab Ovid. Metam. 14. 322. mutatusque in avem picum, *pivert*, à Circe; quod, ob fidem uxori suæ Canenti servandam, ejus amorem sprevisset. Fingitur mutatus in picum: quia avis illa maximi usus fuit in captandis auguriis, qua in arte idem rex excelluit; unde & augurali habitu hic describitur. *Aurea virga.*] Aliqui legunt *aurea*, in primo casu, ut ad Circen referatur: quemadmodum *Venus aurea* appellatur, Æn. 10. 16. Alii *aurea*, in sexto casu, ut ad virgam referatur: quemadmodum diximus,

194 Atque hæc ingressis placido prior edidit ore:
Dicite, Dardanidæ, (neque enim nescimus & urbem
Et genus, auditique advertitis æquore cursum)
Quid petitis? quæ causa rates, aut cujus egentes
Litus ad Ausonium tot per vada cœrula vexit?
Sive errore viæ, seu tempestatibus acti,
200 (Qualia multa mari nautæ patiuntur in alto)
Fluminis intrastis ripas, portuque sedetis;
Ne fugite hospitium: neve ignorate Latinos
Saturni gentem, haud vinclo nec legibus æquam,
Sponte sua, veterisque Dei se more tenentem.
Atque equidem memini (fama est obscurior annis)
206 Auruncos ita ferre senes: his ortus ut agris
Dardanus Idæas Phrygiæ penetravit ad urbes,
Threiciamque Samum, quæ nunc Samothracia fertur.
Hinc illum Coriti Tyrrhena ab sede profectum
210 Aurea nunc solio stellantis regia cœli
Accipit, & numerum Divorum altaribus auget.
Dixerat: & dicta Ilioneus sic voce secutus:
Rex, genus egregium Fauni: nec fluctibus actos
Atra subegit hyems vestris succedere terris;
215 Nec sidus regione viæ, litusve fefellit.
Consilio hanc omnes animisque volentibus urbem
Afferimur: pulsi regnis, quæ maxima quondam
Extremo veniens Sol aspiciebat Olympo.
Ab Jove principium generis, Jove Dardana pubes
220 Gaudet avo: rex ipse, Jovis de gente suprema,

& prior dixit hæc ore trãquillo iis *ingressis: O Trojani, (neq; enim ignoramus & urbẽ & genus* vestrũ *& cogniti direxistis* huc *mari navigationẽ) dicite quid petitis? quæ causa tulit per tot maria cærulea ad litus Italicũ naves* vestras, *aut cujus* rei *indigentes? Sive pulsi errore viarũ, sive procellis (qualia multa navigantes tolerãt per altũ mare) ingressi estis ripas fluvii* nostri, *& statis in portu; ne fugiatis* hoc *hospitiũ: & ne nesciatis Latinos* esse *populũ Saturni, non justũ per vincla legũ,* sed *sponte sua, & continẽtem se* in *consuetudine* illius *antiqui Dei. Et sane recordor* (quamquam *fama* illa *minus nota* est *ob vetustate) Auruncos senes ita narrare: quomodo, natus* in *his arvis, Dardanus pervenit ad Idæas urbes Phrygiæ, &* ad *Samũ Thraciã quæ nunc vocatur Samothracia. Nunc palatiũ aureũ cœli siderei excipit solio illum hinc profectum è Tyrrhena urbe Coriti, &* donatus *aris auget numerum Divorum. Dixerat: & Ilioneus sic respondit voce verbis ejus: Rex, eximia proles Fauni: nec nigra tempestas coegit nos agitatos mari intrare* in *regnum vestrum; nec astrum, aut litus abduxit* nos à recta *regione viæ. Omnes consulto & animis libentibus appellimur ab hanc urbem; ejecti regnis, quæ Sol oriens ex ultimo cœlo spectabat olim amplissima. Initium nostræ stirpis* est *à Jove, Trojana juventus Jove gloriatur parente:*

NOTÆ.

Æn. 1. 702. *Aurea composuit sponda*. Vocatur Circe *conjux*, id est, amatrix, quæ conjugis loco optabat esse: ut Ecl. 8. 18. *Conjugis indigno Nisæ deceptus amore*.

191. *Sparsitque coloribus alas*.] Purpureo & fulvo, quibus picti pennæ distinctæ sunt. De *Teucris & Dardanidis*, Trojanis, Æn. 1. 239.

202. *Latinos, Saturni gentem, &c.*] Indicat ætatem auream. De qua, Ecl. 4. 6. Georg. 1. 125. De *Saturni* in Italia regno, Æn. 8. 319. De *Auruncis & Ausonibus*, supra v. 5[illegible].

207. *Dardanus Idæas, &c.*] Hoc narravimus, Æn. 1. 239. Æn. 3. 16[illegible]. De *Ida* monte Troadis in Phrygia, Æn. 2. 38[illegible]. De *Tyrrhena* regione, Æn. 2. 7[illegible].

280. *Threiciamque Samum*.] *Samos* triplex. I. Maxima, ad occidentem sinus Corinthiaci, in mari Ionio, nunc *Cephalonie*, de qua, Æn. 3. 271. II. Minor: ad occidentem Ioniæ, in mari Icario, nunc adhuc *Samo* de qua Æn. 1. 20. III. Minima, ad meridiem Thraciæ, contra ostia Hebri fluvii, in mari Ægeo, communius *Samothracia* dicta, nunc *Samandrachi*, de qua hic sermo est. De *Corito* oppido Tusciæ, nunc *Cortona*, Æn. 3. 170.

217. *Regis, quæ maxima, &c.*] Priamus enim maximæ parti minoris Asiæ imperabat, Æn. 3. 1. De [illegible] *Dardani à Jove*, Æn. 3. 167.

Trojan

Troius Æneas tua nos ad limina misit.
Quanta per Idæos sævis effusa Mycenis
Tempestas ierit campos, quibus actus uterque
Europæ atque Asiæ fatis concurrerit orbis:
225 Audiit, & si quem tellus extrema refuso
Submovet Oceano, & si quem extenta plagarum
Quatuor in medio dirimit plaga solis iniqui.
Diluvio ex illo tot vasta per æquora vecti,
229 Dis sedem exiguam patriis litusque rogamus
Innocuum, & cunctis undamque auramque patentem,
Non erimus regno indecores: nec vestra feretur
Fama levis, tantique abolescet gratia facti:
Nec Trojam Ausonios gremio excepisse pigebit.
Fata per Æneæ juro, dextramque potentem,
235 Sive fide, seu quis bello est expertus & armis:
Multi nos populi, multæ (ne temne, quod ultro
Præferimus manibus vittas ac verba precantum)
Et petiere sibi & voluere adjungere gentes.
Sed nos fata Deum vestras exquirere terras
240 Imperiis egere suis. Hinc Dardanus ortus,
Huc repetit: jussisque ingentibus urget Apollo
Tyrrhenum ad Tybrim, & fontis vada sacra Numici.
Dat tibi præterea fortunæ parva prioris
Munera, relliquias Troja ex ardente receptas.
245 Hoc pater Anchises auro libabat ad aras:
Hoc Priami gestamen erat, cum jura vocatis
More daret populis, sceptrumque, sacerque tiaras

rex Æneas Trojanus, ipse è summa familia Jovis, misit nos ad tuam domum. Si terra ultima celat aliquem interfuso oceano; si zona Solis torridi, porrecta in medio quatuor zonarum, separat aliquem à cęteris hominibus: is *quoq; audivit, quāta procella* belli, *erumpens è crudelibus Mycenis, pererraverit agros Idæos;* & *quo fato geminus orbis Europa atque Asia cōmissus sit. Ab illo excidio, jactati per tot maria immensa, poscimus* prò *Diis domesticis sedē angustā, & litus securum, & aquā atque aerē cōmunem omnibus. Non erimus dedecori regno* tuo, *nec levis fama vestra* inde *habebitur, nec delebitur gratia tanti beneficii, nec pœnitebit Italos admisisse sinu* suo *Trojā. Juro per fata Æneæ, &* per *dextrā* ejus *potentem, seu fide, seu bello & armis, si ullus expertus est* eam: *multi populi, multa nationes, & petierunt, & voluerunt nos sociare sibi: ne sperne* nos, *quia sponte portamus manibus tænias & verba supplicantium. Sed voluntas Deorum coegit nos jussis suis quærere regionem vestram. Dardanus hinc ortus* est, *huc revertitur: & Apollo magnis oraculis impellit nos ad Tybrin Tyrrhenum; &* ad *fluenta sacra fontis Numici. Præterea Æneas offert tibi exigua dona præteritæ fortunæ, reliquias servatas è Troja incensa. Anchises pater* ejus *libabat hac* patera *aurea ante altaria: hic erat ornatus Priami, quando* juxta *consuetudinem reddebat jus populis convocatis, & sceptrum, & sacra tiara,*

NOTÆ.

220. *Jovis de gente . . . . Æneas.*] Et paterno genere, per Dardanum; & materno, per Venerem. *Idæi campi*, Trojani, ubi mons Ida, Æn. 2. 801. *Mycenis*, urbe Peloponnesi, Agamemnonis regia, Æn. 1. 288. *Europæ atque Asiæ Orbis*: Græci, qui ex Europa; Trojani, qui ex Asia. *Orbis* pro mundi parte hic sumitur

225. *Audiit, & si quem, &c.*] Intelligit incolas, si qui sint, zonæ frigidæ: quæ ultra oceanum, ad meridianum septentrionalem polum hic inde recedit: & incolas zonæ torridæ, quæ in medio orbis itineri Solis subjacet. De his tribus zonis & aliis duabus temperatis, Georg. 1. 233.

237. *Præferimus manibus vittas.*] Supplices tam apud Latinos, quam apud Græcos, solebant olivæ ramum præferre, revinctum laneis vittis; quæ in manus supplicum dependebant: unde dicuntur passim etiam *velamina*, & *infulæ*; quod velarent manus & quasi vincirent: capitum vero infulæ vulgo etiam essent è tæniis vittisque laneis, Æn. 2. 133.

242. *Tyrrhenum ad Tybrim, &c.*] De eo, Æn. 2. 782. De *Numico*, supra, v. 150. De *libatione ad aras*, Æn. 1. 740.

Ilia-

Iliadumque labor, vestes.
Talibus Ilionei dictis, defixa Latinus
250 Obtutu tenet ora, soloque immobilis hæret,
Intentos volvens oculos: nec purpura regem
Picta movet, nec sceptra movent Priameia tantum,
Quantum in connubio natæ thalamoque moratur,
Et veteris Fauni volvit sub pectore sortem.
255 Hunc illum fatis externa à sede profectum
Portendi generum, paribusque in regna vocari
Auspiciis: hinc progeniem virtute futuram
Egregiam, & totum quæ viribus occupet orbem.
Tandem lætus ait: Di nostra incepta secundent,
Auguriumque suum. Dabitur, Trojane, quod optas.
261 Munera nec sperno; non vobis, rege Latino,
Divitis uber agri, Trojæve opulentia derit.
Ipse modo Æneas (nostri si tanta cupido est,
Si jungi hospitio properat, sociosque vocari)
265 Adveniat; vultus neve exhorrescat amicos.
Pars mihi pacis erit dextram tetigisse tyranni.
Vos contra Regi mea nunc mandata referte.
Est mihi nata, viro gentis quam jungere nostræ,
Non patrio ex adyto sortes, non plurima cœlo
Monstra sinunt: generos externis affore ab oris,
271 Hoc Latio restare canunt, qui sanguine nostrum
Nomen in astra ferant. Hunc illum poscere fata
Et reor, & (si quid veri mens augurat) opto.
Hæc effatus, equos numero pater eligit omni.
275 Stabant ter centum nitidi in præsepibus altis.

& vestes, opus Trojanarum mulierum. Inter *talia verba Ilionei, Latinus tenet vultum defixum intuendo & stat immotus loco, volvens oculos attentos: nec purpura colorata, nec sceptrum Priami tam movet regem; quàm attendit ad conjugium & nuptias filiæ & meditatur in animo oraculum antiqui Fauni: hunc* esse *illum generum, profectum è peregrina regione, destinatum fatis; &* hunc *vocari in regnum æquali potestate: hinc orituram sobolem illustrem virtutibus, & quæ potentia subjiciat totū orbem. Deniq; lætus ait: Dii prospera reddant nostra consilia, & sua auguria.* Vir *Trojane, concedetur* tibi *quod cupis. Nec contemno dona* vestra: *regnante Latino, non deficiet vobis fœcunditas divitis agri, aut abundantia Trojæ. Tantummodo veniat ipse Æneas; si tantum est* ipsi *desiderium nostri, si properat conjungi* mecum jure *hospitii, & appellari socius; & ne timeat vultus benevolos. Erit mihi pars fœderis, tetigisse dextram regis. Vos verò jam reportate Regi mea dicta. Est mihi filia, quam non oracula ex patrio sacrario, non multa prodigia è cœlo* missa *permittunt me sociare marito nationis nostræ. Edicunt hoc superesse Latio:* nempe *venturum* esse *generum è peregrinis regionibus, qui posteritate* sua *extollat ad sidera nostrū nomen. Et opinor hunc illum* esse *quem fata petunt; &* id *cupio, si* mea mens *conjicit aliquid veri. Hæc locutus pater, elegit equos ex omni multitudine. Trecenti* bene *curati erant in altis stabulis.*

NOTÆ.

247. *Sacerque tiaras.*] Pileus fuit omnium fere orientalium principum, igitur & Phrygum: oblongus, rotundus, in acumen desinens, pendulis ad aures vittis insignitus: cujus acumen erectum quidem reges ferebant; cæteri ab rege illustres viri, paulum inflexum.

248. *Iliadumque labor, vestes.*] Vestes acu pictæ, quod *Phrygum* inventum fuit: unde & *Phrygiones* dicuntur ejusmodi artifices. *Iliades*, Trojanæ mulieres, Phrygiæ.

254. *Sortem.*] Oraculum, Æn. 4. 346. De *paribus auspiciis*, pro, pari potestate, Æn. 4. 102.

262. *Uber agri.*] Substantive pro *ubertate terræ*, Georg. 2. 185.

266. *Tyranni.*] *Regis.* Sic enim Plato, & Isocrates, & Græci poetæ Tragici, bonum etiam principem appellant. De *adito*, Æ. 2. 297.

277. *Instratos ostro alipedes.*] *Alipedes*, equi veloces & quasi alatis pedibus: desumpta vox è Lucretio, qui cervos ita nuncupat, l. 6. 765. *Ostro*, purpura è sanguine ostrei expressa, Georg. 2. 506. *Pictis tapetis*, stragulis purpureis, sed acu pictis & variatis: pictura enim de acu sæpe dicitur: reperitur *tapes*, *tapete*, *tapetum*.

Omni-

Omnibus extemplo Teucris jubet ordine duci
Inſtratos oſtro alipedes pictiſque tapetis.
Aurea pectoribus demiſſa monilia pendent:
Tecti auro fulvum mandunt ſub dentibus aurum.
280 Abſenti Æneæ currum geminoſque jugales,
Semine ab æthereo, ſpirantes naribus ignem:
Illorum de gente, patri quos Dædala Circe
Suppoſita de matre nothos furata creavit.
Talibus Æneadæ donis dictiſque Latini
285 Sublimes in equis redeunt, pacemque reportant.
Ecce autem Inachiis ſeſe referebat ab Argis
Sæva Jovis conjux, auraſque invecta tenebat:
Et lætum Æneam, claſſemque ex æthere longe
Dardaniam Siculo proſpexit ab uſque Pachyno.
290 Moliri jam tecta videt, jam fidere terræ,
Deſeruiſſe rates: ſtetit acri fixa dolore:
Tum quaſſans caput, hæc effudit pectore dicta:
Heu ſtirpem inviſam: & fatis contraria noſtris
Fata Phrygum! num Sigeis occumbere campis,
295 Num capti potuere capi? num incenſa cremavit
Troja viros? medias acies, mediosque per ignes
Invenere viam? At, credo, mea numina tandem
Feſſa jacent: odiis aut exſaturata quievi.
299 Quin etiam patria excuſſos infeſta per undas
Auſa ſequi, & profugis toto me opponere ponto.
Abſumptæ in Teucros vires cœlique marisque.

Statim imperat equos, coopertos purpura & variatis ſtragulis, dari ſingulis Trojanis per *ordinem: aurea phale·a pendẽt demiſſa in pectora: tecti auro mordẽt ſub dentibus aurum rutilum.* Imperat *dari Æneæ abſenti currum & geminos* equos *jugales, ex origine cœleſti, exhalãtes ignẽ naribus: de ſtirpe illorũ, quos ingenioſa Circe, ſuffurata patri* ſuo *Soli, creaverat nothos è matre ſuppoſita. Trojani* poſt *talia munera & verba Latini revertũtur excelſi in equis, & referunt pacẽ. Ecce autẽ aſpera uxor Jovis referebat ſe ab Argis Inachiis, & ibat elata per aerẽ, & procul ab uſq; Pachyno Siculo vidit ex aere latũ Æneã & claſſẽ Trojanã. Videt* Trojanos *jã ſtruere domos, j confidere regioni, reliquiſſe naves. Stetit affixa* illic, præ *gravi dolore: deinde movẽs caput, emiſit è pectore hæc verba: Vah gentẽ odioſã, & fata Trojanorũ oppoſita voluntati meæ! An* potuerunt *perire in cãpis Sigeis? an capti potuerunt capi? An Troja cõbuſta cõbuſſit homines?* Ergo *repererunt iter per medios exercitus & medias flammas? At, opinor, mea poteſtas denique jacet laſſa: aut ſatiata depoſui odium. Imo etiam auſa* ſum *perſequi inter aquas* eos *expulſos patria, & toto mari me objicere* iis *exſulibus. Vires cœli & maris conſumpta* ſunt *contra Trojanos.*

NOTÆ.

278. *Monilia.*] *Phaleras* quidam interpretantur. Et vero phaleræ ſunt Plinio penſilia ornamenta: quamquam Suidæ ſunt ſcutula in fronte; Herodoto tegumenta circa maxillas.

282. *Patri quos Dædala Circe, &c.*] Fingitur hic à Virgilio Circe, Solis filia, paternis equis equam clam ſuppoſuiſſe, quæ hos Latini equos ex eorum ſemine peperit: unde *nothi* dicuntur, id eſt, non legitimi, quorum tamen notus eſt pater: quorum enim ignotus eſt, ii dicuntur *ſpurii*: à Græca voce νόθος, quæ idem ſignificat. *Circe* dicitur *Dædala*, id eſt, ingenioſa: vel à Dædalo ingenioſo artifice; Æn. 6. 14. vel à δαιδάλλω artificioſa facio. Sic Lucretius Minorvam, Terram, linguam, *Dedalam* paſſim appellat. Dicitur autem *Circe* à quibusdam fuiſſe Marica illa Nympha, mater Latini, de qua, v. 47.

286. *Inachiis Argis*] De *Argis*, urbe Peloponneſi, Junoni cara, Æn. 1. 19. 288. *Inachii* dicuntur, vel ab Inacho archivorum rege; vel ab Inacho, fluvio; qui prope urbem fluit, ex Strabone l. 8. De *Pachyno*, promontorio Siciliæ meridionali, *Capo Paſſaro*, Æn. 3. 699.

294. *Fata Phrygum.*] De *fatis* Æn. 1. 243. De *Phrygia*, Ibid. 385. De *Sigeo*, Troadis promontorio, Æn. 6. 500. De *numine*, Æn. 1. 137. De *Teucris*, Ibid. 239.

302. *Quid Syrtes, &c.*] In Libyco mari

Quid

Quid Syrtes, aut Scylla mihi, quid vasta Charybdis
Profuit? optato conduntur Tybridis alveo,
Securi pelagi atque mei. Mars perdere gentem
305 Immanem Lapithum valuit: concessit in iras
Ipse Deum antiquam genitor Calydona Dianæ:
Quod scelus, aut Lapithis tantum, aut Calydone merente?
Ast ego, magna Jovis conjux, nil linquere inausum
Quæ potui infelix, quæ memet in omnia verti,
Vincor ab Ænea. Quod si mea numina non sunt
311 Magna satis; dubitem haud equidem implorare quod usquam est:
Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo.
Non dabitur regnis (esto) prohibere Latinis,
Atque immota manet fatis Lavinia conjux:
At trahere, atque moras tantis licet addere rebus;
316 At licet amborum populos exscindere regum.
Hac gener atque socer coeant mercede suorum.
Sanguine Trojano & Rutulo dotabere, virgo:
Et Bellona manet te pronuba. Nec face tantum
320 Cisseis prægnans ignes enixa jugales:
Quin idem Veneri partus suus, & Paris alter,
Funestæque iterum recidiva in Pergama tædæ.
Hæc ubi dicta dedit, terras horrenda petivit.
Luctificam Alecto dirarum ab sede sororum

Quid profuerunt mihi Syrtes, aut Scylla, aut magna Charybdis? teguntur alveo desiderato Tybridis, tuti à mari atque à me. Mars potuit evertere crudelem nationem Lapitharum: ipse pater Deorum permisit furori Dianæ veterem Calydona: quam tantam pœnam *sceleris merentibus Lapithis aut Calydone? Sed ego, magna uxor Jovis, quæ potui nihil omittere intentatum, quæ converti me in omnia, superor ab Ænea. Quod si mea divinitas non est satis potens: non sane dubitabo invocare quicquid usquã est: si non possum flectere superos, commovebo inferos. Sit* ita, *non permittetur* mihi *arcere eos ab regno Latinis; & Lavinia fatis destinatur Æneæ uxor certissima: sed licet differre & adhibere moras tantis rebus; sed licet evertere populos utriusque regis. Gener & socer faciant* fœdus *hoc præmio suorum. Puella,* habebis *pro dote sanguinem Trojanum & Rutulum: & Bellona destinatur tibi pronuba. Nec solum* Hecuba filia *Cissei gravida peperit faces conjugales: Veneri etiam suus filius erit idem, & alter Paris, & fax iterum perniciosa contra Trojam recidivam. Postquã protulit hæc verba, descendit tremenda* in *terras. Excitat ex domo dirarum sororum & infernis umbris Alecto luctuosam.*

NOTÆ.

vadosi sinus, Æn. 1. 115. De *Scylla* scopulo, & *Charybdi* voragine in freto Siculo, Æn: 3. 420.

304. *Mars perdere gentem Lapithum, &c.*] Pirithoiis Lapitharum rex, de quo Æn. 6. 601. 617. ad suas cum Hippodame nuptias cum Centauros Deosque omnes, uno excepto Marte, invitasset, Mars utramque gentem Lapithas & Centauros, clade utrimque maxima inter pocula commisit. Ita Servius, quem sequuntur cæteri interpretes. De *Lapithis*, & *Centauris*, Thessaliæ gentibus, Georg. 2. 456. Georg. 3. 38.

306. *Calydona Dianæ, &c.*] Oeneus Calydonis rex, in Ætolia, circa ostia Eveni fluvii: cum Diis omnibus, excepta Diana, primitias frugum obtulisset; irata Dea aprum immisit, à quo vastatus est late ager Calydonius, donec à Meleagro Oenei filio fera occideretur, Ovid. Met. 8. 273.

312. *Acheronta.*] Numina inferorum, ubi *Acheron* fluvius, Æn. 6. 323.

315. *At trahere, &c.*] Quomodo Dii fatis obstare possent, diximus, Æn. 1. 243.

317. *Mercede suorum.*] Damno populorum; quæ *merces* ironice dicitur. Ita Cicero Tuscul. 3. 12. *Nam istuc, nihil dolere, non sine magna mercede contingit, immanitatis in anima, stuporis in corpore.*

319. *Bellona ..... pronuba.*] *Bellona*, Dea bellorum præses, Martis soror, quæ eidem ad bellum eunti currum & equos parat: Græcis dicta *Enyo*. *Pronubæ*, mulieres dicebantur, quæ nuptias conciliabant, eaque administrabant quæ pertinebant ad nuptias, & nuptam in lecto collocabant: eas oportebat uni viro nuptas fuisse, ad bonum omen.

320. *Cisseis prægnans ignes, &c.*] Hecuba Priami uxor, Cissei Thraciæ regis filia, antequam pareret Parin, visa est sibi facem utero gestare, Æn. 1. 31. *Ignes enixa jugales*, intellige Parin ipsũ, vel in incendium Trojæ; quod illius partus & conjugii fructus fuit.

325 Infernisque ciet tenebris : cui tristia bella ,
Iræque , insidiæque , & crimina noxia cordi .
Odit & ipse pater Pluton , odere sorores
Tartareæ monstrum : tot sese vertit in ora ,
Tam sævæ facies , tot pullulat atra colubris .
330 Quam Juno his acuit verbis , ac talia fatur ;
Hunc mihi da proprium , virgo sata Nocte , laborem,
Hanc operam ; ne noster honos , infractave cedat
Fama loco ; neu connubiis ambire Latinum
Æneadæ possint , Italosve obsidere fines .
335 Tu potes unanimes armare in prælia fratres ,
Atque odiis versare domos : tu verbera tectis
Funereasque inferre faces : tibi nomina mille ,
Mille nocendi artes : fœcundum concute pectus ,
Disjice compositam pacem, sere crimina belli :
Arma velit, poscatque simul , rapiatque juventus.
341 Exin Gorgoneis Alecto infecta venenis
Principio Latium & Laurentis tecta tyranni
Celsa petit , tacitumque obsedit limen Amatæ.
Quam super adventu Teucrum , Turnique hymenæis,
345 Fœmineæ ardentem curæque iræque coquebant .
Huic Dea cœruleis unum de crinibus anguem
Conjicit , inque sinum præcordia ad intima subdit ;

cui bella tristia , & iræ , & insidiæ , & crimina perniciosa sunt *cordi . Ipse etiam pater Pluto aversatur hoc monstrum , aversantur sorores infernæ : tot convertit se in species , tam crudeles sunt figuræ* ejus , *tot dira producit serpentes. Juno animat eam his verbis, & loquitur talia : O virgo filia Noctis, concede mihi hoc opus proprium, hoc officium: ne nostra gloria vel fama victa, cedat locum; & ne Trojani possint circumvenire Latinum* prætextu *conjugii, & invadere regionem Italam. Tu potes commovere in pugnas fratres conjunctissimos, & turbare odiis familias: tu immittere domibus verbera & mortiferas tædas: tibi* sunt *mille species & mille artes nocendi: concita animum fertilem, disturba pacem confectam, semina causas belli:* fac ut *juventus velit arma, simulque petat, & corripiat* ea. *Postea Alecto imbuta venenis Medusæis, primo adit Latium & altam domum regis Laurentis, & obsidet portas quietas Amatæ : quam fœminea sollicitudo & ira cruciabant, flagrantem ob adventū Trojanorū & nuptias Turni. Dea injicit ei colubrum unum è capillis cæruleis, & submittit in sinum usque ad profundum cor :*

NOTÆ.

dicitur enim *jugale* quicquid ad conjugium pertinet; & conjugium ipsum , *jugum* , Æn. 4. 59.

321. *idem Veneri partus , &c.*] Æneas , Veneris filius , erit alter Paris , altera ruina Trojæ , quam à se excitatam in Italia iterum perdet .

322. *Recidiva Pergama .*] Explicant plerique *repullulantia , reparata* ; ego simpliciter , *iterum cadentia* , ut Æn. 4. 344 Qui enim deducunt à *cædo* , & arboribus quæ cæsæ & recisæ repullulant , non advertunt obstare mensuram syllabæ secundæ brevem ; unde melius à *cado* , quam à *cædo* derivatur . *Pergama* , arces Trojanæ urbis , Æn. 1. 470.

324. *Alecto , &c*] De hac Furia , aliisque duabus , Georg. 3. 552. Æn. 6. 572. De *Plutone* , Georg. 4. 467.

331. *Virgo sata Nocte.*] *Virginem* vocat Furiam. Vel simpliciter, pro puella; quomodo Pasiphae dicitur *virgo* , Ecl. 6. 52. Vel peculiari Furiarum nomine: quæ sic dicuntur , quia severæ & in puniendo incorruptæ : unde Ajax flagellifer apud Sophoclem , v. 847. vocat eas ἀεὶ παρθένους , *semper virgines* . Noctis & Acherontis erant filiæ .

337. *Tibi nomina mille .*] Vel intelligit mille pestes, Furiarum quasi famulas, quæ passim in earum comitatu ponuntur à Poetis distinctæ variis nominibus: ut sunt, Luctus, Pavor, Fames, Discordia, &c. Vel intelligit *causas nocendi* : frequenter enim *nomen* pro *causa* sumitur: unde passim *quo nomine* , pro *qua de causa* .

341. *Gorgoneis venenis.*] Quia Medusa una è Gorgonibus, Æn. 2. 616. caput habuit serpentibus horridum: quod à se abscissum Perseus cum per Africam circumferret, stillantes inde in terram sanguinis guttæ totidem in angues venenatos mutatæ sunt, unde multitudo tanta venenorum & serpentum in Africa . Ovid. Metam. 4. 620. & Apollonius, L. 4. 1514. De *Latio* supra v. 54. De *Laurente* regione, v. 63. De *tyranni* nomine , v. 266. De *Teucris* , Æn. 1. 239. De *Hymenæo* , nuptiarum præside , Georg. 3. 60.

Quo

Quo furibunda domum monſtro permiſceat omnem :
Ille inter veſtes & levia pectora lapſus.
350 Volvitur attactu nullo , fallitque furentem ;
Vipeream inſpirans animam : fit tortile collo
Aurum ingens coluber , fit longæ tænia vittæ,
Innectitque comas, & membris lubricus errat.
Ac dum prima lues udo ſublapſa veneno
355 Pertentat ſenſus , atque oſſibus implicat ignem :
Necdum animus toto percepit pectore flammam :
Mollius , & ſolito matrum de more , locuta eſt ;
Multa ſuper nata lacrymans , Phrygiiſque hymenæis :
Exſulibusne datur ducenda Lavinia Teucris ,
360 O genitor ? nec te miſeret natæque tuique ?
Nec matris miſeret, quam primo Aquilone relinquet
Perfidus , alta petens , abducta virgine prædo ?
An non ſic Phrygius penetrat Lacedæmona paſtor,
Ledæamque Helenam Trojanas vexit ad arces ?
Quid tua ſancta fides , quid cura antiqua tuorum,
365 Et conſanguineo toties data dextera Turno ?
Si gener externa petitur de gente Latinis ,
Idque ſedet , Faunique premunt te juſſa parentis :
Omnem equidem ſceptris terram quæ libera noſtris
370 Diſſidet , externam reor ; & ſic dicere Divos.

ut acta in furorem per *id monſtrum evertat totam familiam. Ille lapſus inter veſtes & pectus leve ſerpit nullo tactu, & ſubrepit furenti infundens halitum vipereum: magnus* ille *coluber fit aureus torques* circa *collum, fit tania longa vitta, & implicat capillos & lubricus vagatur* per *membra. Et* quidem *dum prima peſtis ſubmiſſa humido veneno movet ſenſus, & immiſcet flammas oſſibus, & nondum animus excepit incendium toto pectore:* tum *locuta eſt tranquillius & ſolita conſuetudine matrum, flens multum ob filiam & nuptias Trojanas: An Lavinia datur ducenda Trojanis profugis, o pater? nec miſeret te, & filia, & tui? nec miſeret* te *matris, quam perfidus* ille *prædo deſeret primo vento, abiens mari, abrepta virgine? Nonne paſtor Phrygius ſic intravit Spartam, &* ſic *abſtulit Helenam Ledæ filiam in urbem Trojanam?* Quid erit *tua ſacra fides, quid antiquum ſtudium tuorum, & dextra toties data cognato Turno? Si quæritur Latinis gener è gente aliena, & id ſtatutum eſt, mandata patris Fauni urgent te: certe exiſtimo alienam regionem* eam *omnem, quæ non ſubdita dominationi noſtra ſeparatur* à nobis ; *&* exiſtimo *ſic Deos loqui.*

NOTÆ.

350. *Attactu nullo.*] Senſibili, quem Amata perciperet.

352. *Tænia vittæ.*] *Tænia*, extrema pars *vittæ*: promiſcue vulgo ſumuntur. De ſacro *vittarum* uſu Æn. 2. 133.

361. *Aquilone.*] Vento ſeptentrionali, Ecl. 7. 51. Hic pro quolibet vento.

363. *At non ſic Phrygius, &c.*] Legitur *An non?* per ſimplicem interrogationem ; Et *at non?* per interrogationem ironiæ conjunctam. *Paſtor*, Paris qui primo paſtor fuit, Æn. 1. 31. *Phrygius*, Trojanus è Phrygia, Æn. 1 385. *Lacedæmona*, Spartam in Peloponneſo, Æn. 2. 577. De *Helenæ ortu* ex Leda, & raptu, Æn. 1. 654. Æn. 6. 511.

366. *Conſanguineo Turno.*] Matrem habebat Veniliam, ſororem Amatæ.

367. *Si gener, &c.*] Eludit oraculum Fauni, de quo ſupra v. 81. probatque illud in Turnum cadere ; tum quia Rutuli non parebant Latinis, & ſic externi poterant dici, quamvis vicini: tum quia è Græcis Argivis ortus erat Turnus ; Æneas contra è Dardano Italo.

372. *Inachus Acriſiuſque, &c.*] *Inachus* Argivorum rex fuit, qui nomen fluvio ibidem dedit. *Acriſius* ex ejus fuit poſteris : pater *Danaes*, quam cum audiſſet parituram eſſe filium, à quo ipſe foret occidendus, turre virginem incluſit. Hæc illic vitiata à Jove, ſub aurei imbris ſpecie per tegulas delapſo, peperit Perſeum. Ideo incluſa cum puero in arca ab Acriſio, & in mare projecta, allapſa eſt ſecundum Græcos ſcriptores, ad inſulam Seriphum, unam è Cycladibus in Ægeo mari ibique à Polydecte ſuſcepta eſt : ſecundum Latinos, ad litus Apuliæ ubi Pilumno regi, Turni avo, nupſit ; & *Ardeam* condidit in Rutulorum finibus: Pilumnus Daunum, Daunus Turnum ex Venilia Amatæ ſorore genuit.

Mediæque Mycenæ.] *Argos & Mycenæ*, vicinæ Peloponneſi urbes, ita ut commune Junonis templum haberent, inter utramque po-

Et

Et Turno, ſi prima domus repetatur origo,
Inachus Acriſiusque patres, mediæque Mycenæ.
His ubi nequicquam dictis experta, Latinum
Contra ſtare videt; penituſque in viſcera lapſum
375 Serpentis furiale malum, totamque pererrat:
Tum vero infelix, ingentibus excita monſtris,
Immenſam ſine more furit lymphata per urbem:
Ceu quondam torto volitans ſub verbere turbo,
Quem pueri magno in gyro vacua atria circum
380 Intenti ludo exercent. Ille actus habena
Curvatis fertur ſpatiis: ſtupet inſcia turba,
Impubeſque manus, mirata volubile buxum:
Dant animos plagæ. Non curſu ſegnior illo
Per medias urbes agitur, populoſque feroces.
385 Quin etiam in ſylvas, ſimulato numine Bacchi,
Majus adorta nefas, majoremque orſa furorem,
Evolat: & natam frondoſis montibus abdit,
Quo thalamum eripiat Teucris, tædaſque moretur:
Evoe Bacche fremens, ſolum te virgine dignum
390 Vociferans. Etenim molles tibi ſumere thyrſos,
Te luſtrare choro, ſacrum tibi paſcere crinem,
Fama volat: Furiiſque accenſas pectore matres

Praterea ſi requiratur prima origo familia Turni; *patres Turni ſunt Inachus & Acriſius, & media Gracia. Poſtquam fruſtra aggreſſa his verbis Latinum, cernit* eum *contra perſiſtere*; & poſtquam *furioſum venenum colubri intime lapſum* eſt *in viſcera, & penetrat* eam *totam: tunc vero miſera, commota magnis monſtris, ſavit ultra modum furioſa per vaſtam urbem: quemadmodum aliquando turbo curſitans ſub torto flagello, quem pueri vacantes ludo agitant in magnum orbem circa atria ſpatioſa. Ille impulſus flagello vagatur ſinuoſis ſpatiis: turba ignara obſtupeſcit, & agmen impube miratur buxum verſatile: ictus adjiciunt vim* buxo. Regina *non lentior* quam *ille curſus, vagatur per medias urbes & populos furentes. Imo praterea, auſa grandius crimen & auſa majorem furorem, abit in ſylvas,* ſub *ficta religione Bacchi, & occultat filiam* in *montibus umbroſis: ut auferat* hoc *conjugium Trojanis,* aut *retardet nuptias, fremens Evoe Bacche: clamans te unum dignum eſſe puella,* o Bacche. *Et vero rumor ſpargitur, puellam geſtare pro te thyrſos teneros, circuire choris tuam* imaginem, *alere comam dicatam tibi: & eadem cupiditas impellit ſimul omnes matres inflammatas furiis* in *pectore*,

NOTÆ.

ſitum, ex Strab. lib. 8. uni eidemque principi parebat tota illa ditio, Acriſii tempore; nec diſtinctum Mycenis regnum conſtitutum eſt, niſi ſub Pelopis poſteris, ut notat ibidem Strabo. Quare ob viciniam & indiſtinctum diu imperium, *Argos & Mycena* promiſcue pro uno eodemque regno, ac fere loco, habentur à Poetis, imprimiſque à Virgilio. Hæc ſufficiant teſtimonia, pauca è multis, Æn. 2. 178. Sinon à Calchante admonitos ait fuiſſe Græcos, exſcindi Trojam non poſſe: *omina ni repetant Argis*, id eſt, niſi Argos redeant; ſtatimque refert eos, Calchantis admonitu, *patrias vento petiiſſe Mycenas*. Ergo Mycenæ & Argos pro eadem urbe uſurpatæ. Item Æn. 6. 838. ſic ait de duce Romano: *Eruet ille Argos Agamemnoniaſque Mycenas*, id eſt, Argivorum regnum eruet. Conſtat enim ex Strabone loco citato, *Mycenas* non à Romanis, ſed ab ipſis Argivis eſſe erutas, ita ut ſuo tempore ne veſtigium quidem earum reperiretur. Itaque hic: *mediaque Mycena*, ſignificant, *mediam Graciam, mediam Peloponneſum* partem pro toto, locum certum pro incerto.

377. *Lymphata*.] Furioſa. Vel, à *Nymphis*, *lympharum* præſidibus, quæ eos, à quibus erant conſpectæ, in furorem agebant: ita fere Feſtus: Vel, quod in rabiem acti, *lympham*, id eſt *aquam*, timeant: ita Iſidorus.

382. *Buxum*.] *Buxus* arbor eſt: *buxum*, lignum arboris, *buys*, ex quo fit *turbo*, luſorium inſtrumentum verſatile, Gall. *ſabot*.

385. *Bacchi, &c.*] De *eo*, deque *thyrſis*, haſtis pampino veſtitis, Ecl. 5. 29. De *Bacchis*, mulieribus eidem ſacris, quarum furorem ſimulabat Amata, Æn. 4. 301. De vociferatione Bacchica *Evoe*, Æn. 6. 517. De *choro* ſeu ſaltatione mulierum circa Deorum ſimulacra, Æn. 4. 62. De verbo *luſtro*, pro *circumeo*, Æn. 1. 612.

391. *Tibi paſcere crinem*.] Mos apud Græcos, Romanos, Barbaros, capillos Diis ſacrare: idque fiebat duobus modis, vel eos fluentes & incæduos alendo; vel detondendo, & templis appendendo, aut mortuorum tumulis injiciendo. Contendit autem

Idem

Idem omnes simul ardor agit nova quærere tecta.
Deseruere domos: ventis dant colla comasque:
395 Ast aliæ tremulis ululatibus æthera complent,
Pampineasque gerunt incinctæ pellibus hastas.
Ipsa inter medias flagrantem fervida pinum
Sustinet, ac natæ Turnique canit hymenæos,
Sanguineam torquens aciem: torvumque repente
400 Clamat: Io matres, audite ubi quæque, Latinæ.
Si qua piis animis manet infelicis Amatæ
Gratia, si juris materni cura remordet:
Solvite crinales vittas, capite orgia mecum.
Talem inter sylvas, inter deserta ferarum,
405 Reginam Alecto stimulis agit undique Bacchi.
Postquam visa satis primos acuisse furores,
Consiliumque omnemque domum vertisse Latini;
Protinus hinc fuscis tristis Dea tollitur alis
Audacis Rutuli ad muros: quam dicitur urbem
410 Acrisioneis Danae fundasse colonis,
Præcipiti delata Noto: locus Ardua quondam
Dictus avis, & nunc magnum manet Ardea nomen.
Sed fortuna fuit. Tectis hic Turnus in altis
Jam mediam nigra carpebat nocte quietem.
415 Alecto torvam faciem & furialia membra
Exuit: in vultus sese transformat aniles,
Et frontem obscœnam rugis arat: induit albos
Cum vitta crines: tum ramum innectit olivæ.

ad quærendas domos novas. Reliquerunt domos: præbent ventis colla & capillos; aliæ autem implent aerē tremulis clamoribus, & indutæ pellibus gestant hastas ornatas *pāpino. Ipsa* Regina *in medio furiosa tenet pinum flammantē, & canit nuptias filiæ* suæ *& Turni, volvens oculos sanguinolentos, & subito clamat immaniter. Io matres Latinæ, audite omnes ubicumque* estis: *si quis amor restat piis animis erga miseram Amatam, si sollicitat* vos *cura auctoritatis maternæ, resolvite tænias capillorum, celebrate mecum orgia. Sic undique per sylvas, per deserta ferarum, Alecto impellit Reginam furiis Bacchi. Postquam Dea funesta visa est* sibi *satis stimulavisse primas iras, & turbasse omnem familiā atque consiliū Latini: statim aufertur nigris alis inde ad muros Rutuli audacis: quam urbem Danae dicitur cōdidisse civibus Acrisioneis,* huc *advecta celeri vento: locus* ille *appellatus* est *olim à majoribus Ardua, & nunc nomen insigne restat Ardea. Sed casus* ita *tulit. Illic Turnus tenebrosa nocte jam capiebat medium somnum in sublimi domo. Alecto deponit sævum vultum, & membra furiosa: mutat se in speciem vetulæ, & sulcat rugis frontem fœdam: assumit capillos albos cum tænia: tum implicat* iis *coronam olivæ:*

NOTÆ.

Cerdanus semper sacratos fuisse per tonsuram, nec solitos ali, nisi ut postea secarentur.

397. *Pinum sustinet.*] Facem nuptialem, quæ frequenter è pinu, Ecl. 8. 29. Faces eas non tantum à pueris, sed à matre etiam latas, præcipue apud Græcos, probat Cerdanus, ex Euripide & Apollonio.

400. *Io.*] Vox est omnes prope affectus exprimens, dolorem, gaudium, &c. ἰώ. De *orgiis*, Bacchi sacris, Æn. 4. 301.

403. *Solvite crinales vittas.*] Quæ virginum & matronarum capillos coercebant, non meretricum. Unde Ovid. De arte, l. 1. 30. *Este procul vittæ tenues, insigne pudoris.* Eas resolvere, furoris & inverecundiæ nota fuit, Baccharumque mos.

410. *Acrisioneis colonis, &c.*] Quod fabulæ de *arca* Danaes effutiunt, ut supra narravimus, v. 372. hoc videtur hic Virgilius de *navi* interpretari, qua, cum Argivis aliquot, fugam Danae in Italiam ceperit: quo allapsa, favente vento meridionali *Noto*, condidit ibidem Ardeam, in gratiam *colonorum* Argivorum, quos advexerat secum è regno *Acrisii* patris sui. *Ardea*, urbs fuit regia Rutulorum, in finibus Latii, mare Tyrrhenum versus, ad orientem Laurenti; nunc vicus nomen retinens. Nomen, vel ab *Ardea* ave cujus ex augurio condita est, teste Hygino apud Senecam; quem qui sequuntur explicant hic vocem *avis*, de *volucri*, videturque

Fit

Fit Calybe, Junonis anus, templique sacerdos;
420 Et juveni ante oculos his se cum vocibus offert;
Turne, tot incassum fusos patiere labores,
Et tua Dardaniis transcribi sceptra colonis?
Rex tibi conjugium & quæsitas sanguine dotes
Abnegat, externusque in regnum quæritur hæres.
425 I nunc, ingratis offer te, irrise, periclis.
Tyrrhenas, i, sterne acies: tege pace Latinos.
Hæc adeo tibi me, placida cum nocte jaceres,
Ipsa palam fari omnipotens Saturnia jussit.
429 Quare age, & armari pubem portisque moveri
Lætus in arma para: & Phrygios, qui flumine pulchro
Consedere, duces, pictasque exure carinas.
Cœlestum vis magna jubet. Rex ipse Latinus,
Ni dare conjugium & dicto parere fatetur,
Sentiat, & tandem Turnum experiatur in armis.
435 Hic juvenis vatem irridens, sic orsa vicissim
Ore refert. Classes invectas Tybridis alveo,
Non, ut rere, meas effugit nuncius aures:
Ne tantos mihi finge metus: nec regia Juno
Immemor est nostri.
440 Sed te victa situ, verique effœta senectus,
O mater, curis nequicquam exercet; & arma
Regum inter, falsa vatem formidine ludit.
Cura tibi, Divum effigies & templa tueri:
Bella viri pacemque gerant queis bella gerenda.

Fit Calybe, vetula Junonis, & sacerdos ejus *templi: & exhibet se juveni præ oculis cum iis verbis: Turne, an feres tot labores abire frustra, & tua regna transmitti Trojanis advenis? Rex abnuit tibi matrimonium & præmia parata sanguine, & hæres peregrinus quæritur ad regnum. I. modo, illuse, expone te inutilibus periculis: i, supera Tuscos exercitus, protege pace Latinos. Ipsa autem omnipotens* Juno *filia Saturni palã jussit me hæc dicere tibi, dum dormis trãquilla nocte. Age igitur, & lætus cura juventutẽ armari & emitti portis ad bellum, & succende duces Phrygios, qui sederunt ad pulchrum fluvium, & pictas naves: Magna potestas Deorum* hoc *imperat. Ipse Rex Latinus, nisi consentit conficere matrimonium, & stare promissis, sentiat & experiatur deniq; Turnum in bello. Tum juvenis ridens vatem, ita vicissim ore reponit verba: Non, ut putas, nuntius* ille *fugit meas aures, classem ingressam esse fluvium Tybrim: ne mihi finge tantas* causas *timendi, regina Juno non est oblita nostri. Sed, o mater, senectus fracta annis & imbecilla ad* cognoscendam *veritatẽ frustra agitat te curis, & decipit vatẽ falso timore super bellis regũ Cura* sit *tibi custodire simulacra & tẽpla Deorũ: viri, quibus bella debent esse curæ, administrent bella.*

NOTÆ.

Ovidius, Met. 14. 574. allusisse ad illam urbis originem, cum eandem ab Ænea excisam & in *Ardeam* avem mutatam fingit. Vel potius dicta est ab *arduo* situ: unde sic legimus, duce Servio, & MSS. apud Pierium compluribus: *locus Ardua quondam dictus avis*, id est, *majoribus*.

413 *Fortuna fuit, &c.*] Vel ad superiora refertur; *Fortuna casusque fuit, ut nomen urbi tandiu remanserit, tot aliis urbium nominibus aut mutatis aut sepultis*. Vel ad subsequentia, *Fortuna casusque fuit, quod Turnus tum dormiebat, &c.*

418. *Cum vitta crines, &c.*] *Calyben*, Poeta sacerdotem fingit templi Junonii, quod Ardeæ fuisse indicat: unde favor Junonis in Turnum. *Vittas* illa sive *infulam* sacerdotalem gerebat, Æn. 2. 133. *Innectit ramum olivæ*, in coronam infulæ superpositam.

426. *Tyrrhenas, i, sterne acies.*] Adversus quas Latinis bellum gerentibus opem Turnus sæpe tulerat. De iis, Æn. 2. 781. De *Junone*, Saturni filia, Æn. 1. 27. De *Phrygiis*, Trojanis, Æn. 1. 385.

440. *Victa situ, verique effœta.*] *Situs*, squalor est ex vetustate contractus, Æn. 6. 462. *Effœta*, dicitur mulier quæ cessavit fœtus emittere & parere: unde *veri effœta*, erit, quæ cessavit vera dicere & cognoscere, quales vetulæ, quæ falsa sæpe pro veris accipiunt.

447. *Erinnys sibilat hydris.*] *Erinnys*, com-

445 Talibus Alecto dictis exarsit in iras.
At juveni oranti subitus tremor occupat artus,
Diriguere oculi: tot Erinnys sibilat hydris,
Tantaque se facies aperit. Tum flammea torquens
Lumina, cunctantem & quærentem dicere plura
450 Repulit, & geminos erexit crinibus angues,
Verberaque insonuit, rabidoque hæc addidit ore:
En ego victa situ, quam veri effœta senectus
Arma inter regum falsa formidine ludit.
Respice ad hæc: adsum dirarum ab sede sororum:
455 Bella manu, letumque gero.
Sic effata facem juveni conjecit, & atro
Lumine fumantes fixit sub pectore tædas.
Olli somnum ingens rupit pavor: ossaque & artus
459 Perfudit toto proruptus corpore sudor.
Arma amens fremit, arma toro tectisque requirit.
Sævit amor ferri, & scelerata insania belli,
Ira super. Magno veluti cum flamma sonore
Virgea suggeritur costis undantis aheni,
Exsultantque æstu latices: furit intus aquæ vis,
465 Fumidus atque alte spumis exuberat amnis:
Nec jam se capit unda; volat vapor ater ad auras.
Ergo iter ad regem, polluta pace, Latinum
Indicit primis juvenum: & jubet arma parari,
Tutari Italiam, detrudere finibus hostem:
470 Se satis ambobus Teucrisque venire Latinisque.
Hæc ubi dicta dedit, Divosque in vota vocavit,
Certatim sese Rutuli exhortantur in arma.
Hunc decus egregium formæ movet, atque juventæ;
Hunc atavi reges, hunc claris dextra factis.
Dum Turnus Rutulos animis audacibus implet,
Alecto in Teucros Stygiis se concitat alis:

Alecto erupit in furorē talibus verbis. At repētinus tremor invadit mēbra juvenis loquētis: oculi cohorruerunt: tot colubris sibilat Furia, tā horrendū vultus ejus *exhibet se. Tū* Alecto *cōtorquens oculos igneos, repulit morātē & parantē loqui plura, & extulit duos colubros, & sonuit flagello, & adjecit hæc ore furioso: Ecce ego* sū illa *obruta annis, quā senectus imbecilla* ad cognoscendū *verū decipit falso metu inter bella regū. Attēde ad ista: venio è domo sororū funestarū: fero* in *manibus bella & mortē. Sic loquuta torquet tædā* in *juvenē, & figit sub pectore faces fumātes nigra luce. Magnus timor abstulit illi somnū: & sudor persusus toto corpore rigavit & ossa & mēbra.* Ille *furens poscit arma, quærit arma* per *lectū & domū. Fervet cupido armorū, & vesana rabies belli & præterea ira. Sicut quādo flamma* excitata *è virgis supponitur magno crepitu lateribus* ollę *æreæ spumātis, & unda ardore subsiliūt:* tū *violetia aquæ furit intus, & fluvius fumidus alte exundat spumis, nec jā unda cōtinet se, vapor niger surgit in aerem. Itaq; rupta pace, imperat præcipuis juvenū iter ad regē: & jubet arma instrui,* suos *Italiā tueri, & pellere hostē ultra terminos* regionis: ait *se satis esse* contra *utrosque, & Latinos & Trojanos. Postquā protulit hæc verba, & invocavit Deos ad vota* sua audienda: *Rutuli mutuo incitāt se ad bellu. Hunc incitat eximia species pulchritudinis & juventutis* regis sui: *illū reges* ejus *majores, istū manus* ejus *claræ factis. Dum Turnus implet Rutulos audacia animosa, Alecto Stygiis alis immittit se in Trojanos:*

N O T Æ.

nuae Furiarum nomen, Æn. 2. 337. *Hydrus*, vel *hydra*: proprie serpentis genus in aquis degens, ab ὕδωρ, *aqua*.

470. *Venire*.] Esse. Sic Georg. 1. 29. *An Deus immensi venias maris*. De *Teucris*, Æn. 1. 239. De *Styge*, & *Cocyto*, Æn. 6. 323.

Arte nova ſpeculata locum, quo litore pulcher
Inſidiis curſuque feras agitabat Iulus.
Hic ſubitam canibus rabiem Cocytia virgo
480 Objicit, & noto nares contigit odore,
Ut cervum ardentes agerent: quæ prima malorum
Cauſa fuit, belloque animos accendit agreſtes.
Cervus erat forma præſtanti & cornibus ingens:
Tyrrheidæ pueri quem matris ab ubere raptum
485 Nutribant, Tyrrheusque pater, cui regia parent
Armenta, & late cuſtodia credita campi.
Aſſuetum imperiis ſoror omni Sylvia cura
Mollibus intexens ornabat cornua ſertis,
Pectabatque ferum, puroque in fonte lavabat.
490 Ille, manum patiens, menſæque aſſuetus herili,
Errabat ſylvis: rurſuſque ad limina nota
Ipſe domum ſera quamvis ſe nocte ferebat.
Hunc procul errantem rabidæ venantis Iuli
Commovere canes: fluvio cum forte ſecundo
495 Deflueret, ripaque æſtus viridante levaret.
Ipſe etiam eximiæ laudis ſuccenſus amore
Aſcanius curvo direxit ſpicula cornu:
Nec dextræ erranti Deus abfuit, actaque multo
Perque uterum ſonitu, perque ilia venit arundo.
500 Saucius at quadrupes nota intra tecta refugit,
Succeſſitque gemens ſtabulis: queſtuque, cruentus
Atque imploranti ſimilis, tectum omne replevit.
Sylvia prima ſoror, palmis percuſſa lacertos,
Auxilium vocat, & duros conclamat agreſtes.
505 Olli (peſtis enim tacitis latet aſpera ſylvis)
Improviſi adſunt: hic torre armatus obuſto,

intuita per *novã fraudẽ locũ* in *litore, ubi formoſus Aſcanius perſequebatur feras inſidiis & curſu. Hic puella Cocytia immittit canibus furorẽ repentinũ, & percellit nares odore cognito, ut agiles inſequerẽtur cervũ: quod fuit primum caput calamitatũ, & inflãmavit ad bellũ animos ruſticos. Cervus erat eximia pecie, & altis cornibus: quem filii Tyrrhei alebãt abſtractũ ab uberibus matris,* & ipſe *pater Tyrrheus, cui ſubdita erant armenta regis, & commiſſa erat late cura agrorũ. Sylvia ſoror* eorum *omni ſtudio decorabat* illum *docilem imperio, cingens* ei *cornua floribus teneris: & pectebat cervum, & lavabat in puris fontibus. Ille patiens* tangi *manu, & aſſuetus menſa domini, vagabatur per ſylvas: & poſtea referebat ſe ipſe ad domum cognitam, quamvis provecta nocte. Canes furioſa venantis Aſcanii excitaverunt illũ procul errantem: cum forte enataſſet prono fluvio, & leniret calorem in herboſa ripa. Ipſe quoque Aſcanius, inflammatus cupiditate pulchra laudis, curvato* arcu *corneo intendit ſagittam: nec defuit Alecto manui incertæ, &* ſagitta *arundinea impulſa magno ſtridore tranſiit per uterum & per ilia cervi. At cervus vulneratus fugit in notam domũ, & gemens intravit ſtabulum, & ſanguinolentus ac ſimilis petẽti* opẽ *implevit queſtu totã domũ. Sylvia ſoror feriẽs humeros manibus prima petit opẽ & inclamat duros ruſticos. Illi repẽtini adveniũt: nã Furia exaſperãs* eos *clã latet in ſylvis: hic armatus titione praeuſto,*

NOTÆ.

485 *Tyrrheusque pater.*] Hunc fuiſſe Latino pecoris cuſtodem ait Dionyſ. Halic. & ad eum deinde, mortuo Ænea, fugiſſe Laviniam, ut diximus, Æn. 6. 763.

489. *Ferum.*] Natura ferum animal, cultu manſuetum. Sic equum appellavit, Æn. 2. 51. *Inque feri curvam compagibus alvum.*

498 *Deus.*] *Alecto*: nam *Deus* etiam genere communi, de fœmina dicitur, Æn. 2. 632.

499. *Ilia.*] Partes imi ventris, circa ſummas coxas.

Stipitis hic gravidi nodis : quod cuique repertum
Rimanti , telum ira facit . Vocat agmina Tyrrheus ,
Quadrifidam quercum cuneis ut forte coactis
510 Scindebat , rapta spirans immane securi .
At sæva è speculis tempus Dea nacta nocendi ,
Ardua tecta petit stabuli , & de culmine summo
Pastorale canit signum, cornuque recurvo
Tartaream intendit vocem : qua protinus omne
Contremuit nemus , & sylvæ intonuere profundæ .
516 Audiit & Triviæ longe lacus , audiit amnis
Sulfurea Nar albus aqua , fontesque Velini :
Et trepidæ matres pressere ad pectora natos .
Tum vero ad vocem celeres , quà buccina signum
520 Dira dedit , raptis concurrunt undique telis
Indomiti agricolæ : necnon & Troia pubes
Ascanio auxilium castris effundit apertis .
Direxere acies : non jam certamine agresti ,
Stipitibus duris agitur , sudibusve præustis ;
525 Sed ferro ancipiti decernunt , atraque late
Horrescit strictis seges ensibus , æraque fulgent
Sole lacessita , & lucem sub nubila jactant.
Fluctus uti primo cœpit cum albescere vento ,
Paulatim sese tollit mare , & altius undas
530 Erigit , inde imo consurgit ad æthera fundo .
Hic juvenis primam ante aciem stridente sagitta ,
Natorum Tyrrhi fuerat qui maximus , Almon
Sternitur : hæsit enim sub gutture vulnus , & udæ
Vocis iter tenuemque inclusit sanguine vitam.
535 Corpora multa virum circa : seniorque Galesus,

hic nodis gravis fustis: furor cōvertit in *arma quicquid obviū est unicuique quærenti arma. Tyrrheus, cū forte finderet adactis cuneis quercū fissilē in quatuor* partes, *horrendū iratus, correpta securi convocat multitudinē. At crudelis Furia, nacta è speculis tempus nocēdi, conscendit altū culmen stabuli, & de supremo vertice canit signum pastorale, & curvo cornu contendit vocem infernam: qua statim omnis sylva intremuit, & intima arbores sonuere. Audiit etiam procul Lacus Dianæ, audiit fluvius Nar albus aqua sulfurea, & fontes Velini: & matres timidæ presserunt pueros ad ubera. Tunc autem agricolæ indociles correptis armis undique accurrunt prompti ad vocē, quà dirū cornu impulit sonū: & juventus etiam Trojana castris patentibus immittit subsidium Ascanio. Ordinaverunt agmina: nō jam pugnatur prælio rustico, fustibus duris, aut palis præustis: sed dimicant gladiis dubiis, & rigescit nigra seges strictorū ensium; & arma ærea, Sole percussa, emicant & emittunt splendorem ad nubes. Ut quādo fluctus cœpit albescere primo vento:* tunc *mare tollit se sensim , & erigit undas altius , deinde surgit in aerem ex intimo fundo . Hic Almon juvenis , qui maximus erat filiorum Tyrrhei prosternitur sagitta sonante ante primum agmen : nam plaga hæsit sub jugulo & sanguine obstruxit viam liquidæ vocis & levem spiritum . Multa corpora hominum* sternuntur *circa* illum : imprimis *senex Galesus ,*

N O T Æ.

509. *Quadrifidam quercum* .] Fissilem in quatuor partes , id est , in multas partes : numerus certus pro incerto .

514. *Tartaream vocem* .] *Tartarus* , profundus inferorum locus , Æn. 6. 134.

516. *Triviæ lacus , &c*] Lacus Dianę Aricinę, juxta Ariciam urbem, tribus circiter leucis Laurento dissitus, ad septentrionem, nunc *Lago di nemo* . *Trivia*, Dianę nomen à triviis ubi colebatur , Æn. 4. 511.

517. *Sulfurea Nar albus aqua.*] *Nar*, nunc *Nera*, fluvius Umbriam Sabinumq; agrum discriminans, & influens in Tybrim . Nomen à Sabina voce *Nar* , quæ sulfur significat , ob vim odoremque aquarum .

Fontesque Velini .] Lacus *Velinus*, ab ἕλος, *palus* nunc *lago di pie di Luco* , ab oppido vicino : in Sabinorum finibus exonerans se in Narem fluvium .

537. *Ausoniis arvis* .] Italicis , v. 54.

538. *Quina redibant* .] E pastu in stabula .

Dum

Dum paci medium se offert, justissimus unus
Qui fuit, Ausoniisque olim ditissimus arvis.
Quinque greges illi balantum, quina redibant
539 Armenta, & terram centum vertebat aratris.
Atque ea per campos æquo dum Marte geruntur:
Promissi Dea facta potens, ubi sanguine bellum
Imbuit, & primæ commisit funera pugnæ;
Deserit Hesperiam, & cœli convexa per auras,
Junonem victrix affatur voce superba:
545 En perfecta tibi bello discordia tristi;
Dic in amicitiam coeant, & fœdera jungant.
Quandoquidem Ausonio respersi sanguine Teucros;
Hoc etiam his addam, tua si mihi certa voluntas:
Finitimas in bella feram rumoribus urbes,
550 Accendamque animos insani Martis amore,
Undique ut auxilio veniant: spargam arma per agros.
Tunc contra Juno: Terrorum & fraudis abunde est:
Stant belli causæ: pugnatur cominus armis.
Quæ fors prima dedit, sanguis novus imbuit arma.
555 Talia connubia & tales celebrent hymenæos
Egregium Veneris genus & rex ipse Latinus.
Te super ætherеas errare licentius auras
Haud pater ipse velit summi regnator Olympi.
Cede locis; ego, si qua super fortuna laborum est,
560 Ipsa regam. Tales dederat Saturnia voces:

dum exhibet se conciliatorem pacis, qui unus omnium *fuit olim æquissimus, & ditissimus agrorum Italicorum: quinque greges ovium, & quinque armenta redibant illi, & scindebat terram centum aratris. At dum ea fiunt per agros Marte* adhuc *æquali: Furia compos facta promissi, postquam inchoavit bellum sanguine, & incepit cædem primi prælii, relinquit Italiam, & vecta per spatia cœli, victrix alloquitur verbis superbis Junonem: Ecce dissensio conflata est tibi* per *bellum triste: nunc jube* ut *conveniant in societatem & faciant pacem. Siquidem perfudi Trojanos Italico sanguine; præterea hoc adjiciam illis* rebus *si tua voluntas mihi nota* fiat: *incitabo rumoribus vicinas urbes ad bellum, & inflammabo animos furiosa cupiditate Martis, ut undecumque accurrant* ad *subsidium: diffundam prælia per campos. Tunc Juno vicissim ait: Satis est erroris & doli: manēt causæ belli: certatur cominus armis: sanguis novus tinxit arma, quæ casus prima obtulit. Eximia soboles Veneris, & ipse rex Latinus peragant talia conjugia & tales nuptias. Ipse pater rector supremi cœli nollet te vagari liberius super spatia cœlestia. Recede* ex his *locis: si aliquod discrimen superest in hoc negotio, ego ipsa regā* illud. *Saturni filia protulerat talia verba:*

NOTÆ.

540. *Æquo Marte.*] Antequam Latinorum præcipui occisi essent, dum adhuc æqua utrimque esset fortuna prælii. Sic Donatus: quem malo sequi, quam Servium, qui explicat *aperto Marte*: aut Ascensium, qui interpretatur *æquo & plano campo* De *Marte*, Ecl. 9. 12.

541. *Promissi Dea facta potens.*] Compos facta rei, quam Junoni effecturam se promiserat.

542. *Imbuit.*] *Tinxit, perfudit*: metaphorice: *incepit, instituit*: per translationem à *lanis, vasculis*, quæ primum liquore aliquo perfunduntur; vel à primis infantum potionibus, quas puerilis vocis imitatione *buas* ab antiquis dictas esse. Nonius ex Catone & Varrone testatur. Si igitur hic sumatur propria significatione, sensus erit: *Tinxit sanguine bellum*; id est, *bellica arma*; ut mox v. 554. *Sanguis novus imbuit arma.* Si sumatur metaphorice, sensus erit: *Incepit bellum sanguine*: quo more dixit Propertius, l. 4. 10. 5. *Imbuis exemplum primæ tu, Romule, palmæ*: id est, *incipis, instituis, das exemplum.* De *Hesperia*, Italia, Æn. 1. 534.

543. *Convexa per auras.*] *Convecta.* Sic Georg. 4. 293. *Usque coloratis amnis devexus ab Indis*: id est, *devectus.*

546. *Dic in amicitiam, &c.*] Fac, si potes, ut in amicitiam redeant. Et est ironica Furiæ jactatio, quasi dicat: eas ego turbas excitavi, quas nec tu ipsa Juno componere possis. *Ausonio sanguine*, v. 54.

547. *Quandoquidem, &c.*] Cæteri conjungunt cum superioribus: ego subsequentibus adjicio, hoc sensu:

Illa autem attollit stridentes anguibus alas,
Cocytique petit sedem, supera ardua linquens:
Est locus, Italiæ in medio sub montibus altis,
Nobilis, & fama multis memoratus in oris,
565 Amsancti valles: densis hunc frondibus atrum
Urget utrimque latus nemoris, medioque fragosus
Dat sonitum saxis & torto vortice torrens.
Hic specus horrendum, & sævi spiracula Ditis
Monstrantur: ruptoque ingens Acheronte vorago
570 Pestiferas aperit fauces: queis condita Erinnys,
Invisum numen, terras cœlumque levabat.
Nec minus interea extremam Saturnia bello
Imponit regina manum. Ruit omnis in urbem
Pastorum ex acie numerus: cæsosque reportant
575 Almonem puerum, fœdatique ora Galesi:
Implorantque Deos, obtestanturque Latinum.
Turnus adest, medioque in crimine, cædis & ignis
Terrorem ingeminat; Teucrosque in regna vocari,
579 Stirpem admisceri Phrygiam, se limine pelli.
Tum, quorum attonitæ Baccho nemora avia matres
Insultant thiasis (neque enim leve nomen Amatæ)
Undique collecti coeunt, Martemque fatigant.
Ilicet infandum cuncti contra omina bellum,
Contra fata Deum, perverso numine poscunt.
585 Certatim regis circumstant tecta Latini.
Ille, velut pelagi rupes immota, resistit:
Ut pelagi rupes, magno veniente fragore,

Furia vero explicat alas sonantes colubris, & adit regionem Cocyti, relinquens loca *alta & suprema. Est locus in medio Italiæ, sub altis montibus, insignis & celebratus fama in regionibus plurimis,* nempe *valles Amsancti. Latus sylvæ, nigrum spissis foliis, premit utrimque hunc* locum: & in *medio* ejus *torrens tumultuosus edit strepitum saxis erumpente vortice. Ostenduntur hic antrum horribile, & ostia sævi Plutonis: & magna vorago apertis inferis pandit aditus pestiferos: quibus abscondita Furia, odiosa Dea, liberabat cœlum & terras. Interea filia Saturni non segnius addit bello manum ultimam. Omnis multitudo pastorum recurrit è prælio in urbem: & referunt occisos Almonem puerum & caput Galesi cæsi; & invocant Deos, & precantur Latinum. Turnus adest: & in medio cadaverum auget timorem cædis & incendii: ait*que *Trojanos admitti in regna, gentem Phrygiam associari, se ejici domo. Tunc,* illi, *quorum matres percitæ Baccho percurrunt sylvas inaccessas* cum *choreis, conveniunt undique congregati, & exercent bellum, neque enim levis est auctoritas Amatæ. Statim omnes, iratis Diis, flagitant dirum bellum, contra auspicia; contra voluntatem Deorum. Certatim cingunt demum regis Latini: ille obsistit, velut rupes maris immobilis: veluti rupes maris, magna tempestate instante;*

NOTÆ.

quandoquidem tam feliciter Trojanos Rutulis commisi; permitte mihi, ut alias etiam gentes huic bello admisceam. De *Marte*, Ecl. 9. 12. De *Hymeneo*, Georg. 3. 60. De *Venere*, Æn. 1. 260. De *Olympo*, Ecl. 5. 56. De *Cocyto*, Æn. 6. 323.

565. *Amsancti valles, &c.*] In Hirpinis, qui Apuliam ab oriente, Campaniam ab occidenre habent in medio fere spatio, inter mare superum sive Hadriaticum, & inferum sive Tyrrhenum, est vallis, in qua lacus *Amsanctus*, nunc *Mufiti*, à Mephitis templo quod ibi olim fuit, ut diximus supra, v. 83. aquis nigris, & odore teterrimis in medio lacus ad viri proceritatem ingenti fragore ebullientibus. Unum ex ostiis inferorum Itali credidere, & inde *Amsanctus* dictus est, id est, *circum sacer*: *ambi* enim, vel *ambe*, veteribus fuit *circum*, ἀμφὶ. *Ditis*, Plutonis, Georg. 4. 467. *Acheronte*, Æn. 6. 323. *Erinnys*, Furia, Æn. 2. 337.

575. *Fœdati*.] Vulnerati, cæsi. Vide Æn. 2. 55. *Ferro Argolicas fœdare latebras*.

577. *Crimine*.] Cæsis cadaveribus, quorum cædem Turnus crimini vertebat Trojanis. De *Teucris*, Æn. 1. 239. De *Phrygia*. Ibid. 385. De *Baccho* ejusque *thiasis*, seu choreis, Ecl. 5. 29.

Quæ

Quæ sese, multis circumlatrantibus undis,
Mole tenet: scopuli nequicquam & spumea circum
590 Saxa fremunt, laterique illisa refunditur alga.
Verum ubi nulla datur cæcum exsuperare potestas
Consilium, & sævæ nutu Junonis eunt res;
Multa Deos, aurasque pater testatus inanes:
Frangimur heu fatis, inquit, ferimurque procella!
595 Ipsi has sacrilego pendetis sanguine pœnas,
O miseri! te, Turne, nefas, te triste manebit
Supplicium; votisque Deos venerabere seris.
Nam mihi parta quies, omnisque in limine portus:
Funere felici spolior. Nec plura locutus,
600 Sepsit se tectis, rerumque reliquit habenas.
Mos erat Hesperio in Latio, quem protinus urbes
Albanæ coluere sacrum, nunc maxima rerum
Roma colit, cum prima movent in prælia Martem:
604 Sive Getis inferre manu lacrymabile bellum,
Hyrcanisve, Arabisve parant; seu tendere ad Indos,
Auroramque sequi, Parthosque reposcere signa.
Sunt geminæ belli portæ, sic nomine dicunt,

quæ multis fluctibus circum sonantibus sustentat se mole sua: frustra scopuli & saxa spumantia circumstrepunt, & alga impacta appellitur lateri. Sed quandoquidem nulla offertur facultas evertendi insanum consilium, & res fiunt ad arbitrium duræ Junonis: pater sæpius attestatur Deos & aerem vacuum, ait: Heu! vincimur fatis, & raptamur tempestate. O miseri, vos ipsi persolvetis has pœnas sacrilego sanguine. Turne, spectabit te crimen & tristis pœna; & tardioribus precibus implorabit Deos: Nam quies est mihi parata, & omnis portus est in conspectu: tantum *privabor morte felici. Nec plura loquutus, clausit se domo, & deposuit regimen rerum. Erat consuetudo in Latio Italico, quam urbes Albanæ solemnem perpetuo servaverunt;* quam *nunc Romani potentissimi orbis servant, quando concitant Martem in prima certamina: seu parant inferre manu triste bellum Getis, aut Hyrcanis, aut Arabibus; seu proficisci contra Indos, & persequi Auroræ* populos, *& repetere signa à Parthis. Sunt duæ portæ belli, appellant eas hoc nomine,*

NOTÆ.

598. *Nam mihi, &c.*] Nam mihi nihil timeo, cum sit in propinquo portus mortis, cujus non amittam quietem: sed tantum honores fortasse, & pompam funebrem; capta & vastata à Trojanis urbe mea.

601. *Hesperio in Latio, &c.*] De *Hesperia*, Italia, Æn. 1. 534. De *Latio*, supra, 54. De *Alba*, Ascanii regia urbe, Æn. 1. 271. Æn. 8. 48.

604. *Sive Getis, &c.*] Populis Daciæ, Thracum vicinis: circa ostia Danubii, Georg. 2. 115. De his triumphaverat paulo ante hæc Virgilii tempora M. Licinius Crassus Proconsul, Augusti auspiciis, anno U. C. 726.

605. *Hyrcanisve, Arabisve, &c.*] *Hyrcania*: olim Parthiæ pars, Æn. 4. 366. Huic nullum privatim bellum à Romanis illatum; sed Parthis, quorum imperio continebatur. *Arabia*, cujus populi *Arabes*, vel *Arabi*: ingens Asiæ quasi peninsula: Syriæ, Mesopotamiæ, & Parthorum imperio conterminа: Georg. 2. 115. Hanc penetrare & subigere tentavit Augustus anno 730. duce expeditionis Ælio Gallo, juxta Strabonem; non Ælio Largo, ut mendose legitur apud Dionem; neque Cornelio Gallo, de quo Ecl. 10. ut male Casaubonum in Strabonis l. 17. commentari ostendit Valesius in Ammianum.

Tendere ad Indos, Auroramque, &c.] Constat ex Dione, Indos pacem sanxisse cum Augusto, & ad eum dona advexisse, cum Sami hyemaret, sub finem anni 734. aut initium sequentis: cum Augustus in urbem rediret ex Asia & Syria, ubi multa composuerat. Constat, Phraatem regem Parthorum, veritum ne bello ab Augusto peteretur, eidem in Syria versanti signa captivosque remisisse, quotquot Crassi Antoniique cladibus Parthi ceperant: idque accidisse circa æstatem anni 734. At cum hæc propius accedant ad mortem Virgilii, quæ anno 735 contigit, non dubito quin Virgilius, non quidem de hac ipsa signorum receptione, & itinere Augusti; sed de ejus apparatu explicandus sit: quæ omnia contigere circa annum 732. Nam, ut habet Dio; Augustus itineri se dedit, antequam inirent magistratum consules anni 733. Idem signa & captivos à Parthis repetit sub finem anni 731. Quo forte tempore etiam legatos ab Indis de pace accepit: siquidem ait Dio, eos pacem per legatos prius petiisse quam eam Sami conficerent. Atque hinc Virgilius, qui hæc Romæ tum videbat, ad bellum tendere existimavit; cum tamen deinde pace perfecta sint. De *Indis*, Georg. 1. 57. De *Aurora*, Georg. 1. 249. De *Parthis*, Ecl. 1. 63.

607. *Sunt geminæ, &c.*] Virgilius utitur anticipatione. Templum enim Jani ad bellum aperiri, non nisi à Numa, secundo Romanorum rege, institutum est. Cætera pete ex Æn. 1. 298

Relligione ſacræ & ſævi formidine Martis :
Centum ærei claudunt vectes , æternaque ferri
610 Robora : nec cuſtos abſiſtit limine Janus .
Has , ubi certa ſedet patribus ſententia pugnæ ;
Ipſe , Quirinali trabea cinctuque Gabino
Inſignis , reſerat ſtridentia limina conſul ;
Ipſe vocat pugnas : ſequitur cum cætera pubes ,
615 Æreaque aſſenſu conſpirant cornua rauco .
Hoc & tum Æneadis indicere bella Latinus
More jubebatur , triſteſque recludere portas .
Abſtinuit tactu pater , averſusque refugit
Fœda miniſteria , & cæcis ſe condidit umbris .
620 Tum regina Deum , cœlo delapſa , morantes
Impulit ipſa manu portas , & cardine verſo
Belli ferratos rupit Saturnia poſtes .
Ardet inexcita Auſonia atque immobilis ante :
Pars , pedes ire parat campis ; pars , arduus altis
Pulverulentus equis furit : omnes arma requirunt :
626 Pars leves clypeos & ſpicula lucida tergunt
Arvina pingui , ſubiguntque in cote ſecures :
Signaque ferre juvat , ſonituſque audire tubarum .
Quinque adeo magnæ poſitis incudibus urbes

venerabiles religione & metu crudelis Martis: centum vectes ærei, & æternæ vires ferri claudunt eas: *& Janus cuſtos non recedit à portis. Quando ſtat Senatoribus certum conſilium belli: ipſe conſul, notabilis trabea aurea & cinctu Gabino, aperit ſtridentes* earum *cardines: ipſe inclamat bellum: tum reliqua juventus imitatur* eum, *& æreæ tubæ reſpondent concentu rauco. Tunc quoque Latinus cogebatur indicere bellum Trojanis illo ritu, & aperire funeſtas portas.* Sed *pater abſtinuit à tactu* portarum, *& abhorreus fugit turpe miniſterium, & abſcondit ſe in obſcuris locis. Tunc regina Deorum* filia *Saturni, delapſa è cœlo, ipſa percuſſit manu portas obſiſtentes, & emoto cardine fregit poſtes belli ferratos. Italia, prius quieta & non turbata,* nunc *flagrat.* Hi *partim volunt ire pedites per agros: partim ſæviunt ſublimes &* excitantes *pulverem altis equis: omnes quærunt arma: partim purgant arvina pingui ſcuta polita & ſpicula ſplendida, & acuunt ſecures in cote: & placet portare vexilla, & audire ſonitum tubarum. Itaque quinque magnæ urbes defixis incudibus*

NOTÆ.

609. *Vectes.*] *Vectis*, inſtrumentum in modum trabis aut pali craſſioris, quo vel januæ adverſus vim muniuntur, vel promoventur impelluntur que moles onerum, vel diruuntur muri : à *vehendo* dictum : idque ex ære, ferro, ligno.

610. *Cuſtos limine Janus.*] Vel quia ſtatua ejus erat in limine bifrons : vel quia præerat omnibus Januis, quæ ab ipſo ſic dictæ ſunt. Præerat enim omnibus initiis domorum, quæ *januæ* ſunt; anni, qui menſis *Januarius*, &c. Primus rex fuit & antiquiſſimus Italiæ, qui Saturnum hoſpitio excepit. Hunc aliqui Noe, aliqui Japhet Noe filium putant. Vini uſum in Italiam invexit, araſque, & templa, & portarum ac clavium uſum. Ab aliis primus dicitur Deorum. *Bifrons* pingitur, vel quia cum Saturno regnum partitus eſt, & maxima conjunctione cum eodem vixit : vel quod ob ſummam prudentiam, præterita ſciret, futura provideret: vel quod Italiæ gentes à feris moribus ad manſuetiores traduxerat, quæ duplex vita duplici vultu notatur : vel quod Græcus origine, ut quidam volunt, lingua duplici loqueretur.

612. *Quirinali trabea, cinctuque Gabino, &c.*] De *trabea*, quæ *Quirinalis* ab inventore *Romulo* dicta eſt, ſupra v. 188. *Cinctus Gabinus* fuit, cum togæ lacinia, quæ ſiniſtro brachio vulgo imponebatur, inde ſubducta, in tergum ita rejiciebatur, ut contracta retraheretur ad pectus, atque ita in nodum necteretur : qui nodus, ſive cinctus, togam contrahebat, brevioremque & ſtrictiorem reddebat. Ita Ferrarius, qui de re veſtiaria quam accuratiſſime ſcripſit. Nomen & originem derivat Servius à Gabiis, Latii urbe : ubi cum cives ſacris operarentur togati, ſubito ingruentibus hoſtibus, cum non eſſet ſpatium arma ſumendi, ſic ſuccinctis contractiſque togis ad pugnam exierunt. Hoc ritu Conſul bella indicebat, duces & imperatores ſpolia hoſtium cremabant, ſacra ſæpe bello faciebant, devovebant ſe, &c.

621. *Cardine verſo, &c.*] De *cardine* portarum, Æn. 1. 452. De *poſtibus*, Æn. 2. 442. De *Auſonia*, Italia, ſupra, v. 54.

627. *Arvina pingui, &c.*] Eſt ſevum, ſive pinguedo illa, quæ inter carnem & cutem animalium eſt. *Cos*, fœminini generis, lapis eſt quo cultri acuuntur.

Tela

630 Tela novant ; Atina potens , Tiburque ſuperbum ,
Ardea , Cruſtumerique , & turrigeræ Antemnæ .
Tegmina tuta cavant capitum, flectuntque ſalignas
Umbonum crates : alii thoracas ahenos ,
Aut leves ocreas lento ducunt argento .
635 Vomeris huc & falcis honos , huc omnis aratri
Ceſſit amor : recoquunt patrios fornacibus enſes:
Claſſica jamque ſonant : it bello teſſera ſignum.
Hic galeam tectis trepidus rapit : ille frementes
Ad juga cogit equos , clypeumque auroque trilicem
640 Loricam induitur , fidoque accingitur enſe.
Pandite nunc Helicona , Deæ, cantusque movete :
Qui bello exciti reges ; quæ quemque ſecutæ
Complerint campos acies ; quibus Itala jam tum
Floruerit terra alma viris, quibus arſerit armis.
Et meminiſtis enim , Divæ , & memorare poteſtis :
646 Ad nos vix tenuis famæ perlabitur aura .
Primus init bellum Tyrrhenis aſper ab oris
Contemptor Divum Mezentius , agminaque armat .
Filius huic juxta Lauſus : quo pulchrior alter
650 Non fuit , excepto Laurentis corpore Turni.
Lauſus equum domitor , debellatorque ferarum ,

recudunt tela: Atina potens, & Tibur excelsũ, & Ardea; & Cruſtumerium, & Antemne turritæ: cavant tutas galeas capitum, & texunt è ſalice crates clypeorum: alii excudũt loricas areas, vel politas ocreas argento flexili. Illuc abiit ſtudium vomeris & falcis, illuc omnis cura aratri: recoquunt patrios gladios in *fornacibus: & jam buccinæ ſonant: datur ſymbolum, ſignum belli. Hic feſtinus extrahit galeam è tecto: ille jungit ad currum equos frementes, inſtruiturque clypeo & lorica* cum *triplici licio auri, & armatur fideli gladio. Nunc o Muſæ, aperite Helicona, & ſuggerite* mihi *cantus* iſtos *: quinam reges excitati* fuerint *ad bellum; quinam exercitus ſecuti unumquemque operuerint campos; quibus hominibus abundaverit jam tunc tellus Italica nutrix* mea , *quibus bellis flagraverit. Nam* vos , *Divæ, meminiſtis, & poteſtis narrare* illa : *vix levis rumor famæ pervenit ad nos. Primus Mezentius contemptor Deorum aſper incipit bellum è Tyrrhena regione, & inſtruit exercitum. Lauſus filius huic prope* adeſt: *quo nemo alter fuit formoſior , excepto corpore Laurentis Turni. Lauſus ille, domitor equorum , & victor ferarum ,*

NOTÆ.

630. *Atina , &c.*] Urbs in ſeptentrionali regione Volſcorum, in Apennini jugo , nunc adhuc nomen retinens . *Tibur* , nunc *Tivoli* , in ſeptentrionali parte veteris Latii , prope cataractam Anienis fluvii è rupibus præcipitantis : *ſuperbum* dicitur ab Horatio , Od. l. 3. 4. 23. & *altum* à Martiali , Epig. lib. 7. 12. vel ob ſuperbiam , qua cum Romanis jam potentiſſimis auſi ſunt bellum gerere, anno U. C. circiter 400.

631. *Ardea , &c.*] *Ardea* , Rutulorum caput , ſupra , v. 410. *Cruſtumerium* vel *Cruſtumeria* , non longe ab urbe Roma : in illo Sabinæ regionis angulo, quem Anio in Tyberim procurrens efficit: nunc forte *Marcigliano vecchio*. *Antemnæ*, vel *Antemna*, nunc dirutum oppidum , ad confluentem Anienis in Tiberim ; ſed in Latio , non in Sabinis : ideo ſic dictum , quod *ante amnes* poſitum ſit .

633 *Umbonum crates* .] Scutorum fulcra è ſalice, quæ deinde corio veſtiebant . *Umbo* , media pars eſt ſcuti eminentior , Æn. 2. 546.

637. *Claſſica , &c.*] *Tubæ* ; ſic dictæ , quod iis multitudo *calaretur* , id eſt , *vocaretur* , ſive ad bellum , ſive ad concionem ; unde & *claſſes* dictæ ſunt , ſive exercitus , non tantum navales , ſed etiam terreſtres ; tum civium partes ad cenſum diſtributæ . *Tuba* autem proprie recta fuit , à *tubo* ſive canali dicta . *Cornu* , omnino flexum , à *boum* cornibus : ex quibus factum eſt , priusquam ære conflaretur , unde dicta eſt *buccina* . *Lituus* , paulum incurvus , figuræ inter tubam & cornu mediæ .

Teſſera .] Proprie figura eſt , ſex conſtans æquis lateribus , omni ex parte quadrata ; luſoriis talis , quales hodie habemus , non abſimilis : nomen à *τέσσαρα* , *quatuor* . Varios habuit uſus præcipue in bello : ubi ſignificabat ſignum illud , quod ab imperatoribus ad tribunos , à tribunis ad centuriones , & per eos ad alios deinde milites pertinebat : vel ut milites invicem ſe cognoſcerent , vel ut iis imperatorum mandata innoteſcerent . Aliquando inſcripta fuit , aliquando vocalis : ut frequenter ſub Cæſare *Venus genitrix* , ſub Mario *Lar Deus* , ſub Sylla *Apollo Delphicus* .

639. *Ad juga cogit equos* .] Tunc enim viri principes è curru pugnabant . De *lorica auro trilice* , Æn. 3. 467.

641. *Helicona , Deæ , &c.*] *Deæ* , Muſæ, Ecl. 3. 60. *Helicon*, mons Bœotiæ, Muſis ſacer, Parnaſſo vicinus .

647. *Tyrrhenis ab oris , &c.*] De Tyrrhena

Duce

Ducit Agyllina nequicquam ex urbe secutos
Mille viros: dignus patriis qui lætior esset
Imperiis, & cui pater haud Mezentius esset.
655 Post hos insignem palma per gramina currum
Victoresque ostentat equos satus Hercule pulchro
Pulcher Aventinus: clypeoque, insigne paternum,
Centum angues, cinctamque gerit serpentibus hydram:
Collis Aventini sylva quem Rhea sacerdos
660 Furtivum partu sub luminis edidit auras,
Mixta Deo mulier: postquam Laurentia victor
Geryone exstincto Tirynthius attigit arva,
Tyrrhenoque boves in flumine lavit Iberas.
Pila manu, sævosque gerunt in bella dolones:
665 Et tereti pugnant mucrone, veruque Sabello.

ducit mille viros frustra secutos ipsum *ex urbe Agyllina : dignus qui felicior esset paterno regno, & cui Mezentius non fuisset pater. Post hoc formosus Aventinus, genitus formoso Hercule, ostentat per campos currum illustrem victoria & equos victores : & prefert* in *scuto insigne patris* nempe *centum serpentes, & hydram circumdatam serpentibus. Rhea sacerdos, mulier conjuncta Deo, protulit illum in auras lucis furtim in sylva collis Aventini: Postquam Hercules victor ab occiso Geryone pervenit in regionem Laurentum, & lavit vaccas Hispanas in fluvio Tusco.* Milites ejus *praferunt manu ad pugnam pila & duros dolones; & certant acumine terit, & veru Sabello.*

NOTÆ.

reglone, sive *Tuscia & Etruria*, Æn. 2. 781. De *Mezentio*, Æn. 8. 481. De *Laurente Turno*, supra, v. 63.

652. *Agyllina nequicquam ex urbe, &c.*] *Agylla*, urbs Etruriæ, fere in confinio Latii, leuca paulo plus una distans à litore, à Pelasgis è Thessalia profectis condita & appellata : à Tyrrhenis vero è Lydia oriundis capta, & *Cære* dicta : nunc *Cerveteri* : regia Mezentii : unde expulsus à suis, cum reliquiis fidelium sibi subditorum Turno se conjunxerat. *Nequicquam* : cum & Mezentius & Lausus & Turnus hoc bello morituri essent.

657. *Insigne paternum, Centum angues, &c.*] Insigne ad memoriam paternæ victoriæ compositum : scilicet, debellatæ hydræ, in angues innumeros pullulantis, Æn. 8. 300.

659. *Collis Aventini, &c.*] Unus è collibus, quibus insidet Roma, nunc *monte di S. Sabina*. Ambiguum relinquit Virgilius, an colli nomen ab illo Herculis filio, an illi potius à colle nomen fuerit. Cum autem *Rheam sacerdotem* appellat, Herculi in sylvis furtivo amore conjunctam, alludit ad *Rheam Sylviam* Vestalem, quæ deinde circa eumdem locum, ex Marte Romulum concepit, Æn. 1. 278.

662. *Geryone exstincto Tirynthius, &c.*] *Geryon, Geryonis* : vel *Geryones, Geryone*; vel, *Geryoneus, Geryonei* : quia Græce dicitur, Γηρυὼν, Γηρυόνης, Γηρυονεύς. Rex fuit Hispaniæ; qui tria dicitur habuisse corpora, quod tribus etiam insulis Hispaniæ adjacentibus imperaret, Balearicæ majori, minori, & Ebusæ; vel quod tres essent fratres amore conjunctissimi, quibus devictis, Hercules eorum armenta diripuerit, & secum in Italiam advexerit. *Tirynthius*, nomen Herculis; *Tiryns*, urbs fuit Argis vicina, ubi nutritus est Hercules. De *Laurentibus arvis*, supra, v. 63.

663. *Tyrrheno in flumine, &c.*] *Tyberi*, qui Tyrrhenos seu Etruriam à Latio dividit : unde dicitur quoque Æn. 2. 781. *Lydius* à Tyrrheno Lydo, qui regnum ibi constituit. *Iberia*, nomen Hispaniæ, ab Ibero fluvio, qui nunc est *Ebre*.

664. *Pila .... dolones, &c.*] Milites Aventinæ regionis armat Poeta. I. *Pilis* : quæ propria deinde fuerunt tela Romanorum, hastilia manum implentia, septem circiter pedes longa, quorum tertia pars in ferreum mucronem hamatum abibat. II. *Dolonibus* : contis ingentibus ligneis; quibus vel præfixum erat ferrum ita breve, ut vix appareret; vel ferrum ipsum latebat intra lignum, indeque cum erat opus evibrabatur : ideo nomen habebat à *dolo*. III. *Verutis*, quæ vocat *veru Sabellum & teretem mucronem* : quæ in eo tantum videntur à pilis diversa fuisse, quod ferrum tenuius haberent, pila latius. Porro *veru Sabellum & teres mucro*, non sunt diversa; sed res eadem per disjunctionem expressa, ut Georg. 2. 192. *Pateris libamus & auro*.

665. *Sabello.*] Vel *Sabino*, vel *Samnitico*. Hoc enim nomen utrique genti commune fuisse ostendit Cluverius passim in antiqua Italia : quod utrique communis origo esset : nempe ab *Ausonibus*; qui deinde *Opici* sive *Osci*, tum *Sabelli*; deinde in plures divisi partes. *Samnites* ad ortum, *Sabini* ad occasum dicti sunt. Et situs quidem Sabinorum, qui Romæ & Aventino colli propiores fuerunt, probat hic *Sabellum* de *Sabinis* debere intelligi. Intelligit tamen Lipsius de *Samnitibus* : quia *Samnitum* nomen à telo deducit Festus, quod *σαύνιον* Græci dicunt, qua voce vertit semper Dionysius *verutum* Livii. Hæreo tamen in prima sententia.

Ipse

Ipſe pedes tegmen torquens immane leonis,
Terribili impexum ſeta, cum dentibus albis,
Indutus capiti: ſic regia tecta ſubibat
Horridus, Herculeoque humeros innexus amictu.
670 Tum gemini fratres Tiburtia mœnia linquunt,
Fratris Tiburti dictam cognomine gentem,
Catillusque, acerque Coras, Argiva juventus:
Et primam ante aciem denſa inter tela feruntur.
Ceu duo nubigenæ cum vertice montis ab alto
Deſcendunt Centauri, Omolen Othrynque nivalem
676 Linquentes curſu rapido: dat euntibus ingens
Sylva locum, & magno cedunt virgulta fragore.
Nec Prænestinæ fundator defuit urbis;
Vulcano genitum pecora inter agreſtia regem,
680 Inventumque focis, omnis quem credidit ætas,
Cæculus. Hunc legio late comitatur agreſtis:
Quinque altum Præneſte viri, quique arva Gabinæ

Ipſe pedes, quaſſans pellem ingentem leonis, impexam horribilibus pilis cum dentibus candidis, & cinctus ea circa *caput: ſic intrabat domum regiam terribilis, & opertus circa humeros indumento Herculeo. Poſtea duo fratres relinquunt muros Tiburtinos, populum appellatum nomine Tiburti fratris* eorum: nempe *Catillus, & generoſus Coras, juvenes Argivi: & inter media arma incedunt ante primum agmen. Quemadmodum duo Centauri nubium filii, cum deſcendunt è ſummo cacumine montis, deſerentes celeri curſu Omolen & Othryn nivoſum:* tum *ſylva præbet* illis *currentibus latum ſpatium, & arbuſcula cedunt magno fragore. Neque abſuit Cæculus, conditor urbis Prænestinæ: quem regem omnia ſæcula putaverunt natum Vulcano inter pecudes agreſtes, & repertum in ignibus. Multitudo ruſticana late cingit ipſum. & homines qui habitant Præneſte excelſum, & qui campos Gabinæ Junonis,*

NOTÆ.

669. *Herculeo amictu.*] Hercules enim indutus vulgo fuit pelle Nemeæi leonis, à ſe occiſi.

670. *Tiburtia, &*] De *Tibure* urbe, v. 630.

672. *Argiva juventus.*] *Coras, Tiburs, Tiburtus* vel *Tiburnus, & Catillus*, prima brevi apud Statium, longa apud Virgilium, ſeu *Catilus*, quo dactylo uſus eſt Horatius: filii fuere Amphiarai Argivi juxta multos: conditores Tiburis & aliarum in Italia urbium, quo venerunt poſt prodigialem ad Thebas necem patris, de qua Æn. 6. 445. Sextius apud Solinum hos tres Amphiarai nepotes facit, & Catilli filios. Cato ibidem, Catillum Tiburis conditorem, non Argivum, ſed Arcadem cenſet, claſſis Evandri præfectum.

674. *Nubigenæ . . . Centauri.*] Superiore parte humana, inferiore equina: Ixione & nube geniti, Theſſaliæ populi, Georg. 3. 38. Æn. 6. 286.

675. *Omolen, Othrynque.*] Montes Theſſaliæ. De *virgultis*, Georg. 2. 21.

678. *Prænestinæ, &c.*] *Præneſte*, antiqui Latii urbs ad orientem Romæ, nunc *Paleſtrina*. Hanc à Prænеſte Ulyſſis nepote conditam aliqui aiunt: Virgilius & alii quidam à Cæculo, quem è Digitiorum fratrum ſorore conceptum narrant, cum eam Vulcanus ſub ſcintillæ ſpecie vitiaſſet; & à matre abjectum juxta templum Jovis, ad ignem repertum eſſe, cum ei fumus oculos aliquantulum læſiſſet, unde Cæculus appellatus eſt. Hæc è Solino & Servio fabula concinnata. Suſpicor tamen hunc Cæculum non fundatorem proprie urbis Prænestinæ dici, ſed tantum inſtauratorem. Cauſam ſuſpicandi videbimus Æn. 8. 561. Hujus ampliſſima ditio hic deſcribitur, ab urbe Prænestina ad Circæum fere montem, longo circuitu Laurentes ac Rutulos amplexa. De *Vulcano*, ignis præſide, Georg. 1. 295. De *legione*, quæ hic improprie ſumitur pro quovis agmine, Georg. 2. 280.

682. *Gabinæ Junonis, &c.*] Enumerat populos ſub Cæculi ſignis militantes I. Igitur *Prænestinos*. II. *Gabios*, urbem ubi religioſe Juno colebatur, de qua Æn. 6. 773. III. *Anienem*, *Anio*, *Anien*, vel *Anienus*, fluvius eſt diſterminans vetus Latium à Sabinis, deinde Tyberim influens: hodie dicitur *Teverone*: habebatque fontes in finibus ſeptentrionalibus Hernicorum. IV. *Hernica ſaxa, &c. Hernici*, populi fuerunt novi Latii ad orientem inter Æquos, Marſos & Volſcos; Sabini fuiſſe generis vulgo putantur, ſiquidem ait Servius *herna* Sabinis dici *ſaxa*, unde genti nomen. Horum caput *Anagnia*. Horum fines ad meridiem fere attingit fons *Amaſeni* fluvii, nunc *Toppia*: qui inde per Pomptinas paludes, circa Circæum promontorium, in mare Tyrrhenum evolvitur.

Junonis,

Junonis, gelidumque Anienem, & roscida rivis
Hernica saxa colunt: quos, dives Anagnia, pascis;
685 Quos, Amasene pater. Non illis omnibus arma,
Nec clypei currusve sonant: pars maxima glandes
Liventis plumbi spargit, pars spicula gestat
Bina manu, fulvosque lupi de pelle galeros
Tegmen habet capiti: vestigia nuda sinistri
690 Instituere pedis, crudus tegit altera pero.
At Messapus equum domitor, Neptunia proles,
Quem neque fas igni cuiquam nec sternere ferro,
Jampridem resides populos desuetaque bello
Agmina in arma vocat subito, ferrumque retractat.
696 Hi Fescenninas acies, æquosque Faliscos,
Hi Soractis habent arces, Flaviniaque arva,
Et Cimini cum monte lacum, lucosque Capenos.
Ibant æquati numero, regemque canebant.
Ceu quondam nivei liquida inter nubila cycni
700 Cum sese è pastu referunt, & longa canoros
Dant per colla modos: sonat amnis, & Asia longe
Pulsa palus.

& frigidum Anienem, & rupes Hernicas irriguas rivis: quos alis, opulenta Anagnia, quos tu, *o pater Amasene. Arma non* sunt *illis omnibus, nec sonant* iis *scuta aut currus: maxima pars jacit glandes plumbi lividi: pars præfert manu duo spicula, & habet* ad *tegumentum capitis pileos fulvos de pelle lupi: relinquunt plantas sinistri pedis nudas, calceus crudi* corii *operit alteras. At Messapus, domitor equorum, soboles Neptuni, quem nemini licitum erat occidere, nec igne, nec ferro, repente concitat ad pugnas subditos dudum otiosos ac turmas desuetas bello, & resumit arma. Alii* regunt *turmas Fescenninas & justos Faliscos. Alii incolunt rupes Soractis, & campos Flavinios, & lacum Ciminum cum monte, & sylvas Capenas. Incedebant digesti ordine, & celebrabant regem* suum. *Quemadmodum aliquando candentes cycni in serenis nubibus, cum referunt se è pastu, & emittunt numerosam vocem per colla oblonga: tum resonat amnis & palus Asia procul repercussa.*

NOTÆ.

686. *Glandes Liventis plumbi, &c.*] Armat Poeta milites Cæculi. I. *Funda & glandibus plumbeis*. II. *Spiculis* duobus, id est, meo judicio, hastilibus minoribus ac tenuioribus, quorum crassities unius digiti, ferrum pedale, lignum tripedale: quæ inter arma velitum describit Lipsius. III. *Galeris* è lupina pelle, id est, pileis turbinatis & in acumen desinentibus. IV. *Perone*, hoc est, calceamento rustico è crudo corio, ad tutelam dextri pedis, cum sinister nudus esset: qui mos Ætolorum fuit: unde Macrobius Hernicos non è Sabinis, sed è Pelasgis oriundos putat, per quos hunc morem Ætolicum acceperint.

691. *Messapus, &c.*] Græcus ex Anthedonia, Bœotiæ regione, ubi Messapio monti nomen dedit: postmodum profectus in Italiam, occupavit extremam ejus peninsulam ad orientem, quæ Messapia ab eo, deinde Calabria vocata est. Dicitur *Neptunia proles*, ob navigandi peritiam; *equum domitor*, quia equus Neptuno sacer est, Georg. 1. 14. Huic tamen regnum Virgilius à Calabria longe diversum attribuit, nempe in orientali Etruriæ parte, ad septentrionem Romæ.

695. *Fescenninas acies, &c.*] Sub Messapo erant. I. *Fescennia*, sive *Fescennium*, oppidum Etruriæ, paulo infra confluentem Naris in Tyberim: unde orta est licentia nuptialium carminum, quæ *Fescennina* dicta sunt: nunc quibusdam dicitur *Galese*. II. *Falisci*: populi paulo infra Fescennium: quorum urbs *Falerii*, quæ *Faliscum* aliquando appellatur. *Æquos* dixit, quia legum duodecim tabularum aliqua supplementa Romani ab iis acceperant. Ita Servius. III. *Soracte*: mons in agro Falisco: nunc *monte di S. Silvestro*. Dixit *arces* pro *rupibus* illius montis: ut Georg. 4. 461. *Flerunt Rhodopeiæ arces*. IV. *Flavinia arva*: vel urbs, vel ager, prætterquam Virgilii & Silii versibus ignotus. V. *Ciminus*: mons & lacus cum *Ciminia* sylva, ad occidentem in Etruriam interior subit. Suspicatur Cluverius montem eum esse, qui modo nuncupatur *di Viterbo*; lacum, *di Ronciglione*. VI. *Capena*: urbs cum luco & templo Feroniæ, ad ripam Tyberis, inter agrum Faliscum & Veientem fuit: nunc *Canpina*. De *cycnorum* cantu, Ecl. 8. 55. De *Asia* palude in Lydia, Georg. 1. 383.

Nec

Nec quisquam æratas acies ex agmine tanto
Misceri putet, aeriam sed gurgite ab alto
705 Urgeri volucrum raucarum ad litora nubem.
Ecce, Sabinorum prisco de sanguine, magnum
Agmen agens Clausus; magnique ipse agminis instar:
Claudia nunc à quo diffunditur & tribus & gens
Per Latium, postquam in partem data Roma Sabinis:
Una ingens Amiterna cohors, priscique Quirites:
711 Ereti manus omnis, oliviferæque Mutuscæ:
Qui Nomentum urbem, qui rosea rura Velini;
Qui Tetricæ horrentes rupes, montemque Severum,
Casperiamque colunt, Forulosque & flumen Himellæ:
Qui Tiberim Fabarimque bibunt: quos frigida misit
716 Nursia, & Hortinæ classes, populique Latini:
Quosque secans infaustum interluit Allia nomen.

Nec ullus existimaret strui armatum exercitum ex tanta multitudine, sed aeriam nubem raucarum avium impelli ex alto mari ad litora. Ecce Clausus, ex antiquo sanguine Sabinorum, ducens magnam turbam, & ipse instar magnæ turbæ: is *à quo nunc & tribus & gens Claudia propagatur per Latium, ex quo* tempore *Roma ex parte concessa est Sabinis. Simul magna cohors Amiternæ, & antiqui Cures: omnis multitudo Ereti, & Mutuscæ oliviferæ: qui occupant urbem Nomentum, & Roseos campos Velini* lacus: *qui rupes horridas Tetricæ, & montem severum, & Casperiam, & Forulos, & fluvium Himellam: qui potant Fabarim & Tyberim: quos Nursia nivosa mittit, & classes Hortinæ, & gentes Latinæ, & quos Allia, nomen funestum, dividens influit.*

NOTÆ.

706. *Sabinorum, &c.*] *Sabini*, orti, juxta aliquos ex Lacedæmoniis: juxta diligentissimum scriptorem Cluverium; ex Opicis & Ausonibus indigenis Campaniæ habitatoribus: habuerunt Italiæ partem, quæ est ad septentrionem Latii: inter fluvios Narem, Tyberim, Anienem; & montem Apenninum: nunc regio retinet fere nomen, estque sub ditione Pontificia.

707. *Clausus.*] *Atta Clausus*, post exactos reges, cum tota familia & quinque millibus clientum & amicorum, è Sabinorum urbe Regillo, Romam transmigravit: utque ad formam Romanam nomen aptaret suum, Appius Claudius dici voluit. Ideo in patriciorum numerum admissus est: ager ei trans Anienem fluvium attributus: & cum Romulus populum Romanum in tres partes distribuisset, quas ideo dixerat *tribus*: nimirum *Tatiensem*, *Rammensem*, & *Lucerensem*; fuerunt à posteris aliæ complures additæ, inter quas *Claudia* tribus. At hic Clausus, de quo Virgilius, è majoribus illius Claudii fuisse fingitur. De voce *instar*, Æn. 6. 865. De *Latio*, supra v. 54.

709. *In partem data Roma Sabinis.*] Bis id contigit. Primo post prælia pro raptis Sabinis Romanos inter ac Sabinos diu commissa: quæ sic composita sunt; ut Romulus & Tatius communiter regnum administrarent, Sabini Romam commigrarent è Curibus suis; & Roma quidem Romuli servaret nomen, Romani vero Quirites à Curibus, Sabinorum urbe, dicerentur. Secundo id contigit in Clauso, qui, ut diximus, post expulsos reges, admissus est: & de hac secunda admissione Poetam puto explicandum.

710. *Amiterna cohors, &c.*] Loca enumerantur varia Sabinorum. I. *Amiternum*, urbs in latere orientali regionis illius & Appennini jugis, nunc excisa, prope oppidum *S. Vittorino*. II. *Prisci Quirites*. Non Romani, sed Curenses, ex urbe Curibus, unde Romani Quirites dicti sunt: in parte regionis plane opposita & occidentali; nunc *Vescovio di Sabina*. III. *Eretum*, vicus in angulo meridionali, fere ad confluentem Alliæ & Tyberis nunc *monte ritundo*. IV. *Nomentum*, Ereto vicinum ad orientem: nunc *Lamentano*. V. *Mutusca*, aliter *Trebula*, vicus in septentrionali parte ultra paludem Reatinam, nunc *monte Leone*. VI. *Rosea rura Velini*, pars agri Reatini, sic à Plinio, Varrone, Festo appellata, à *rore*, qui fertilissimum tractum illum efficit: circa *Velinum* fluvium, nunc *Velino*; & *Velinum* lacum, nunc *lago di pie di Luco*. VII. *Tetrica* & *Severus*, montes incerti situs: à Blondo circa fontem Fabaris fluvii collocantur, in parte occidentali; hic *monte Negro*, ille *monte di S. Giovanni*: à Cluverio, in angulo septentrionali circa Nursiam urbem, ubi *la grotta di Sybilla*. VIII. *Casperia*, paulo supra Cures, oppidum, nunc *Aspra*. IX. *Foruli*. vicus in rupe circa Amiternum, excisus. X. *Himella* fluvius, prope Casperiam nascens, in Tyberim infra Cures delabitur, nunc *Aia*. XI. De *Tibri*, Æn. 8. 330. XII. *Fabaris*, vel *Farfarus*, in

Quam

Quam multi Libyco volvuntur marmore fluctus,
Sævus ubi Orion hybernis conditur undis:
720 Vel quam Sole novo densæ torrentur aristæ,
Aut Hermi campo, aut Lyciæ flaventibus arvis.
Scuta sonant, pulsuque pedum tremit excita tellus.
Hunc Agamemnonius Trojani nominis hostis
Curru jungit Halesus equos, Turnoque feroces
725 Mille rapit populos: vertunt felicia Baccho
Massica qui rastris: & quos de collibus altis
Aurunci misere patres: Sidicinaque juxta
Æquora: quique Cales linquunt: amnisq; vadosi
Accola Vulturni; pariterque Saticulus asper,
730 Oscorumque manus. Teretes sunt aclides illis
Tela, sed hæc lento mos est aptare flagello:
Lævas cetra tegit: falcati cominus enses.

Tam multi: *quàm multi fluctus agitantur* in *mari Africano, quando asper Orion occidit in aquas hybernas*: *vel quam densa arista coquuntur Sole novo, aut* in *agris Hermi, aut* in *arvis flaventibus Lyciæ. Clypei resonant, & terra tremit commota pulsu pedum. Hinc Halesus Agamemnonius, hostis Trojanæ gentis, alligat equos currui & adducit Turno mille bellicosos populos. Adsunt, qui findunt rastris Massicum fœcundum vino*: *& quos Aurunci patres miserunt è montibus excelsis*: *&* qui sunt *prope mare Sidicinum*: *& qui proficiscuntur Calibus & accola Vulturni fluminis vadosi*: *& similiter durus Saticulus, & agmen Oscorum. Arma sunt illis aclides teretes, sed mos est eas alligare loro flexili*: *cetra protegit sinistras manus*: *curvi gladii* sunt illis ad pugnandum *cominus*.

NOTÆ.

orientalem Tyberis ripam influens, nunc *Farfa*. XIII. *Nursia*, ultima Sabinarum urbium ad septentrionem, inter Apennini pruinas, quare *frigida* appellatur; nunc *Norcia*. XIV. *Hortanum*, vel *Horta*, urbs apud confluentes Naris ac Tyberis, in Etruria quidem, sed Sabinis contermina, nunc *Orta*. *Classes*, exercitum terrestrem interpretor, non navalem, ut diximus supra, v. 617. XV. *Latini*, qui Sabinis contermini sunt ad meridiem, supra v. 54. XVI. *Allia*, fluvius in orientalem Tyberis ripam irrumpens, paulo infra Eretum; ubi Romani à Gallis Senonensibus graviter deinde cæsi sunt, nunc *rio di Mosso*.

718. *Libyco . . . marmore, &c.*] Æn. 1. 161. *Orion*, astrum formidabile, non tantum ortu, ut diximus Æn. 1. 539. sed etiam occasu hyberno. De *Orione*; Æn 3. 517.

720. *Quam Sole novo, &c.*] Multi codices scribunt *quum*; ubi suspicor legendum *quàm*; *quàm densa*: ut sit sanior sensus hujus secundæ comparationis. Per *Solem novum*, non *ver*; sed æstatem primam intelligit, qua maturescunt aristæ. *Hermus*, Lydiæ fluvius, regionis feracissimæ, Georg. 2. 137. *Lycia*, ferax item frumenti, meridionalis Asiæ minoris regio, Æn. 4. 143.

723. *Agamemnonius, &c.*] *Agamemnonis* filius aliquis nothus: qui horrore paternæ cædis, de qua Æn. 3. 54. in Italiam fugiens dicitur ab Ovidio & Solino Faliscorum urbem condidisse. Quibus tamen non assentitur Virgilius, qui longe alia in parte regnum ejus constituit, nempe circa Campaniam, quæ est ad orientem Latii, habetque ad orientem Picentinos & Hirpinos, ad septentrionem Samnium, ad meridiem mare.

726. *Massica qui, &c.*] Campaniæ gentes & loca præcipua. I. *Massicus mons*, ad mare, in confinio novi Latii, ad occidentem agri Falerni, tractus totus vino percelebris: nunc *monte di Dragone*. De *Baccho*, Ecl. 5. 69. De *rastris*, Georg. 1. 160. II. *Aurunci*, reliquiæ Opicorum sive Ausonum in Italia, qui inter Campaniam & Volscos consederunt, supra v. 54. III. *Sidicini*, pars eorundem Opicorum alia, quæ in mediterraneis Auruncorum finibus consedit, circa Teanum urbem, & juxta Virgilium etiam ad litus aliquantum pertinuit. IV. *Cales* plurali numero, oppidum supra Massicum montem Campaniæ: nunc *Calvio*. V. *Vulturnus*, etiamnum retinens nomen, fluvius Campaniæ ipsam à Samnio magna parte discriminans, ad meridiem agri Falerni in mare influens. VI. *Saticula*, vel *Satricula*, urbs ad orientem Vulturni & Capuæ, nunc *Caserta*. VII. *Osci*: nomen diminutum ab *Opicis*, gente Ausonia, & hujus regionis indigena.

730. *Teretes aclides, &c.*] Arma Campanorum. I. *Aclides teretes*: id est, vel exigua missilia, quod censent aliqui, quia plures ab eodem gestantur apud Valerium: vel clavæ breves, eminentibus hinc inde acuminibus asperæ, loro sive flagello alligatæ, ut post impactum vulnus revocari possent. Nomen: vel quasi ἀκίδες, ab ἀκίς, *acumen*; vel quasi ἀγκυλίδες, ab ἀγκύλη, quæ jaculi species fuit ejusmodi loro alligati. II. *Cetra*, scutum loreum, Afris Hispanisque fa-

Nec

Nec tu carminibus nostris indictus abibis,
Oebale: quem generasse Telon Sebethide Nympha
735 Fertur, Teleboum Capreas cum regna teneret
Iam senior: patriis sed non & filius arvis
Contentus, late jam tum ditione premebat
Sarrastes populos, & quæ rigat æquora Sarnus;
Quique Rufas, Batulumque tenent atque arva Celennæ;
740 Et quos maliferæ despectant mœnia Abellæ:
Teutonico ritu soliti torquere cateias,
Tegmina queis capitum raptus de subere cortex,
Æratæque micant peltæ, micat æreus ensis.
Et te montosæ misere in prælia Nursæ,
745 Ufens, insignem fama & felicibus armis:
Horrida præcipue cui gens, assuetaque multo
Venatu nemorum, duris Æquicola glebis:
Armati terram exercent, semperque recentes
Convectare juvat prædas, & vivere rapto.

Neque tu omitteris non memoratus versibus nostris, o Oebale: quem Telon dicitur genuisse è Nympha Sebethide, cum jam senex obtineret Capreas, regnum Teleboarum: at vero filius non contentus paterna regione, jam tum late occupabat imperio gentes Sarrastes, & campos quos Sarnus perluit; & qui habitant Rufas & Batulum, & agros Celennæ; & quos muri Abellæ fructifera despiciunt: solent vibrare catejas more Teutonico: quibus cortices detracti è subere sunt *galeæ capitum*, *&* quibus *splendent æreæ peltæ; splendent gladii ærei. Te quoque, o Ufens, montuosa Nursa miserunt ad bellum, illustrem fama & pugnis felicibus*: te, inquam, *cui præsertim* paret *Æquicola, natio aspera, & assueta frequenti venatione sylvarum* in *dura terra*: hi *armati colunt terram, & semper placet* eis *congerere novas prædas, ac vivere latrociniis.*

NOTÆ

miliare: vocem putat Maurorum Vossius. III. *Ensis*, in falcis modum curvatus: *harpen* appellat Ovidius, tribuitque Perseo, ab ἅρπη, *falx*.

734. *Sebethide Nympha.*] Filia *Sebethi*, ad Neapolim fluvii, *fiume della Maddalena*.

735. *Teleboum Capreas, &c.*] *Capreæ*, plurali numero, insula est contra Surrentinum promontorium, deliciæ olim Tiberii Cæsaris, nunc *Capri*: quam tenuerunt Teleboæ, ex Acarnania, Epiri regione, profecti.

738. *Sarrastes, &c.*] Parebant Oebalo populi circa Surrentinum promontorium: nempe Campani orientales, Hirpini, & Picentini. *Sarnus* fluvius loca tractus illius alluit: nunc *Sarno*: fluens per Campaniam, ex Hirpinorum finibus, in illud sinus Neapolitani latus, quod Surrentino promontorio terminatur. Hujus accolas vocat *Sarrastes*. II. *Rufa*, vel *Rufræ*, vel *Rufrium*, nunc *Ruvo*: urbs ad orientem remotior, in extremis Hirpinis Lucaniam versus. III. *Batulum & Celenna*: urbes ignotis situs. *Abella* non *Bella*, ut male habent quidam codices: nunc *Avella*: urbs ad septentrionem Sarni: in angulo Campaniæ Samnitibus & Hirpinis confini: excelso situ, quare *despectare* subjectos populos videtur: ferax nucum, quæ inde *avellanæ* dictæ sunt, quas non *mala* quidem, sed *poma* appellat Plinius l. 15. 22.

741. *Teutonico, &c.*] Arma populorum illorum. I. *Cateja*, quæ ab Aventino tormenti genus fuisse dicitur, unde torquebantur saxa: melius ab Isidoro, telum quod propter gravitatem non longe evolabat, sed vi maxima perfringebat. Hæc Gallorum erat propria, *Teutonumque*: qui Germaniæ erant populi, circa Cimbricam Chersonesum, ubi nunc *Dania*. II. *Galea* è cortice suberis, qui levissimus & spississimus est, *liege*. III. *Pelta ærata*, quæ breve scutum fuit, in modum Lunæ mediæ, vel hederacei folii: eaque, vel tota ærea; vel ærea lamina protecta. IV. *Ensis æreus*.

744. *Et te montosæ, &c.*] *Æqui*, vel *Æquicoli*, seu *Æquiculi*, quam hic *Æquicolam gentem* appellat Virgilius: fuere ad orientem superioris partis antiqui Latii: à fontibus Anienis, fere ad usque Tibur: nunc pars est Campaniæ Romanæ: ibi urbs olim fuit *Nursa*, jam ignoti situs. De *venatu* pro *venatui*, Ecl. 5. 29.

750. *Marrubia, &c*] *Marsi*: ad orientem ac septentrionem Æquorum, inter continua Apennini juga: gens orta, vel juxta Plinium, Gellium, Solinum, è Circes filio; à quo vim adversus venena & serpentes dicitur accepisse: vel è Sabinis, quod propter linguæ communionem Cluverio magis placet: vel, juxta alios, à Marsia rege Lydorum. Loca Marsorum præcipua fuerunt. I. *Archippe*, urbs olim, quæ hiatu terræ hausta & in Fucinum lacum dissoluta est: quo ex nomine Virgilius Archippi regis nomen finxit. II. *Marrubium* vel *Maruvium*, regionis caput: in ejus meridianis finibus, infra lacum Fucinum, juxta fontes Liris fluvii: ea nunc *Morrea* dicitur. III. *Lucus* sive *nemus Ang-*

Quin

750 Quin & Marrubia venit de gente ſacerdos,
Fronde ſuper galeam & felici comptus oliva,
Archippi regis miſſu, fortiſſimus Umbro:
Vipereo generi & graviter ſpirantibus hydris
Spargere qui ſomnos cantuque manuque ſolebat,
755 Mulcebatque iras, & morſus arte levabat.
Sed non Dardaniæ medicari cuſpidis ictum
Evaluit: neque eum juvere in vulnera cantus
Somniferi, & Marſis quæſitæ in montibus herbæ:
Te nemus Angitiæ, vitrea te Fucinus unda,
760 Te liquidi flevere lacus.
Ibat & Hippolyti proles pulcherrima bello,
Virbius: inſignem quem mater Aricia miſit,
Eductum Egeriæ lucis humentia circum
Litora, pinguis ubi & placabilis ara Dianæ.
765 Namque ferunt fama Hippolytum, poſtquam arte novercæ
Occiderit, patriaſque explerit ſanguine pœnas,
Turbatis diſtractus equis, ad ſidera rurſus
Ætherea & ſuperas cœli veniſſe ſub auras.

Præterea venit quoque Umbro generoſiſſimus, miſſu regis Archippi, ſacerdos ex Marrubia natione, ornatus ſuper caſſidem foliis oleæ felicis: qui ſolebat cantu & tactu infundere ſoporem generi viperarum, & hydris noxie halantibus; & mitigabat furorem earum *& ſanabat arte morſus. Sed non potuit ſanare vulnus Trojani teli: neque carmina ſoporifera, & gramina collecta in Marſis montibus, profuerunt ei contra plagas. Te ſylva Angitiæ, te Fucinus aquis pellucidis, te puri lacus luxerunt. Veniebat quoque Virbius, ſoboles Hippolyti clariſſima bello: quem mater Aricia miſit illuſtrem, educatum* in *ſylvis Egeriæ, juxta litus humidum, ubi* eſt *ara Dianæ pinguis & placida. Quippe fama narrant Hippolytum, poſtquam obiiſſet fraude novercæ, & ſolviſſet ſanguine pœnas patri, diſcerptus* ab *equis efferatis, iterum veniſſe ſub aſtra cœleſtia, & ſub aerem ſuperiorem cœli;*

N O T Æ.

tia: quæ fuit juxta Solinum ſoror Circes, venitque cum ea in Italiam, & vicina Fucino lacui occupavit. Lucus hic ad occidentem lacus ſitus fuit: hodie oppidum *Luco*. IV. *Fucinus*, lacus fere in media regione, propius tamen ad meridiem deſcendens: nunc *lago Fucino*; vel à vicino oppido, *lago di Celano*. De *Hydris*, ſupra, v. 447. De *Dardania*, Trojana, Æn. 1. 239.

761. *Hippolyti proles, &c.*] *Hippolytus*, Theſei Athenarum regis filius, à noverca Phædra fruſtra interpellatus de ſtupro, ideoque ab eadem de vi in ſe parata falſo delatus ad patrem: cum ad litus maris currum ageret, devotus à patre, equis ſubito marini monſtri incurſu efferatis raptatus ac diſcerptus eſt. Diana ejus cultu & caſtitate commota, per Æſculapium, Phœbi & Coronidis filium, revocavit eum in vitam, commendavitque ipſum Egeriæ Nymphæ Aricini nemoris: ubi inter minores Divos cultus fuit, appellatuſque Virbius, quod inter *viros bis* fuerat. Fingitur à Virgilio filium habuiſſe ſibi cognominem, qui Turni auxilio venerit.

762. *Mater Aricia.*] Vel eſt *Aricia*, urbs antiqua Latii, tribus circiter leucis Laurento diſſita ad ſeptentrionem; nunc *la Riccia*: quæ *mater* dicitur, quomodo Italia, Georg. 2. 173. *magna parens frugum, Magna virum*. Vel *Aricia* quædam Nympha, quam videtur fingere Virgilius amatam ab Hippolyto Virbio, matremque ſecundi hujus Virbii: quæ Ariciæ urbi nomen dederit; ut Virbius vicino Ariciæ colli, cujus Perſius & Cornutus meminerunt.

763. *Egeriæ lucis, &c.*] Circa Ariciam nemus ingens fuit, dicatum Dianæ, vel Egeriæ: ubi nunc oppidum *Nemo*: item templum Dianæ Scythicæ vel Tauricæ; & lacus Dianæ Aricinæ, nunc *lago di Nemo*. Lacus multis impletur fontibus, quorum præcipuus fons *Egeria* dictus eſt. Hanc Nympham Numa Pompilius, Romanorum rex ſecundus, ſibi eſſe conjugem fingebat: ab eaque legum inſtituta ſe accipere. Eandem fingit Ovidius, ex morte Numæ nimium dolentem, Dianæ miſeratione in fontem illum converſam fuiſſe.

Humentia circum litora.] Ita è Romano codice, apud Pierium, emendandum diſcimus: cum vulgata lectio, *Hymettia*, careat ſenſu. Nam *Hymettus*, mons apibus & melle celebris, in Attica eſt, & primam habet ſyllabam brevem; neque ullum in eo Italiæ tractu nominis hujus veſtigium eſſe, Giſanius, Pimpontius, Naſcimbænius ſentiunt.

764. *Placabilis ara Dianæ.*] In Taurica Cherſoneſo colebatur Diana ſanguine exterorum homi-

Pro-

Pæoniis revocatum herbis , & amore Dianæ .
770 Tum pater omnipotens , aliquem indignatus ab umbris
Mortalem infernis ad lumina ſurgere vitæ ,
Ipſe repertorem medicinæ talis & artis
Fulmine Phœbigenam Stygias detruſit ad undas :
At Trivia Hippolytum ſecretis alma recondit
775 Sedibus , & Nymphæ Egeriæ nemorique relegat :
Solus ubi in ſylvis Italis ignobilis ævum
Exigeret , verſoque ubi nomine Virbius eſſet .
Unde etiam Triviæ templo lucisque ſacratis
Cornipedes arceantur equi , quod litore currum
780 Et juvenem monſtris pavidi effudere marinis .
Filius ardentes haud ſecius æquore campi
Exercebat equos , curruque in bella ruebat .
Ipſe inter primos præſtanti corpore Turnus
Vertitur , arma tenens , & toto vertice ſupra eſt .
785 Cui triplici crinita juba galea alta Chimæram
Suſtinet , Ætnæos efflantem faucibus ignes :

reſuſcitatum herbis medicinalibus & amore Dianæ . Tunc pater omnipotens , ægre ferens ullum hominem emergere ex infernis tenebris ad lucem vitæ , ipſe demiſit fulmine ad aquas infernas filium Apollinis , inventorem talis medicinæ & artis . Sed alma Diana abſcondit Hippolytum arcanis locis , & dimiſit ad *Egeriam Nympham &* ad *ſylvam: ut illic ſolus in ſylvis Italicis incognitus duceret vitam , & illic diceretur Virbius , mutato nomine . Unde etiam equi corneis ungulis expelluntur à templo & ſylvis dicatis Dianæ: quia territi monſtris marinis abjecerunt in litore currum & juvenem . Filius* ejus Virbii *nihilominus implebat ardentes equos in planitie campi , & curru ibat ad bella . Ipſe Turnus egregio corpore incedit inter primos , geſtans arma , & ſupereminet toto capite . Huic caſſis excelsa , criſtata tribus jubis , ſuſtinet Chimæram , emittentem gutture flammas Ætnæas .*

N O T Æ.

num quotquot illuc appellebant . Diana Iphigeniam Agamemnonis filiam , è ſacrificio ſubductam , & illuc ex Aulide translatam ſibi in ſacerdotem conſecraverat , Æn. 2. 116. Oreſtes Agamemnonis filius, ad ulciſcendam necem patris , matrem Clytæmneſtram interfecerat , Æn. 3. 331. Ideo Furiis agitatus , inter cætera piacula , juſſus dicitur in Tauricam abire Cherſoneſum , indeque Dianæ ſimulacrum eripere . Eò igitur cum amico Pylade profectus , juſſu regis Thoantis tantum non immolatus eſt : ſed agnitus à ſorore clam cum ea Dianæ ſimulacrum abduxit : & , ut eſt magna fabularum varietas , Mycenas illud tranſtulit , juxta Hyginum : Athenas , juxta Euripidem ; juxta Latinos plerosque Græcorum æmulos , Ariciam . Suſpicatur Cluverius hanc religionem ab Italis per Pelaſgos & Arcadas eſſe acceptam . Conſtat vero victimas humanas his omnibus locis eſſe mactatas ad memoriam Taurici ſacrificii , non tanta tamen apud Aricinos immanitate . Neque enim illic omnes exteri immolabantur : ſed ſervus aliquis fugitivus , in illo nemore tamdiu ſacerdotio fungebatur ſub *regis nemorenſis* nomine : donec ab alio fugitivo provocatus ad certamen , ab eo occideretur . Unde *placabilis* ara dicitur à Virgilio ; & à Valerio Argonaut. 2. 340. *ſoli non mitis Aricia regi* . Perſtabat adhuc illa religio Caligulæ tempore , cujus in vita Suetonius c. 35. *Nemorenſi regi , quod multos jam annos potiretur ſacerdotio , validiorem adverſarium ſubornavit .*

769. *Pæoniis herbis , &c.*] Herbis medicis : *Pæon* enim , etſi certum medici nomen inducitur ab Homero , Iliad. 5. 899. & alibi : videtur tamen commune medicorum rerumque medicarum fuiſſe nomen , ab Apolline medicorum Deo deductum , qui *Pæan* ipſe dictus eſt , qua de cauſa , diximus , Æn. 6. 657.

773. *Phœbigenam , &c.*] *Æſculapium* , Phœbo & Coronide genitum , Phlegyæ Lapitharum regis filia , Æn. 6. 618. Hic Æſculapius , cum arte medendi inſignis , non unum Hippolytum , ſed alios complures ad vitam revocaſſet : fulmine adactus eſt ad inferos à Jove : Apollo Cyclopas , fabricatores fulminis , ſagittis confixit : Jupiter Apollinem ob eam cædem cœlo expulit , coegitque mortali regi ſervire , Georg. 3. 2. De *Styge* , Æn. 6. 323. De *Trivia* , Diana , quæ colebatur in triviis , Æn. 4. 511.

781. *Haud ſecius , &c.*] Nihilominus , non ſegnius : etſi pater Hippolytus ab equis laceratus fuiſſet , ſupra , v. 761. De voce *ſecius* , Georg. 2. 277. De *Chimæra* , Æn. 6. 288. De *Ætnæis ignibus* , qui pro quibuslibet hic ſumuntur , Æn. 3. 578. De *jubis equinis* in apice galeæ , Æn. 3. 468.

Tam magis illa fremens, & tristibus effera flammis,
Quam magis effuso crudescunt sanguine pugnæ.
At levem clypeum sublatis cornibus Io
790 Auro insignibat, jam setis obsita, jam bos,
(Argumentum ingens) & custos virginis Argus,
Cœlataque amnem fundens pater Inachus urna.
Insequitur nimbus peditum, clypeataque totis
Agmina densantur campis, Argivaque pubes,
795 Auruncæque manus, Rutuli, veteresque Sicani,
Et Sacranæ acies, & picti scuta Labici:
Qui saltus, Tiberine, tuos, sacrumque Numici
Litus arant, Rutulosque exercent vomere colles,
Circæumque jugum: queis Juppiter Anxurus arvis
800 Præsidet, & viridi gaudens Feronia luco:
Qua Saturæ jacet atra palus, gelidusque per imas
Quærit iter valles atque in mare conditur Ufens.

tanto magis illa fremens & minax diris flammis, quanto magis sæviunt prælia fuso sanguine. At Io, ex auro, cornibus erectis, jam operta pilis, jam bos, ornabat politum clypeum Turni (*argumentum illustre*) *& Argus custos puellæ, & Inachus* ejus *pater emittens fluvium* ex *urna cœlata. Nubes peditum sequitur* Turnum, *& agmina scutata congregantur totis campis, & juventus Græca, & turma Aurunca, & Rutuli, & antiqui Sicani, & agmina Sacrana, & Labicani picti* secundum *clypeos: qui colunt tuas sylvas, o Tybri, & sacram ripam Numici; & scindunt vomere collos Rutulos, & montem Circæum: quibus agris imperat Jupiter Anxurus, & Feronia gaudens sylva virente: qua porrigitur nigra palus Pomptina, &* qua *frigidus Ufens pandit* sibi *viam per profundas valles & mergitur in mare.*

NOTÆ.

789. *Io, &c.*] Inachus Argivorum rex, fluvio ibidem nomen dedit: unde pro fluvio ipse sumitur à poetis. Hujus fluvii filia *Io* cum amaretur à Jove; ab eodem, ne à Junone agnosceretur, in juvencam est conversa. Juno juvencam à Jove petit, acceptamque dedit custodiendam pastori, cui centum erant oculi, nomen Argus. Is à Mercurio sopitus fistulæ cantu, & obtruncatus est. Juno pastoris oculos pavoni imposuit suo, juvencam furore perculit: quæ in Ægyptum usque fugiens, ibi tandem à Jove pristinæ reddita est formæ; nupsitque Osiridi regi, & ab Ægyptiis sub Isidis nomine culta est. Hanc fabulam imposuit Turnus clypeo, quia originem ab Inacho ducere gloriabatur, supra, v. 372.

794. *Argivaque pubes, &c.*] Populos enumerat qui ducem Turnum sequebantur, non quod omnes ei subditi, sed quod ei milites mitterent suos. I. *Argivi*: haud dubie ipsi *Ardeæ* incolæ ex Danae Argiva orti, v. 372. unde *Acrisionei* vocati sunt, v. 410. II. *Aurunci*: reliquiæ Ausonum, inter Volscos & Campanos considentes, v. 54. Hos tamen aliis etiam locis sparsos fuisse videbitur, Æn. 11. 316. III. *Rutuli*: populi Latinis consanguinitate quidem & connubiii ac vicinitate conjuncti; sed Turno tamen, non Latino subditi: quorum præcipua sedes; ab oriente, Antio Volscorum oppido maritimo; ab occidente, Numicio amne; à meridie, Lanuvio Latinorum urbe, continebatur. IV. *Sicani*: vel fuerunt certæ cujusdam urbs in Latio populi, siquidem eos Plinius l. 3. 5. numerat inter quinquaginta tres Latii populos qui suo tempore sine vestigiis interierant. Vel reliquiæ Siculorum, quos omnino primos Italiæ incolas contendit fuisse Cluverius ex Dionysio: qui deinde ab Aboriginibus & Pelasgis è Græcia profectis pulsi, in *Sicaniam* insulam fugerunt, eamque suo ducisque sui nomine *Siciliam* appellaverunt: unde Siculi, quotquot erant in Italia superstites, ex sociorum suorum victoria, Sicani etiam sunt dicti. V. *Sacrani*: quorum originem Cluverius, ex Festo, Servio, ac Dionysio ita concinnat; ut velit partem fuisse Pelasgorum & Aboriginum, qui post pulsos à se Siculos vicissim à Sabinis ex meridie ingruentibus pulsi sint Reate oppido, ultra Anienem fluvium, & sedes circa locum, ubi nunc est Roma, quæsiverint; unde, quia Reate *sacra* Cybeles magno erant in honore, *Sacrani* appellati sint. VI. *Labici*, *Labicani* vel *Lavicani*: quorum urbs *Labicum*, nunc *Zagarnolo*, in septentrionali veteris Latii parte supra Tusculum. VII. *Accolæ Tyberis*, de quo Æn. 8. 330. De *saltibus*, pro sylvis, Ecl. 6. 55. VIII. *Accolæ Numicii*, fluvii, de quo supra, v. 150. IX. *Circæi*, incolæ Circæi montis & promontorii, quo Latium vetus ad orientem terminatur: mons hodie *Circello*, Æn. 3. 386. X. *Anxur*, neutro masculinoque genere: ubi Jupiter ab urbe dictus *Anxur* aut *Anxurus*, singulari cultu colebatur: non puer & imberbis, ut somniant post Servium Grammatici; sed promissa barba, ut constat ex nummo apud Constant. Landum cum inscript. JOVIS AXUR. Nugantur iidem Grammatici, cum nomen illud Græcum volunt, quasi ἀνευ ξυρο, *sine novacula*: ait enim Plinius, l. 3. 5. nomen esse à Volsca lingua repetitum. Urbs postea à Græcis propter situs asperitatem, dicta est τραχῖνη *Trachine*, à τραχὺς, *asper*: indeque *Tarracina*, vel *Tarracina*, nunc *Terracine*, ad orientem Circæi montis, apud Volscos. XI *Feronia* lucus cum fonte ac templo, fuit inter Circæos & Terracinam. Quænam autem hæc fuerit Dea, ambigitur. Aiunt plerique Junonem esse: Alter tamen vi-

Hos

Hos super advenit Volsca de gente Camilla,
Agmen agens equitum & florentes ære catervas,
805 Bellatrix: non illa colo calathisve Minervæ
Fœmineas assueta manus; sed prælia virgo
Dura pati, cursuque pedum prævertere ventos.
Illa vel intactæ segetis per summa volaret
809 Gramina: nec teneras cursu læsisset aristas:
Vel mare per medium, fluctu suspensa tumenti,
Ferret iter; celeres nec tingeret æquore plantas.
Illam omnis tectis agrisque effusa juventus
Turbaque miratur matrum, & prospectat euntem
Attonitis inhians animis, ut regius ostro
815 Velet honos leves humeros; ut fibula crinem
Auro internectat; Lyciam ut gerat ipsa pharetram;
Et pastoralem præfixa cuspide myrtum.

Præter illos Camilla venit è natione Volsca, ducens turmam equitum & catervas fulgentes æreis armis, *bellicosa* puella: *non illa* quidem *puella assueta* secundum *fœmineas manus colo & calathis Minervæ; sed* assueta *tolerare difficiles pugnas, & præcurrere ventos cursu pedum. Illa vel volasset per summas herbas segetis non tangendo, nec fregisset currendo teneros calamos vel habuisset iter per medium mare sustentata undis tumidis, nec madefecisset aquis teneros pedes. Omnis juventus egressa domibus & agris, & turba matrum admiratur illam & aspicit incedentem: attendens stupentibus animis; quomodo regalis ornatus tegat purpura nitidos humeros; quomodo fibula colligat crinem auro, quomodo ipsa ferat Lyciam pharetram, & myrtum pastoralem armatam cuspide.*

NOTÆ.

detur, cum Feroniam Virgilius, Herili, Prænestini regis, matrem faciat, Æn. 8. 564. quod in Junonem cadere non potest; quæ nullos nisi ex Jove liberos suscepit. Narrat Dionysius, Lacedæmoniorum numen fuisse: qui illuc appulsi Lycurgi temporibus, *Feroniæ* Deæ locum dicaverint, quod eos feliciter mari *ferri* contingerat. Innuit tamen idem l. 3. Latinorum & Sabinorum numen esse, quod Græci sua lingua vertunt, Ἀνθηφόρον, *Floriferam*, alii Φιλοστέφανον, *amantem coronarum*; alii aliter: quæ omnia Deam florum aut hortorum fuisse significant. XII. *Saturæ Palus*: quæ & *Pometina*, inde & *Pomptina* & *Pontina* dicta est, maritimam fere omnem Volscorum regionem prætexens, longitudine leucarum circiter duodecim à loco quem vocabant olim *tres tabernas*; nunc *Cisterna*, ad usque *Terracinam*: quæ pars ejus extrema ad orientem, eadem latissima erat: duobus fluviis ibi restagnantibus, *Amaseno* nunc *Toppia*, & *Ufente* nunc *Aufente*, à quo palus ipsa etiamnum appellatur *l' Aufente palude*. Unde porro *Pomptina* dicta sit, patet: nempe ab urbe Volscorum *Suessa Pometica*, mediterranea illa quidem sed cujus ager ad mare pertinens abibat in has paludes. Unde autem *Satura* nomen acceperit, non ita liquet. Ego sic statuo: Virgilium voluisse utrumque Pomptinæ paludis terminum hic significare: ab oriente quidem *Ufentem* fluvium: ab occidente vero fluvium *Asturam*, ejusdem nunc nominis. Quippe hunc *Asturam*, Strabo Στόραν, Festus *Sturam*, vetus codex apud Sigonium in librum octavum Livii, *Saturam* vocat. Hoc autem fluvio definitam ab occidente fuisse paludem, nec ipse negabit Cluverius: siquidem initium paludis petit à *tribus tabernis*, & agro *Suessæ Pometiæ*: quæ urbs utraque ad *Asturam* fluvium sita erat. Hujus paludis spatio tres & viginti urbes olim fuisse tradit Plinius: per mediam Appius aggere viam stravit, suo appellatam nomine: siccare conati sunt variis temporibus Cornelius Cethegus, Augustus, & Theodoricus.

803. *Volsca de gente Camilla.*] *Volsci*, gens bellicosa, Rutulos & Latinos, ab occidente; Auruncos, & Campanos ab oriente; Hernicos & Æquos à septentrione attingens; incerti generis, sed linguæ à Latina diversæ ac sibi propriæ. E mediterraneis hujus regionis urbibus milites advexisse puto Camillam, cum maritimæ fere Turnum sequerentur. Hujus Camillæ casus & origo narrantur Æn. 11. 535.

804. *Florentes ære catervas.*] *Ornatas*, *fulgentes*, metaphora, de qua Georg. 2. 6. De *calathis*, canistris, ubi fila & lanæ & alia reponuntur, Ecl. 2. 46. *Minervæ* tribuuntur, quia lanificii textilumque operum habetur præses, Æn. 5. 284.

814. *Ostro Velet honos, &c.*] *Purpura* ex ostrei sive nutricis sanguine expressa Georg. 2. 506. *Lyciam pharetram* tribuit, pro qualibet insigni pharetra: quia sagittandi arte Lycii nobiles. De illa Asiæ minoris meridiana regione, Æn. 4. 143. *Myrtum*, hastilibus ob ligni firmitatem aptam arborem fuisse, jam notavit Virgilius, Georg. 2. 447. *Pastoralem* apellat, quia vita sylvestri ac pastorali instituta à Metabo fuerat Camilla, ut videbitur. Æn. 11. 569.

P. VIRGILII MARONIS
ÆNEIDOS
LIBER VIII.

ARGUMENTUM.

Turnus Venulum ad Diomedem mittit, ut eum ad belli societatem alliciat. Æneas, Tyberini fluvii monitu, iter eodem consilio suscepit ad Evandrum: qui ex Arcadia profugus in Palatino monte consederat. Evander sacris Herculis tum intentus, Æneam iisdem adhibet: eorum originem edocet, victoriam scilicet Herculis de Caco, regionis illius insigni olim prædone. Tum Æneam quadringentorum equitum subsidio juvat: iisdem Pallantem filium præficit: Æneam ad Tyrrhenos, expulso Mezentio regem poscentes, cum certa regni auxiliique spe dimittit. Æneas postridie, parte altera copiarum secundo flumine ad suos remissa, cum altera Tyrrhenos adit. Interim Venus Arma Æneæ suo defert, à Vulcano fabricata: clypeum imprimis, in quo Æneas res præclarè olim gerendas à Romanis posteris mira arte cælatas admiratur. Præcipuus eo in opere locus est Augusto; cujus egregiam de Antonio & Cleopatra Ægypti regina victoriam, triplicemque triumphum diligentius poeta describit.

Ut belli signum Laurenti Turnus ab arce
Extulit, & rauco strepuerunt cornua cantu;
Utque acres concussit equos, utque impulit arma;
Extemplo turbati animi: simul omne tumultu
5 Conjurat trepido Latium, sævitque juventus
Effera. Ductores primi, Messapus, & Ufens,
Contemptorque Deum Mezentius, undique cogunt
Auxilia, & latos vastant cultoribus agros.
Mittitur & magni Venulus Diomedis ad urbem.

INTERPRETATIO.

Postquam Turnus sustulit ex arce Laurenti vexillum belli, & tubæ sonuerunt rauco strepitu; & postquam excitavit generosos equos, & postquam commovit arma: statim animi turbati fuerunt: *simul totum Latium conspirat* ut in *tumultu subito, & juventus ferox furit. Præcipui duces Messapus, & Ufens, & Mezentius contemptor Deorum, colligunt undique subsidia, & spoliant agricolis arva spatiosa. Venulus mittitur etiam ad urbem magni Diomedis.*

NOTÆ.

1. *Belli signum.*] Virgilius loquitur hic ex more Romanorum, apud quos triplex erat militiæ genus. *Sacramentum*, cum milites jurabant, se non nisi confectis militiæ temporibus, sive stipendiis, ex reipublicæ exercitu discessuros. *Conjuratio*, cum in subito tumultu dux, cui singulos sacramento adigere non vacabat, è Capitolio duplex attollebat vexillum; roseum unum quo pedites: cœruleum, quo equites conveniebant; simulque jurabant omnes. *Evocatio*, cum diversi diversas in partes ad cogendos exercitus mittebantur. Ita fere Servius. *Vexillum* autem Romanis fuit *velum* minus, quadratum, ex hasta suspensum. De *Laurento urbe*, quam Turnus, adnitente Amata, habenis rerum à Latino relictis, belli sedem fecerat, Æn. 7. 63. De *cornibus, tubis*, Æn. 7. 637.

3. *Concussit equos, &c.*] Excitavit equos sonitu cornuum; milites impulsu armorum, id est, allisis ad clypeos hastis: cujus moris innumera sunt apud auctores vestigia. De *Latio*, Æn. 7. 54. De *Messapo*, Ibid. 691. De *Ufente*, Ibid. 744. De *Mezentio*, Ib. 647.

Qui

10 Qui petat auxilium : & Latio consistere Teucros ,
Advectum Æneam classi , victosque Penates
Inferre , & fatis regem se dicere posci ,
Edoceat : multasque viro se adjungere gentes
Dardanio , & late Latio increbrescere nomen .
Quid struat his cœptis ; quem , si fortuna sequatur ,
16 Eventum pugnæ cupiat ; manifestius ipsi ,
Quam Turno regi aut regi apparere Latino .
Talia per Latium : quæ Laomedontius heros
Cuncta videns , magno curarum fluctuat æstu .
Atq; animum nunc huc celerem , nunc dividit illuc ,
21 In partesque rapit varias , perque omnia versat .
Sicut aquæ tremulum labris ubi lumen ahenis
Sole repercussum , aut radiantis imagine Lunæ ,
Omnia pervolitat late loca : jamque sub auras
25 Erigitur , summique ferit laquearia tecti .
Nox erat , & terras animalia fessa per omnes
Alituum pecudumque genus sopor altus habebat :
Cum pater in ripa gelidique sub ætheris axe
29 Æneas , tristi turbatus pectora bello
Procubuit , seramque dedit per membra quietem .
Huic Deus ipse loci , fluvio Tyberinus amœno ,
Populeas inter senior se attollere frondes
Visus . Eum tenuis glauco velabat amictu
Carbasus , & crines umbrosa tegebat arundo .
35 Tum sic affari , & curas his demere dictis :
O sate gente Deum , Trojanam ex hostibus urbem
Qui revehis nobis , æternaque Pergama servas ,
Exspectate solo Laurenti arvisque Latinis :

ut poscat opē: & doceat Diomedē, *Trojanos stare* in *Latio*, *Æneā navibus appulsū* esse, *& inducere Deos* suos *victos* à Græcis, *& dicere se vocari fatis* in *regnū*, *& plurimas nationes sociare se* huic *homini Trojano &* ejus *nomen late spargi* in *Latio*: & addat, *cognosci* ab *ipso* Diomede *clarius*, *quā à rege Turno aut à rege Latino*, *quid* Æneas *machinetur his consiliis*, *quē optet exitum certaminis*, *si fortuna* ipsi *faveat*. *Talia* fiunt *per Latiū*: *qua omnia cernens Trojanus heros*, *agitatur magnis fluctibus curarum*: *& modo huc modo illuc distrahit mentē vagā*, *& differt in partes diversas*, *& volvit per omnia*. *Veluti quādo lux tremula*, emissa *à sole aut specie rutilantis Luna*, *resiliens è vasis areis pervagatur late cuncta loca*; *& jā attollitur in aerem*, *& perstringit laquearia supremi tecti*. *Nox erat*, *& profundus somnus tenebat animalia lassa*, & *genus volucrū ac pecorū*; *per omnes terras*: *quando pater Æneas*, *sollicitus animo* ob *difficile bellum*, *decubuit in ripa & sub axe frigidi aeris*, *& permisit corpori tardam quietem*. *Ipse Tyberinus senex*, *Deus regionis*, *flumine amœno*, *visus* est *erigere se inter populeas arbores*: *linum subtile tegebat eum viridi veste*, *& opaca arundo inumbrabat capillos*. *Tunc* cœpit *alloqui* Æneam, *& auferre sollicitudinem his verbis* : *O nate* ex *familia Deorum* , *qui reducis ad nos urbem Trojanam ex hostibus* , *& tueris Pergama perpetua* : *exspectate in terra Laurente & campis Latinis* :

NOTÆ.

9. *Diomedis ad urbem* , *&c.*] *Arpos* vel *Argyrippam* , urbem in Apulia Daunia , conditam à Diomede . De *ea* , deque *Diomede* , Æn. 11. 243. De *Teucris* , Æn. 1. 239. De *Penatibus Æneæ* , Troja advectis , Æn. 2. 717.

18. *Laomedontius heros* .] Æneas , ex eadem, qua Laomedon, rex Trojanus, familia , Georg. 3. 35. De *Laquearibus* , interstitiis trabium , Æn. 1. 730.

28. *Ætheris axe*.] Sub aperto aere , Æn. 2. 512 De *Tyberino*, infra, v. 330. De *carbaso*, lini specie , Æn. 4. 417. De *Pergamis* , arce Trojæ, Æn. 1. 470. De *Laurente* agro , Æn. 7. 63. De *Penatibus* , Æn. 2. 717.

37. *Revehis nobis* .] Gens enim Trojana per Dardanum ex Italia olim profecta erat , Æn. 3. 167.

Hic tibi certa domus ; certi , ne absiste , Penates :
40 Neu belli terrere minis , tumor omnis & iræ
Concessere Deum .
Jamque tibi , ne vana putes hæc fingere somnum ,
Litoreis ingens inventa sub ilicibus sus ,
Triginta capitum fœtus enixa , jacebit ;
45 Alba , solo recubans , albi circum ubera nati .
Hic locus urbis erit , requies ea certa laborum ;
Ex quo ter denis urbem redeuntibus annis
Ascanius clari condet cognominis Albam .
Haud incerta cano. Nunc, qua ratione, quod instat ,
50 Expedias victor , paucis , adverte, docebo.
Arcades his oris , genus à Pallante profectum ,
Qui regem Evandrum comites , qui signa secuti ,
Delegere locum , & posuere in montibus urbem ,
Pallantis proavi de nomine Pallanteum .
55 Hi bellum assidue ducunt cum gente Latina :
Hos castris adhibe socios , & fœdera junge.
Ipse ego te ripis & recto flumine ducam ,
Adversum remis superes subvectus ut amnem.
Surge, age , nate Dea : primisque cadentibus astris ,
60 Junoni fer rite preces , iramque minasque
Supplicibus supera votis : mihi victor honorem
Persolves . Ego sum , pleno quem flumine cernis
Stringentem ripas , & pinguia culta secantem .

hic sedes certa est tibi,certi Penates:ne cesses ab incepto:*neve terrearis comminatione belli:omnis indignatio & ira Deorũ cessaverũt.Et ne existimes somnũ suggerore* tibi *hæc inania:mox magna sus,à te inventa sub ilicibus litoreis,*quę *peperit fœtus triginta porcellorũ, jacebit humi strata;alba* ipsa & *porcelli albi circa mammas.Hic erit locus urbis,hæc certa quies à laboribus, ex quo* pręsagio,*annis triginta recurrentibus,Ascanius fundabit Albã urbẽ nobili nomine.Non prædico* tibi *dubia.Jam attẽde,dicam* tibi *paucis* verbis *quomodo cõficias quod imminet,*ad obtinendã *victoriã.Arcades gens orta à Pallãte, qui secuti* sunt *socii Evandrũ regẽ & vexilla* ejus, *elegerunt sedẽ* in *his regionibus,& fundaverunt in montibus urbẽ Pallanteũ,è nomine Pallantis proavi* Evandri.*Hi semper bellũ gerunt cũ populo Latino. Hos adjunge socios exercitui* tuo, *& alliga* tibi *per fœdus:Ego ipse ducã te* per *ripas* meas *& rectũ fluviũ,ut sublevatus vincas* facile *remis fluvii adversus* te fluentẽ.*Age,surge,fili Veneris:& primis stellis occidẽtibus,offer religiose preces Junoni,& placa submissis votis irã & minas* ejus;*exhibebis honorẽ mihi,* quando eris *victor.Ego sum* ille,*quẽ vides lambẽtẽ ripas tumidis aquis,& dividentẽ agros fertiles,*

NOTÆ.

48. *Albam, &c.*] Cognomento *longam*, ob situm , inter lacum & montem inde Albanum appellatum : Roma dissitam quindecim circiter millibus ad orientem . Hæc ab Ascanio condita : postquam annos triginta Lavinii regnatum esset ; ex augurio repertæ albæ suis , cum triginta porcellis , ut habent Romani scriptores . At anni illi triginta de quibus Tyberinus loquitur , non ab hoc ipso Æneæ adventu numerandi sunt: sed ab urbe Lavinio condita ; aut potius ab ipsa Æneæ morte , qui tres annos regnavit , ut dictum est, Æn. 1. 270.

51. *Arcades , &c.*] *Arcadia* , regio est Peloponnesi media, Ecl. 3. 58. Hinc profectus est Evander: vel ob occisum ex errore patrem , ut narrat Servius ; vel ad educendam coloniam ut vult Pausanias in Arcadicis: conseditque juxta Tyberim in monte & oppidulo quod vocavit *Palantium* , *Pallanteum*, *Palatium* ; vel ab urbe Arcadiæ Pallantio, unde profecti fuerant , juxta Pausaniam , Dionysium , & Livium ; vel à Pallante Arcadiæ rege , proavo suo , juxta Virgilium. Matrem habuit , juxta Solinum , *Nicostratam* , quæ ob fatidica carmina *Carmentis* à Latinis dicta est ; patrem juxta plerosque , Mercurium . Condita deinde Roma est , in eo monte , qui *Palatinus* dictus est , nunc *Palazzo maggiore* seu *Palatino* .

57. *Recto flumine* .] Absque errore , expedito itinere .

59. *Cadentibus astris* .] Decedentibus , sub

Cre-

Cœruleus Tybris, cœlo gratissimus amnis.
65 Hic mihi magna domus, celsis caput urbibus exit.
Dixit, deinde lacu Fluvius se condidit alto
Ima petens: nox Æneam somnusque reliquit.
Surgit, & ætherii spectans orientia Solis
Lumina, rite cavis undam de flumine palmis
70 Sustulit, ac tales effudit ad æthera voces:
Nymphæ, Laurentes Nymphæ, genus amnibus unde est:
Tuque o Tybri tuo genitor cum flumine sancto,
Accipite Ænean, & tandem arcete periclis.
Quo te cumque lacus miserantem incommoda nostra
75 Fonte tenet, quocumque solo pulcherrimus exis;
Semper honore meo, semper celebrabere donis,
Corniger Hesperidum fluvius regnator aquarum:
Adsis o tantùm, & propiùs tua numina firmes.
Sic memorat: geminasque legit de classe biremes,
80 Remigioque aptat: socios simul instruit armis.
Ecce autem subitum atque oculis mirabile monstrum:
Candida per sylvam cum fœtu concolor albo
Procubuit, viridique in litore conspicitur sus.
Quam pius Æneas tibi enim, tibi, maxima Juno,
85 Mactat, sacra ferens, & cum grege sistit ad aram.
Tybris ea fluvium, quam longa est, nocte tumentem
Leniit, & tacita refluens ita substitit unda;

Tybris cœruleus, fluvius acceptissimus Diis. Hic mihi est *ampla domus, fons erumpit apud altas urbes.* Sic *loquutus* est *Fluvius: deinde mersit se profundis aquis descendens* ad *intima: nox & somnus deseruit Æneã. Surgit, & aspiciens surgentem lucẽ cœlestis Solis, hausit religiose cavis manibus aquam de fluvio, & emisit ad cœlũ talia verba: Nymphæ, Nymphæ Laurentes, a quibus est origo fluviorum: & tu, o Tybri pater, cũ tuo sacro fluvio, admittite Æneã, & denique protegite à periculis. Quocumque fonte* tua *aqua detinet te, miserescentẽ calamitatum nostrarũ; quacumq; regione erumpis formosissimus: semper decoraberis cultu meo, sẽper muneribus meis, o* tu qui es *amnis cornutus, rex aquarũ Italicarũ. Succurre tãtũ modo, & præsenti* auxilio *confirma vim tuorũ* promissorũ. *Sic loquitur: & eligit duas naves è classe, & accommodat* ad *remigandum: simul accingit socios armis. Ecce autem prodigium repentinum & admirandum visu: sus alba, ejusdem coloris ac fœtus albus, jacuit per sylvam, & cernitur in viridi litore: quam adeo pius Æneas tibi immolat, tibi, o maxima Juno, offerens* tibi *sacrificia, & constituit ante altaria cum turba* porcellorum. *Tybris* per *eam noctem, quam longa fuit, sedavit flumen* suum *inflatum: & retrofluens stetit fluctibus sic tranquillis;*

NOTÆ

primam diei lucem, Æn. 4. 81.

63. *Pinguia culta.*] Loca culta & pinguia, Georg. 1. 153.

65. *Magna domus.*] Præter allatam interpretationem, affertur hæc alia, sed durior: *Hic mihi magna domus exit*: assurgit paulatim lapsu temporis, id est, fundabitur, erigetur. Et Romam innuit, quæ his in regionibus ædificanda erat, caput reliquarum urbium futura. De *fonte Tybris*, infra, v. 330.

69. *Undam de flumine.*] Ad lavandas purgandasque manus ante preces: qui mos multis exemplis ab interpretibus firmatur, Æn. 2. 719.

71. *Genus amnibus, &c.*] Nymphæ aquarum & fontium quorumlibet præsides: quorum ex colluvie fiunt augenturque fluvii. De *Laurente regione*, Æn. 7. 63.

77. *Corniger Hesperidum, &c.*] *Rex* Italicarum aquarum; non magnitudine sua, qui honos Eridano tribui debet, & vero tribuitur, Georg. 1. 482. sed ob futuram magnitudinem reginæ urbis Romæ, quam præterfluit. Deinde potest Æneas hunc ei honorem habere, cum nondum Eridanum, aut majorem ullum in Italia fluvium viderit. De *cornibus fluviorum*, Georg. 4. 371. De *Hesperia*, Italia, Æn. 1. 534. De *biremibus*, Æn. 5. 119.

90. *Rumore secundo.*] Sparso inter milites, de successu itineris bene ominantes. De *Abiete*, *sapin*, arbore quæ hic pro nave sumitur, Georg. 2. 68.

Mitis ut in morem ſtagni placidæque paludis
Sterneret æquor aquis, remo ut luctamen abeſſet.
90 Ergo iter inceptum celerant rumore ſecundo.
Labitur uncta vadis abies: mirantur & undæ,
Miratur nemus inſuetum, fulgentia longe
Scuta virum fluvio pictaſque innare carinas.
Olli remigio noctemque diemque fatigant,
95 Et longos ſuperant flexus, variiſque teguntur
Arboribus, virideſque ſecant placido æquore ſylvas.
Sol medium cœli conſcenderat igneus orbem,
Cum muros, arcemque procul, & rara domorum
Tecta vident, quæ nunc Romana potentia cœlo
100 Æquavit: tum res inopes Evandrus habebat.
Ocyus advertunt proras, urbique propinquant.
Forte die ſolemnem illo rex Arcas honorem
Amphitryoniadæ magno Diviſque ferebat,
Ante urbem, in luco. Pallas huic filius unà,
105 Unà omnes juvenum primi, pauperque ſenatus,
Thura dabant: tepiduſque cruor fumabat ad aras
Ut celſas videre rates, atque inter opacum
Allabi nemus, & tacitis incumbere remis:
Terrentur viſu ſubito, cunctique relictis
Conſurgunt menſis: audax quos rumpere Pallas
111 Sacra vetat, raptoque volat telo obvius ipſe,
Et procul è tumulo: Juvenes, quæ cauſa ſubegit
Ignotas tentare vias? quo tenditis? inquit,
Qui genus? unde domo? pacemne huc fertis, an arma?
115 Tum pater Æneas puppi ſic fatur ab alta,
Paciferæque manu ramum prætendit olivæ:

ut æquaret planitiem aquarũ in modum mollis ſtagni & quietæ paludis, ita *ut labor abeſſet in remigando. Igitur rumore proſpero deproperant iter ſuſceptum. Abies oblita* pice *decurrit fluctibus: & aquæ mirantur, ſylva inaſſueta* his ſpectaculis *miratur, clypeos hominum procul ſplendentes & pictas naves vehi flumine. Illi remigando traducunt noctem & diem, & prætervehuntur longos circuitus, & inumbrãtur diverſis arboribus, & trajiciunt virides ſylvas tranquillo flumine. Sol ardens pervenerat* ad *mediũ ſpatium cœli: cum longe aſpiciunt muros, & arcem, & pauca culmina domorum: quæ Romana magnitudo nunc extulit* ad *cœlum: tunc Evander poſſidebat rem anguſtam. Statim appellunt* illuc *naves, & accedunt* ad *urbem. Forte illa die Rex Arcadius* Evander *offerebat ſolemne ſacrificium magno filio Amphitryonis & Diis, ante urbem, in ſylva. Simul Pallas filius* Evandri, *ſimul præcipui omnes juvenum, & ſenatus inops, offerebant thura huic* Deo: *& ſanguis calidus fumabat ante altaria; Quando conſpexerunt altas naves, &* viros *appelli inter umbroſam ſylvam, & incurvari in remos tranquillos: terrentur aſpectu inopino, & omnes ſurgunt relictis menſis: quos audax Pallas prohibet abrumpere ceremonias, & ipſe correpta haſta currit obviã, & eminus exclamat è tumulo: O Juvenes, quæ cauſa impulit vos explorare iter incognitũ? quo itis? qui* eſtis ſecundũ *genus? unde* eſtis ſecundũ *patriã? an pacem huc portatis, an bellum? Tunc pater Æneas ſic loquitur è ſumma puppe, & præfert manu ramum oleæ pacificæ:*

N O T Æ.

105. *Amphitryoniadæ.*] Herculi, infra, v. 588.
165. *Senatus.*] Concilium ſenum: quod deinde à Romulo & Romanis vocatum eſt *ſenatus*.
110. *Menſis.*] Ubi veſcebantur ſacris carnibus: & pars hæc erat ſacrificii. De *ſacrificiis non interrumpendis*, Æn. 3. 405. De *Olivæ ramo taniis ornato, ad pacem petendam*, Æn. 7. 237. De *Dardaniis* ducibus, Æn. 3. 239. De *Penatibus*, pro domo, Æn. 2. 717.

Tro-

Trojugenas ac tela vides inimica Latinis,
Quos illi bello profugos egere superbo.
Evandrum petimus: ferte hæc, & dicite lectos
120 Dardaniæ venisse duces, socia arma rogantes.
Obstupuit tanto perculsus nomine Pallas:
Egredere o quicumque es, ait, coramque parentem
Alloquere, ac nostris succede penatibus hospes.
Accepitque manu, dextramque amplexus inhæsit.
125 Progressi subeunt luco, fluviumque relinquunt.
Tum regem Æneas dictis affatur amicis:
Optime Grajugenum, cui me fortuna precari,
Et vitta comptos voluit prætendere ramos:
Non equidem extimui, Danaum quod ductor & Arcas,
Quodque à stirpe fores geminis conjunctus Atridis;
131 Sed mea me virtus, & sancta oracula Divum,
Cognatique patres, tua terris didita fama,
Conjunxere tibi, & fatis egere volentem.
Dardanus, Iliacæ primus pater urbis & auctor,
135 Electra, ut Graii perhibent, Atlantide cretus,
Advehitur Teucros: Electram maximus Atlas
Edidit, æthereos humero qui sustinet orbes.
Vobis Mercurius pater est, quem candida Maia
Cyllenes gelido conceptum vertice fudit.
140 At Maiam, auditis si quicquam credimus, Atlas,
Idem Atlas generat, cœli qui sidera tollit.
Sic genus amborum scindit se sanguine ab uno.
His fretus: non legatos, neque prima per artem
Tentamenta tui pepigi: meme ipse meumque
145 Objeci caput, & supplex ad limina veni.

Cernis Trojanos, & arma infensa Latinis, quos profugos Latini expulerunt bello feroci. Adimus Evandrum: referte illi *ista, & dicite venisse electos principes Trojæ, implorantes societatem armorum. Pallas obstupuit attonitus tanto nomine: Exi, ait,* o tu *quisquis es, & affare præsens parentem meum, & ingredere domos nostras* ut *hospes. Simul accepit* eum *manu, & perstitit amplectens dexteram. Progredientes intrant sylvam, & recedunt* à *fluvio. Tunc Æneas alloquitur regem amico sermone: Optime Græcorum, cui fortuna voluit me supplicare, & proferre ramos ornatos tæniis: equidem non metui, quod esses* dux *Græcorum, & Arcas, & quod ab origine cognatus duobus Atrei filiis. Sed pietas mea, & sacra monita Deorum, & majores* nostri *consanguinei,* & *fama tua sparsa per* terras, *sociaverunt me tibi, &* auctoritate *fatorum impulerunt me* jam *volentem. Dardanus, primus parens & fundator urbis Trojanæ; natus, quemadmodum Græci testantur, Electra* filia *Atlantis; appulsus* est ad *Teucros. Maximus Atlas, qui portat humeris orbes cœlestes, genuit Electram. Mercurius parens est vester, quem candida Maia peperit conceptum* in *frigido cacumine Cyllenes. At si aliquam damus* fidem iis quæ *audivimus; Atlas, idem Atlas qui portat astra cœli genuit Maiam. Ita gens utriusque dividit se ab eodem sanguine. Confisus his* rebus, *non adhibui cum calliditate legationes & prima experimenta tuæ* voluntatis: *ego memet exposui, & accessi supplex ad domum* tuam.

NOTÆ.

129. *Danaum quod, &c.*] De *Danais*, Græcis, Æn. 1. 34. De *Arcadia*, Ecl. 4. 58. De *Atridis*, Atrei filiis, Agamemnone, Æn. 3. 54. & Menelao, Æn. 2. 264. His quomodo conjunctus esset Evander, varie exponit Servius: multi repetunt ex Atlante, cujus septem filiæ fuerunt: quarum ex una & Jove Tantalus Atrei avus prognatus est; ex alia, nempe Maia, Mercurius pater Evandri.

131. *Mea me virtus, &c.*] Conscientia virtutis meæ, qua nihil mihi videbar commisisse, quod odio tuo dignum esset.

134. *Dardanus, &c.*] De *Dardani origine*, Æn. 3. 167. De *Atlante*, Æn. 4. 247. De *Electra*, & *Maia*, & *Pleiadibus* sororibus, Georg. 1. 138 De *Mercurio*, & *Cyllene* monte Arcadiæ, Æn. 1. 301.

138. *Vobis Mercurius pater est*]. Vel *vobis Arcadibus*: quia natus ille in Arcadia. Vel *vobis Evandro & Pallanti*: diximus enim. v. 51. Mercurium habitum esse patrem Evandri.

Gens eadem, quæ te, crudeli Daunia bello
Insequitur: nos si pellant, nihil abfore credunt,
Quin omnem Hesperiam penitus sua sub juga mittant;
Et mare, quod supra, teneant, quodque alluit infra.
150 Accipe, daque fidem: sunt nobis fortia bello
Pectora, sunt animi, & rebus spectata juventus.
Dixerat Æneas: ille os oculosque loquentis
Jamdudum & totum lustrabat lumine corpus.
Tunc sic pauca refert: ut te, fortissime Teucrum,
155 Accipio agnoscoque libens! ut verba parentis
Et vocem Anchisæ magni vultumque recordor!
Nam memini Hesiones visentem regna sororis
Laomedontiadem Priamum, Salamina petentem,
Protinus Arcadiæ gelidos invisere fines.
160 Cum mihi prima genas vestibat flore juventa:
Mirabarque duces Teucros, mirabar & ipsum
Laomedontiaden: sed cunctis altior ibat
Anchises. Mihi mens juveni ardebat amore
Compellare virum, & dextræ conjungere dextram.
165 Accessi, & cupidus Phenei sub mœnia duxi.
Ille mihi insignem pharetram, Lyciasque sagittas
Discedens, chlamydemque auro dedit intertextam,
Frenaque bina, meus quæ nunc habet aurea Pallas.
Ergo & quam petitis, juncta est mihi fœdere dextra:
170 Et lux cum primum terris se crastina reddet,
Auxilio lætos dimittam, opibusque juvabo.
Interea sacra hæc, quando huc venistis amici,
Annua, quæ differre nefas, celebrate faventes
Nobiscum, & jam nunc sociorum assuescite mensis.

Eadem natio Rutula, quæ te persequitur *bello inhumano, nos etiam persequitur: si nos ejiciat; nihil putat defuturum, quominus subjiciat sub ditionẽ suam omnem omnino Italiã; & occupet mare quod allambit* eam *supra, & quod infra. Accipe, & prabe fidem: sunt nobis corpora robusta ad bellũ, sunt animi, & juvenes insignes rebus* gestis. *Æneas* sic *dixerat: Evander jã diu circũspiciebat oculis vultũ & oculos & omne corpus dicẽtis. Tunc ita respõdet pauca: O generosissime Trojanorũ, quã libẽter agnosco te & excipio! quã* bene *reminiscor sermonem & vocẽ & speciẽ magni patris* tui *Anchisæ! Nam memini Priamũ, filiũ Laomedontis, invisentẽ regnũ sororis* suæ *Hesiones, & euntem Salamina, continuo* itinere *perlustrasse frigidã regionẽ Arcadiæ. Tunc prima juvẽtus tegebat mihi malas lanugine: & admirabar principes Trojanos, & admirabar ipsũ Laomedõtis filiũ: Sed Anchises incedebat sublimior omnibus. Animus fervebat mihi juvenili desiderio alloquendi hominẽ, & sociãdi dextrã dextræ. Adivi* eũ, *& cupidus deduxi eũ ad urbẽ Pheneũ. Ille abiens donavit mihi illustrẽ pharetrã, & sagittas Lycias, & chlamydẽ intextã auro, & frana duo aurea, quæ meus* filius *Pallas modo habet. Itaque hæc etiã dextra, quã rogatis jã à me sociata est fœdere* vobiscũ: *& quãdo primũ dies crastina se referet terris, remittam vos refectos subsidio, & adjuvabo viribus* meis. *Interim, quandoquidem accessistis huc* ut *amici, perficite benevoli nobiscum hæc annua sacrificia, quæ non licet differre, & jam inde assuescite epulis sociorum.*

NOTÆ.

146. *Daunia.*] *Rutula*, à Dauno rege, patre Turni, Æn. 7. 794. De *Hesperia*, Æn. 1. 534.

149. *Et mare, quod, &c.*] *Superum*, sive Hadriaticum, ad septentrionem Italiæ: *inferum*, sive Tyrhenum, ad meridiem.

156. *Hesiones, &c.*] *Hesione* Laomedontis filia, uxor Telamonis *Salaminis* insulæ regis, inter Peloponnesum & Atticam, Æn. 3. 476. De *Arcadia*, Ecl. 4. 58.

Visentem regna sororis Priamum.] Alii non visentem animi causa; sed captivum illuc abductum à Telamone sororis marito aiunt, ut jam dictum, Æn. 3. 476. De *Laomedonte* Priami patre, Georg. 1. 502.

165. *Phenei.*] *Pheneum*, vel *Pheneus*, Arcadiæ urbs & lacus, apud Cyllenen montem. De *Lycia* regione, cujus commendabantur sagittæ & pharetræ, Æn. 4. 143. De *chlamyde*, *casaque*, Æn. 3. 484.

175 Hæc ubi dicta : dapes jubet & ſublata reponi
Pocula, gramineoque viros locat ipſe ſedili :
Præcipuumque toro & villoſi pelle leonis
Accipit Æneam, ſolioque invitat acerno.
179 Tum lecti juvenes certatim aræque ſacerdos
Viſcera toſta ferunt taurorum, onerantque caniſtris
Dona laboratæ Cereris, Bacchumque miniſtrant.
Veſcitur Æneas, ſimul & Trojana juventus,
Perpetui tergo bovis & luſtralibus extis.
Poſtquam exempta fames, & amor compreſſus edendi,
185 Rex Evandrus ait : non hæc ſolemnia nobis,
Has ex more dapes, hanc tanti numinis aram,
Vana ſuperſtitio veterumque ignara Deorum
Impoſuit : ſævis, hoſpes Trojane, periclis
Servati facimus, meritoſque novamus honores :
Iam primum ſaxis ſuſpenſam hanc aſpice rupem.
191 Disjectæ procul ut moles, deſertaque montis
Stat domus, & ſcopuli ingentem traxere ruinam.
Hic ſpelunca fuit vaſto ſubmota receſſu,
Semihominis Caci facies quam dira tenebat,
195 Solis inacceſſam radiis : ſemperque recenti
Cæde tepebat humus : foribuſque affixa ſuperbis
Ora virum triſti pendebant pallida tabo.
Huic monſtro Vulcanus erat pater : illius atros
Ore vomens ignes, magna ſe mole ferebat.
200 Attulit & nobis aliquando optantibus ætas
Auxilium adventumque Dei : nam maximus ultor,

Poſtquam hæc dicta fuerunt:*imperat cibos & pocula ſubducta referri, & ipſe conſtituit homines in herbida ſede: & admittit principem Æneam in torum & pellem ſetoſi leonis, & inducit in ſolium* ex *acere. Tunc juvenes electi & ſacerdos aræ certatim portant viſcera toſta taurorum; & accumulāt in calathis munera confecti panis, & proferunt vinum. Æneas, & ſimul Trojana juventus, comedit dorſum lōgi bovis & viſcera piacularia. Poſtquam fames ablata fuit, & cupido comedendi ſatiata: rex Evander dixit: Non ſuperſtitio falſa, & inſcia Deorum antiquorum, indixit nobis has ceremonias, has epulas ex conſuetudine, hæc altaria tāti Dei: exſequimur iſtud, o hoſpes Trojane, erepti è gravibus periculis; & renovamus meritum cultum. Conſidera nunc primo hanc rupem ſuſtentatam ſaxis: quemadmodum moles lōge diſrupta, & domus* in *monte ſtat vacua, & ſaxa accumulaverunt magnam ruinam. Hic fuit caverna ſubducta* in *longam profunditatem: quam dira ſpecies Caci ſemihominis occupabat, inviam luci Solis & terra ſēper* illic *calida* erat *ſtragibus novis: & capita hominum fixa ad crudeles portas pendebant liventia triſti ſanie. Vulcanus erat parens hujus monſtri:* monſtrū *eructans ore nigros ignes Vulcani, efferebat ſe vaſta mole. Tādē tēpus attulit nobis cupiētibus opē & preſentiā Dei. Nā venit Hercules, illuſtris vindex,*

NOTÆ.

175. *Sublata .... pocula.*] Metu navium adventantium. De *toris*, herbeis ſedilibus, Æn. 3. 224. *Acerno*, ex acere arbore, *erable*. De more *ſedendi* ad menſas, Æn. 1. 702. De *aſſis & elixis* carnibus, Æn. 1. 215. De *Cerere*, pro pane, Æn. 1. 181. De *Baccho*, pro vino, Ecl. 5. 69.

183. *Perpetui tergo bovis, &c.*] Boves conſtat integros ad ignem & epulas apponi ſolitos apud veteres: & apud Homerum alioſque apponi præcipue viris principibus *dorſum*, illudque διηνεκὲς, *longum, continuum, porrectum*: quod hic *perpetuum* dicitur. *Exta luſtralia*: quę religioſe comeſa, *luſtrare*, id eſt, purgare putabantur, Æn. 3. 279. De *extis*, Æn. 4. 64.

185. *Evandrus.*] Græca forma, Εὔανδρος. Latina *Evander*.

187. *Veterum ignara Deorum.*] Non colimus Herculem, recentiorem Deum, contemptu antiquiorum & majorum Deorum, quales Jupiter, Apollo, &c.

194. *Semihominis Caci, &c.*] Media parte fera, media homo fuiſſe dicitur: nihil tamen ei affingit Virgilius ex fera, præter villoſum pectus, infra, v. 266. Huic Propertius tribuit tria capita, l. 4. 9. Livius paſtorem ait fuiſſe ferocem viribus. Nomen à κακὸς *malus*. De *Geryone tergemino*, ejuſque bobus ab Hercule direptis, Æn. 7. 662. De *Alcide*, nomine Herculis, infra, v. 288.

Semihominis, &c.] Sic reſtituit N. Heinſius ex MSS. *Facies Caci tenebat*, id eſt, *Cacus tenebat*. Sic Æn. 3. 591. *Ignoti nova forma viri... manus ad litora tendit*. Id eſt, *vir ignotus manus tendit*

Ter-

Tergemini nece Geryonis ſpoliiſque ſu perbus,
Alcides aderat: tauroſque hac victor agebat
Ingentes: vallemque boves amnemque tenebant.
205 At furis Caci mens effera, ne quid inauſum
Aut intentatum ſceleriſve dolive fuiſſet:
Quatuor à ſtabulis præſtanti corpore tauros
Avertit, totidem forma ſuperante juvencas.
Atque hos, ne qua forent pedibus veſtigia rectis,
210 Cauda in ſpeluncam tractos, verſiſque viarum
Indiciis raptos, ſaxo occultabat opaco.
Quærentem nulla ad ſpeluncam ſigna ferebant.
Interea cum jam ſtabulis ſaturata moveret
Amphitryoniades armenta, abitumque pararet:
215 Diſceſſu mugire boves, atque omne querelis
Impleri nemus, & colles clamore relinqui.
Reddidit una boum vocem, vaſtoque ſub antro
Mugiit, & Caci ſpem cuſtodita fefellit.
219 Hic vero Alcidæ furiis exarſerat atro
Felle dolor: rapit arma manu, nodiſque gravatum
Robur, & aerii curſu petit ardua montis.
Tum primum noſtri Cacum videre timentem,
Turbatumque oculis. Fugit ilicet ocyor Euro,
Speluncamque petit; pedibus timor addidit alas.
225 Ut ſeſe incluſit, ruptiſque immane catenis
Dejecit ſaxum, ferro quod & arte paterna
Pendebat, fultoſque emuniit obice poſtes:
Ecce furens animis aderat Tirynthius, omnemque
Acceſſum luſtrans, huc ora ferebat & illuc,
230 Dentibus infrendens. Ter totum fervidus ira
Luſtrat Aventini montem; ter ſaxea tentat
Limina nequicquam; ter feſſus valle reſedit.

inſignis morte & ſpoliis Geryonis tricorporis: & victor pellebat per *hanc* regionem *tauros magnos: & boves implebant vallem & fluvium. Sed animus latronis Caci concitatus, ne ſupereſſet quicquam criminis aut fraudis, quod non auderet aut tentaret, abducit à ſtabulis quatuor tauros eximio corpore, totidē vaccas pulchriore ſpecie. Et ne aliqua veſtigia reſtarēt* ex *ungulis rectis: hos abductos cauda in cavernā, & raptos averſis ſignis via, abſcondebat vaſta rupe. Nulla ſigna ducebant ad cavernam* eum qui *quæſiviſſet. Interim cum Hercules educeret è ſtabulis armēta jam ſaturata, & præpararet diſceſſum: boves* in *egreſſu* cœperunt *boare, & tota ſylva* cœpit *repleri queſtibus, & colles* cœperunt *deſeri* cum *clamore. Una vaccarum remiſit clamorem, & ſub caverna ſpatioſa reboavit, & incluſa fruſtravit ſpem Caci. Tunc autem Herculi dolor inflammatus* eſt in *iras nigra bile: ſumit manu arma, & gravem nodis truncum, & currendo contendit* ad *alta montis. Tunc primo noſtri* homines *aſpexerunt Cacum metuentē & viſu turbatum. Statim fugit celerius Euro: & currit* ad *cavernam: metus adjunxerat pennas pedibus. Poſtquam clauſit ſe; et fractis vinculis demiſit ſaxum ingens, quod pendebat ferro & arte patris* Vulcani; *& munivit portā defenſam* hoc *obſtaculo: ecce Hercules adeſt furioſus animo, & conſiderās omnem aditum immittit oculos huc & illuc, frendens dentibus. Ter ardens furore circuit totū montem Aventinū: ter invadit fruſtra ſaxeas portas; ter ſedit laſſus* in *valle.*

NOTÆ.

205. *Furis.*] Alibi *furiis*: ſed ex veteribus codicibus ita emendavimus, duce Pierio.

210. *Atro felle dolor.*] *Felle*, pro *bile*: in qua videtur poeta iracundiam ponere.

220. *Arma .... nodiſque gravatum Robur.*] Vel eandem rem dixit, *clavam*, *quæ ipſius erant arma*: vel *alia arma præter clavam*, nempe ſagittas; quia v 249 *deſuper Alcides telis premit*. De robore, gravi ligno, Georg. 1. 162. De *Euro*, vento orientali, Georg. 1. 371.

226. *Arte paterna.*] Cyclopes enim, miniſtri Vulcani, artem reperiſſe dicuntur muniendarum urbium, Æn. 6. 630. *Tirynthius*, nomen Herculis, Æn. 7. 662. *Aventinus* mons, Æn. 7. 657. Dixitque *montem Aventini*, qua forma *urbem Patavi*, Æn. 1. 251.

Stabat acuta silex, præcisis undique saxis,
Speluncæ dorso insurgens, altissima visu,
235 Dirarum nidis domus opportuna volucrum:
Hanc, ut prona jugo lævum incumbebat ad amnem;
Dexter in adversum nitens concussit, & imis
Avulsam solvit radicibus: inde repente,
Impulit, impulsu quo maximus insonat æther:
240 Dissultant ripæ, refluitque exterritus amnis.
At specus, & Caci detecta apparuit ingens
Regia, & umbrosę penitus patuere cavernæ.
Non secus ac si qua penitus vi terra dehiscens
244 Infernas reseret sedes, & regna recludat
Pallida, Dis invisa; superque immane barathrum
Cernatur, trepidentque immisso lumine Manes.
Ergo inspirata deprensum in luce repente.
Inclusumque cavo saxo, atque insueta rudentem,
Desuper Alcides telis premit, omniaque arma
250 Advocat, & ramis vastisque molaribus instat.
Ille autem (neque enim fuga jam super ulla pericli est)
Faucibus ingentem fumum, mirabile dictu,
Evomit: involvitque domum caligine cæca,
Prospectum eripiens oculis: glomeratque sub antro
255 Fumiferam noctem, commixtis igne tenebris.
Non tulit Alcides animis, seque ipse per ignem
Præcipiti jecit saltu, quà plurimus undam
Fumus agit, nebulaque ingens specus æstuat atra.
Hic Cacum in tenebris incendia vana vomentem
Corripit, in nodum complexus: & angit inhærens
261 Elisos oculos, & siccum sanguine guttur.

Erat rupes acuta, saxis undequaque accisis, erecta è dorso caverna, visu excelsissima, latebra accõmoda nidis aviũ funestarũ. Cum illa *jugo curva penderet in fluvium* sibi *sinistrum;* Hercules *commovit illã & abrupit eruta infimis radicibus, connixus* ab *dextra* parte *in* partẽ *oppositã: deinde statim propulit, quo pulsu magnum cælum sonuit, ripa dissiluerunt, & fluvius territus retrogressus est. At spelunca & magna aula Caci apparuit detecta, & antra tenebrosa intime aperta sunt. Nõ aliter quã si terra per vim intime diffracta aperiat domos infernas, aperiat regna pallida, inaspecta à Diis: &* si *immanis verago desuper aspiciatur: & ũbra tremãt luce infusa. Itaq; Hercules desuper urget jaculis* Cacũ *subito interceptũ in lumine inopino, & clausũ* in *rupe cava, & vociferantem insueto* modo: *& adhibet cuncta arma, & opprimit ramis & magnis lapidibus. Ille vero (nã nullum jã restat effugium discriminis) emittit gutture magnũ fumum,* res *miranda dictu. & implet totã speluncã obscuris tenebris, auferens visũ oculis: & colligit sub spelunca noctẽ fumidã, mistis tenebris* cũ *flamma. Hercules* prę *ira non toleravit* hoc: *& ipse immisit se præcipiti saltu per flammas, qua* parte *multus fumus impellit* se *in undam, & magna speluca exhalat nigram nubem. Tum apprehendit Cacum evomentem in tenebris inutiles ignes, comprimens* eum *in nodum: & incumbens stringit oculos extrusos, & jugulum aridum* sine *sanguine.*

NOTÆ.

235. *Dirarum volucrum.*] Bubonum, corvorum, &c.

236. *Levum.*] *Aventinus*, nunc *monte di S. Sabina*, Tyberim habet ad occidentem, quam Virgilius sinistram montis partem appellat. Hercules igitur stabat ad orientem illius rupis; quæ erat in monte: si quidem *dexter in adversum*. De *sinistra & dextra*, Ecl. 9. 15. De *Barathro*, Æn. 3. 421. De *Manibus*, Georg. 4. 469. Æn. 6. 743. De verbo *rudere*, Georg. 1. 374.

250. *Molaribus.*] Saxis grandibus, quæ molarum instar essent.

257. *Undam fumus agit.*] Vaporem, in modum undæ erumpentem, Georg. 2. 462.

Pan-

Pandit' -xtemplo foribus domus atra revulsis:
Abstracta... boves, abjuratæqne rapinæ
Cœlo osten..untur: pedibusque informe cadaver
265 Protrahitur: nequeunt expleri corda tuendo
Terribiles oculos, vultum, villosaque setis
Pectora semiferi, atque exstinctos faucibus ignes.
Ex illo celebratus honos, lætique minores
Servavere diem, primusque Potitius auctor,
270 Et domus Herculei custos Pinaria sacri,
Hanc aram luco statuit: quæ maxima semper
Dicetur nobis, & erit quæ maxima semper.
Quare agite, o juvenes, tantarum in munere laudum,
Cingite fronde comas, & pocula porgite dextris:
Communemque vocate Deum, & date vina volentes.
276 Dixerat: Herculea bicolor cum populus umbra
Velavitque comas, foliisqne innexa pependit:
Et sacer implevit dextram scyphus. Ocyus omnes
In mensam læti libant, Divosque precantur.
280 Devexo interea propior fit vesper Olympo:
Jamque sacerdotes, primusque Potitius, ibant
Pellibus in morem cincti, flammasque ferebant.

Statim aperitur nigra spelunca portis fractis: & exponuntur luci vaccæ abductæ & prædæ ablatæ cum perjurio: & fœdum cadaver raptatur pedibus: animi nequeunt satiari, spectando oculos horribiles, & faciem & pectus semiferi Caci *hispidum pilis, & ignes exstinctos in gutture. Ab illo tempore solemnis est gloria* Herculis, *& posteri gaudentes coluerunt* hunc *diem: & primus institutor Potitius, & familia Pinaria, ministra Herculei sacrificii, collocavit hanc aram in* hac *sylva: quæ* ara *semper dicetur à nobis maxima, & quæ semper erit maxima. Agite igitur, o juvenes: in celebratione tantæ virtutis, coronate capillos foliis, & proferte manibus pocula, & invocate Deum communem, & offerte ei vina libenti* animo. Sic *dixerat: cum populus* arbor *gemini coloris, & texit capillos* omnium *umbra Herculea, & pependit implicata frondibus: & sacrū poculum replevit dextram* manum. *Statim omnes hilares projiciunt vinum in mensam, & orant Deos. Interim occiduo cœlo vesper fit vicinior: & jam sacerdotes, & primus Potitius, incedebant cincti pellibus juxta consuetudinem, & portabant faces.*

NOTÆ.

263. *Abjurataque rapinæ.*] Juxta Servium, *per vim retentæ:* juxta Gentilem, *emptæ absque persoluto pretio:* juxta Germanum & alios, quibus assentior, *quas quis habere se negat cum juramento & perjurio.*

269. *Potitius, &c.*] Livius l. 1. ait post cædem Caci, tum primum bovem eximia de grege capta sacrum Herculi factum: *adhibitis ad ministerium dapemque Potitiis ac Pinariis, quæ tum familiæ maxime inclytæ ea loca incolebant. Forte ita evenit, ut Potitii ad tempus præsto essent, iisque exta apponerentur: Pinarii extis adesis ad cæteram venirent dapem. Inde institutum mansit, donec Pinarium genus fuit, ne extis solemnibus vescerentur. Potitii, ab Evandro edocti, antistites sacri ejus per multas ætates fuerunt, donec tradito servis publicis solemni familiæ ministerio, genus omne Potitiorum in pœnam interiit.* Quod excidium Potitiæ familiæ contigit sub Appio Claudio Censore, anno U. C. 442. Pinariam durasse ad usque Maximini tempora censet Cerdanus; sed fallitur, siquidem ex hoc loco patet jam Livii ætate excisam fuisse. *Potitios* inde dictos quidam putant, quod extis *potirentur*: *Pinarios*, à πεῖνα, *fames*. Sed nugari mihi videntur.

271. *Aram . . . . . quæ maxima, &c.*] Apud Livium l. 1. sic Evander Herculem alloquitur: *Jove nate Hercules, salve: te mihi mater, veridica interpres Deum auctum cælestium numerum cecinit, tibique aram dicatam iri, quam opulentissima olim in terris gens maximam vocet, tuoque ritu colat. Dextra Hercules data: accipere se omen, impleturumque fata, ara condita, atque dicata, ait.* Aram illam in foro boario Romæ perstitisse memorat Ovid. Fast. 3. 585. Erat autem forum boarium inter montes Aventinum, Palatinum, & Capitolinum.

275. *Communem Deum.*] Dii *communes* vocantur, qui coluntur ab omnibus populis propter communem utilitatem; sic Mars propter bellum, Mercurius propter artes, Hercules propter debellata ubique monstra. Et singulariter Hercules; qui Arcadibus, Italis, ac Trojanis perinde venerandus erat. De *populo*, arbore viridi & pallida, Herculi sacra, *populier*, Ecl. 7. 61.

278. *Scyphus, &c.*] Græca vox, σκύφος, vas amplum, Herculi præcipue addictum; ut *cantharus* Baccho, ex Macrob. De *libatione in mensam*, Æn. 1. 740.

282. *Pellibus in morem cincti.*] Vel in morem pastoritiæ vitæ, & Panos Arcadum Dei; vel potius in morem Herculis, qui leonis pelle

Instau-

Inſtaurant epulas, & menſæ grata ſecundæ
Dona ferunt, cumulantque oneratis lancibus aras.
285 Tum Salii ad cantus, incenſa altaria circum,
Populeis adſunt evincti tempora ramis.
Hic juvenum chorus; ille ſenum: qui carmine laudes
Herculeas & facta ferunt; ut prima novercæ
Monſtra manu, geminoſque premens eliſerit angues:
290 Ut bello egregias idem disjecerit urbes,
Trojamque, Oechaliamque: ut duros mille labores
Rege ſub Euryſtheo, fatis Junonis iniquæ,
Pertulerit. Tu nubigenas, invicte, bimembres,
Hylæumque, Pholumque manu; tu Creſſia mactas
295 Prodigia, & vaſtum Nemeæ ſub rupe leonem.
Te Stygii tremuere lacus: te janitor Orci,
Oſſa ſuper recubans antro ſemeſa cruento.
Nec te ullæ facies, non terruit ipſe Typhoeus
Arduus, arma tenens: non te rationis egentem
300 Lernæus turba capitum circumſtetit anguis.

Renovant convivium, et portant jucunda munera menſa ſecunda, et operiunt altaria patinis plenis. Tunc Salii circa aras flammantes accedunt inter cantus, coronati circa *capita ramis populeis. Hic* eſt *chorus juvenum, ille ſenum: qui cantu memorant laudes & geſta Herculis: Quemadmodum ſtringens ceciderit manu prima monſtra noverca, & duos ſerpentes: quemadmodum idem everterit bello illuſtres urbes, et Trojam et Oechaliam: quemadmodum toleraverit labores mille aſperos, ſub rege Euryſtheo, per poteſtatem Junonis infenſa. Tu, ô* heros *inſuperabilis, occidis manu filios nubis bino corpore, et Hylæum et Pholum, et monſtra Cretica, & immanem leonem ſub rupe Nemea. Flumina Stygia te timuerunt: te janitor inferorum, jacens* in *antro ſanguinolento ſuper oſſa ſemivorata. Nec te ſpecies ulla* terruerunt; *non terruit ipſe Typhœus, ſublimis, intendens arma: non hydra Lernæa* magna *multitudine capitum circumcinxit te inopem conſilii.*

NOTÆ.

indutus erat. De *inſtauratione* & renovatione epularum per *ſecundas menſas*, ubi poma, bellaria, placentæ, Æn. 1. 727.

284. *Lancibus*.] *Lanx*, patina eſt, à *latitudine* dicta.

285. *Salii*.] Primo inſtituti à Numa, duodecim numero è patricio genere: duplicati deinde à Tullo Hoſtilio: armati ſaltabant ad tibiæ modulos; concuſſis haſta brevibus ſcutis, quæ ancilia vocabant. Nomen à *ſaliendo*: unde licet à Numa inſtituti ſint, & in honorem Martis; tamen apud Evandrum in honorem Herculis inducuntur à Virgilio, qui vim nominis, non rationem temporis ſpectavit.

288. *Ut prima noverc æ, &c.*] *Hercules* Jovis filius & Alcmenæ, quæ Amphitryonis Thebani uxor erat, Junonis novercæ odio multis laboribus expoſitus eſt, unde cum *Alcides* vocaretur, ab *Alceo* Amphitryonis patre: vocatus eſt Ἡρακλῆς, *Hercules*, ab Ἥρα, *Juno* & κλέος, *gloria*. Præcipui ejus labores hinc recenſentur. I. Cum eſſet in cunis, immiſſos à Junone angues duos eliſit. II. Trojam cepit ſub Laomedonte, ob negatam ſibi mercedem liberatæ à ceto Heſiones, Georg. 1. 502. Æn. 3.476. III. Cum Eurytus Oechaliæ rex in Theſſalia, Iolen filiam ipſi promiſiſſet uxorem, & poſtea denegaſſet, urbem diruit. IV. Antequam nati eſſet Hercules & Euryſtheus Mycenarum rex: cum eſſent in fatis, hunc alteri ſervitunum, qui poſterior natus eſſet; effecit Juno, ut Hercules poſterior naſceretur, quare ſubditus Euryſtheo, ab eodem ad laborioſiſſimas expeditiones miſſus eſt: Juno hic *iniqua* dicitur, non quidem *injuſta*, quod in hymno impium fuiſſet; ſed *infeſta*, *infenſa*. *Fata* ſumuntur hic pro *auctoritate & voluntate* Junonis: ſic ait ipſa Juno, Æn. 7. 293. *Fatis contraria noſtris fata Phrygum*. V. Cum hoſpitio benigne exceptus eſſet à Pholo Centauro: & Centauri alii ad vini Herculi appoſiti odorem hoſtiliter incurriſſent: dicitur eos ſagittis confixiſſe. Virgilius tamen Pholum, non ut hoſpitem, ſed ut hoſtem ejus memorat. *Bimembres* fingebantur Centauri, ſuperiore parte humana, inferiore equina, Æn. 6. 286. *Nubigenæ*, quia nube & Ixione geniti, Georg. 3. 28. VI. Taurum agros Cretenſium populantem non occidit quidem, ſed ad Euryſtheum adduxit. Hunc ajunt quidam immiſſum à Neptuno, quem Minos Cretæ rex offenderat: alii taurum fuiſſe, qui Europam Minois matrem in Cretam tranſtulerat: alii taurum cujus amore inſanierat Phaſiphae Minois uxor, Æn. 6. 24. VII. Leonem, in ſylva Nemea, prope Cleonas Argiæ urbem in Peloponneſo, cum neque ſagittis neque impacta clava occidere poſſet, unguibus apprenſum diſſecuit: ejuſque pellem, quod non eſſet ferro penetrabilis, in veſtem ſibi aſſumpſit, VIII. Per Tænari promontorii antrum ingreſſus ad inferos, Cerberum canem, ad ſolium Plutonis metu fugientem, inde pertraxit ad Euryſtheum, & reducere juſſus eſt, Æn. 6. 395. De *Stygiis aquis & Orco*, Æn. 6. 123. IX. Diis magno præſidio fuit contra Gigantes cœlum aggreſſos: quorum inter præcipuos Typhoeus, de quo Georg. 1. 279. Æn. 9. 716. Ita Apollodorus. Unde patet vani

Salve,

Salve, vera Jovis proles, decus addite Divis:
Et nos, & dexter adi pede sacra secundo.
Talia carminibus celebrant; super omnia Caci
Speluncam adjiciunt, spirantemque ignibus ipsum:
Consonat omne nemus strepitu, collesque resultant.
306 Exin se cuncti divinis rebus ad urbem
Perfectis referunt. Ibat rex obsitus ævo:
Et comitem Æneam juxta natumque tenebat
Ingrediens, varioque viam sermone levabat.
310 Miratur, facilesque oculos fert omnia circum
Æneas, capiturque locis, & singula lætus
Exquiritque auditque virum monimenta priorum.
Tum rex Evandrus, Romanæ conditor arcis:
Hæc nemora indigenæ Fauni Nymphæque tenebant,
315 Gensque virum truncis & duro robore nata:
Queis neque mos, neque cultus erat: nec jungere tauros,
Aut componere opes norant, aut parcere parto;
Sed rami, atque asper victu venatus alebat.
Primus ab æthere venit Saturnus Olympo,

Salve vera pregenies Jovis, adjuncte Diis quasi *honor* eorum : *veni pede prospero & ad nos & ad tua sacrificia propitius. Memornat talia cantibus : super catera addunt cavernam Caci & ipsum exhalantem flammas. Tota sylva resonat strepitu, & colles resiliunt : Deinde absolutis ceremoniis divinis omnes redeunt ad urbem. Rex obrutus senio incedebat, & ambulans habebat prope* se *Æneam comitem & filium* suum *& solabatur* laborem *itineris multiplici colloquio. Æneas admiratur, & emittit leves oculos circa omnia, & delectatur* aspectu *locorum, & gaudens petit discitque singula vestigia veterum hominum. Tunc Rex Evander, Fundator arcis, qua* deinde fuit *Romana*, ait : *Fauni & Nympha nata in illis locis, occupabant has sylvas : & natio hominnm orta truncis & duris arboribus: quibus neque consuetudines neque cultus erat : nec sciebant alligare tauros* jugo, *aut colligere divitias, aut moderate uti* rebus *partis; sed arbores & venatus durus victu nutriebat* eos. *Saturnus primus venit ab Olympo cœlesti*,

NOTÆ.

dorus. Unde patet vanitas fabularum: quæ eumdem Herculem circa Eurysthei Theseique tempora florentem, jam inde à Gigantei belli ætate fuisse inter Deos docent. X. Hydram, serpentem in aquis & terra vivacem, cui nomen ab *ὕδωρ*, *aqua*, in Lerna palude degentem, Mycenas inter & Argos; capitibus septem, aut juxta alios, quinquaginta terribilem; quorum quoties unum abscissum erat, toties alia duplicato numero pullulabant, admoto ad singula vulnera igni tandem interfecit. XI. Cum Dejanira ejus uxor suspectos haberet ejus in Jolen amores, misit ad eum vestem Nessi Centauri infectam sanguine, cui vim inesse audiverat ad amorem excitandum: quam ille cum induisset, indeque sparso per membra incendio, vim doloris pati non posset, excitata & succensa pyra, in Oeta monte Thessaliæ, in eam immisit sese; & sic expurgatus omni contage mortali, transiisse ad Deos creditus est.

302. *Dexter.*] *Propitius*: de hac voce in bonam partem, Ecl. 1. 16.

307. *Obsitus ævo.*] Plautus in Menæchmis, Act. 5. 2. 4. *Consitus sum senectute*: id est, *plenus annis*: quia agri *consiti* sive *obsiti* frugibus, *pleni* sunt frugibus. Ita plerique omnes. Ego explico *sparsus senectute*, sive *canis*: quia, quæ *seruntur*, *sparguntur*: & jam dixit Virgilius Æn. 5. 416. *Temporibus geminis canebat sparsa senectus*: & sane sic explicandus est Lucretius l. 2. 210. *Sol etiam summo de vertice dissipat omneis Ardorem in parteis, & lumine conserit arva*, id est, *lumine spargit arva*.

314. *Romanæ conditor arcis.*] Conditor oppiduli in Palatino monte; ut diximus. v. 51. cujus in ruinis Romulus deinde proxima Romanæ urbis initia constituit, loco quadratam in formam munito. Livius, Plutarchus, Festus, &c.

314. *Indigenæ Fauni, &c.*] Videtur hic per *Indigenas* intelligere *Aborigines populos*, eosque primos statuere Italiæ incolas, ut diximus, Æn. 7. 181. & ita censet Justinus. Quamquam probabilius putat Cluverius primos fuisse Siculos: Aborigines verò Siculis posteriores & aliunde advectos, nempe ex Arcadia; unde sacra eo intulerint Panos & Fauni, qui ab Arcadibus Pastoritiæ vitæ deditis colebantur. De *Faunis*, Ecl. 6. 27. De *Nymphis*. Ecl. 2. 46.

315 *Robore nata*] Cum enim in cavis arborum truncis primo habitarent, inde nati putabantur. De *robore*, ligno, Georg. 1. 162.

319. *Primus ab, &c.*] *Saturnus*, Cretensis rex, à Jove filio primum liberatus è manibus Titanum, qui eum, orta de regnandi jure controversia carcere incluserant: monente oraculo, ut à filio sibi caveret; cum eidem strueret insidias, occupatus à filio & è regno ejectus, navi in Italiam venit:

320 Arma Jovis fugiens, & regnis exsul ademptis.
Is genus indocile ac dispersum montibus altis
Composuit, legesque dedit: Latiumque vocari
Maluit, his quoniam latuisset tutus in oris.
Aurea quæ perhibent, illo sub rege fuerunt
325 Sæcula; sic placida populos in pace regebat.
Deterior donec paulatim ac decolor ætas,
Et belli rabies, & amor successit habendi.
Tum manus Ausonia, & gentes venere Sicanæ:
Sæpius & nomen posuit Saturnia tellus.
330 Tum reges, asperque immani corpore Tybris;
A quo post Itali fluvium cognomine Tybrim
Diximus: amisit verum vetus Albula nomen.
Me pulsum patria, pelagique extrema sequentem,
Fortuna omnipotens & ineluctabile fatum
335 His posuere locis: matrisque egere tremenda
Carmentis Nymphæ monita, & Deus auctor Apollo.
Vix ea dicta; dehinc progressus, monstrat & aram,
Et Carmentalem Romano nomine portam:
Quam memorant Nymphæ priscum Carmentis honorem,
340 Vatis fatidicæ; cecinit quæ prima futuros
Æneadas magnos, & nobile Pallanteum.

fugiens arma Jovis, & profugus erepto imperio. Hic congregavit gentem immansuetam & diffusam per *montes excelsos, & imposuit* ei *leges: & voluit appellari Latium, quod tuto occultatus fuisset in hac regione. Aurea ætas de qua loquuntur, fuit sub illo rege: ita continebat populos in tranquilla pace. Donec subrepsit sensim seculum pejus & alterius coloris, & furor belli, & cupiditas possidendi. Tunc venerunt turmæ Ausoniæ, & nationes Siculæ: & Saturnia regio sæpe mutavit nomen. Tunc* venerunt *reges, & Tybris ferox vasto corpore, à quo deinde* nos *Itali appellavimus flumen nomine Tybrim: & vetus Albula perdidit proprium nomen. Fortuna omnipotens & fatum inevitabile constituerunt his* in *sedibus me ejectum* è *patria & quærentem ultima* spatia *maris: & terrifica vaticinia Carmentis Nymphæ matris* meæ, *& Deus Apollo suasor, duxerunt* me. *Vix ea prolata* fuerunt: *deinde progrediens, ostendit & aram, & portam Carmentalem,* quod *nomē* est *Romanum, quam narrant* esse *antiquum honorem Carmentis vatis aperientis fata: quæ prima prædixit, Romanos illustres evasuros, et Pallanteum celebre* fore.

NOTÆ.

ibique exceptus à Iano antiquissimo rege, populos cum eo composuit legibus: unde propter morum castitatem è cœlo venisse creditus est, & aureum nomen suo seculo fecit. *Latium* Italiam appellavit, quod in ea contra filii insidias, latuisset. *Primus* venisse in Italiam ex aliis regionibus dicitur à Virgilio, qui putat Janum & Aborigines fuisse primos loci indigenas, à quibus Saturnus exceptus est. De *Latio*, Æn. 7. 54. De *Olympo* monte, pro cœlo, Ecl. 5. 59.

326. *Decolor ætas.*] *Argentea*, ab *aureo* colore deficiens: tum *ærea & ferrea*, Georg. 1. 125.

328. *Ausonia, &c.*] Et hinc patet, inter Italiæ populos non eum à Virgilio temporis ordinem statui, qui à scriptoribus reliquis statuitur. quamquam fateor confusa admodum hic esse omnia, nec sibi constare scriptores. Diximus enim *Siculos*, qui & *Sicani* deinde dicti sunt, primos fuisse Latii & Sabinæ regionis incolas, eosque indigenas, Æn. 7. 794. *Ausones* vero, primos item & indigenas habitatores Italiæ, fretum versus Siculum, Æn. 7. 54. Virgilius vero censet utrosque esse advenas, Saturno posteriores. Tunc hic alter etiam notatur Virgilii error: quod Saturni ætatem ab Evandri Latinique temporibus hic longe removet; cum effluxisse ab eo videatur ætatum quadruplex mutatio, aureæ, argenteæ, æreæ, ferreæ: tamen, Æn. 7. 47. Saturnum Latini proavum facit.

330. *Asperque immani corpore Tybris, &c.*]Rex Tuscorum, qui occisus juxta fluvium Albulam, huic nomen reliquit suum. Ita Festus & alii. Livius tamen & Ovidius hoc nomen repetunt à Tyberino Albanorum rege, qui eo demersus est. Oritur in Apenini jugis, in septentrionali Etruriæ parte, juxta Umbros: dividitque totam Etrutiam, seu Tusciam, ad Orientem ab Umbris, Sabinis, & Latio: unde quia Tuscis maxime objicitur, dicitur à Poetis *Tuscus amnis*, potius *Sabinus* aut *Latinus*. Evolvitur in mare Tuscum sive Tyrrhenum duobus ostiis: ad orientale ostium urbs est *Ostia*; prope occidentale urbs *Portus*.

336. *Carmentis.*] Seu *Carmenta*, matris Evandri; quæ Græcis dicta *Themis* juxta Dionys. aut *Nicostrata*, juxta Solinum: Latinis dicta est *Carmenta*, quia futura *carmine* evulgabat. De *Apolline* vaticiniorum præside, Ecl. 3. 104

337. *Progressus.*] Ex ripa orientali Tyberis & radicibus Aventini, progressus ad septentrionem, quo loco spectabat Aventinum ad meridiem, Capitolium ad septentrionem, Palatinū ad orientē: ibidemque forum fuit deinde boarium, ubi ara Herculis maxima.

Aram.] Vel *Maximam* Herculis supra, v. 271. Vel aram ipsius *Carmentæ*, juxta Carmentalem portam, sub Capitolino monte; de qua Dionysius, l. 1. *Romano nomine* dic-

Hinc lucum ingentem, quem Romulus acer asylum
Rettulit, & gelida monstrat sub rupe Lupercal,
Parrhasio dictum Panos de more Lycæi.
345 Necnon & sacri monstrat nemus Argileti:
Testaturque locum, & letum docet hospitis Argi.
Hinc ad Tarpeiam sedem & Capitolia ducit,
Aurea nunc, olim sylvestribus horrida dumis.
Jam tum relligio pavidos terrebat agrestes
350 Dira loci: jam tum sylvam saxumque tremebant:
Hoc nemus, hunc, inquit, frondoso vertice collem,
(Quis Deus, incertum est) habitat Deus. Arcades ipsum
Credunt se vidisse Jovem: cum sæpe nigrantem
Ægida concuteret dextra, nimbosque cieret.
355 Hæc duo prætere disjectis oppida muris
Relliquias veterumque vides monimenta virorum.
Hanc Janus pater, hanc Saturnus condidit urbem:
Janiculum huic, illi fuerat Saturnia nomen.
Talibus inter se dictis ad tecta subibant
Pauperis Evandri: passimque armenta videbant
361 Romanoque foro & lautis mugire Carinis.

Postea ostendit *magnam sylvam, quam Romulus* deinde *convertit* in *asylum*; *& ostendit Lupercal sub frigida rupe, appellatum ex cultu Arcadico Panos Licai. Praterea ostendit quoque sacram sylvam Argileti, & attestatur locum ipsum, & narrat mortem hospitis Argi. Inde ducit* eum *ad locum Tarpeium & Capitolia*, quæ *jam aurea* sunt, *quondam* erant *aspera dumis incultis. Jam tunc horrida sanctitas* hujus *loci terrefaciebat trepidos rusticos, jam tunc metuebant sylvam & rupem. Deus, ait, tenet hanc sylvam, hunc collem cacumine sylvoso: dubium est quis* sit ille *Deus. Arcades putant se vidisse* illic *ipsum Jovem: cum sape quateret dextra* manu *obscuram ægida, & commoveret nubes. Cernis praterea has urbes duas eversis muris, reliquias & vestigia antiquorum hominum. Janus pater fundavit hanc arcem. Saturnus istam: huic nomen fuit Janiculum, isti Saturnia. Talibus inter se colloquiis accedebant ad domum inopis Evandri: & passim spectabant armenta boare in foro* deinde dicto *Romano, & magnificis Carinis.*

NOTÆ.

tam aut Carmentalem: Carmenta enim nomen Latinum est. *Cecinit Æneadas magnos*: quia inter alia, Romanos cecinit gentem fore opulentissimam, supra, v. 271. De *Pallanteo*, seu Palatino monte, v. 51.

342. *Asylum*.] Locum à Romulo constitutum inter querceta duo, Capitolinumque & Palatinum; quò quicumque confugerent è vicinis urbibus, salvi at securi essent: qua arte novam urbem suam frequentem effecit. De *asylo*, Æn. 2. 761.

343. *Lupercal*.] Locum in Palatino monte, ubi Arcades Evandro auctore templum exstruxerant Pani Arcadiæ Deo. Illic quotannis ludicrum celebrabatur, juvenibus passim discurrentibus nudis, cum scuticis è caprina pelle, quibus obvios quosque cædebant; mulieres præcipue, quæ se his verberibus ad partum juvari existimabant: *Luperci* ipsi dicebantur. *Lupercal*, nomen deductum à *lupa*, seu *Lyceo* monte Arcadiæ, ubi Pan colebatur: est enim λύκος, *lupus*. Unde quidam Romulum putant hujus ludi auctorem esse quod eo in loco à *lupa* nutritus fuisset. *Parrhasia* dicta est Arcadia, ab Arcadiæ regione & oppido ejus nominis: cujus conditor fuit Parrhasius Lycaonis filius juxta Steph. De *Pane* Deo, Æn. 2. 21

345. *Nemus Argiletti*.] Locum pariter inter Aventinum & Capitolinum circa forum boarium; quæ pars erat Argei campi. Nomen, juxta Varronem, vel ab argillosa hujus loci terra; vel ab *Argo*, quem ait Fabius Pictor fuisse hospitem Evandri: aiuntque passim interpretes hunc ob affectati regni suspicionem, ad Arcadibus occisum fuisse, inscio Evandro, qui eum hoc loco sepultum precipuis honoribus affecerit: quare *testatur locum* Evander; id est, locum attestatur, & quasi adjurat, se violati hospitii reum non esse. Alii nomen deducunt ab Argivis Herculis comitibus.

347. *Tarpeiam sedem, &c.*] Montem dictum primo *Saturnium*, ob Saturniam urbem in eo conditam à Jano, ad memoriam suæ cum saturno societatis: deinde appellatum *Tarpeium*: denique *Capitolinum*, ab humano capite ibidem invento, cum templi fundamenta Tarquinius Priscus jaceret. Ibi magnus honos habitus deinceps Capitolino Jovi, cujus futuri cultus quædam quasi semina spargit hic Virgilius.

354. *Ægida*.] Clypeum Jupiter sibi finxisse dicitur ex pelle Amalthee capre, nutricis sue, Georg. 4. 151. est autem αἴξ, *capra*. Sic vocat Homerus, non Jovis tantum, sed & Minerve etiam & Apollinis clypeum: Virgilius item tribuit Minervæ, infra, v. 435.

358. *Janiculum, &c.*] Montes Tybri intersinente discreti: *Janiculum* quidem ad occidentalem ti-

Ut ventum ad ſedes ; hæc , inquit , limina victor
Alcides ſubiit ; hæc illum regia cepit .
Aude , hoſpes , contemnere opes , & te quoque dignum
365 Finge Deo , rebusque veni non aſper egenis .
Dixit , & anguſti ſubter faſtigia tecti
Ingentem Æneam duxit : ſtratisque locavit
Effultum foliis & pelle Libyſtidis urſæ .
Nox ruit , & fuſcis tellurem amplectitur alis .
At Venus haud animo nequicquam exterrita mater ,
371 Laurentumque minis & duro mota tumultu ,
Vulcanum alloquitur , thalamoque hæc conjugis aureo
Incipit , & dictis divinum aſpirat amorem :
Dum bello Argolici vaſtabant Pergama reges
375 Debita , caſuraſque inimicis ignibus arces ;
Non ullum auxilium miſeris , non arma rogavi
Artis opisque tuæ : nec te , cariſſime conjux ,
Incaſſumve tuos volui exercere labores .
Quamvis & Priami deberem plurima natis ,
380 Et durum Æneæ fleviſſem ſæpe laborem .
Nunc , Jovis imperiis , Rutulorum conſtitit oris :
Ergo eadem ſupplex venio , & ſanctum mihi numen
Arma rogo , genitrix nato . Te filia Nerei ,

Poſtquam perventum eſt ad *domum* , *ait* Evander : *Hercules victor intravit has portas* , *hæc aula excepit eum* . *O hoſpes* , *aude deſpicere divitias* , *& oſtende te quoque parem Deo* , *& accede non offenſus rebus inopibus* . Sic *locutus eſt* , *& induxit magnum Æneam ſub culmina parvi tecti* , *& conſtituit in lectis* eum , *ſuſtentatum frondibus* , *& pelle urſa Libyca* . *Nox venit* , *& ambit terram alis obſcuris* . *Sed Venus genitrix Æneæ* , *non fruſtra territa animo* , *& commota minis Laurentum & aſpera ſeditione* , *alloquitur Vulcanum* , *& orditur hæc* verba *in aureo lecto mariti* , *& verbis immittit ei divinum amorem* : *Dum reges Græci evertebant armis Trojam* ſibi *deſtinatam* , *& arces perituras flammis hoſtilibus* ; *nullum ſubſidium* , *nec arma artis & operis tui imploravi* à te *pro miſeris Trojanis* : *nec volui adhibere fruſtra te & tuam operam* , *o dulciſſime marite* . *Quamquam & debebam multa filiis Priami* , *& ſæpe deploraveram aſperam calamitatem Æneæ* . *Nunc* ille *juſſu Jovis ſtetit in regione Rutulorum* . *Itaque accedo ipſa ſupplex* : *& peto arma à te* , *Deo mihi venerando* ; *mater* pro *filio* . *Te filia Nerei* ,

NOTÆ.

pam ; *Saturnius* , ſive Capitolinus , ad orientalem : non tamen omnino adverſi , nam Capitolinus ad ſeptentrionem magis recedit . In utroque gemina olim urbs fuerat . De *Jano* , Æn. 7. 610. De *Saturno* , ſupra , v. 319.

361. *Romanoque foro* , &c.] Deflexo ad orientem itinere ; inter Capitolinum & Aventinum : ſpatium inviſunt illud, ubi deinceps fuit *forum maximum Romanum* , civilibus negotiis tractandis conſtitutum . incipiebat autem à radicibus orientalibus Capitolini ; ac deinde ad latus item orientale Aventini excurrebat : qua in ultima parte propius attingebat locum, qui *Carinæ* dictæ deinde ſunt , *lautæ* , ob magnificentiam & lautitiam ædificiorum , in quibus domus fuit Pompeii . Nominis ratio non affertur alia tolerabilis ; niſi quod locus in modum carinæ curvus, ac longus eſſet . De *Alcide* , ſupra , v. 288. De *urſa Libyſtide* , ſeu *Libyca* , Æn. 5. 37.

370. *At Venus* , &c.] Expreſſus eſt hic locus ad imitationem Homeri : apud quem Thetis à Vulcano petit arma pro Achille filio , Illiad. 18. 369. Virgilius quidem hic Homero ſuperior eſt dignitate ſententiarum : videtur tamen parum prudenter ab eo factum , ut legitimum virum deprecetur Venus pro Ænea , quem adulterio ex Anchiſa ſuſceperat ; ſeque adeo genitricem ejus eſſe glorietur , *Arma rogo genitrix nato* . Excuſat eum tamen , tum meretricia imprudentia , cujus exemplum in Venere exhibet ; tum vis muliebrium blanditiarum apud ſenes , qualis Vulcanus . De *Venere* , Æn. 1. 260. De *Vulcano* , Georg. 1. 295. De *Laurentibus* , Æn. 7. 63. Porro *thalamus* ille & aula Vulcani , ubi hoc habetur colloquium , in cœlo eſſe fingitur : ſiquidem , v. 423. Vulcanus è cœlo deſcendit in officinam ſuam , ad arma fabricanda , circa Liparen inſulam . In quo peccavit Homerus , qui aulam & officinam Vulcani ſimul in cœlo conſtituit .

374. *Argolici* , &c.] De *Argis* , urbe regia Agamemnonis , Æn. 1. 288. De *Pergamis* arce Trojæ , Æn. 1. 470.

379. *Priami* . . . . *natis* .] Paridi , à quo pulchritudinis præmium tulerat , pomum aureum, Æn. 1. 31. De *ſitu Rutulorum* , Æn. 7. 795.

383. *Filia Nerei* , &c.] *Thetis* , de qua , Ecl.

Te potuit lacrymis Tithonia flectere conjux.
385 Aspice qui coeant populi, quæ mœnia clausis
Ferrum acuant portis, in me excidiumque meorum.
Dixerat, & niveis hinc atque hinc Diva lacertis
Cunctantem amplexu molli fovet: ille repente
Accepit solitam flammam, notusque medullas
390 Intravit calor, & labefacta per ossa cucurrit:
Non secus atque olim tonitru cum rupta corusco
Ignea rima micans percurrit lumine nimbos.
Sensit læta dolis, & formæ conscia conjux,
Tum pater æterno fatur devinctus amore:
395 Quid causas petis ex alto? fiducia cessit
Quo tibi, Diva, mei? similis si cura fuisset,
Tum quoque fas nobis Teucros armare fuisset.
Nec pater omnipotens Trojam, nec fata vetabant
Stare, decemque alios Priamum superesse per annos.
400 Et nunc, si bellare paras, atque hæc tibi mens est:
Quicquid in arte mea possum promittere curæ,
Quod fieri ferro, liquidove potest electro,
Quantum ignes animæque valent: absiste, precando
Viribus indubitare tuis. Ea verba locutus,
405 Optatos dedit amplexus: placidumque petivit
Conjugis infusus gremio per membra soporem.

te conjux Tithoni potuit expugnare fletu. Considera, quæ gentes conveniunt: quæ urbes clausis portis acuant gladios in me, & ruinam meorum. Sic *loquuta est Dea, & candidis brachiis ambiit hinc atque hinc dulci amplexu tardum* Vulcanum: *ille subito suscepit ignem consuetum, & notus ardor penetravit medullas & irrepsit in ossa liquefacta. Non aliter atque cum aliquando hiatus flammeus apertus fulgenti fulmine, rutilus pervolitat nubes. Uxor* id *animadvertit, gaudens fraudibus, & sciens* vim *pulchritudinis* suæ. *Tunc pater* Vulcanus *sic loquitur captus amore perpetuo: Cur causas repetis e longinquo? quò abiit à te confidentia in me, o Dea? tunc etiam fuisset mihi facile arma dare Trojanis, si* tunc *par voluntas fuisset* tibi. *Neque Jupiter omnipotens, neque fata prohibebant Trojam persistere, & Priamum vivere ad decem* alios *annos. Et jam,* si *vis pugnare, &* si *hoc tibi est consilium: possum* tibi *polliceri, quodcumque* est *studii in arte mea, quodcumque potest fabricari ferro & electro liquente, quantum possunt flammæ & flatus: desine orando diffidere tuæ auctoritati. Loquutus ea verba, tulit ei cupidos amplexus, et jacens in sinu uxoris quæsivit per* totum *corpus trãquillum somnum. Deinde, postquam prima quies abrupisset somnum, medio spatio noctis jam lapsa:*

N O T Æ.

4. 32. pro filio Achille arma à Vulcano impetravit. *Aurora*, Tithoni uxor, pro Memnone filio, ad Trojanum bellum proficiscente. De *Aurora*, Georg. 1. 249. De *Tithone*, Æn. 4. 585. De *Memnone*, Æn. 1. 493.

398. *Nec fata vetabant Stare, &c.*] Fata à Diis non immutari, sed differri censebantur posse, Æn. 1. 243. De *Teucris*, Æn. 1. 219.

402. *Potest electro.*] Quidam antiqui codices habent, *potestur electro*. Et est quidem *potestur* Lucretana & Pacuviana vox: sed prima syllaba in *electro* longa est, tum natura sua ἠλεκτρον; tum usu Virgilii *sudent electra myricæ*: Ecl. 8. 54. Nec obstat versus è Ceiri repetitus, qui à Jos. Scaligero non legitimus putatur. *Electrum*, hic non *succinum* est, ut illud alterum Eclogæ 8. sed aurum, quinta argenti portione mixtum; sive ex natura, sive ex arte temperies illa sit. De eo Plinius, l. 33. 4. Nomen ob fulgorem, à Sole, qui Græcis Poetis vocatur ἠλέκτωρ.

404. *Indubitare.*] *Dubitare*. Et hic auget particula *in*, ut in voce *infractus*, *incanus*; pro *fractus*, *canus*.

409. *Tenuique Minerva.*] *Tenui arte*, ut enim Minerva texturæ, lanificio, & ejusmodi artibus præest, ita pro iis ipsis sumitur: quemadmodum Vulcanus pro igne, Bacchus pro vino. De *Minerva*, Æn. 2. 31.

Inde,

Inde, ubi prima quies medio jam noctis abactæ
Curriculo expulerat somnum: cum fœmina, primum
Cui tolerare colo vitam tenuique Minerva,
410 Impositum cinerem & sopitos suscitat ignes,
Noctem addens operi, famulasque ad lumina longo
Exercet penso; castum ut servare cubile
Conjugis, & possit parvos educere natos.
Haud secus ignipotens, nec tempore segnior illo.
415 Mollibus è stratis opera ad fabrilia surgit:
Insula Sicanium juxta latus Æoliamque
Erigitur Liparen, fumantibus ardua saxis:
Quam subter specus & Cyclopum exesa caminis
Antra Ætnæa tonant, validique incudibus ictus
420 Auditi referunt gemitum, striduntque cavernis
Stricturæ Chalybum, & fornacibus ignis anhelat:
Vulcani domus, & Vulcania nomine tellus.
Huc tunc ignipotens cœlo descendit ab alto.
Ferrum exercebant vasto Cyclopes in antro,
Brontesque Steropesque & nudus membra Pyracmon.
426 His informatum manibus jam parte polita
Fulmen erat, toto genitor quæ plurima cœlo
Dejicit in terras, pars imperfecta manebat.
Tres imbris torti radios, tres nubis aquosæ
430 Addiderant, rutuli tres ignis & alitis Austri.

quando mulier cui præcipuum est *sustentare vitam colo & exigua arte, excitat ignem coopertum & cineremsuper additum* igni, *adiiciens noctem labori, & occupat famulas longo penso ad lucernas; ut queat tenere pudicum lectum mariti, & alere parvos liberos. Non aliter præses ignis* Vulcanus, *nec tardior, surgit illo tempore e molli lecto ad laborem fabrilem. Propelatus Siculum & Liparen Æoliam assurgit insula, alta fumantibus scopulis sub qua* insula *spelunca & caverna Etnæa resonant excavata ignibus Cyclopum; & magni ictus auditi* ex *incudibus emittunt plangorem, & strident* in *cavernis massæ Chalybum, & flamma exspirat è fornacibus: sedes* est *Vulcani, & terra nomine Vulcania. Tunc Vulcanus ab alto cœlo descendit illuc. Cyclopes exercebant* artem *ferrariam sub immensa caverna, & Brontes, & Steropes, & Pyracmon nudus corpore. Erat illis inter manus fulmen inchoatum*, ex his *quæ pater* Jupiter *multa torquet è cœlo: jam parte* aliqua *perfecta, pars restabat imperfecta. Adjecerant* ei *tres radios pluviæ, tres nubis aquosæ, tres flammæ refulgentis & venti velocis.*

NOTÆ.

412. *Castum ut servare cubile, &c.*] Ut otia vitet, infesta pudicitiæ.

416. *Insula Sicanium, &c.*) Ad latus septentrionale Siciliæ, non longe à promontorio Peloro & Italia, sunt insulæ septem, *Æoliæ* seu *Vulcaniæ* dictæ: maxima earum *Lipara*, hodie *Lipari*; inter quam & Siciliam est *Hiera*, id est, *sacra*, quia Vulcano dicata: unde hodieque dicitur *Bolcano*, quam hic describit Virgilius. Ex hac præcipue ignes erumpunt: quod inde fit, ut ait Solinus, c. 12. *quia ipsæ insulæ, natura soli ignea, per occulta commercia, aut mutuantur Ætnæ incendia, aut subministrant*. Totum enim illud Italiæ inferioris & Siciliæ solum, ut alibi monuimus, subterraneis montibus cavum & sulfure succensum est. De *iis insulis*, Æn. 1. 56. De *Sicania*, Sicilia, Æn. 3. 687. De *Ætna*, monte ignivomo Siciliæ, Ibid. 571. De *Cyclopibus*, Ibid. 569.

421. *Strictura Chalybum.*] *Strictura*: ferrum, ut è fodinis extrahitur: In massas quasi terreas constrictum ac stipatum. *Chalybes*, populi vel Ponti, vel Hispaniæ, ferrariis fodinis & operibus insignes, Georg. 1. 58.

425. *Brontesque, &c.*] Nomina Cyclopum è Græcis Poetis repetita. Brontes, à *βροντὴ tonitru*: Steropes, à στεροπὴ, *fulgur*: Pyracmon, à πῦρ, *ignis*, & ἄκμων, *incus*.

429. *Tres imbris torti radios, &c.*] Fulmina in antiquis marmoribus duodecim radiis effinguntur, in circulum dispositis: non rectis illis quidem, sed varios in angulos inflexis, qui trifidam in cuspidem singuli desinunt. Talis est forma Virgiliani hujus fulminis, de qua sic fere Cerdanus: Solent torqueri fulmina, vel *grandinante cælo*, vel *ruentibus magnis pluviis*, vel *aere fulguribus æstuante*, vel *ventis flantibus*. Grandinem intelligo, per *imbrem tortum*: pluviam un-

Fulgores nunc terrificos, ſonitumque metumque
Miſcebant operi, flammiſque ſequacibus iras.
Parte alia Marti currumque rotaſque volucres
Inſtabant, quibus ille viros, quibus excitat urbes:
435 Ægidaque horrificam, turbatæ Palladis arma,
Certatim ſquamis ſerpentum auroque polibant:
Connexoſque angues, ipſamque in pectore Divæ
Gorgona, deſecto vertentem lumina collo.
Tollite cuncta, inquit, cœptoſque auferte labores,
440 Ætnæi Cyclopes, & huc advertite mentem.
Arma acri facienda viro: nunc viribus uſus,
Nunc manibus rapidis, omni nunc arte magiſtra:
Præcipitate moras. Nec plura effatus: at illi
Ocius incubuere omnes, pariterque laborem
445 Sortiti: fluit æs rivis, aurique metallum;
Vulnificuſque chalybs vaſta fornace liqueſcit.
Ingentem clypeum informant, unum omnia contra
Tela Latinorum; ſeptenoſque orbibus orbes
Impediunt: alii ventoſis follibus auras
450 Accipiunt redduntque: alii ſtridentia tingunt
Æra lacu: gemit impoſitis incudibus antrum.
Illi inter ſeſe multa vi brachia tollunt
In numerum, verſantquè tenaci forcipe maſſam.
Hæc pater Æoliis properat dum Lemnius oris,
455 Evandrum ex humili tecto lux ſuſcitat alma,
Et matutini volucrum ſub culmina cantus.

Nunc miſcebant operi fulgura terrentia, & fragorem, & timorem, & iras cum *igne perſequente.* Ex *alia parte deproperabant Marti currum & rotas celeres, quibus ille commovet homines, quibus urbes: & certatim ornabant ſquamis & auro ægida horribilem, clypeum Palladis iratæ, & ſerpentes implicatos, & ipſam Meduſam in pectore Deæ torquentem oculos* poſt *abſciſſum collum.* O Cyclopes *Ætnæi, ait* Uulcanus, *auferte hæc omnia, & deponite laborem inchoatum, & huc intendite animum. Arma* ſunt *fabricanda forti viro: nunc opus eſt robore, nunc promptis manibus, nunc omni arte præcipua: accelerate moras. Nec plura loquutus eſt. Illi autem omnes ſtatim adnixi* ſunt, *& pariter diviſerunt laborem: æs & metallum auri fluit* in *rivos, & chalybs vulnificus liquitur in ampla fornace. Componunt magnum clypeum,* ſufficientem *ſolum adverſus cuncta arma Latinorum: & connectunt ſeptem textus* rotundos *textibus. alii excipiunt & emittunt ventos follibus plenis vento: alii mergunt aquis æra ſtridula: caverna ſonat incudibus* in ea *defixis. Illi inter ſe erigunt brachia multo conatu per ordinem, & forcipe mordaci vertunt maſſam. Dum pater Lemnius urget hæc in regionibus Æoliis: lux alma & cantus matutini avium ſub tectis excitant Evandrum ex abjecto cubili.*

NOTÆ.

menſam, per *aquoſam nubem*: æſtuantem aerem, per *ignem*: flatus ventorum, per *Auſtrum*: hic enim ventus præ cæteris frequens tempeſtatibus eſt, ut diximus Ecl. 2. 58. De *Marte*, Ecl. 9. 12. De *ægide*, clypeo Palladis, ſupra, v. 354. De *Pallade*, Æn. 1. 43.

436. *Squamis auroque, &c.*] Disjunctio pro *ſquamis aureis*, Georg. 2. 192. *Pateris libamus & auro*, pro, *pateris aureis*. Significat clypeum Palladis ſquamoſo corio ſerpentis ex auro tectum fuiſſe: ipſum vero Gorgonis, id eſt, Meduſæ caput anguiferum, non in clypeo, ut alias, ſed in anteriore loricæ parte ad pectus affixum. De *Gorgone* & *Palladis clypeo*, Æn. 2. 616.

446. *Chalybs.*] Genus ferri denſiſſimi ac duriſſimi, *acier*: à populis hujus nominis, de quibus ſupra, v. 421.

453. *In numerum.*] Eo ordine, qui numeroſum quemdam ictuum concentum referat.

454. *Pater Lemnius.*] *Vulcanus*: qui à Junone matre, propter deformitatem, è cœlo dejectus eſt in inſulam Lemnum, nunc *Stalimene*, in Ægæo mari: ubi à Græcis dictus eſt officinam ſuam exercere, ob frequentia ibidem fulmina, Georg 1. 295. De *inſulis Æoliis*, ſupra, v. 416.

458. *Tyrrhena pedum vincula*] Calceamenta Tyr-

Con-

Consurgit senior, tunicaque inducitur artus,
Et Tyrrhena pedum circumdat vincula plantis:
Tum lateri atque humeris Tegeæum subligat ensem;
460 Demissa ab læva pantheræ terga retorquens.
Nec non & gemini custodes limine ab alto
Procedunt, gressumque canes comitantur herilem:
Hospitis Æneæ sedem & secreta petebat,
Sermonum memor & promissi muneris heros.
465 Nec minus Æneas se matutinus agebat.
Filius huic Pallas, olli comes ibat Achates:
Congressi jungunt dextras, mediisque residunt
Ædibus, & licito tandem sermone fruuntur:
469 Rex prior hæc:
Maxime Teucrorum ductor, quo sospite numquam
Res equidem Trojæ victas aut regna fatebor;
Nobis ad belli auxilium pro nomine tanto
Exiguæ vires: hinc Tusco claudimur amni;
Hinc Rutulus premit, & murum circumsonat armis:
475 Sed tibi ego ingentes populos opulentaque regnis
Jungere castra paro, quam fors inopina salutem
Ostentat: fatis huc te poscentibus affers.
Haud procul hinc saxo colitur fundata vetusto
Urbis Agyllinæ sedes: ubi Lydia quondam
480 Gens, bello præclara, jugis insedit Etruscis.
Hanc multos florentem annos rex deinde superbo
Imperio & sævis tenuit Mezentius armis.
Quid memorem infandas cędes? quid facta tyranni
Effera? Di capiti ipsius generique reservent.

Senex surgit, & induitur tunica circa *membra, & circumligat plantis calceamenta pedum Tuscæ: deinde accingit lateri & humeris gladium Arcadicum, revocans* in dextram *pelles pantheræ pendentes à sinistra. Praterea duo etiam canes custodes exeunt ex alta porta, & sequuntur passus domini.* Sic *ibat heros ad cubiculum & penetrale Æneæ, memor verborum & promissi officii. Nec minus mane experrectus Æn. ferebat se* ad eum. *Pallas filius aderat comes illi* Evandro, *Achates huic* Æneæ. Cũ *occurrissent, sociant dextras* manus, *& sedent in media domo. denique utuntur libero colloquio. Rex primus hæc* dicit: *Maxime dux Trojanorũ, quo salvo numquã sane existimabo regnum vel res Trojæ eversas: sunt nobis parvæ vires ad subsidium belli, pro tanta dignitate: hinc coercemur fluvio Etrusco: inde Rutulus urget* nos, *& sonat armis circa mœnia* nostra. *Ast ego meditor sociare tibi magnas nationes, & castra è regno divite: fors insperata ostendit* tibi *hanc* viam *salutis* & *confers te huc fatis vocantibus. Non longe hinc habitatur sedes urbis Agyllinæ, structa lapidibus antiquis: qua* parte *colonia Lydia, insignis bello, stetit olim in montibus Tuscis. Hanc* urbem, per *multos annos vigentem, Mezentius rex deinceps gubernavit, severo imperio & duris armis. Quid* prodesset *narrare immanes strages, quid crudelia facinora tyranni? Dii rependant* ista *capiti & familiæ ipsius.*

NOTÆ.

rheno more: quorum solea lignea erat, quatuor digitorum latitudine, lora autem inaurata: ex Polluce, l. 7. 22. Et notandum calceamenta veterum, ut ex antiquis statuis constat, fere soleas fuisse: non latis integumentis desuper, sed vinculis tantum lorisque aptas pedibus. De *Tyrrhenis*, vicinis tunc Evandro populis, mox v. 479.

459. *Tegeæum ensem.*] *Arcadicum*; à *Tegea* urbe Arcadiæ, ubi Pan colebatur.

460. *Pantheræ.*] Fera est, maculosa pelle, cujus mas est *pardus*: à πᾶν *omne*, & θὴρ, *fera*.

472. *Pro nomine tanto, &c.*] Pro dignitate Trojani nominis: pro tanta causa, id est, tanto bello: *nomen* enim sæpe pro *causa* sumitur. De *Tusco* amne, *Tybri*, supra, v. 330. De *Rutulis*, Æn. 7. 795.

479. *Urbis Agyllinæ sedes, &c.*] Urbs erat Etruriæ, à Lydis dicta deinde *Cære*, hodie *Cerveteri*, Æn. 7. 652. Aiunt Etruscos, sive indigenas, sive aliunde advectos, eam Italiæ regionem, quæ est ad occidentem Tybris, incoluisse: hinc à Pelasgis

485 Mortua quin etiam jungebat corpora vivis,
Componens manibusque manus atque oribus ora,
Tormenti genus ! & sanie taboque fluentes
Complexu in misero, longa sic morte necabat.
At fessi tandem cives, infanda furentem
490 Armati circumsistunt, ipsumque, domumque:
Obtruncant socios, ignem ad fastigia jactant.
Ille inter cædes, Rutulorum elapsus in agros
Confugere, & Turni defendier hospitis armis.
494 Ergo omnis furiis surrexit Etruria justis,
Regem ad supplicium præsenti Marte reposcunt.
His ego te, Ænea, ductorem millibus addam.
Toto namque fremunt condensæ litore puppes,
Signaque terre jubent. Retinet longævus aruspex,
499 Fata canens: o Mæoniæ delecta juventus,
Flos veterum virtusque virùm: quos justus in hostem
Fert dolor, & merita accendit Mezentius ira:
Nulli fas Italo tantam subjungere gentem:
Externos optate duces. Tum Etrusca resedit
Hoc acies campo, monitis exterrita Divum.
505 Ipse oratores ad me regnique coronam
Cum sceptro misit, mandatque insignia Tarchon:
Succedam castris, Tyrrhenaque regna capessam.
Sed mihi tarda gelu sæclisque effœta senectus
Invidet imperium, seræque ad fortia vires.
510 Gnatum exhortarer, ni mixtus matre Sabella
Hinc partem patriæ traheret. Tu, cujus & annis
Et generi fatum indulget, quem numina poscunt,

Immo etiam alligabat corpora mortua corporibus *vivis, committens & manus manibus & vultus vultibus, o speciem supplicii: & sic occidebat lenta nece* homines *diffluentes tabo & sanie in* hoc *miserando nexu. Sed cives denique pertæsi, obsident armati sævientem inaudito* modo, *& ipsum, et* ipsius *domum: jugulant* ejus *socios, immittunt flammas ad tecta. Ille elapsus inter strages* cœpit *fugere in regionem Rutulorum, et protegi armis Turni* excipientis cum *hospitio. Itaque tota Tuscia rebellavit legitimo furore, repetunt præsenti bello regem ad pœnam. Ego, o Ænea, dabo te ducem his millibus: naves enim* eorum *congregatæ toto litore fremunt, & volunt inferre signa. Senior aruspex cohibet* eos, *edicens* hæc *oracula: O juventus lectissima Lydia, flos & robur antiquorum hominum: quos indignatio legitima impellit adversus hostem, &* quos *Mezentius inflammat justo furore: nemini Italo licet subdere tantam nationem: eligite duces exteros. Tunc exercitus Tyrrhenus territus oraculo Deorum, stetit* in *his arvis. Ipse Tarchon misit ad me legatos, & coronam cum sceptro; & addidit* has *notas regni*: rogans *ut veniam in castra, & accipiam regnum Tyrrhenum. At senectus pigra frigore & exhausta annis, & robur lentum ad fortia* consilia, *aufert mihi regnum. Impellerem* ad id *filium, nisi junctus* cum *matre Sabella, ex ea deduceret partem patriæ. Tu cujus et annis et patriæ oraculum favet, quem Dii vocant,*

NOTÆ.

ex Æmonia, quæ deinde Thessalia dicta est, profectis, bello petitos: qui post Agyllinam ibi conditam, à Tyrrhenis è Lydia profectis expulsi sunt. Hi sive Etrusci, sive Tyrrheni, etiam *Tusci* vocati sunt; à θύω, *sacrifico*: ob religionis cæremonias, quæ apud eos vigebant: imprimis in urbe *Cære*, quam vocat Livius l. 7. *sacrarium populi Romani, diversorum sacerdotum, ac receptaculum sacrorum*: ab hac religiones Deorum dictæ sunt *cæremoniæ*. Hinc multi scribunt Thusci; multi tamen *Tusci*, Græcis auctoribus, à quibus vocantur Τυρσηνοί. *Etruscorum* nomen unde ortum sit, ignoratur.

498. *Aruspex*.] Qui exta *conspicit arviga* vel *aruge*: est autem arviga, hostia: ab ἄρνυχα, *aries*. Ita Vossius. Qua in arte singularis fuit Etruscorum vatum peritia. De *Mæonia*, Lydia, Æn. 4. 216.

506. *Tarchon*.] Nomen apud Tyrrhenos insigne. Fuerat enim alter ejus nominis præfectus *Tyrrheni* regis, qui eo usus est ad condendas in ea regione urbes duodecim, ex Strabone.

ngre-

Ingredere, o Teucrum atque Italum fortissime ductor:
Hunc tibi præterea, spes & solatia nostri,
515 Pallanta adjungam. Sub te tolerare magistro
Militiam & grave Martis opus, tua cernere facta
Assuescat: primis & te miretur ab annis.
Arcadas huic equites bis centum, robora pubis
Lecta, dabo; totidemque suo tibi nomine Pallas.
520 Vix ea fatus erat, defixique ora tenebant
Æneas Anchisiades & fidus Achates,
Multaque dura suo tristi cum corde putabant:
Ni signum cœlo Cytherea dedisset aperto.
Namque improviso vibratus ab æthere fulgor
525 Cum sonitu venit: & ruere omnia visa repente,
Tyrrhenusque tubæ mugire per æthera clangor.
Suspiciunt: iterum atque iterum fragor intonat ingens:
Arma inter nubem, cœli in regione serena,
Per sudum rutilare vident, & pulsa tonare.
530 Obstupuere animis alii: sed Troius heros
Agnovit sonitum, & Divæ promissa parentis.
Tum memorat: ne vero, hospes, ne quære profecto
Quem casum portenta ferant: ego poscor Olympo,
Hoc signum cecinit missuram Diva creatrix,
Si bellum ingrueret; Vulcaniaque arma per auras
536 Laturam auxilio.
Heu quantæ miseris cædes Laurentibus instant!
Quas pœnas mihi, Turne, dabis! quam multa sub un
Scuta virùm, galeasque, & fortia corpora volves,
540 Tybri pater! poscant acies, & fœdera rumpant.

intra in regnum, *o dux generosissime Trojanorum et Italorum. Præterea sociabo tibi hunc Pallantem,* qui est *spes et solamen nostrum. Assuescat sub te institutore pati militiam et durum laborem belli* & *contemplari gesta tua: et admiretur te à tenera ætate. Tradam huic ducentos equites Arcadas, selectam vim juventutis: et Pallas tradet tibi totidem suo nomine. Vix ea locutus erat: et Æneas filius Anchisæ et fidelis Acates tenebant vultum defixum, et meditabantur plurima difficilia cum sua tristi mente: nisi Venus misisset signum è cœlo patente. Quippe fulgur intortum è cœlo inopinate erupit cum strepitu: et statim omnia visa* sunt *tremere, et sonus buccinæ Tyrrhenæ sonare per aerem. Aspiciunt* sursum: *et rursus magnus fragor tonat: cernunt arma fulgere et commota resonare, inter nubes,* tempore *sereno, in parte cœli tranquilla. Cæteri territi sunt animo: sed princeps Trojanus cognovit sonum, et promissa Deæ matris. Tunc ait: Ne autem*, tu qui me excipis *hospitio*, *ne sane petas* à me *qualem exitum prodigia ista prædicant: ego vocor è cœlo* ad bellum. *Dea mater monuit* se *daturam hoc indicium, si bellum immineret: & se allaturam per aerem armaturam Vulcani* manu factam ad *auxilium* meum. *Heu! quam magnæ strages imminent Laurentibus miseris! O Turne, quale supplicium persolves mihi! O pater Tyberine, quam multos clypeos, & cassides, & robusta cadavera impelles inter aquas tuas! nunc* Latini *petant bellum, & violent fœdera.*

N O T Æ.

510. *Matre Sabella.*] Vel *Sabino*, vel *Samnitico* genere. hoc enim nomen inter utramque gentem ambiguum est: & Sabellam gentem Italiæ indigenam fuisse, non exteram, probat hic locus. Vide Æn. 7. 665. De *Cytherea*, Venere, Æn. 1. 261.

526. *Tyrrhenusque tubæ mugire, &c.*] *Tyrrhenus clangor* tubæ dicitur: quia Tyrrheni cornua & tubas dicuntur invenisse ab Athenæo, l. 4. Indicatque sonus ille Tyrrhenus, Æneam à Tyrrhenis ad regnum vocari.

537. *Laurentibus, &c.*] Latini regis populis, Æn. 7. 63 De *Turno*, ibid 56. De *Tybri*, supra, v. 330.

540. *Fœdera rumpant.*] Nam Latinus Æneam in socium & generum admiserat, Æn. 7. 260.

542. *Herculeis, &c.*] Non mihi videtur in lucum rediisse, ubi hesterna die sacra Herculi fecerant: sed aras domesticas, in qui-

Hæc

Hæc ubi dicta dedit, solio se tollit ab alto :
Et primum Herculeis sopitas ignibus aras
Excitat: hesternumque Larem, parvosque Penates
Lætus adit: mactat lectas de more bidentes;
545 Evandrus pariter, pariter Trojana juventus.
Posthinc ad naves graditur, sociosque revisit:
Quorum de numero, qui sese in bella sequantur,
Præstantes virtute legit, pars cætera prona
Fertur aqua, segnisque secundo defluit amni,
550 Nuncia ventura Ascanio rerumque patrisque.
Dantur equi Teucris Tyrrhena petentibus arva :
Ducunt exsortem Æneæ, quem fulva leonis
Pellis obit totum præfulgens unguibus aureis.
Fama volat parvam subito vulgata per urbem,
555 Ocyus ire equites Tyrrheni ad limina regis.
Vota metu duplicant matres, propiusque periclo
It timor, & major Martis jam apparet imago.
Tum pater Evandrus dextram complexus euntis
Hæret inexpletum lacrymans, ac talia fatur :
560 O mihi præteritos referat si Juppiter annos !
Qualis eram, cum primam aciem Præneste sub ipsa
Stravi, scutorumque incendi victor acervos :
Et regem hac Herilum dextra sub Tartara misi :
564 Nascenti cui tres animas Feronia mater,
Horrendum dictu, dederat : terna arma movenda ;
Ter leto sternendus erat : cui tunc tamen omnes
Abstulit hæc animas dextra, & totidem exuit armis.
Non ego nunc dulci amplexu divellerer usquam,
Nate, tuo : neque finitimus Mezentius umquam,

Postquã protulit hac verba, erigit se è solio sublimi: & primo succendit igne Herculis aras ubi ignis erat fere *exstinctus: & hilaris it* ad *larem, quem* ab *hesterna* die noverat, & ad *exiguos Penates: immolat juxta consuetudinẽ oves electas: simul Evãder, simul juventus Trojana. Deinde* Æneas *incedit ad naves, & redit* ad *socios: è quorũ numero eligit insigniores virtute, qui comitentur se ad bellũ; pars reliqua navigat pronis undis, & lente descẽdit secundo flumine, reditura* ad *Ascaniũ nũtia patris & rerũ* ab eo gestarũ. *Equi dantur Trojanis euntibus* in *regionẽ Etruscã: adducunt* ad *Æneam* equũ *extra sortem* aliorũ, *quẽ tegit flava pellis leonis resplẽdens unguibus auratis. Statim rumor spargitur emissus per urbẽ exiguã, equites ire celeriter ad arcem regis Etrusci. Matres* prę: *timore renovant preces, & metus accedit prope* ad *periculũ, & jã species belli videtur major. Tunc pater Evander amplexus dextrã* Ænecę *abeuntis, inhæret* illi, *flens insatiabiliter, & profert talia: O utinã Jupiter reddat mihi ãnos elapsos:* & me talẽ efficiat, *qualis erã, quãdo juxta ipsã* urbẽ *Praneste delevi primũ exercitũ, & victor cõbussi cõgeriẽ clypeorũ: & hac manu misi ad inferos regẽ Herilũ: cui nascẽti genitrix Feronia dederat tres animas, & tria arma tractãda,* res *terribilis dictu; occidẽdus erat triplici morte: tamẽ hac dextra eripuit illi omnes animas, & spoliavit* illũ *totidẽ armis. Ego nunc nullatenus distraherer à jucũdo amplexu tuo, o fili: nec*

N O T Æ.

bus ignis sopitus erat, excitasse prunis ex hesterno sacrificio asservatis: non enim ignem sacrum nisi ex sacro licebat accendere, ex Phædro, lib. 4. fol. 20. vel novos ignes domi accenderunt in honorem Herculis. *Hesternum Larem* interpretor: vel qui pridie cultus ab iis fuerat, antequam decumberent : vel potius quem Æneas, novus hospes, ab hesterna dumtaxat die noverat & colendum susceperat. De *Laribus & Penatibus*, Æn. 2. 717. De *eorum cultu*, Æn. 3. 177. De *ovibus bidentibus*, Æn. 4. 57.

561. *Præneste, &c.*] Æn. 7. 678. fundatorem Prænestinę urbis appellavit Cæculum, qui erat hoc ipso bello in auxiliis Turni, proindeque firmæ adhuc ætatis. Quomodo igitur ab Evandro, nunc sene, tunc juvene, occidi potuit Herilus sub ipsa Præneste? Nisi dicatur Præneste jam urbis formam habuisse tempore Herili, qui regnasse ibidem videtur: munitiones vero à Cęculo accepisse. *Præneste* modo neutrius, modo fœminini est

Huic

570 Huic capiti insultans, tot fero sæva dedisset
Funera, tam multis viduasset civibus urbem.
At vos o superi, & Divum tu maxime rector
Juppiter, Arcadii quæso miserescite regis,
Et patrias audite preces. Si numina vestra
575 Incolumem Pallanta mihi, si fata reservant;
Si visurus eum vivo, & venturus in unum:
Vitam oro: patiar quemvis durare laborem.
Sin aliquem infandum casum, fortuna, minaris;
Nunc o, nunc liceat crudelem abrumpere vitam:
580 Dum curæ ambiguæ, dum spes incerta futuri;
Dum te, care puer, mea sera & sola voluptas,
Complexu teneo: gravior ne nuncius aures
Vulneret. Hæc genitor digressu dicta supremo
Fundebat: famuli collapsum in tecta ferebant.
585 Jamque adeo exierat portis equitatus apertis:
Æneas inter primos & fidus Achates:
Inde alii Trojæ proceres: ipse agmine Pallas
In medio, chlamyde & pictis conspectus in armis.
Qualis ubi Oceani perfusus Lucifer unda,
590 Quem Venus ante alios astrorum diligit ignes,
Extulit os sacrum cœlo, tenebrasque resolvit.
Stant pavidæ in muris matres, oculisque sequuntur
Pulveream nubem, & fulgentes ære catervas.
Olli per dumos, quà proxima meta viarum,
595 Armati tendunt: it clamor, & agmine facto
Quadrupedante putrem sonitu quatit ungula campum.
Est ingens gelidum lucus prope Cæritis amnem,

umquã vicinus Mezentius, illudens huic meo *capiti, intulisset ense tot crudeles neces,* nec *privasset urbẽ tã multis incolis. Sed vos; o Dii, & tu Jupiter maxime rex Deorũ, oro, miserescite regis Arcadis, & exaudite preces paternas. Si vestra potestas, si fata relinquunt mihi Pallãta salvũ; si vivo visurus eum, & rediturus in cõmune* cum eo: *peto vitam: paratus ero tolerare quemlibet laborẽ. Si vero intentas* mihi *eventum aliquẽ asperum, o fortuna; o jam jam liceat finire molestam vitam: dũ sollicitudo* est adhuc *anceps, & spes futuri dubia; dũ te habeo* in *cõplexu, o dilecte fili, unicũ & ultimũ gaudiũ meum: ne nuntius tristior lædat aures* meas. *Pater emittebat hæc verba in ultimo discessu: ministri reportabãt in aulã* eũ *defectũ* animo. *At equites jã egressi erãt portis patẽtibus: in primis Æneas & fidelis Achates: deinde alii principes Trojæ: ipse Pallas in media turma, spectabilis chlamyde & armis versicoloribus. Qualis* est *Lucifer, quem Venus amat præ cæteris ignibus siderum, quãdo madẽs aquis Oceani erigit sacrum vultum* in *cœlo, & dissipat noctem. Matres timidæ sunt in muris, & visu sequuntur nubem pulverulẽtam & turmas rutilantes æreis* armis. *Illi armati incedunt inter vepres, qua proximus est terminus viarum: clamor surgit, & collecto agmine ungulæ* equorum *feriunt pulverulentos campos strepitu quadrupedãte. Est magna sylva, prope frigidum flumen Cæretanæ* urbis,

NOTÆ.

generis. *Herilus* hic tricorpor, ad similitudinem Geryonis, fingitur, Æn. 7. 662. *Feronia*, Dea Herili mater, Æn. 7. 800. *Arcadius rex*, Evander, supra, v. 51.

688. *Chlamyde.*] De ea militari veste, *casaque*, Æn. 3. 484. De *Lucifero*: stella Veneris, quæ mane ante Solis ortum ultima videtur in cœlo, unde prægire Solem dicitur, Ecl. 6. 86.

569. *Qadrupedante putrem, &c.*] *Putrem*, in pulverem facile solubilem. *Quadrupedante sonitu*: quasi numeroso quadrupedum equorum incessu.

597. *Cæritis amnem, &c.*] *Sylva*, in litore maris, prope amnem exiguum, *Cæretanum* olim, nunc *Vacina* dictum: ad orientem urbis *Cæritis*, quæ est *Cære*, de qua supra, v. 479. Hujus incolæ *Cærites*, media syllaba brevi; vel *Cæretes*, media longa, dicuntur, Æn. 10. 183.

Relli-

Relligione patrum late facer: undique colles
Inclufere cavi, & nigra nemus abiete cingunt:
600 Sylvano fama eft veteres facraffe Pelafgos,
Arvorum pecorisque Deo, lucumque diemque,
Qui primi fines aliquando habuere Latinos.
Haud procul hinc Tarcho & Tyrrheni tuta tenebant
Caftra locis: celfoque omnis de colle videri
605 Jam poterat legio, & latis tendebat in arvis.
Huc pater Æneas & bello lecta juventus
Succedunt, feffique & equos & corpora curant.
At Venus æthereos inter Dea candida nimbos
Dona ferens aderat: natumque in valle reducta
610 Ut procul egelido fecretum flumine vidit;
Talibus affata eft dictis, feque obtulit ultro:
En perfecta mei promiffa conjugis arte
Munera: ne mox, aut Laurentes, nate, fuperbos,
Aut acrem dubites in prælia pofcere Turnum.
615 Dixit, & amplexus nati Cytherea petivit:
Arma fub adverfa pofuit radiantia quercu.
Ille Deæ donis & tanto lætus honore,
Expleri nequit, atque oculos per fingula volvit:
619 Miraturque, interque manus & brachia verfat
Terribilem criftis galeam flammasque vomentem,
Fatiferumque enfem, loricam ex ære rigentem,
Sanguineam, ingentem: qualis cum cœrula nubes
Solis inardefcit radiis, longeque refulget.
Tum leves ocreas electro auroque recocto,

late facra veneratione majorum, colles curvi circumdant undequaque & cingunt fylvam abietibus umbrofis: Fama narrat, antiquos Pelafgos, qui primi occupaverunt olim regionem Latinam, dicaviffe fylvã & diem certum *Sylvano, Deo agrorum & pecudum. Nõ longe hinc Tarcho & Tyrrheni habebant caftra, fecura* ob naturam *locorum: & totus exercitus* eorum *poterat jam afpici* ab Ænea *ex edito colle, & fixerat tentoria* in *patentibus campis. Æneas pater & juventus electa ad bellum defcendunt illuc, & fatigati reficiunt eques & corpora. At Venus, alba Dea, erat* illic *portãs munera per nubes aereas, & ut eminus afpexit filium remotum à frigido fluvio in valle feparata, alloquuta eft* cum *talibus verbis, & fe ultro exhibuit: Ecce dona fabricata* per *artem mariti mei,* quam tibi *promiferã: ne deinceps, o fili timeas vocare ad pugnã, five Laurentes gloriofos, five ferocẽ Turnũ.* Sic *dixit Venus, & venit in amplexum filii, & depofuit arma fulgẽtia fub quercu oppofita. Ille* Æneas *gaudẽs muneribus Deæ* & *tanto honore, non poteft fatiari, & mittit oculos per fingulas* partes, *& ftupet: & fumit in manus & brachia caffidẽ horrẽda criftis & ejicientẽ ignes, & gladiũ mortiferũ, et loricã rigidã ære cruẽtã, amplã:* talẽ, *qualis* eft *nubes cœrulea quãdo accẽditur radiis Solis, et refplẽdet procul: deinde ocreas politas electro et auro repurgato,*

NOTÆ.

De *abiete* arbore, *fapin*, paffim in Georg. De *Sylvano*, Ecl. 10. 24. De *Pelafgis*, fupra v. 479.

602. *Qui primi, &c.*] Tamen poft *Siculos* indigenas, & advenas *Oenotrios* feu *Aborigines*, venere *Pelafgi*: deinde *Tyrrheni*, poftea *Arcades*, tum *Trojani*. Hic ordo è Dionyfio Halicarn. repetitur. *Tendebat in arvis*, Caftra metabatur, figebat tentoria: ut Æn. 2. 29. *Hic fævus tendebat Achilles*.

610. *Egelido.*] Ambiguam huius vocis effe poteftatem exiftimat Scaliger Poet. l. 6. 7. & modo negare, ut in *enodis*, Georg. 2. 78. modo augere, ut in *edurus*, Georg 4. 145. Igitur *egelidus* modo eft *tepidus*, modo *frigidus*. Cerdanus contendit femper effe *tepidum*: affertque è Catullo *egelidos tepores*, è Columella *egelidum ver, &c.* fed afferimus etiam è Virgilio *egelidum flumen*, ex Aufonio *egelidum Iftrum, egelidam Mofellam*, id eft, *frigidam*: quis enim unquam fluvios vocavit *tepidos*? De *Laurentibus*, Æn. 7. 63. De *Cytherea*, Æn. 1. 291.

620. *Crifti galeam, &c.*] *Criftis*, id eft, pennis avium, aut jubis equinis, igneo colore tinctis, è cono feu apice galeæ, in modum flammarum erumpentibus, Æn. 3. 468. De *electro*, fupra, v. 402.

Ha-

625 Haſtamque, & clypei non enarrabile textum.
Illic res Italas, Romanorumque triumphos,
Haud vatum ignarus venturique inſcius ævi,
Fecerat ignipotens: illic genus omne futuræ
Stirpis ab Aſcanio, pugnataque in ordine bella.
630 Fecerat & viridi fœtam Mavortis in antro
Procubuiſſe lupam: geminos huic ubera circum.
Ludere pendentes pueros, & lambere matrem
Impavidos: illam tereti cervice reflexam
Mulcere alternos, & corpora fingere lingua.
635 Nec procul hinc Romam, & raptas ſine more Sabinas
Conſeſſu caveæ, magnis Circenſibus actis,
Addiderat: ſubitoque novum conſurgere bellum
Romulidis, Tatioque ſeni, Curibusque ſeveris.
Poſt idem inter ſe poſito certamine reges
640 Armati, Jovis ante aras, paterasque tenentes
Stabant: & cæſa jungebant fœdera porca.
Haud procul inde citæ Metium in diverſa quadrigæ
Diſtulerant, (at tu dictis, Albane, maneres)
644 Raptabatque viri mendacis viſcera Tullus
Per ſylvam, & ſparſi rorabant ſanguine vepres.
Nec non Tarquinium ejectum Porſenna jubebat
Accipere, ingentique urbem obſidione premebat.

et haſtam, et fabricam inenarrabilem clypei. Vulcanus, non imperitus vaticiniorum, nec inſcius futuri ſeculi, expreſſerat in illo clypeo *res Italas et victorias Romanorum:* expreſſerat *illic totam ſeriem familiæ oriture ab Aſcanio, et bella geſta per ordinem.* Expreſſerat *quoque lupam enixam iacere in virenti caverna Martis; duos infantes* huic *alludere, pendulos ad mammas, et interritos ſugere altricem, illam reflexam collo tereti abblandiri* iis *alternis, et formare membra* eorum *lingua. Nec longe inde appoſuerat Romam, & Sabinas raptas absque exemplo* in *cœtu caveæ,* dum *agerentur magni* ludi *Circenſes: et ſtatim novum bellum oriri* inter *Romanos, et ſenem Tatium et Cures auſteros. Poſtea iidem reges, relicto prælio, erant ante altaria Jovis, armati et ferentes pateras: et ſanciebant inter ſe pacem icta porca. Non longe hinc quadriga concitata in oppoſitas* partes *dilacerabant Metium: tu vero, Albane,* debuiſſes *ſtare pactis: & Tullius per ſylvam trahebat viſcera hominis* illius *perjuri: et ſentes ſtillabant tincti ſanguine. Præterea Porſenna jubebat* Romanos *admittere Tarquinium expulſum, et cingebat urbem magna obſidione.*

NOTÆ.

625 *Clypei textum.*] Quia è multis coriis, aut laminis compacti erant clypei.

629. *Stirpis ab Aſcanio, &c*] De *Aſcanii ſtirpe,* Æn. 6. 760. & ſequent. De *lupa* Romuli, Martis filiorum, altrice, Æn. 1. 275.

635. *Raptas ſine more Sabinas &c.*] Romulus, cum, urbe condita, deeſſe ſuis civibus fœminas videret: ludos indixit, qui *Conſuales* tum, deinde *Circenſes* dicti ſunt: De iis & cavea, Æn. 5. 288. Ad eos cum convenuſſent vicini, præcipue ex urbe Sabinorum *Curibus*; eorum fœminæ raptæ ſunt à Romanis. Hinc bellum grave inter utramque gentem: quod inter Tatium Sabinorum regem & Romulum denique compoſitum eſt; ea lege, ut pars Sabinorum Romanam in urbem Curibus commigrarent, in ea Tatius ac Romulus regnarent, urbs quidem à Romulo *Roma*, populus à Curibus *Quirites* ſeu *Quirites* dicerentur. De *Curibus*, Æn. 6. 809.

641. *Cæſa porca.*] Hanc formulam jungendi fœderis affert Livius, l. 1. quam tamen Hoſtilio Tullo tertio Romanorum rege antiquiorem fuiſſe innuit. Fecialis, miniſter ſanciendi fœderis, ſic aiebat: *Si prior defecerit publico conſilio, dolo malo: tu illo die, Jupiter, populum Romanum ſic ferito, ut ego hunc porcum hodie feriam. Id ubi dixit, porcum ſilice percuſſit.* Inde fœdus *ictum* dici ſolet.

642. *Metium in diverſa, &c.*] Cum Tullus Hoſtilius, tertius Romanorum rex, Albanos imperio ſuo ſubdidiſſet; ſuſceptoque adverſus Fidenates bello, Metius Suffetius Albanorum dictator Romanos in pugna deſeruiſſet: Tullus victor eum duobus curribus per quadrigas in diverſa raptis illigari ac diſcerpi juſſit; Albanam urbem dirui, cives Romam traduci.

646. *Tarquinum, &c.*] Tarquinius Superbus, rex ſeptimus, ob ſua filiique ſcelera

Ænea-

Æneadæ in ferrum pro libertate ruebant.
Illum indignanti ſimilem, ſimilemque minanti
Aſpiceres: pontem auderet quod vellere Cocles,
651 Et fluvium vinclis innaret Clœlia ruptis.
In ſummo cuſtos Tarpeiæ Manlius arcis
Stabat pro templo, & Capitolia celſa tenebat:
Romuleoque recens horrebat regia culmo.
655 Atque hic auratis volitans argenteus anſer
Porticibus, Gallos in limine adeſſe canebat:
Galli per dumos aderant, arcemque tenebant,
Defenſi tenebris & dono noctis opacæ.
Aurea cæſaries ollis, atque aurea veſtis:
660 Virgatis lucent ſagulis: tum lactea colla
Auro innectuntur: duo quiſque Alpina coruſcant
Gęſa manu, ſcutis protecti corpora longis.

Romani currebant ad arma pro libertate. Videres illum Porſennam *ſimilem irato & ſimilem minanti:* ideo *quia Cocles audebat diruere pontem, & Clœlia trajiciebat flumen catenis fractis. In ſuprema* parte clypei *Manlius, deſenſor arcis Tarpeiæ, erat ante templum, & ſervabat altum Capitolium: & domus* adhuc *nova rigeſcebat paleis Romuli. Et illic anſer* ex *argento, volans* in *aureis porticibus, monebat* cantu *Gallos accedere ad portas: Galli accedebant per ſentes, &* jam *occupabant arcem, tuti tenebris & munere noctis caliginoſa. Illis* erat *aurea coma, & veſtimentum aureum: ſplendebant ſagis virgatis: praterea colla candida cingebantur aureis* monilibus: *unuſquiſque librat manu duo gæſa Alpina, tecti clypeis longis* ſecundum *corpora.*

NOTÆ.

pulſus eſt, Bruto & Collatino ducibus: Porſenna rex Etruſcorum eos reducere aggreſſus, Janiculum, partem urbis ad occidentalem Tyberis ripam, eidem ponte junctam ſublicio, occupavit.

650. *Cocles.*] Etruſcis in orientalem urbis partem irrumpere parantibus: Horatius Cocles, qui forte poſitus in ſtatione Sublicii pontis fuerat, ſolus iis obſtitit in ipſo pontis aditu, dum Romani à tergo pontem interrumperent. Quo diruto, armatus in Tyberim deſiluit, & multis ſuper incidentibus telis tranavit ſalvus ad ſuos.

651. *Clœlia.*] Cum de pacis conditionibus ageretur, datæque eſſent Porſennæ regi puellæ obſides, ut exercitum è Janiculo deduceret; Clælia virgo, una ex obſidibus, fruſtrata lavandi prætextu cuſtodes ſuos, eorum equis conſcenſis, cum cæteris virginibus tranavit Tyberim: & repetita à rege, eidemque reddita, iterum ab eo propter virtutis miraculum libera dimiſſa eſt cum iis obſidibus quas voluit ipſa eligere. Hanc equeſtri ſtatua Romani donaverunt.

652. *Tarpeiæ Manlius, &c.*] Anno U. C. 364. Galli Senones, Brenno duce, cum, fuſis ad Alliam fluvium Romanis captaque urbe Roma, Capitolium obſiderent: & noctu in muros per præcipitia adreperent: anſeres, Junoni ſacri, quibus in ſumma fame obſeſſi pepercerant, clangore ſuo milites excitavere: hi Gallos repulerunt, Marco Manlio duce, qui triennio ante conſulatum geſſerat. Galli deinde, poſt ſeptem menſium obſidionem, pacem ingenti auri pondere cum pacti eſſent, à M. Camillo Dictatore ſuperveniente cæſi ſunt & urbe pulſi. De *Tarpeio* ſeu *Capitolino* monte, ubi arx & templum Jovis, ſupra, v. 347.

654. *Romuleoque recens, &c.*] Caſa Romuli multiplex fuit, in Palatino monte una, ut monet Dionyſ. l. 2. altera in Capitolino, eaque, ut ferebant mores temporis, ſtramento & paleis tecta, quæ Ovidii, Senecæ, ac Vitruvii tempore adhuc ſupererat, & ad monumentum priſcæ frugalitatis colebatur. Ovid. Faſt. 3. 183. Senec. Controv. 9. Vitruv. l. 2. c. 1. *Recens* dicitur ratione ſculpturæ: quia cum recens à Vulcano ſculpta eſſet & ex auro efficta, videbatur fulgore ſuo referre rutilum quemdam horrorem recentium palearum, quibus tegebatur.

659. *Aurea cæſaries, &c.*] Habitus & arma Gallorum. I. *Aurea coma:* deſcribuntur enim à Livio & aliis comæ Gallorum promiſſæ rutilatæ, ſeu flavæ. II. *Lactea colla:* candido etiam colore inſignes fuiſſe prædicantur: unde & nomen habuiſſe à γάλα, *lac*. III. *Aurea veſtis*, quam hic multi ſumunt pro *barba*, quia Lucretius. l. 5. 672. dixit, *impubem molli pubeſcere veſte*. Poteſt tamen intelligi de veſte inferiore, cui ſagula ſuperinducta eſſent. IV. *Sagula*. Fuerunt *chlamys*, *ſagum*, *paludamentum*, ejuſdem prope formæ veſtes exteriores, breviores, apertæ, fibula circa dextrum humerum annexæ: ſed *paludamentum*, proprium imperatorum & longius; *ſagum & chlamys*, militum & brevius. Quidam volunt, *ſaga*, vel *ſagula* Gallorum, habuiſſe manicas, & fibulatas fuiſſe veſtes; ſed inſtar tunicæ inductas, apertas tamen ante pectus. *Virgata ſagula* dicuntur; id eſt, virgis ſive ſegmentis diſtincta verſicoloribus, & in longum varia ſerie porrectis. V. *Torques* aurei, è collo penduli; quos apud Gallos in uſu etiam militari fuiſſe, patet ex Manlio Torquato, qui nomen hoc obtinuit ob detractum in pugna Gallorum duci torquem, Æn. 6. 825. VI. *Gæſa:* haſtæ longiores, ſed leves & exiles, quæ binæ una manu ferri poterant. *Alpina* dicuntur, vel quia è ligno

Hic exſultantes Salios, nudoſque Lupercos,
Lanigeroſque apices, et lapſa ancilia cœlo
665 Extuderat: caſtæ ducebant ſacra per urbem
Pilentis matres in mollibus. Hinc procul addit
Tartareas etiam ſedes, alta oſtia Ditis:
Et ſcelerum pœnas: & te, Catilina, minaci
Pendentem ſcopulo, furiarumque ora trementem;
670 Secretoſque pios, his dantem jura Catonem.
Hæc inter tumidi late maris ibat imago
Aurea, ſed fluctu ſpumabant cœrula cano:
Et circum argento clari delphines in orbem
Æquora verrebant caudis, æſtumque ſecabant.
675 In medio claſſes æratas, Actia bella,
Cernere erat: totumque inſtructo Marte videres
Fervere Leucaten, auroque effulgere fluctus.
Hinc Auguſtus agens Italos in prælia Cæſar,
Cum patribus, populoque, Penatibus et magnis Dis,

Inde ſculpſerat Salios ſaltantes, & Lupercos nudos, & acumina pileorum *lanea, & ſcutula emiſſa è cœlo: ibant ad ſacrificia per urbem pudicæ matronæ in vehiculis penſilibus. Procul hinc adjicit quoque infernas plagas, profundos aditus Plutonis: & ſupplicia criminum: & te, o Catilina, ſuſpenſum* ex *imminente ſcopulo, & metuentem vultus furiarum: & pios ſegregatos ab* impiis, *& Catonem his dicentem jus. Inter hæc apparebat late ex auro ſpecies inflati maris, at* aquæ *cærulea ſpumabant fluctu albo, & delphines circum lucidi argento agitabant in orbem mare caudis, & ſcindebant fluctus. In medio* mari *videre erat claſſes æratis* proris, *certamina Actiaca: & aſpexiſſes totum Leucaten fervescere pugna ordinata, & undas reſplendere argento. Hinc* erat *Auguſtus Cæſar ducens ad pugnam Italos, cum ſenatoribus, & populo, & Penatibus, & magnis Diis.*

NOTÆ.

Alpinarum arborum: vel quia Gallorum propria, qui circa Alpinos montes habitabant. VII. *Scuta longa*, non clypei: *clypeus* enim rotundus eſt; *ſcutum* longius multo quam latius.

664. *Lanigeroſque, &c.*] De *Saliis*, ſupra, v. 285. De *Lupercis*, v. 343. Sacerdotes porro, præcipue flamines, pileos geſtabant oblongos, quorum ex faſtigio virga eminebat, cui lana erat filo circumligata: quod ſi per æſtatem geſtare pileum moleſtius ducerent, filo illo caput circuibant, quod nefas eſſet eos nudo eſſe capite: hinc *Flamines* dicti quaſi *Filamines*, & lana illa, *apex*, ab *apo*, quod eſt ab ἅπτω, *ligo*.

Lapſa ancilia, &c.] Scuta brevia, quaſi *ancisa*, id eſt, *circumciſa*, quod ovali figura eſſent abſque angulis. Ovid. Faſt. 3. 377. *Idque ancile vocat, quod ab omni parte recisum eſt: Quemque notes oculis, angulus omnis abeſt.* Horum unum, regnante Numa, decidiſſe dicitur è cœlo: & edita vox, omnium potentiſſimam fore civitatem, quamdiu id in ea manſiſſet. Ideo Mamurius Veturius auctor fuit, ut ejuſdem modi fierent plura, quibus id miſceretur, ne internoſci cœleſte poſſet. Quod factum eſt, omniaque in ſacrario Martis repoſita, ſub cuſtodia Saliorum: qui certis diebus efferebant ea pulſabantque per urbem, ac deinde recondebant. Ovid. loco citato, &c.

666. *Pilentis matres, etc*] Cum Camillus aurum Apollini Delphico voviſſet, bello Veienti, nec auri ſatis reperiretur: matronæ nobiles aurum illud ex muliebri mundo contulerunt: ob eamque munificentiam, is honor iis eſt habitus, ut *pilento* ad ſacra ludoſque veherentur. Ita Livius, anno circiter U. C. 362. De *pilenti* vehiculi forma nihil reperio.

667. *Tartareas ſedes, etc.*] De *Tartaro*, Æn. 6. 134. De *Dite*, Plutone, Georg. 4. 467. De *oſtiis* inferorum, Æn. 6. 237.

668. *Catilina.*] *L. Sergius Catilina*, patricia familia vir, cum bis in petitione conſulatus repulſam tuliſſet: de cæde conſulum & ſenatus, de incendenda urbe, opprimendaque republica conjuravit cum nobiliſſimis aliis compluribus viris, deprehenſus à M. Tullio Cicerone tum conſule, urbe excedere coactus eſt: ejus ſocii P. Lentulus & C. Cethegus prætores in carcere præfocati ſunt: ipſe commiſſa in agro piſtorienſi pugna victus & interfectus eſt, duce C. Antonio, Ciceronis collega. Anno U. C. 691. De *Furiis*, Georg. 3. 552.

670. *Catonem, &c.*] Non majorem, ſed minorem, ſiquidem Catilinæ & eorum temporum hic mentionem facit, quæ propius attigit minor Cato. De utroque, Æn. 6. 841. Hunc præficit juridicundo apud pios homines in Elyſiis campis, ob ſeveram virtutem; non ut eum irrideat, quaſi hoſtem Julii Cæſaris, ut argutatur Cerdanus aliique.

673. *Delphines, &c.*] De *Delphinibus*, Æn. 3. 427. De *Actio*, promontorio Epiri & *victoria* ibidem ab Auguſto relata, Ibid. v. 270. 280. De *Leucate*, ibidem monte & inſula, v. 274. De *Auguſto*, Octaviani cognomine, Æn. 6. 792. De *Penatibus*, Æn. 2. 717. De *magnis* Diis, Æn. 3. 12.

Stans

680 Stans celſa in puppi : geminas cui tempora flammas
Læta vomunt , patriumque aperitur vertice ſidus.
Parte alia , ventis & Dis Agrippa ſecundis ,
Arduus , agmen agens : cui , belli inſigne ſuperbum ,
Tempora navali fulgent roſtrata corona .
685 Hinc ope barbarica variiſque Antonius armis
Victor , ab Auroræ populis & litore rubro
Ægyptum , vireſque Orientis , & ultima ſecum
Bactra vehit ; ſequiturque, nefas! Ægyptia conjux.
Unà omnes ruere , ac totum ſpumare reductis
690 Convulſum remis roſtriſque tridentibus æquor .
Alta petunt : pelago credas innare revulſas
Cycladas , aut montes concurrere montibus altos :
Tanta mole viri turritis puppibus inſtant .
Stupea flamma manu , teliſque volatile ferrum
695 Spargitur : arva nova Neptunia cæde rubeſcunt .
Regina in mediis patrio vocat agmina ſiſtro :

erectus in puppe ſublimi : cui caput lætum emittit geminas flammas , & paterna ſtella apparet in capite. Alia parte erat *Agrippa, Diis & ventis propitiis, ſublimis, impellens aciem: cui caput radiat roſtratum navali corona* , quod eſt *nobile monumentum victoriæ. Inde Antonius victor diverſis bellis & auxilio barbarorum , adducit ſecum Ægyptum , & robora Orientis , & extrema Bactra ,* ab uſque *gentibus Auroræ et mari rubro : et* proh *ſcelus ! Uxor Ægyptia ſequitur* ipſum . *Omnes* videntur *ſimul irrumpere , et totum mare ſpumare commotum remis revolutis et roſtris trifidis . Procedunt mari : diceres Cycladas erutas fluitare mari , aut excelſos montes congredi* cum *montibus , tanta* eſt *moles turritarum puppium* unde *homines imminent. Projicitur manu ignis in ſtuppa , et ſpiculis volucre ferrum : campi Neptuni rubeſcunt nova ſtrage . In medio Regina* Cleopatra *revocat acies patrio ſiſtro :*

NOTÆ.

680. *Tempora flammas vomunt* .] Aliqui referunt ad galeam , cujus conus criſtas habebat flammivomas , ut , v. 620 Alii ad diadema rutulis gemmis hinc inde diſtinctum , Alii ad Auguſti oculos,quos acres imprimis & igneos fuiſſe teſtatur Suetonius.

681. *Patriumque vertice ſidus* .] Stella Julii Cæſaris : quæ , quia ejus in morte effulſerat , pro eo habita eſt , ideo ejus ſimulacris in capite impoſita , Ecl. 9. 46.

782. *Agrippa* .] *M. Agrippa* , omnium Auguſti operum ac victoriarum adminiſter, præcipue Actiaco bello . Ter conſul fuit , conſors Tribunitiæ poteſtatis cum Auguſto , gener ejuſdem , & adoptione filius . Obiit anno U. C 742.

684. *Roſtrata corona , &c.*] Corona navalis aurea , in ſpeciem roſtrorum navalium conformata , data raro : primum à Pompeio Magno M. Varroni , bellis piraticis : ſecundo ab Auguſto M.Agrippæ , bellis Siculis adverſus Sextum Pompeium ; quæ ille confecit extrema ad fretum Siculum pugna, anno U. C. 718. Plinio l. 16. 4.

686. *Victor , ab Auroræ , &c.*] *M. Antonius* , omnium Julii Cæſaris expeditionum ſocius, ejuſdem in dictatura magiſter equitum , conſul anno U. C. 710. quo Cæſar occiſus eſt : ac deinceps triumvir cum Octaviano ac Lepido ; multa eo in magiſtratu crudeliter egit ; Brutum & Caſſium conjunctis cum Octaviano copiis vicit : mox ad bellum Parthicum & adminiſtrandum orientem profectus , Parthos quidem vicit per Ventidium , qui anno 716. de illis triumphavit : ſed ipſe ab iiſdem affectibus variis cladibus , in Ægyptum ſeceſſit , amore Cleopatræ Ægypti reginæ : quam cum orbis terrarum reginam conſtituere meditaretur , hoſtis à Senatu judicatus , victus eſt ab Octaviano apud Actium Epiri promontorium , anno U. C 723. ſequente anno capta ab eodem Octaviano Alexandria , ſibi ipſe mortem intulit : Cleopatra cum Octavianum irretire amore ſuo non potuiſſet , verita ne in triumphum duceretur aſpidis inter ficus deliteſcentis punctis ſibi mortem accerſivit . *Auroræ populos* vocat orientales . *Litus rubrum* , accolas maris rubri , quod Arabiam ad occidentem & meridiem alluit ; & in ſinum influens , Aſiam ab Africa ſeparat , Ægyptumque prætexit ab oriente . *Bactra , orum* , urbs eſt præcipua Bactrianæ regionis , inter Parthiam ab occidente , Indiam ab oriente , Sogdianam à ſeptentrione , Aſiam a meridie . Ex iis omnibus regionibus auxilia ſecum habuit Antonius .

690. *Roſtriſque tridentibus* .] Ita legendum eſſe diximus , & explicuimus , Æn. 5. 143.

692. *Cycladas* .] Naves Antonii , magnitudine conſpicuas , comparat cum inſulis maris Ægæi *Cycladibus* , De quibus Æn. 3. 74. Cum autem dicat , *montes concurrere montibus altos* : innuit utriuſque exercitus naves mole ac turribus fuiſſe inſignes ; at præcipuam fuiſſe Antonianarum molem conſentiunt hiſtorici. De *Neptuno*, Æn. 1. 129.

696. *Patrio ſiſtro* .] *Siſtrum* , Æreum crepitaculum . Ægyptiorum proprium , inſtar reticuli quo pilæ per ludum impelluntur , hoc fere modo compactum erat . Ærea lamina in ovalem figuram inflexa deſinebat in manubrium : hanc laminam tres quatuorve fidiculæ , item æreæ , hinc inde trajiciebant , laxis foraminibus inſer-

Nec-

Needum etiam geminos à tergo respicit angues,
Omnigenumque Deum monstra, et latrator Anubis,
Contra Neptunum et Venerem, contraque Minervam
700 Tela tenent: sævit medio in certamine Mavors
Cælatus ferro, tristesque ex æthere Diræ,
Et scissa gaudens vadit Discordia palla,
Quam cum sanguineo sequitur Bellona flagello.
Actius hæc cernens arcum intendebat Apollo
705 Desuper: omnis eo terrore Ægyptus, & Indi,
Omnis Arabs, omnes vertebant terga Sabæi.
Ipsa videbatur ventis regina vocatis
Vela dare, et laxos jam jamque immittere funes.
Illam inter cædes, pallentem morte futura,
710 Fecerat ignipotens undis et Iapyge ferri:
Contra autem magno mœrentem corpore Nilum,
Pandentemque sinus, et tota veste vocantem
Cœruleum in gremium latebrosaque flumina victos.

& nondum adhuc spectat à tergo serpentes duos. Et portenta Deorum omnis generis, & latrator Anubis, ferunt arma adversus Neptunum & Venerem, & adversus Minervam: Mars exsculptus ferro sævit in medio prælio, & funestæ Furiæ ex aere, & Discordia incedit gaudens lacera palla, quam Bellona sequitur cum flagro cruentato. Actiacus Apollo videns ista tendebat arcum ex alto: hoc metu tota Ægyptus, & Indi, omnis Arabs, omnes Sabæi convertebant dorsum. Ipsa regina videbatur præbere vela ventis invocatis, & quamprimum laxare funes navium *solutos. Vulcanus fecerat illam inter strages, pallidam nece imminente, provehi fluctibus & Japyge* vento: *ex adverso autem Nilum dolentem magno corpore, & aperientem plexus* suos *& tota veste* expassa *invitantem victos in sinum* suum *cæruleum & fluenta latebrosa.*

NOTÆ.

laxis foraminibus insertæ; ita ut, quoties sistrum manubrio commovebatur, fidicularum capita crebro attrictu ad lamina allita tinnitum ederent. Sistri usus præcipuus erat in sacris Isidis, Ægyptiæ Deæ, cujus simulacra sistrum aliquando manu præferebant. Nomen à *σείω*, *quatio*. Atque ejus quidem crepitaculi sonum levem fuisse necesse est; neque satis canorum aut gravem, ut naves à prælio revocare posset: quare hoc à Virgilio dictum puto per ironiam, ut est à Propertio quoque de Cleopatra dictum, l. 3. 9. 41. *Ausa Jovi nostro latrantem opponere Anubim, Et Tyberim Nili cogere ferre minas, Romanamque tubam crepitanti pellere sistro.*

698. *Omnigenumque Deum, &c.*] Cicero de Nat. l. 3. 39. *Omne fere genus bestiarum Ægyptii consecrarunt.* Plutarchus enumerat *felem*, *gryphem*: Plinius, *scarabæos*: Prudentius, *simiam*: alii, alias. Præcipua tamen eorum numina *Osiris* rex, ejusque uxor *Isis*: & *Anubis* eorum filius, vel miles, vel satelles: ideo canino capite depictus, quia vel regem fide custodiebat, vel venator erat; vel ejus, quasi canis indagantis, opera Isis usa est, in investigandis mariti membris, à Typhone fratre discerptis. Vide Vossium de Idol. l. 1. 27. De *Neptuno*, Æn. 1. 129. De *Venere*, Ibid. 260. De *Minerva*, Æn. 2. 31. De *Mavorte*, Marte, Ecl. 9. 12.

701. *Ex ethere Diræ.*] *Furiæ*. De quibus, Æn. 6. 572. Ex *æthere*, tum quia volantes illic exsculptæ erant: tum quia apud superos præsertim dicuntur *diræ*, Æn. 3. 211.

702. *Scissa discordia palla.*] Ut ipso habitu vim exprimat suam, qua dividit animos, fœdera disrumpit, &c. De *Bellona*, Martis sorore, Æn. 7. 319. De *Apolline*, cui sacrum erat *Actium* promontorium, Æn. 3. 275. De *palla*, pallio muliebri, Æn 1. 652.

705. *Indi, &c.*] Vel veri *Indi* Asiæ: siquidem posuit *Bactrianos* in auxiliis Antonii. Vel *Æthiopes*, Ægyptiis vicini, quos ab veteribus *Indos* etiam dictos esse ostendimus, Georg. 2. 171. *Arabes*, ad orientem Ægypti. *Sabæi*, Arabes ad meridiem Arabiæ felicis, Georg. 1. 57.

710. *Iapyge.*] Vento, qui ab Apulia, Italiæ maxime orientali parte, flat recta in orientem, ideoque in Ægyptum. Dicitur *Iapyx* ab ipsa Apulia, quæ sic prius dicta fuit ab Japyge, filio, juxta Plinium, Dædali; juxta Liberalem, Lycaonis. De *Nilo*, Ægypti fluvio, Georg. 4. 287.

714. *Triplici . . . . triumpho.*] Cæsar Octavianus, devictis imperii sui æmulis, tribus continuis diebus Romæ triumphavit, anno U. C. 725. Primo quidem die, de Salassis Alpinis populis, Dalmatis, Illyriis, Pannoniis: quos statim post oppressum Sext. Pompeium vicerat annis 719. & 720. partim per legatos, partim per seipsum: præcipue Dalmatas, quo bello vulneratus fuerat. Altero die, de Cleopatra apud Actium in Epiri litore superata, deque Macedonia, anno U. C. 723. mense Septembri. Tertio de Ægypto, post necem Antonii & Cleopatræ, captamque Alexandriam, subacta, anno U. C. 724. mense Sextili: unde Octavianus postea, idemque mensis, Augusti nomine insigniti sunt, anno 727. Januar. mense.

715. *Dis Italis votum immortale, &c.*] *Trecenta*, id est, multa templa, quæ belli tempore voverat, variis Diis deinde consecravit,

At Cæſar, triplici invectus Romana triumpho
715 Mœnia, Dis Italis votum immortale ſacrabat,
Maxima ter centum totam delubra per urbem.
Lætitia ludiſque viæ plauſuque fremebant:
Omnibus in templis matrum chorus, omnibus aræ:
Ante aras terram cæſi ſtravere juvenci
720 Ipſe ſedens niveo candentis limine Phœbi,
Dona recognoſcit populorum, aptatque ſuperbis
Poſtibus: incedunt victæ longo ordine gentes,
Quàm variæ linguis, habitu tam veſtis & armis.
Hic Nomadum genus, & diſcinctos Mulciber Afros,

Sed Cæſar ingreſſus Romanos muros triplici triumpho, referebat Diis votum perenne, nempe *trecenta templa ingentia per totam urbem. Viæ reſonabant gaudio & ludis ac plauſu: chorus matronarum* erat *in omnibus templis, & altaria* in *omnibus: ante altaria mactati juvenci tegebant terram. Ipſe* Auguſtus, *ſedens in nivea porta candidi Apollinis, conſiderat munera populorum & accommodat* ea *ad poſtes: nationes ſubactæ progrediuntur longa ſerie, tàm diverſæ ſermone, quàm more veſtium & armis. Hic Vulcanus ſculpſerat nationes Nomadum, & Afros diſcinctos:*

N O T Æ.

immortalia pietatis ſuæ monumenta. Ita enim Dio, l. 51. de iis quæ ab eo ſtatim poſt triumphos edita ſunt. Ἐπεὶ δὲ ταῦτα διετέλεσέ τε Ἀθήναιον, καὶ *Deinde vero perfecit Minervæ templum .... & curiam Julianam in honorem patris ſui factam dedicavit: in eaque collocavit ſimulacrum victoriæ .... Tarento advectum, & ſpoliis Ægyptiis decoratum. Julii quoque herois ſacrarium multis in eo ſuſpenſis donariis ex præda Ægyptiaca exornavit. Multa etiam Jovi Capitolino, Junonique & Minervæ conſecravit: cum ex Senatus conſulto omnia prius eorum in templis ſuſpenſa ornamenta, tanquam contaminata, eſſent detracta.* De ludis & ſacrificiis publicis, ejus in honorem, & Romæ, & alibi inſtitutis, multa addit. De *delubris*, Æn. 2. 225.

720 *Candentis limine Phœbi.*] Templo Apollinis quod jamdiu inchoatum in Palatio, tandem cum bibliotheca dedicavit, anno U. C. 726. Nondum igitur perfectum erat triumphi tempore; ſed Poeta ob vicinitatem temporum utrumque conjungit. *Candentis Phœbi*: è candido marmore Pari inſulæ: nam Plinius, l. 36. 5. ait Auguſtum in Palatina æde Apollinis poſuiſſe ſigna, Bupali & Anthermi, Chiorum fratrum, opere perfecta: qui candido tantum ac Pario marmore utebantur.

721. *Dona recognoſcit populorum, &c.*] *Coronas aureas*, quas victoribus Romanis imperatoribus & ſociæ & vectigales provinciæ gratulationis ergo mittebant; non vero victæ gentes ad redimendam vitam, ut fabulatur Servius. Tales juxta Livium Quinctius Flaminius prætulit in triumpho centum quatuordecim: Scipio Aſiaticus ducentas triginta quatuor: Julius Cæſar juxta Appianum bis mille octingentas viginti duas. Coronarum loco pecunia deinceps ab imperatoribus exacta eſt, quod *aurum coronarium* dicebatur. Talem exegit Cæſar ab ipſa urbe Roma, cum ex Aſia victo Pharnace rediiſſet: ex Dione, l. 42. Plerumque offerebantur deinde coronæ illæ Diis, præcipue Jovi Capitolino: Cæſar ſuas poſt triumphum vendidit, confectamque inde pecuniam militibus diſtribuit. Octavianus juxta Dionem, ex Italiæ civitatibus noluit accipere: alias quas à ſociis accepit, poſtibus templorum videtur appendiſſe, juxta Virgilium.

724. *Hic Nomadum genus.*]Triumphos Octaviani deſcribit, quia in pompa ſubactarum gentium captivi duces currum ſubſequebantur. I. *Nomades*, vel *Numidæ*: Africana gens, ad occidentem Carthaginis, quorum caput *Cirta*, nunc *Conſtantine*: ob paſtoralem vitam ita dicti à νομή, *paſtus*. II. *Afri diſcincti*: id eſt, vel *ignavi*, & labori minime aſſueti: quia qui ſe ad opus parant, accingunt veſtem altius: vel revera *fluentibus veſtibus induti*: hunc enim fuiſſe habitum Afrorum innuit Milphio Plauti, ſic Pœnum alloquens in Pœnulo, Act. 5. ſc. 2. v. 48. *Tu qui zonam non habens, quid in hanc veniſtis urbem, aut quid quæritis?* III *Geloni*: populi, vel Scythiæ, vel Thraciæ, Georg. 2. 115. IV. *Leleges*: vagi Aſiæ minoris populi, qui ab Homero ad meridiem Æolidis circa ſinum Adramyttenum collocantur: ab aliis cum Caribus confunduntur, aut cum ſociis permiſcentur. V. *Cares*, regionem occupant Aſiæ, ad meridiem Joniæ, ad occidentem Lyciæ, ad ſeptentrionem Doridis, nunc *Aidinelli*. VI. *Morini*, populi in ea parte Belgicæ Galliæ, quæ proxime ad Britanniam magnam accedit, & ad fretum quo Britannicus oceanus cum Germanico committitur: unde *extremi dicuntur* in ea parte: horum caput fuit Tarvanna, *Terovanne*, nunc diruta, in Picardiæ & Arteſiæ confinio. De Morinis triumphavit Cajus Carinas, eodem anno ac die quo primum triumphum duxit Octavianus. VII. *Daæ*, vel *Dahæ*: Scythicum genus dicuntur à Stephano: & à Pomponio Mela collocantur in Aſia, non longe à Scythis circa Oxum fluvium, inter Bactrianos & Sogdianos: quod ſi ita eſt, fuerunt illi inter Auguſti captivos cum Bactrianis Antonii ſociis. VIII. *Euphrates*, fluvius Armeniam & Meſopotamiam alluens: de eo Georg. 1. 509. Quid apud illum geſſerit Octavianus, Georg. 4. 561. IX. *Rhenus bicornis*, de eo Ecl. 10. 47. Hunc belli cauſa trajeciſſe ſecundus Romanorum Agrippa dicitur à Dione, & triumphum tamen neglexiſſe, anno U. 717. X. *Araxes*, ex Armeniæ montibus

Hic

Hic Lelegas, Carasque, sagittiferosque Gelonos
726 Finxerat. Euphrates ibat jam mollior undis,
Extremique hominum Morini, Rhenusque bicornis,
Indomitique Dahæ, & pontem indignatus Araxes.
Talia, per clypeum Vulcani, dona parentis
730 Miratur: rerumque ignarus imagine gaudet,
Attollens humero famamque et fata nepotum.

hic Lelegas, & Caras, & Gelonos sagittis armatos. Euphrates fluebat jam mitior fluctibus, & Morini ultimi hominum, & Rhenus bicornis, & Dahæ antea *invicti, & Araxes impatiens pontis. Æneas admiratur in clypeo Vulcani talia munera matris* suæ: *& lætatur specie rerum* quas *ignorat, imponens humero & gloriam & famam posterorum.*

NOTÆ.

per Mediam in mare Caspium influens, placido primum fluxu; sed ubi in asperiora devenit, ingenti impetu ac fragore: ut habet Pomponius Mela, l. 3. 5. De ejus pontibus ita Servius: *Quem pontibus nixus est Xerxes conscendere: vel cui Alexander magnus pontem fecit, quem fluminis incrementa ruperunt: quem postea Augustus firmiore ponte ligavit*. At de ponte quidem Alexandri loquitur Isidorus, l. 13. 21.

724. *Mulciber*.] Vulcanus, ita dictus à *mulcendo* ac temperando ferro.

730. *Ignarus*.] Quamvis enim his imaginibus delectabatur, tamen quid illæ repræsentarent cognoscere non poterat.

P. VIRGILII MARONIS ÆNEIDOS LIBER IX.

ARGUMENTUM.

Ænea conquirendis auxiliis apud Arcadas ac Tuscos occupato, Turnus admonetur à Junone per Iridem, ut in castrensia novæ Trojæ munimenta impetum faciat. Trojanis, ex Æneæ præscripto non egredientibus ad pugnam: Turnus eorum naves, oppidi lateri admotas, parat incendere: sed illæ, cum ex Idea sylva materia fabricatæ olim fuissent, Ideæ matris beneficio mutantur marinas in Nymphas: tum, nocte imminente, circa oppidum excubiæ disponuntur. Interim Trojani, de revocando per nuncios Ænea solliciti, dum inter se consultant: Nisus & Euryalus, par nobile amicorum, ultra suscipiunt hanc provinciam: laudati ab Ascanio, dimissique, cædem Rutulorum noctu magnam faciunt: eorumque spoliis induti dum pergunt porro, à Latinis equitibus obviis occiduntur: capita hastis affixa, & in castris erecta, agnoscuntur procul à Trojanis, & ingentem in oppido luctum excitant, præsertim matris Euryali. Turnus oppugnationem mane instaurat. Ascanius Numanum insolentius illudentem, emissa è muris sagitta, configit. Quo successu elati, Pandarus & Bitias portas recludunt, & Rutulos subeuntes magna strage propellunt. Turnus facto impetu tandem irrumpit, sed clausis portis, hostium multitudine circumventus, paulatim recedit in eam oppidi partem quam Tyberis alluebat, & ut erat armatus in flumen desiliens ad suos natatu revertitur.

Atque ea diversa penitus dum parte geruntur,
Irim de cœlo misit Saturnia Juno
Audacem ad Turnum. Luco tum forte parentis
Pilumni Turnus sacrata valle sedebat:
5 Ad quem sic roseo Thaumantias ore loquuta est:
Turne, quod optanti Divum promittere nemo
Auderet, volvenda dies en attulit ultro.
Æneas, urbe, & sociis, & classe relicta,
Sceptra Palatini sedemque petivit Evandri.
10 Nec satis: extremas Coriti penetravit ad urbes:
Lydorumque manum, collectos armat agrestes.
Quid dubitas? nunc tempus equos, nunc poscere currus:
Rumpe moras omnes, & turbata arripe castra.
Dixit, et in cœlum paribus se sustulit alis,
15 Ingentemque fuga secuit sub nubibus arcum.
Agnovit juvenis, duplicesque ad sidera palmas
Sustulit, ac tali fugientem est voce secutus:
Iri, decus cœli, quis te mihi nubibus actam
Detulit in terras? unde hæc tam clara repente
20 Tempestas? medium video discedere cœlum,
Palantesque polo stellas: sequar omina tanta,
Quisquis in arma vocas. Et sic effatus, ad undam
Processit: summoque hausit de gurgite lymphas,
Multa Deos orans: oneravitque æthera votis.

INTERPRETATIO.

Ac dum ista fiunt in regione longe remota: Juno filia Saturni misit è cœlo Irim ad audacem Turnum. Turnus forte quiescebat tunc apud sylvam Pilumni abavi, in *valle sacra. Ad quem filia Thaumantis ita loquuta est ore roseo: Turne, ecce tempus revolutum exhibuit sponte* id, *quod nullus Deorum auderet polliceri tibi cupienti: Æneas, relicta urbe & sociis & navibus, adivit regnum & regionem Evandri Palatini. Nec* id *satis* est: *ivit ad ultimas urbes Coriti: & armat multitudinem Tyrrhenorum, rusticos congregatos. Quid deliberas? jam tempus* est *vocare equites & currus. Amputa omnem moram, & invade castra territa.* Sic *loquuta* est, *& alis æqualibus extulit se ad cœlum, &* in *fuga signavit magnum arcum sub nubibus. Juvenis* Turnus *agnovit* eam, *& porrexit ambas palmas ad astra, & persequutus est abeuntem talibus verbis:* O *Iri, ornamentum aeris, quis misit te lapsam è nubibus ad me in terras? unde subito hæc facies* cœli *tam splendida? cerno medium cœlum hiare, & sidera errantia cœlo. Parebo tantis monitis, quicumque* Deorum *hortaris me ad bellum. Atque ita loquutus progressus* est *ad fluvium, & extulit è superficie fluvii aquam multa petens à Diis: & replevit cœlum votis.*

NOTÆ.

1. *Diversa parte*] In Etruria, apud urbem Cære, Æn. 8. 479. De *Iride*, *Thaumantis filia*, Æn. 4. 700.

3. *Parentis Pilumni.*] At Pilumnus dicitur, Æn. 10. 76. Turni *avus*. ibid. 619. Turni *quartus pater*, id est, *abavus*. Igitur, vel *parentes* sumitur hic generatim, quomodo dicimus *parens majoresque*, quocumque gradu distent a nobis: vel, ut ait Servius, *Pilumnus* commune fuit familiæ cognomen, à primo Pilumno derivatum in posteros, ut Cæsarum à primo Cæsare. Sto in prima sententia quia solus Pilumnus, caput gentis, Deus habitus est, ut locis illis videbimus; ideoque luco seu sylva sacra donatus.

4. *Sedebat.*] Vel *feriabatur* ad ejus tumulum: scripsit enim Cicero, De Leg. l. 2. 55. *Denicalibus feriis resideri mortuos*. Ita Turnebus. Vel simpliciter *otiabatur*. Ita Donatus. Vel *deliberabat* secum de rerum suarum statu.

9. *Palatini, &c.*] De *Evandro*, *Palatini* montis incola, Æneid. 8. 51. In eo monte deinde structa est Roma, in eo Romulus unam è pluribus suis habuit domum, Cæsar quoque Octavianus habuit suam; unde imperatorum ædes, ubicumque essent, *palatia* vocata sunt.

10. *Coritis, &c.*] Urbs est Tusciæ, à Corito rege fundata, nunc *Cortona*, Æn. 3. 170. De *Lydis*, Tusciæ colonis, de Lydia, Æn. 2. 781. Æn. 8. 489.

13. *Castra.*] Novam Trojam, tumultuario opere munitam ab Ænea, ad ostium orientale Tyberis, Æn. 7. 157.

23. *Hausit de gurgite lymphas.*] Ut loti Jam-

25 Jamque omnis campis exercitus ibat apertis,
Dives equum, dives pictai vestis, & auri.
Messapus prima acies, postrema coercent
Tyrrheidæ juvenes: medio dux agmine Turnus
Vertitur arma tenens, & toto vertice supra est.
30 Ceu septem surgens sedatis amnibus altus
Per tacitum Ganges; aut pingui flumine Nilus,
Cum refluit campis, & jam se condidit alveo.
Hic subitam nigro glomerari pulvere nubem
Prospiciunt Teucri, ac tenebras insurgere campis.
35 Primus ab adversa conclamat mole Caicus:
Quis globus, o cives, caligine volvitur atra?
Ferte citi ferrum, date tela, scandite muros.
Hostis adest, eia. Ingenti clamore per omnes
Condunt se Teucri portas, & mœnia complent.
40 Namque ita discedens præceperat optimus armis
Æneas: si qua interea fortuna fuisset;
Ne struere auderent aciem, neu credere campo:
Castra modo & tutos servarent aggere muros.
Ergo, etsi conferre manum pudor iraque monstrat;
45 Objiciunt portas tamen, & præcepta facessunt,
Armatique cavis exspectant turribus hostem.
Turnus, ut antevolans tardum præcesserat agmen,
Viginti lectis equitum comitatus: & urbi
Improvisus adest; maculis quem Thracius albis
50 Portat equus, cristaque tegit galea aurea rubra.

Et jam totus exercitus procedebat agris patentibus, frequens equis, abundans vestibus versicoloribus & auro. Messapus regit prima agmina, filii Tyrrheni ultima. Turnus rex excurrit in medio exercitu, attollens arma excedit alios *toto capite. Veluti profundus Ganges crescens cum silentio septem fluviis placidis: aut* veluti *Nilus fœcundis aquis, quando refluit* ex *agris, & jam inclusit se* suo *alveo. Tunc Trojani procul vident nimbum repentinum colligi* ex *obscuro pulvere, & caliginem induci in agros. Primus Caicus vociferatur ex aggere opposito. O cives! quantus globus nigræ caliginis accedit* ad nos? *afferte arma celeres, date spicula, conscendite mœnia: hostis instat, agite. Omnes Trojani* cum *magna vociferatione includunt se intra portas, & replent munimenta. Quippe Æneas peritissimus militaris* rei *sic abiens jusserat: si casus aliquis* ejusmodi *contingeret, interim* dum aberat: *ne auderent ordinare exercitum, neve committere* in *campum: tantummodo tuerentur castra & muros defensos munimentis. Itaque, licet pudor & furor hortentur* eos *conferere manus, tamen opponunt portas, & exsequuntur mandata* Æneæ *& armati exspectant hostem in mediis turribus. Turnus, cum antecurrens progressus esset lentiorem turmam, stipatus viginti equitibus electis, ita* ad *urbem accessit inexspectatus: Thracius equus maculosus albo fert eum, & cassis aurea inumbrat cristis rubris.*

NOTÆ.

manibus purius precaretur. Sic Æneas, Æn. 8. 69. De genitivo *pictai*, Æn. 3. 354. De *Messapo*, Æn. 7. 691. De *Tyrrheo*, & ejus filiis, ibidem 483.

30. *Ceu septem surgens, &c.*] *Ganges*, fluvius mediam Indiam intersecans, ac duas in partes dividens: influens in Oceanum meridionalem uno quidem ostio; sed cui tam multæ objacent insulæ, ut ostium illud insulis intercisum, multiplex duci possit. Nili modo exundare certis temporibus dicitur apud Solinum, c. 55. De *Nilo*, ejusque septem ostiis & benefica exundatione, Georg. 4. 287 Comparat igitur Virgilius Turni exercitum è multis Italiæ populis, qui prius dispersi per agros vagabantur, nunc in unum collecti instructa acie incedunt non sine majestate & silentio; cum his duobus fluviis, non exundantibus quidem, sed post exundationem è campis in alveum refluentibus. Quidam voces illas, *septem surgens sedatis amnibus*: non de septem ostiis, quibus Ganges descendit potius in mare, quam *surgit*; sed melius explicant de fluviis compluribus, qui in eum influunt, & quorum societate intumescit ac vere *surgit*: quo sensu, *septem*, erit pro incerto quolibet numero, qui sæpe à poetis per *septenum* aut *centenum* exprimitur.

49. *Thracius.*] De *equo* ejusdem modi, Æn. 5. 566. De *Thracia* equorum ferace, Æn. 3. 14. De *cristis galearum*, Æn. 3. 468.

Ecquis erit mecum, o juvenes, qui primus in hostem?
En, ait: & jaculum intorquens emittit in auras,
Principium pugnæ: & campo sese arduus infert.
Clamore excipiunt socii, fremituque sequuntur
55 Horrisono. Teucrum mirantur inertia corda:
Non æquo dare se campo, non obvia ferre
Arma viros: sed castra fovere. Huc turbidus atque huc
Lustrat equo muros, aditumque per avia quærit.
Ac veluti pleno lupus insidiatus ovili,
60 Cum fremit ad caulas, ventos perpessus & imbres,
Nocte super media: tuti sub matribus agni
Balatum exercent: ille asper & improbus ira
Sevit in absentes: collecta fatigat edendi
Ex longo rabies, & siccæ sanguine fauces.
65 Haud aliter Rutulo muros & castra tuenti
Ignescunt iræ, & duris dolor ossibus ardet:
Qua tentet ratione aditus; & qua via clausos
Excutiat Teucros vallo, atque effundat in æquor.
Classem, quæ lateri castrorum adjuncta latebat,
70 Aggeribus septam circum & fluvialibus undis,
Invadit: sociosque incendia poscit ovantes:
Atque manum pinu flagranti fervidus implet.
Tum vero incumbunt: urget præsentia Turni,
Atque omnis facibus pubes accingitur atris.
75 Diripuere focos: piceum fert fumida lumen
Tæda, & commixtam Vulcanus ad astra favillam.
Quis Deus, o Musæ, tam sæva incendia Teucris
Avertit? tantos ratibus quis depulit ignes?

O juvenes, inquit, quis erit vestrum, qui primus in hostem irruet *mecum? ecce,* Sic *ait, & evibrans jaculum projicit in aerem,* quasi *initium prælii: & altus immittit sese in campum* junctum urbi. *Socii succedunt* ei cum *clamore, & sequuntur ululatu terribili. Mirantur desides animos Trojanorum: homines* illos *non exhibere se in æquam planitiem, non inferre arma opposita, sed insidere castris.* Turnus *iratus huc & illuc circuit equo muros, & vestigat ingressum per loca inaccessa. Et veluti quando lupus sub mediam noctem insidians ovili pleno frendet prope septa, passus ventos & pluvias:* tunc *agni securi sub matribus emittunt balatum: ille* vero *acer & percitus ira furit adversus absentes: furor edendi auctus ex longo* tempore, *& guttur sitiens sanguinis vexat* eum. *Non aliter furor inflammatur Rutulo, cōsideranti muros & castra; & indignatio augescit* in *ossibus duris: quomodo quærat ingressum; & qua* parte *via* aliqua *extrahat* ex *aggere Trojanos inclusos, & inducat* eos *in planitiem. Impugnat classem circū defensam munimentis & aquis fluvialibus, quæ latebat admota lateri castrorum: & vocat ad incendiū socios gaudentes, &* ipse *ardens armat manum pinu flammanti. Tunc autem dant se* operi: *præsentia Turni incitat* eos, *& omnis juventus armatur nigris facibus. Rapuerant* titiones *è focis: tæda fumifera emittit ad sidera lucem piceam, & ignis mixtam favillam. O Musa, quis Deus abduxit à Trojanis incendia tam crudelia? quis depulit tantas flammas à navibus?*

NOTÆ.

56. *Æquo campo.*] Vel *plano*: vel potius, *ubi pari periculo, pari pugnæ modo,* decertare possent. De verbo *lustro*, pro *circumeo*, Æn. 1. 610.

60. *Caulas.*] *Caula* stabulum ovium, è Græco αὐλή.

63. *In absentes.*] In agnos à se ipso per septa disjunctos.

68. *In æquor.*] In campum, Æn. 2. 780.

70. *Aggeribus, &c.*] Situm describit novæ Trojæ, Æn. 7. 157. De *aggere*, infra, v. 142.

75. *Focos.*] Quos excitaverant, ad accendendas arbores pinguis naturæ; quales sunt pinus, tæda, Ecl. 7. 49. Tamen tæda pro qualibet face sumi potest. De *Vulcano*, pro igne, Georg. 1. 295.

Dici-

Dicite : prisca fides facto , sed fama perennis :
Tempore quo primum Phrygia formabat in Ida
81 Æneas classem , & pelagi petere alta parabat :
Ipsa Deum fertur genitrix Berecynthia magnum
Vocibus his affata Jovem : da , nate , petenti ,
Quod tua cara parens domito te poscit Olympo :
85 Pinea sylva mihi multos dilecta per annos ,
Lucus in arce fuit summa , quò sacra ferebant,
Nigranti picea trabibusque obscurus acernis .
Has ego Dardanio juveni , cum classis ; egeret ,
Læta dedi : nunc sollicitam timor anxius urget.
Solve metus , atque hoc precibus sine posse parentem :
91 Nec cursu quassatæ ullo , neu turbine venti
Vincantur : prosit nostris in montibus ortas.
Filius huic contra , torquet qui sidera mundi :
O genitrix , quò fata vocas ? aut quid petis istis?
95 Mortali-ne manu factæ immortale carinæ
Fas habeant ? certusque incerta pericula lustret
Æneas ? cui tanta Deo permissa potestas ?
Imo , ubi defunctæ finem portusque tenebunt
Ausonios : olim quæcumque evaserit undis ,
100 Dardaniumque ducem Laurentia vexerit arva ;
Mortalem eripiam formam , magnique jubebo
Æquoris esse Deas : qualis Nereia Doto
Et Galatea secant spumantem pectore pontum.
Dixerat : idque ratum , Stygii per flumina fratris ,
105 Per pice torrentes atraque voragine ripas ,
Annuit : & totum nutu tremefecit Olympum .

dicite hoc: *antiqua* est *certitudo* hujus *facti, tamen fama* ejus est *æterna. Tempore quo Æneas primum struebat naves in Ida* monte *Phrygiæ, & parabat* se *ad eundum* in *extrema* spatia *maris: ipsa Berecynthia mater Deorum dicitur alloquuta magnum Jovem his verbis: O fili, cõcede* matri *precanti, quod dilecta mater tua petit à te* post *cœlum subactum. Sylva pinea cara per multos annos fuit mihi, lucus in supremo vertice, umbrosus piceis opacis & truncis acernis: quem* in locum *inferebant sacrificia. Ego læta concessi has* arbores *Trojano juveni, quando indigebat navibus: nunc metus anxius habet me sollicitam. Expelle timores* meos, *& permitte matrem hoc posse precibus* suis: *ne* naves illæ *deficiant, fractæ ulla navigatione aut vi ventorum: prosit* ipsis, eas *natas* esse *in montibus nostris. Filius, qui volvit astra mũdi* respõdet *illi ex adverso: O mater, quo vertis fata, aut quid rogas his* verbis? *an naves fabricatæ manu mortali obtinebunt jus immortalitatis? & Æneas securus adibit pericula dubia? cui Deo concessa* est *tanta facultas? ego potius quondam, postquam functæ* iis periculis *attigerint terminos & portus Italos: quæcumque evitaverit fluctus, & tulerit principem Trojanum ad campos Laurentes,* huic *auferam speciem mortalem, & imperabo* has esse *Deas vasti maris: qualis Doto filia Nerei, & Galatea scindunt pectore mare spumosum*. Sic *loquutus* erat , *& id voluit* esse *certum* , *per fluvios fratris inferni, per ripas fluentes pice & nigro vortice : & commovit nutu totum cœlum* .

NOTÆ.

79. *Prisca fides , sed , &c.*] Etsi factum ob vetustatem multis subobscurum sit ; fama tamen ejus non periit , sed vigebit semper . De *Ida* , Troadis monte , Æn. 2. 801. De *navibus Æneæ* ibidem structis ad fugam , Æn. 3. 6. De *Berecynthia* , Cybele, Æn. 6. 784. De *arce* pro montis cacumine , Georg. 4. 461. *Picea* , arbor resinam ferens , Georg. 2. 257. *Trabes acernæ* , ex *acere* arbore , *erable* .

99. *Ausonios , &c.*] Æn. 7. 54. *Dardanium ducem* , Æn. 1. 239. *Laurentia arva* , Æn. 7. 63. *Doto* , *Galatea* . Nymphæ marinæ , Nerei filiæ , Ecl. 7. 37. De *Styge* fluvio , & cur Dii *per Styga jurare* soleant , Georg. 3. 551. De *Olympo* , Ecl. 5. 56. De *Parcis* , Æn. 1. 26.

Ergo aderat promissa dies, & tempora Parcæ
Debita complerant: cum Turni injuria matrem
Admonuit sacris ratibus depellere tædas.
110 Hic primum nova lux oculis effulsit, & ingens
Visus ab Aurora cœlum transcurrere nimbus,
Idæique chori: tum vox horrenda per auras
Excidit, & Troum Rutulorumque agmina complet:
Ne trepidate meas, Teucri, defendere naves,
115 Neve armate manus: maria ante exurere Turno
Quàm sacras dabitur pinus. Vos ite solutæ,
Ite, Deæ pelagi: genitrix jubet. Et sua quæque
Continuo puppes abrumpunt vincula ripis:
Delphinumque modo demersis æquora rostris
Ima petunt. Hinc virgineæ (mirabile monstrum)
121 Reddunt se totidem facies, pontoque feruntur;
Quot prius æratæ steterant ad litora proræ.
Obstupuere animis Rutuli: conterritus ipse
Turbatis Messapus equis; cunctatur & amnis
Rauca sonans, revocatque pedem Tyberinus ab alto.
126 At non audaci cessit fiducia Turno.
Ultro animos tollit dictis, atque increpat ultro:
Trojanos hæc monstra petunt: his Juppiter ipse
Auxilium solitum eripuit: non tela, nec ignes
130 Exspectant Rutulos. Ergo maria invia Teucris,
Nec spes ulla fugæ: rerum pars altera adempta est:
Terra autem in manibus nostris: tot millia gentes
Arma ferunt Italæ. Nil me fatalia terrent.

Ergo promissa dies advenerat, & Parcæ consummaverant tempus constitutum: quando impugnatio Turni movit matrem Berecynthiam; ut *averteret faces à navibus* sibi *sacris. Tunc primum novum lumen illuxit oculis* Trojanorum, *& magna nubes visa* est *ab oriente trajicere cœlum, &* simul *chori Idæi: deinde vox terribilis emittitur per aerem, & implet turmas Trojanorum ac Rutulorum: o Trojani, ne properate tueri naves, & ne armate manus* vestras *: prius permittetur Turno succendere mare, quam pinus* mihi *dicatas. Vos ite liberæ, ite Nymphæ maris: mater* Deorum *id imperat. Et statim singulæ naves abscindunt suos funes è litoribus: & more Delphinorum mersis rostris quærunt profundum mare. De inde (prodigium admirabile) referunt se totidem vultus puellares, & currunt mari, quot æratæ naves antea hæserant ad litora. Rutuli animo horruerunt: ipse Messapus territus est equis commotis: fluvius quoque Tiberinus sistit raucum immurmurans, & refert cursum à mari. Non tamen repressa est confidentia Turni audacis. Ultro, excitat verbis animos* suorum, *& ultro* eos *objurgat: hæc prodigia spectant Trojanos: ipse Jupiter aufert illis subsidium consuetum:* naves *non exspectant arma nec incendia Rutulorum. Itaque mare jam impenetrabile est Trojanis, nec ulla spes fugiendi* superest ipsis: *pars altera mundi ablata est* ipsis: *terra vero* est *in potestate nostra: tam multa* sunt *millia nationum Italarum* quæ *inferunt* iis *bellum. Nullatenus terrent me fatalia oracula Deorum,*

NOTÆ.

112. *Idæique chori.*] *Corybantes, Curetes, Dactyli*, Cybeles ministri: qui cymbalis æreis ea in nube circa Cybelen perstrepebant, Æn. 3. 111.

114. *Ne trepidate.*] Vox illa non semper metum solum significat; sed festinationem ac tumultuationem: ut patet ex Georg. 4. 69. De *Delphinibus*, Æn. 5. 594. De *proris navium æratis*, Æn. 3 143. De *Tyberino*, Deo fluvii, Æn. 8. 31.

130. *Rutulos.*] Æn. 7. 794. De *Teucris*, Æn. 1. 239.

131. *Rerum pars altera.*] Inferioris orbis, qui ex aqua & terra conglobatur.

134. *Phryges.*] Trojani, qui per contemptum sic appellabantur, ob Phrygum mollitiem, Æn. 1. 385.

138. *Atridas.*] Atrei, Mycenarum regis, filios: *Agamemnona*, Æn. 3. 54 & *Menelaum*, Æn. 2. 264. Qui ob raptam à Paride Trojano Helenam, Menelai conjugem, Græciam universam in Trojanos concitarunt. De *Mycenis*, Peloponnesi urbe, Æn. 1. 288.

Si qua Phryges pr[e] se jactant, responsa Deorum;
135 Sat fatis Venerique datum, tetigere quod arva
Fertilis Ausoniæ Troes: sunt & mea contra
Fata mihi, ferro sceleratam exscindere gentem
Conjuge prerepta. Nec solos tangit Atridas
Iste dolor, solisque licet capere arma Mycenis.
140 Sed periisse semel satis est? peccare fuisset
Ante satis, penitus modo non genus omne perosos
Fœmineum. Quibus hæc medii fiducia valli,
Fossarumque moræ, leti discrimina parva,
Dant animos: an non viderunt mœnia Trojæ,
145 Neptuni fabricata manu considere in ignes?
Sed vos, o lecti: ferro quis scindere vallum
Apparat, & mecum invadit trepidantia castra?
Non armis mihi Vulcani, non mille carinis
Est opus in Teucros: addant se protinus omnes
150 Etrusci socios: tenebras & inertia furta
Palladii, cæsis summæ custodibus arcis,
Ne timeant: nec equi cæca condemur in alvo.
Luce palam certum est igni circumdare muros.
Haud sibi cum Danais rem saxo & pube Pelasga
155 Esse putent, decimum quos distulit Hector in annum.
Nunc adeo, melior quoniam pars acta diei:
Quod superest, læti bene gestis corpora rebus
Procurate, viri; & pugnam sperate parati.
Interea vigilum excubiis obsidere portas
160 Cura datur Messapo, et mœnia cingere flammis.

si Trojani prædicant aliqua pro se: satisfactum est satis & Veneri, ex quo Trojani attigerunt agros fœcundæ Italiæ: sunt quoque mihi fata mea adversus illa, nempe *evertere bello gentem impiam*, siquidem *erepta* est mihi *sponsa. Nec ista indignatio movet solos filios Atrei, aut licitum est solis Mycenis sumere arma.* At nonne *satis est* iis *semel periisse? satis esset, non adhuc omnino adhærentibus à muliebri genere, peccasse prius.* Illi, *quibus hæc tutela aggeris interjecti, & fossæ* nos *remorantes*, quæ *parum disterminant* eos *à morte, augent audaciam: nonne viderunt muros Trojæ, structos manu Neptuni, collabi in flammas? at vos, o selecti* socii, dicite: *quis parat evertere ferro vallum, & quis impugnat mecum castra timida? non est opus mihi contra Trojanos armis Vulcani, non mille navibus: statim adjungant se* illis *omnes: ne metuant noctem, & ignavum furtum Palladii, occisis custodibus supremæ arcis: nec occultabimur in obscuro utero equi: ratum est cingere muros ignibus palam* de *die. Faciam ne existiment sibi negotium esse cum juventute Pelasga & Achivis, quos Hector protraxit* usque *ad decimum annum. Jam vero, siquidem optima pars diei lapsa est: quod restat, o viri, re feliciter inchoata, reficite hilares corpora, & parati exspectate prælium. Interim committitur Messapo cura collocandi ad portas stationes vigilum, & circumdandi munimenta ignibus.*

NOTÆ.

140. *Sed periisse semel, &c.*] Concisa admodum sententia; ideoque subobscura: quæ juxta traditam interpretationem sic fusius explicari potest. *Nonne sufficit ipsis jam semel periisse, propter amorem fœminarum?* certe quicumque alii nondum odissent penitus omne genus fœmineum; iis satis fuisset peccare prius: id est, *satis esset peccasse prius:* sive, satis esset memoria prioris peccati & pœnæ, ut ab amore fœminarum averterentur: non iterum idem peccarent, & novam sibi perniciem accerserent.

142. *Valli.*] Dicitur *vallum* & *vallus*. *Vallum*, munimentum est ex aggesta terra, quæ proprie *agger* dicitur: & sudibus sive palis, qui proprie dicuntur *valli*, quibus terra aggesta cohibetur. De *Trojæ muris à Neptuno fabricatis*, Æn. 2.619.

148. *Armis Vulcani.*] Duo videtur dicere, & se non egere armis à Vulcano fabricatis, qualia Achilles habuit, Æn. 8. 383. nec se ne ... um proprio ense, quem habuit ipse Tur-

Bis

Bis ſeptem Rutuli, muros qui milite ſervent,
Delecti: aſt illos centeni quemque ſequuntur,
Purpurei criſtis juvenes auroque coruſci.
Diſcurrunt, variantque vices, fuſique per herbam
165 Indulgent vino, & vertunt crateras ahenos.
Collucent ignes: noctem cuſtodia ducit
Inſomnem ludo.
Hæc ſuper è vallo proſpectant Troes, & armis
Alta tenent: necnon trepidi formidine portas
170 Explorant, pontesque & propugnacula jungunt:
Tela gerunt. Inſtant Mneſtheus acerque Sereſtus:
Quos pater Æneas, ſi quando adverſa vocarent,
Rectores juvenum & rerum dedit eſſe magiſtros.
Omnis per muros legio ſortita periclum
Excubat, exercetque vices, quod cuique tuendum eſt.
176 Niſus erat portæ cuſtos, acerrimus armis,
Hyrtacides; comitem Æneæ quem miſerat Ida
Venatrix, jaculo celerem levibusque ſagittis:
Et juxta comes Euryalus, quo pulchrior alter
180 Non fuit Æneadum, Trojana nec induit arma;
Ora puer prima ſignans intonſa juventa.
His amor unus erat, pariterque in bella ruebant:
Tunc quoque communi portam ſtatione tenebant.
Niſus ait: Dine hunc ardorem mentibus addunt,
185 Euryale? an ſua cuique Deus fit dira cupido?
Aut pugnam, aut aliquid jamdudum invadere magnum
Mens agitat mihi; nec placida contenta quiete eſt.
Cernis, quæ Rutulos habeat fiducia rerum:

Quatuordecim Rutuli electi ſunt *qui obſervãt muros cũ militibus: illos vero ſingulos ſequũtur, cẽtũ juvenes purpurati criſtis & fulgẽtes auro. Divagãtur & ſuccedũt* ſibi *invicem, & projecti in gramina vacant cõpotationi, & exhauriũt pocula ærea. Micãt ignes: vigiles tranſigũt noctẽ inſomnẽ ludẽdo. Trojani proſpicientiſta deſuper ex aggeribus, & ſervãt armis ſummas* partes murorũ: *præterea pavidi metu circũſpiciunt portas, & firmant põtes ac propugnacula: habent* arma *expedita. Urgent Mneſtheus & ardens Sereſtus: quos pater Æneas, ſi* res *adverſæ aliquando* id *exigerent, juſſerat eſſe moderatores juvenum & adminiſtros rerum. Qodlibet agmen, per ſortẽ* exponens ſe *periculo, excubat per muros, & variat vices,* ſecundum id *quod unicuique* contigit *ſervandum. Niſus, filius Hyrtaci, ardentiſſimus* in *bello, quẽ Ida venatrix dederat Æneæ comitem, promptum jaculo & ſagittis levibus, erat cuſtos portæ: prope eum* erat *Euryalus, quo nullus alius Trojanus formoſior fuit, nec tulit arma Trojana; puer notans vultũ imberbẽ prima juventute. Erat illis amor mutuus, & ſimul* ſolebant *currere ad pugnam: tunc etiam ſervabant portam communibus excubiis. Niſus dixit: Euryale, an Dii immittunt animis hunc ardorem? an ſua cupido ardens fit unicuique Deus? jamdiu animus ſuggerit mihi aggredi, aut certamen, aut aliquid magnũ; nec contentus eſt* hoc *otio tranquillo. Vides, quæ confidentia rerum occupet Rutulos:*

NOTÆ.

nus, à Vulcano item conflatum, Æn. 12. 90. De *mille carinis* Græcorum, ad Trojam, Æn. 2. 198. De *Etruſcis*, Æn. 8. 479. De *nocturno furto Palladii* Trojani, facto ab Ulyſſe & Diomede, Æn. 2. 166. De *equo Trojano*, & Græcis eo incluſis, Æn. 2. 260. De *Danais*, Æn. 1. 34. De *Pelaſgis*, Theſſalis, Ibid. v. 628. De *Hectore*, Priami filio, ibid. v. 487.

165. *Crateras.*] De iis poculis, Ecl. 5. 68.

170. *Pontes & propugnacula.*] Pontes & ſcalas, quibus turres & munimenta inter ſe committebantur, ut poſſent obſeſſi diſcurrere. De *Legione*, Georg. 2. 279.

177. *Ida Venatrix.*] Vel mater Niſi nomine *Idæ* vel mons *Ida*, Æn. 2. 801. quæ dicitur *venatrix*, quia venatoribus frequens: ut Georg. 3. 44. *Domitrix Epidaurus equorum.*

181. *Prima juventa.*] Lanugine, quæ primæ juventutis indicium eſt.

185. *An ſua cuique, &c.*] An vero unusquiſque, id quod valde vult, divino impulſus ſe ſibi fingit velle?

Lumina

Lumina rara micant : ſomno vinoque ſoluti
190 Procubuere : ſilent late loca. Percipe porro
Quid dubitem , & quæ nunc animo ſententia ſurgat.
Ænean acciri omnes, populusque, patresque,
Expoſcunt : mittique viros, qui certa reportent.
Si tibi, quæ poſco, promittunt [nam mihi facti
195 Fama ſat eſt] tumulo videor reperire ſub illo
Poſſe viam ad muros & mœnia Pallantea.
Obſtupuit magno laudum perculſus amore
Euryalus : ſimul his ardentem affatur amicum :
Mene igitur ſocium ſummis adjungere rebus,
200 Niſe, fugis ? ſolum te in tanta pericula mittam ?
Non ita me genitor bellis aſſuetus Opheltes
Argolicum terrorem inter Trojæque labores
Sublatum erudiit : nec tecum talia geſſi,
Magnanimum Ænean & fata extrema ſecutus.
205 Eſt hic, eſt animus lucis contemptor ; & iſtum
Qui vita bene credat emi, quo tendis, honorem.
Niſus ad hæc : Equidem de te nil tale verebar,
Nec fas : non : ita me referat tibi magnus ovantem
Juppiter, aut quicumque oculis hæc aſpicit æquis.
210 Sed ſi quis [quæ multa vides diſcrimine tali]
Si quis in adverſum rapiat caſusve Deusve,
Te ſupereſſe velim : tua vita dignior ætas.
Sit, qui me raptum pugna, pretiove redemptum,
Mandet humo ſolita : aut, ſi qua id fortuna vetabit,
215 Abſenti ferat inferias, decoretque ſepulcro.
Neu matri miſeræ tanti ſim cauſa doloris :

ignes rari ſplendent : jacuerunt labefactati ſomno & vino : loca omnia *undique ſilent. Adverte porro quid meditor, & quod conſilium ſuboriatur animo* meo. *Omnes, & plebs, & proceres, petunt revocari Æneam : & mitti homines, qui referant certa* de eo. *Si pollicentur* ſe daturos *tibi* ea *quæ peto (nam gloria facti ſufficit mihi) videor poſſe invenire juxta illum collem iter ad urbem & munimenta Pallantei. Euryalus ſtupefactus eſt, percitus magna cupiditate gloriæ* talis : *ſimul alloquitur ferventẽ amicum his* verbis : *an ergo, Niſe, renuis me admittere ſocium* in *tantis rebus? an dimittam te ſolum in tantum periculũ? Opheltes pater* meus *aſſuetus armis, non ſic inſtituit me, educatum inter motus Græcorum & bella Trojæ : nec feci tecum talia,* ex quo *ſequor generoſum Æneam & fortunã ultimam. Eſt* ſane *eſt animus hic* meus *negligens vitæ ; & qui putet iſtã gloriam,* ad *quã aſpiras, bene cõparari* diſpendio *vitæ. Niſus* reſpondet *ad iſta : ſane nil tale timebã de te, nec licebat timere : non* ſane : *ſic magnus Jupiter. aut quiſquis* Deus *conſiderat juſtis oculis hæc* noſtra, *reducat me tibi victorẽ :* ut verum dico. *At ſi aliqua (cujuſmodi prævides plurima in tali periculo) ſi aliqua, aut fortuna, aut Deus, deducat me in* aliquam *calamitatem optarem te reſtare, tua ætas dignior* eſt *vita. Sit* aliquis *qui* de *more committat terræ me, ſublatum prælio, aut redemptum pecunia : aut, ſi aliqua fortuna id prohibeat,* ſit aliquis, qui *perſolvat* mihi *abſenti juſta & ornet* me *tumulo. Ne vero ſim auctor tanti luctus infelici matri* tuæ :

NOTÆ.

191. *Quid dubitem.*] *Quid mediter, quid deliberem facere* : omnis enim deliberatio cum dubitatione conjuncta eſt.

194. *Si tibi, quæ poſco, promittunt.*] Hic torquent ſe interpretes levi de cauſa. Senſus eſt : *Si tibi tribuunt mercedem, quam ſum petiturus* : idque ait ex amicorum ingenio, qui ſibi unis periculoſa, amicis commoda quærunt. Hoc manifeſtum eſt ex iis quæ ſequuntur : *nam mihi fati fama ſat eſt.* Opponit enim famam commodis. Da *Pallantia urbe*, Evandri regia, Æn. 8. 51.

202. *Argolicum.*] Græcum, ab urbe *Argis*, Æn. 1. 288.

207. *De te nil tale verebar.*] Nil tale de te timebam, quale ſuſpicaris : nempe ne timidus eſſes, cum inter bella natus & educatus ſis, &c.

213. *Raptum pugna, &c.*] Sic Antigone cadaver

Quæ

Quæ te sola, puer, multis è matribus ausa
Prosequitur; magni nec mœnia curat Acestæ.
Ille autem: causas nequicquam nectis inanes,
220 Nec mea jam mutata loco sententia cedit:
Acceleremus, ait. Vigiles simul excitat: illi
Succedunt, servantque vices: statione relicta,
Ipse comes Niso graditur, regemque requirunt.
Cætera per terras omnes animalia somno
225 Laxabant curas, & corda oblita laborum:
Ductores Teucrum primi & delecta juventus
Consilium summis regni de rebus habebant:
Quid facerent, quisve Æneæ jam nuncius esset.
Stant longis adnixi hastis, & scuta tenentes,
230 Castrorum & campi medio. Tum Nisus, & unà
Euryalus, confestim alacres admittier orant:
Rem magnam, pretiumque moræ fore. Primus Iulus
Accepit trepidos, ac Nisum dicere jussit.
Tunc sic Hyrtacides: Audite, o mentibus æquis
235 Æneadæ: neve hæc nostris spectentur ab annis,
Quæ ferimus. Rutuli somno vinoque sepulti
Conticuere: locum insidiis conspeximus ipsi,
Qui patet in bivio portæ, quæ proxima ponto.
Interrupti ignes; aterque ad sidera fumus
240 Erigitur. Si fortuna permittitis uti:
Quæsitum Ænean ad mœnia Pallantea,
Mox hic cum spoliis, ingenti cæde peracta,
Affore cernetis. Nec nos via fallit euntes:
Vidimus obscuris primam sub vallibus urbem
245 Venatu assiduo, & totum cognovimus amnem.

quæ audax è plurimis matribus sola sequitur te, o puer, nec curat urbem magni Acestæ. Ille vero respondet: frustra colligis falsos prætextus: nec meum consilium jam mutatum movetur loco suo: *properemus. Simul expergefacit excubitores: illi succedunt & tuentur* portas *ordine* suo. *Ipse* Euryalus *relictis excubiis, incedit comes Niso, & adeunt Regem. Animalia reliqua per omnes regiones solvebant somno curas & animos immemores laborum. Primi duces Trojanorum & juvenes lecti habebant deliberationem de maximis negotiis regni: quid agerent, aut quis jam iret nuntius* ad *Æneam. Stant nixi longis hastis, & tenentes clypeos,* in *medio castrorum & campi. Tunc subito Nisus & Euryalus simul rogant admitti: rem* esse *magnam, & fore utilitatē* in *mora. Iulus primus excepit festinātes, & imperavit Nisum loqui. Tunc sic* ait *filius Hyrtaci, o Trojani, audite animis benevolis: & ne ista, quæ proponimus, æstimentur ex ætate nostra. Rutuli, obruti somno & vino, siluerunt: vidimus ipsi locum occultæ* fugæ, *qui apertus est juxta bivium portæ, quæ vicina* est *mari. Ignes rari, & niger fumus tollitur ad astra. Si sinatis* nos *uti hac fortuna, videbitis Æneam, quæsitum* à nobis *ad urbem Pallanteam, hic præsentem fore cum spoliis, patrata magna strage. Nec via* illa *nos decipiet euntes: consideravimus frequenti venatione vicinam* illam *urbem inter valles opacas, & exploravimus totum fluvium.*

N O T Æ.

Polynicis fratris è pugnæ campo clam eripuit. Et Priamus cadaver Hectoris filii magnis muneribus ab Achille redemit ad sepulturam.

215. *Absenti ferat, &c.*]Si cadaver meum haberi non possit saltem honorarium mihi sepulcrum statuat Æn. 3. 304. *Inferatque* sepulcro dona, quæ ideo *Inferiæ*, dicuntur: aquam, lac, mel, vinum, sanguinem, & aliquando etiam exsectos capillos, Æn. 3. 62.

218. *Mœnia Acestæ.*]Urbem apud Siculos conditam Trojanis mulieribus, & regi Siciliæ Acestæ commendatam, Æn. 5. 755.

232. *Pretiumque moræ fore.*]Se quidem interrumpere consilia, quæ non habebantur, iisque moram afferre; sed utilitatem aliquam in hac mora esse futuram.

233. *Trepidos.*] Festinantes, supra, v. 114. De *Rutulis*, Æn. 7. 794. De *Pallantea urbe* Æn. 8. 51.

244. *Primam sub vallibus urbem.*] Vicinas urbis Pallanteæ valles, qui primi sunt urbis

Hic

Hic annis gravis atque animi maturus Alethes :
Di patrii , quorum semper sub numine Troja est ,
Non tamen omnino Teucros delere paratis,
249 Cum tales animos juvenum & tam certa tulistis
Pectora . Sic memorans , humeros dextrasque tenebat
Amborum , & vultum lacrymis atque ora rigabat .
Quæ vobis , quæ digna , viri , pro talibus ausis
Præmia posse rear solvi ? pulcherrima primum
Di moresque dabunt vestri : tum cætera reddet
255 Actutum pius Æneas , atque integer ævi
Ascanius , meriti tanti non immemor umquam .
Immo ego vos , cui sola salus genitore reducto ,
Excipit Ascanius , per magnos , Nise , Penates ,
Assaracique Larem , & canæ penetralia Vestæ ,
260 Obtestor : quæcumque mihi fortuna fidesque est ,
In vestris pono gremiis : revocate parentem ,
Reddite conspectum : nil illo triste recepto.
Bina dabo argento perfecta atque aspera signis
Pocula , devicta genitor quæ cepit Arisba :
265 Et trepidas geminos , auri duo magna talenta :
Cratera antiquum , quem dat Sidonia Dido .
Si vero capere Italiam sceptrisque potiri
Contigerit victori , & prædæ ducere sortem :
Vidisti , quo Turnus equo , quibus ibat in armis ,
Aureus ? ipsum illum clypeum cristasque rubentes
271 Excipiam sorti , jam nunc tua præmia , Nise .
Præterea bix sex genitor lectissima matrum
Corpora , captivosque dabit , suaque omnibus arma :
Insuper , id campi quod rex habet ipse Latinus .

Tunc Alethes gravis ætate & prudens mente ait: *o Dii patrii: quorum sub potestate Troja est, non tamen vultis evertere penitus Trojanos, quandoquidem dedistis* illi *tales animos juvenum, & tam firma corda. Sic loquens, amplectebatur manus & humeros utriusque, & irrorabat os & faciem fletu. O viri, quam mercedem, quam dignam* mercedem *putem posse retribui vobis pro talibus cœptis? primò Dii & virtus vestra reddent vobis pulcherimam: deinde pius Æneas statim retribuet reliquã: & Ascanius* adhuc *vigens ætate, numquam* futurus *immemor tanti officii. Ego vero, addit Ascanius, cujus unica salus est* in *patre revocato, vos precor, o Nise, per magnos Penates, & per Larem Assaraci, & per adyta candida Vestæ: quæcumque est mihi felicitas & fiducia,* hanc *depono in sinus vestros: revocate patrem* meum, *reddite* mihi *præsentiam* ejus: *nil funestum* erit *illo recuperato. Donabo* vobis *duo pocula conflata argento & insculpta signis , quæ pater cepit capta Arisba : & duos tripodas , duo magna talenta auri : magnum craterem , quem Dido Sidonia dedit* mihi . *Si autem acciderit* mihi *victori domare Italiam & consequi regem , & trahere sortem spoliorum : vidisti , quo equo & quibus in armis Turnus ibat aureus? ego eximam e sortitione illum eumdem clypeum , & cristas rubras ,* quę *jam nunc* est *tua merces , o Nise . Insuper pater* meus *donabit duodecim electa corpora matrum* captivarum , *& captivos* totidem , *&* iis *omnibus arma propria : præterea , quicquid agrorum possidet ipse rex Latinus .*

NOTÆ.

veluti aditus: urbs enim ipsa erat in monte. De *Teucris* , Æn. 1. 219.

254. *Di moresque, &c.*] Nam virtus & recte factorum conscientia sibi ipsa præmium est , Æn. 1. 607.

258. *Penates, Assaracique, &c.*]Penates & Lar, Dii domestici. *Vesta*, Dea igni inextincto præsidēs. *Assaracus* familię caput, Trois filius, Æneę proavus, Æn. 1. 288. Hunc versum jam explanavimus , Æn. 5. 744.

264. *Arisba* .]Urbe Troadis, à Trojanis expugnata paulo ante bellum Græcum circa Abydum & Lampsacum, Propontidem versus, ex Strabone , lib. 13.

265. *Tripodas, &c.*] De iis & eorum usu apud antiquos , Æn. 5. 110. De *talentis aureis*, Æn. 5. 112. De *cratere*, Ecl. 5. 68. De *Sidonia Didone* , Æn. 1. 450.

274. *Id campi quod, &c.*]Non totum quidem Latini regnū; sed agros qui erāt in privatis Latini bonis: quales, honoris causa, respub. regibus dabat. Sic agrū deinde habuit Tarquinius Superbus Romę in cāpo Martio.

Te

275 Te vero, mea quem ſpatiis propioribus ætas
Inſequitur, venerande puer, jam pectore toto
Accipio, & comitem caſus complector in omnes.
Nulla meis ſine te quæretur gloria rebus:
Seu pacem, ſeu bella geram: tibi maxima rerum
280 Verborumque fides. Contra quem talia fatur
Euryalus: Me nulla dies tam fortibus auſis
Diſſimilem arguerit: tantum fortuna ſecunda,
Haud adverſa cadat. Sed te ſuper omnia dona
Unum oro. Genitrix Priami de gente vetuſta
285 Eſt mihi: quam miſeram tenuit non Ilia tellus
Mecum excedentem, non mœnia regis Aceſtæ.
Hanc ego nunc, ignaram hujus quodcumque pericli eſt,
Inque ſalutatam linquo: nox & tua teſtis
Dextra, quod nequeam lacrymas perferre parentis.
290 At tu, oro, ſolare inopem, & ſuccurre relictæ.
Hanc ſine me ſpem ferre tui: audentior ibo
In caſus omnes. Perculſa mente dederunt
Dardanidæ lacrymas; ante omnes pulcher Iulus,
Atque animum patriæ ſtrinxit pietatis imago.
295 Tum ſic effatur:
Spondeo digna tuis ingentibus omnia cœptis.
Namque erit iſta mihi genitrix, nomenque Creuſæ
Solum defuerit: nec partum gratia talem
Parva manet, caſus factum quicumque ſequetur.
300 Per caput hoc juro, per quod pater ante ſolebat;
Quæ tibi polliceor reduci, rebusque ſecundis;
Hæc eadem matrique tuæ generique manebunt.

Te autem, o venerande juvenis, cui ætas mea ſuccedit ſpatio viciniore, jam excipio te *toto ſinu, & adjunge ſocium in omnes eventus. Nullus honos acquiretur meis rebus ſine te, ſive faciam pacem, ſive bella: committam tibi ſupremam* curam *agendi & dicendi. Ad quem Euryalus reſpondet talia: me nulla dies oſtendet degenerem à tam audacibus cœptis: tantummodo contingat* mihi *ſors proſpera, non funeſta. At peto a te* rem *unam magis* quam *cætera munera. Mater ex antiqua ſtirpe Priami eſt mihi, quam, nec Trojana tellus, nec urbs regis Aceſtæ, impedivit infelicem* quominus *abiret mecum. Ego deſero nunc illam, inſciam hujus diſcriminis qualecumque eſt, & inſalutatam: teſtor noctem & dextram tuam, quod non poſſum tolerare fletus matris. Sed tu, precor, ſolare egētem, & ſubveni derelictæ, permitte me exportare* hinc *hanc ſpem de te: curram audacior in omnia pericula. Trojani commotis mentibus effuderunt lacrymas; præ cæteris formoſus Aſcanius, & ſpeciem caritatis* erga *parentes perculit ejus animum. Deinde ita loquitur: promitto omnia digna magnis tuis inceptis: quippe illa mihi erit mater & nomen Creuſæ tantummodo deerit: nec levis favor debetur* ipſi, quod pepererit *talem* filium; *quicumq; eventus ſequatur* hoc *factum. Juro per hoc caput* meum, *per quod pater meus conſueverat* jurare: eadem illa *quæ promitto tibi redeunti &* poſt *rem feliciter* geſtam; *eadem illa ſervabuntur tuæ matri & familiæ.*

N O T Æ.

283. *Haud adverſa.*] Ita reponimus ex Heinſio; ſenſu facili: cum antea legeretur, *aut adverſa*: nullo, aut perquam obſcuro ſenſu. De *urbe Aceſtæ*, in Sicilia, Æn. 5. 755.

297. *Creuſa.*] Matris Aſcanii, de qua Æn. 2. 772.

300. *Per quod pater, &c.*] Caput intelligit ſuum, quod ut ſibi cariſſimum atteſtari ſolebat Æneas *ante*, id eſt, vel *olim*, Trojæ, cum Aſcanius puer eſſet: vel *priusquam* abiret ad Evandrum. Caput enim quaſi ſacrum reverebantur veteres; unde per illud jurabant.

304. *Lycaon Gnoſſius.*] Artifex nobilis ex urbe *Gnoſſo* in Creta inſula: ubi arma ſingulari arte fabricabantur, Æn. 3. 104.

313. *Nubibus irrita.*] Innuit ipſos eſſe morituros, antequam ad Æneam perveniant.

Sic

Sic ait illacrymans: humero ſimul exuit enſem
Auratum, mira quem fecerat arte Lycaon
305 Gnoſſius, atque habilem vagina aptarat eburna.
Dat Niſo Mneſtheus pellem, horrentisque leonis
Exuvias: galeam fidus permutat Alethes.
Protinus armati incedunt, quos omnis euntes
Primorum manus ad portas juvenumque ſenumque
310 Proſequitur votis: necnon & pulcher Iulus,
Ante annos animumque gerens curamque virilem,
Multa patri portanda dabat mandata: ſed auræ
Omnia diſcerpunt, & nubibus irrita donant.
Egreſſi ſuperant foſſas, noctisque per umbram
315 Caſtra inimica petunt: multis tamen ante futuri
Exitio. Paſſim vino ſomnoque per herbam
Corpora fuſa vident, arrectos litore currus,
Inter lora rotasque viros: ſimul arma jacere,
Vina ſimul. Prior Hyrtacides ſic ore loquutus.
320 Euryale, audendum dextra: nunc ipſa vocat res.
Hac iter eſt: tu, ne qua manus ſe attollere nobis
A tergo poſſit, cuſtodi, & conſule longe.
Hæc ego vaſta dabo, & lato te limite ducam.
Sic memorat, vocemque premit; ſimul enſe ſuperbum
325 Rhamnetem aggreditur; qui forte tapetibus altis
Exſtructus, toto proflabat pectore ſomnum:
Rex idem, & regi Turno gratiſſimus augur;
Sed non augurio potuit depellere peſtem.
Tres juxta famulos temere inter tela jacentes,
Armigerumque Remi premit, aurigamque ſub ipſis
331 Nactus equis, ferroque ſecat pendentia colla.

Sic dixit plorans: & ſimul extrahit ex humeris gladium auratum, quem Lycaon Gnoſſius fecerat mira induſtria, & incluſerat accommodũ in *vagina eburnea. Mneſtheus donat Niſo vellus & ſpolium hiſpidi leonis: fidelis Alethes mutat* cum eo *caſſidem. Cõtinuo progrediuntur armati: quos abeuntes omnis turba procerum & juvenum & ſenum comitatur votis* uſque *ad portas: præterea etiam formoſus Aſcanius* præ ſe *ferens animum & ſollicitudinem virilem ante ætatem, dabat* ipſis *mandata plurima perferenda ad patrem: ſed venti diſſipant omnia, & ſpargunt* illa *inania per nubes. Egreſſi tranſiliunt foſſas, & per tenebras noctis tendunt* ad *caſtra hoſtilia: prius tamen futuri exitio plurimis. Aſpiciunt corpora projecta promiſcue inter gramina* per *ſomnum & vinum: currus erectos in litore: homines inter habenas & rotas: arma ſimul jacere, ſimul vina. Filius Hyrtaci primus ſic ore dixit: Euryale, tentandum* eſt aliquid *manu: jã res ipſa* nos *invitat. Iter* noſtrum eſt *per hanc* partem: *tu obſerva, ne ulla turma poſſit aſſurgere* contra *nos à tergo, & provide procul. Ego vaſtabo iſta* loca, *& ducam te* per *ſpatioſam viã. Sic loquitur, & cohibet vocem:* & *continuo invadit enſe glorioſum Rhamnetem, qui forte exhalabat ſomnum toto pectore, ſuffultus altis ſtragulis: idem rex & augur dilectiſſimus Turno; ſed non potuit avertere mortem divinatione. Opprimit prope* illum *tres miniſtros promiſcue ſtratos inter arma, & armigerum Rhemi, & aurigam, reperiens* eum *ſub ipſis equis, & abſcindit gladio colla pendula.*

NOTÆ.

315. *Ante.*] Vel, *antequam ipſi moriantur*, quod ſuboſcure tantum ſignificat. Vel, *antequam ad caſtra hoſtium perveniant:* & ſic dicendum, inter urbem & caſtra ſpatium fuiſſe, ubi diſcurrebant illi, qui propius admoti muris à Turno fuerant, & jam vino ſepulti in gramine decubuerant.

327. *Rex idem.*] Præludit ad morem Romanum, qui poſt exactos reges inductus eſt: ut è Patriciis eligeretur *ſacrorum rex*, vel *rex ſacrificulus*: ſubditus tamen is erat pontifici ſummo; & ab auguribus & pontificibus eligebatur. Talis Rhamne augur mihi videtur fuiſſe.

328. *Augurio.*] De hac arte divinandi, Æn. 2. 703. *Peſtem*, rem quamcumque exitialem; hic *mortem*, alibi *incendium*, Æn. 5. 683.

Tum

Tum caput ipsi aufert domino, truncumque relinquit
Sanguine singultantem: atro tepefacta cruore
Terra torique madent: necnon Lamyrumque Lamumque,
335 Et juvenem Serranum; illa qui plurima nocte
Luserat insignis facie, multoque jacebat
Membra Deo victus: felix, si protinus illum
Æquasset nocti ludum, in lucemque tulisset.
Impastus ceu plena leo per ovilia turbans,
340 (Suadet enim vesana fames) manditque trahitque
Molle pecus, mutumque metu: fremit ore cruento.
Nec minor Euryali cædes: incensus & ipse
Perfurit: ac multam in medio sine nomine plebem,
Fadumque Hebesumque subit, Rhœtumque Abarimque
Ignaros: Rhœtum, vigilantem & cuncta videntem:
346 Sed magnum metuens se post cratera tegebat:
Pectore in adverso totum cui cominus ensem
Condidit assurgenti, & multa morte recepit.
Purpuream vomit ille animam, & cum sanguine mista
350 Vina refert moriens: hic furto fervidus instat.
Jamque ad Messapi socios tendebat, ubi ignem
Deficere extremum, & religatos rite videbat
Carpere gramen equos: breviter cum talia Nisus,
(Sensit enim nimia cæde atque cupidine ferri:)
355 Absistamus, ait: nam lux inimica propinquat.
Pœnarum exhaustum satis est: via facta per hostes.

Deinde amputat caput Rhemo *ipsi domino eorum, & linquit truncum* ejus *singultantem sanguine: terra calefacta & lecti inficiuntur nigro sanguine. Praterea* opprimit *Lamyrum, & Lamum, & juvenem Serranum; qui formosus vultu luserat multum* per *hanc noctem, & stertebat solutus membris* ob *multū Bacchum: fortunatus, si cōtinuo adæquasset ludum illum nocti, & produxisset* usque *ad diem. Quemadmodum leo jejunus, tumultuans in ovilibus plenis, devorat & lacerat pecudes teneras & silentes* præ *timore: & frendet gutture sanguinolento, nam immoderata fames impellit. Nō minor* est *strages* edita ab *Euryalo: ipse quoque inflammatus sævit, & aggreditur in medio multum vulgus sine honore, & Fadum, & Hebesum, & Rhœtum, & Abarim, improvidos: Rhœtum expergefactum & aspicientem omnia, sed* qui *timens occultabat se post amplum poculum: cui assurgenti abscondit propius totum gladium* in *pectore objecto*, & *retraxit* eum post *certam mortem. Ille* Rhœtus *ejicit animam sanguineam, & moriens reddit vinum confusum cum sanguine. Hic* Euryalus *ardens continuat* cędem. *Et jam pergebat ad socios Messapi, ubi spectabat ignem ultimum exstingui, & equos solutos de more pascere herbam: quando Nisus dixit breviter talia* verba, *quippe animadvertit* se & socium *rapi nimia cupiditate stragis: desinamus, nam dies non commodus* nobis *imminet. Satis pœnarum sumptum est: via aperta* est *inter hostes.*

N O T Æ.

335. *Plurima . . . Luserat.*] *Plurimum* i neutrum plurale, pro adverbio. Sic Georg. 4. 122. *Sera comantem Narcissum*; id est, *sero*.

337. *Membra Deo victus.*] *Somno*, ut vult Cerdanus: ut ego arbitror, *Baccho*; quem jam *Deum* simpliciter nuncupavit, Æn. 1. 640. *Munera lætitiamque Dei. Protinus*, continuo lapsu, atque ordine, Æn. 3. 416.

339. *Turbans.*] Tumultuans, sic Æn. 6. 800. *Turbant trepida ostia Nili.*

348. *Multa morte recepit.*] Vel eduxit *multo cruore* stillantem: vel non eduxit nisi post *certam mortem*.

349. *Purpuream animam.*] Homerus, Iliad. 5. 83. πορφύρεος θάνατος, *purpurea mors*. Loquutio repetita ex veterum quorumdam opinione qui præcipuam animæ sedem statuebant in sanguine, animamque esse ipsum sanguinem etiam nonnulli putabant.

350. *Furto fervidus instat.*] *Furtum* vocat, vel spoliationem cadaverum & armorum direptionem; vel cædem ipsam furtim & tacite editam: *furtum* quippe est quicquid occulte patratur. Æn. 6. 568.

359. *Phaleras . . . . & aurea bullis Cingula*] *Phaleræ*, ornamenta equorum, Æn. 5. 310. Æn. 7. 278. *Cingula*, balteus quem vocat Varro *cingulum è corio bullatum*: & Virgilius, Æn. 12. 942. de balteo Pallantis ait: *notis fulserunt cingula bullis*. *Bullæ* vero erant clavorum aureorum quædam capita, cingulis affixa: ob similitudinem ita dicta à *bullis* quæ in aquis *ebullientibus* excitantur. Non absimile fuit ornamentum aureum pueris nobilibus appendi solitum è collo, *bulla* item nuncupatum.

Mul-

Multa virùm solido argento perfecta relinquunt
Armaque, craterasque simul, pulchrosque tapetas.
Euryalus phaleras Rhamnetis, & aurea bullis
360 Cingula: Tiburti Remulo ditissimus olim
Quæ mittit dona, hospitio cum jungeret absens,
Cædicus: ille suo moriens dat habere nepoti:
Post mortem bello Rutuli pugnaque potiti:
Hæc rapit, atque humeris nequicquam fortibus aptat;
Tum galeam Messapi habilem cristisque decoram
366 Induit. Excedunt castris, & tuta capessunt.
Interea præmissi equites ex urbe Latina,
Cætera dum legio campis instructa moratur,
Ibant, & Turno regi responsa ferebant,
370 Tercentum, scutati omnes, Volscente magistro.
Jamque propinquabant castris, muroque subibant:
Cum procul hos lævo flectentes limite cernunt:
Et galea Euryalum sublustri noctis in umbra
Prodidit immemorem, radiisque adversa refulsit.
375 Haud temere est visum, conclamat ab agmine Volscens:
State, viri: quæ causa viæ? quive estis in armis?
Quove tenetis iter? nihil illi tendere contra;
Sed celerare fugam in sylvas, & fidere nocti.
Objiciunt equites sese ad divortia nota
Hinc atque hinc, omnemque aditum custode coronant.

Linquunt plurima arma hominum ornata solido argento, & pocula, & pretiosos tapetas. Euryalus rapit *Rhamnetis phaleras, & balteum aureum clavis: quæ munera Cædicus opulentissimus miserat quondam Remulo Tiburtino, cum absens* vellet *eum sociare hospitio: ille* Remulus *moriens dedit possidenda nepoti suo*: sed *post* Remuli *mortem, Rutuli obtinuerunt* ea tempore *belli, per pugnam.* Euryalus *rapit hæc, & frustra accommodat robustis humeris* suis. *Tum imponit* capiti *galeam Messapi commodam & insignem cristis. Exeunt* è *castris, & petunt secura* loca. *Interim equites trecenti, omnes scutati duce Volscēte, incedebant, & portabant responsa regi Turno, præmissi ex urbe Laurente, dū reliqua legio manet parata in agris* Laurentibus. *Et jā attingebant castra, & accedebant* ad *munimenta* castrensia; *cū vident eminus hos* juvenes *divertentes ad sinistrā viā & in ūbra noctis sublucente cassis* Messapi *prodidit Euryalum incautū, & emicuit objecta radiis* Lunæ. *Volscens è turma exclamat: non falso visu est* nobis: *sistite viri: quæ causa est* vobis *eundi? & qui nā estis* ita *armati? & quo habetis iter? illi nihil* voluerunt *respondere adversum; sed* cœperunt *properare fugam per sylvas, & committere se tenebris. Equites opponunt se hinc & inde ad transversa* itinera *cognita* sibi, *& circumdant custodibus omnes ingressus.*

NOTÆ.

361. *Hospitio cum jungeret absens.*] Veteres hospitii jura mutuis muneribus colebant, absentes præsentesve. De *cristis galearum*, Æn. 3. 468.

364. *Nequicquam.*] Quia mox occidendus erat, & hæc ipsa spolia amissurus.

367. *Ex urbe Latina.*] *Laurento*, Æn. 7. 63.

368. *Cætera legio.*] *Pedites.* Nam in legione Romana communius trecenti fuere equites, pedites vulgo quater mille: licet auctior aliquando fuerit numerus. Igitur mittebatur ab Amata Laurenti regina, legio ad Turnum, duce Volscente: sed equitatus, utpote expeditior, præmissus fuerat; peditatus adhuc in campis circa Laurentum, utpote tardior, morabatur.

370. *Scutati omnes.*] *Scutum* enim oblongum non rotundus *clypeus*, in usu fuit Romanorum equitum. Vide Lipsium. De *forma scuti*, Æn. 8. 659.

372. *Lævo flectentes.*] Ad septentrionem: quem juvenes habebant ad lævam, Volscens cum equitibus ad dextram.

381. *Ilice nigra.*] *Ilex*, arbor glandifera, *yeuse*.

387. *Locos.*] Qui rescribunt ex fide aliquot codicum, *lacus*; ii minime videntur ad locum & tempus attendere. Nam *Pallanteum*, ubi nunc *Roma*, quinque admodum leucis nostris Gallicis ab urbe *Ostia* dissitum erat: ubi tum *Troja nova*. *Lacus* autem *Albanus*, de quo Æn. 8. 48. ad orientem utriusque urbis longe recedebat, hinc à Pallanteo quatuor leucis, inde item quatuor à Troja nova disjunctis: atque hæc de loco. Jam quantum ad tempus: Nisus & Euryalus circa mediam noctem, eamque æstivam; urbe

381 Sylva fuit late dumis atque ilice nigra
Horrida, quam densi complerant undique sentes:
Rara per occultos ducebat semita calles.
Euryalum tenebræ ramorum onerosaque præda
385 Impediunt, fallitque timor regione viarum.
Nisus abit: jamque imprudens evaserat hostes;
Atque locos, qui post Albæ de nomine dicti
Albani: tum rex stabula alta Latinus habebat.
Ut stetit, & frustra absentem respexit amicum:
390 Euryale infelix, qua te regione reliqui?
Quave sequar? rursus perplexum iter omne revolvens
Fallacis sylvæ, simul & vestigia retro
Observata legit, dumisque silentibus errat:
Audit equos audit strepitus, et signa sequentum.
Nec longum in medio tempus, cum clamor ad aures
396 Pervenit: ac videt Euryalum; quem jam manus omnis,
Fraude loci & noctis, subito turbante tumultu,
Oppressum rapit, & conantem plurima frustra.
Quid faciat? qua vi juvenem, quibus audeat armis
400 Eripere? an sese medios moriturus in hostes
Inferat, & pulchram properet per vulnera mortem?
Ocyus adducto torquens hastile lacerto,
Suspiciens altam Lunam, sic voce precatur:
Tu Dea, tu præsens nostro succurre labori,
405 Astrorum decus, & nemorum Latonia custos.
Si qua tuis umquam pro me pater Hyrtacus aris
Dona tulit; si qua ipse meis venatibus auxi,
Suspendive tholo, aut sacra ad fastigia fixi:
Hunc sine me turbare globum, & rege tela per auras.

Fuit illic *sylva aspera dumis & ilicibus opacis, quam spissi vepres undique implebant: pauca via deducebant* ad eam *per secretos tramites. Opacitas ramorum & spolia gravia retardant Euryalum, & metus aberrandi à* recto *spatio itineris. Nisus effugit: & non providens* amico *jam elapsus* erat *ab hostibus; & ex agris, qui deinde vocati* sunt *Albani, de nomine Albæ; tunc rex Latinus collocabat* illic *stabula sublimia. Postquam constitit, & frustra respectavit amicum absentem*, ait: *O miser Euryale, quo loco deserui te? aut quà quæram* te? *iterum remetiens vias omnes dubias sylvæ dolosæ, simul & revolvit vestigia retro quæsita, & vagatur* inter *dumos tacitos: audit equos, audit sonitus, & tubas persequentium. Nec longum tempus* abiit *illo intervallo, quando clamor attingit aures; & cernit Euryalum: quem omnis turma repentino strepitu ac sonitu jam trahit, interceptum errore loci & noctis, & incassum agitantem multa. Quid agat? quo robore, quibus armis audeat liberare juvenem? an moriturus immittat se in medios hostes, & acceleret per plagas necem gloriosam? Statim librans hastile brachio contracto, respectans Lunam sublimen, his verbis orat* eam: *tu Dea, tu propitia fave meo conatui: o Latonia, gloria siderum, & tutatrix sylvarum. Si pater meus Hyrtacus obtulit umquam pro me tuis altaribus aliqua munera; si ipse meis venationibus accumulavi aliqua, aut appendi è fornice, aut affixi ad culmina* tibi *consecrata: permitte me dissipare hanc turmam, & dirige per aerem* hoc *hastile.*

NOTÆ.

exierant; ut patet ex militum ludo, somno, ignibus extinctis: noctis partem aliquam in procerum consilio ac deliberatione traduxerant; aliquam item in cæde peragenda. Qui fieri igitur potest, ut Nisus fuga elapsus sit à Troja nova ad Albanum lacum, quæ quatuor leucæ sunt? item ab Albano lacu ad ultima castrorum loca, amici quærendi causa, redierit, quæ quatuor aliæ sunt leucæ: easque leucas octo intra brevissimum æstivæ noctis mediæ spatium perfecerit? Quo fit ut legam *locos* non *lacus*: eosque explicem de parte aliqua agri Albani, qui tum forte eo usque pertinebat, quam partem fuga jam prætergressus fuerat Nisus.

405. *Latonia*.] *Luna, Diana*, à Latona matre, Georg. 3. 6.

408. *Tholo*.] Media ac suprema pars est tecti,

Dixe-

410 Dixerat; & toto connixus corpore ferrum
Conjicit : hasta volans noctis diverberat umbras,
Et venit adversi in tergum Sulmonis, ibique
Frangitur, ac fisso transit præcordia ligno·
Volvitur ille, vomens calidum de pectore flumen
415 Frigidus, & longis singultibus ilia pulsat.
Diversi circumspiciunt. Hoc acrior idem
Ecce aliud summa telum librabat ab aure;
Dum trepidant : it hasta Tago per tempus utrumque
Stridens, trajectoque hæsit tepefacta cerebro.
420 Sævit atrox Volscens, nec teli conspicit usquam
Auctorem, nec quo se ardens immittere possit.
Tu tamen interea calido mihi sanguine pœnas
Persolves amborum, inquit. Simul ense recluso
Ibat in Euryalum. Tunc vero exterritus, amens
425 Conclamat Nisus: nec se celare tenebris
Amplius, aut tantum potuit perferre dolorem:
Me, me: adsum qui feci: in me convertite ferrum,
O Rutuli, mea fraus omnis: nihil iste, nec ausus,
Nec potuit: cælum hoc & conscia sidera testor:
430 Tantum infelicem nimium dilexit amicum.
Talia dicta dabat : sed viribus ensis adactus
Transadigit costas, & candida pectora rumpit.
Volvitur Euryalus leto, pulchrosque per artus
It cruor, inque humeros cervix collapsa recumbit.
435 Purpureus veluti cum flos succisus aratro
Languescit moriens; lassove papavera collo
Demisere caput, pluvia cum forte gravantur.
At Nisus ruit in medios, solumque per omnes
Volscentem petit, in solo Volscente moratur:

Sic loquutus fuerat: *& adnitens toto corpore evibrat ferrum : hastile volans dividit caliginem noctis, & pervadit in dorsum Sulmonis oppositi, & illic rumpitur & trajicit præcordia rupto ligno. Sternitur ille, emittens è pectore fluvium calentem, frigescens, & succutit uterum longis singultibus. Circumspectant in diversas* partes. *Ille ferventior hoc* successu *ecce intorquebat à suprema auris* parte *hastile aliud. Dum* illi *tumultuantur : hastile stridens incidit* in *Tagum per tempora gemina, & calefactum stetit* in *cerebro transfosso. Volscens asper furit, nec videt usquam libratorem teli, nec quo fervidus possit inferre se : at tu, ait : dabis mihi sanguine calido pœnas* debitas *ab utroque* vestrum. *Simul educto gladio irruebat in Euryalum. Tunc autem Nisus territus, extra mentem* positus, *vociferatur : nec ulterius potuit occultare se umbris, aut pati tantum dolorem. Me, me* rapite : *adsum qui* id *commisi : vertite in me arma, o Rutuli : omnis dolus meus* est : *iste nihil ausus* est, *aut potuit* facere : *attestor hoc cœlum, & astra quæ* id *sciunt : tantummodo nimis amavit amicum miserum. Proferebat talia dicta, sed gladius* tota *vi immissus transfodit costas, & perfringit pectus candidum. Euryalus sternitur morte, & sanguis fluit per formosa membra, & collum inflexum pendet in humeros. Quemadmodum, quando flos purpureus proscissus aratro languet moriens : aut* quemadmodum *papavera fesso collo inflectunt caput quando forte obruuntur imbre. At Nisus irrumpit per medios hostes, & inter omnes unum quærit Volscentem, defigit* oculos *in uno Volscente :*

NOTÆ.

in formam scuti brevis, inque trabes coeunt : unde est quasi fornicis, ut aiunt, clavis.

413. *Præcordia.*] Græcis διαφράγμα, membranæ sunt *prætensæ cordi* : supra sunt, cor & pulmones; infra jecur & lien. *Ilia*, partes sunt imi ventris, circa summas coxas.

427. *Me, me : adsum, &c.*] Abrupta ex animi perturbatione sententia. *Me me occidite, &c.* *Rutulos*, promiscue pro hostibus appellat, quamquam hi erant Latini. De *Rutulis*, Æn. 7. 794.

440 Quem circum glomerati hoſtes hinc cominus atque hinc
Proturbant : inſtat non ſegnius , ac rotat enſem
Fulmineum : donec Rutuli clamantis in ore
Condidit adverſo , & moriens animam abſtulit hoſti.
Tum ſuper exanimem ſeſe projecit amicum
445 Confoſſus , placidaque ibi demum morte quievit .
Fortunati ambo ! ſi quid mea carmina poſſunt ,
Nulla dies umquam memori vos eximet ævo :
Dum domus Æneæ Capitoli immobile ſaxum
Accolet , imperiumque pater Romanus habebit.
450 Victores præda Rutuli ſpoliiſque potiti ,
Volſcentem exanimem flentes in caſtra ferebant .
Nec minor in caſtris luctus , Rhamnete reperto
Exſangui , & primis una tot cæde peremptis ,
Serranoque , Numaque ; ingens concurſus ad ipſa
455 Corpora , ſeminecesque viros , tepidaque recentem
Cæde locum , & plenos ſpumanti ſanguine rivos.
Agnoſcunt ſpolia inter ſe , galeamque nitentem
Meſſapi , & multo phaleras ſudore receptas.
Et jam prima novo ſpargebat lumine terras
460 Tithoni croceum linquens Aurora cubile:
Jam ſole infuſo , jam rebus luce retectis ,
Turnus in arma viros , armis circumdatus ipſe ,
Suſcitat , æratasque acies in prælia cogit
Quisque ſuas , variiſque acuunt rumoribus iras.
465 Quin ipſa arrectis , viſu miſerabile , in haſtis
Præfigunt capita , & multo clamore ſequuntur ,
Euryali & Niſi .

circa quem Niſum *hoſtes collecti cominus cum premunt hinc atque hinc:* ille *nō inertius premit* eos. *&* *contorquet gladiū fulminantē: donec immiſit eū in ore oppoſito* ducis *Rutuli vociferantis, & moriens eripuit vitam hoſti. Tum transfixus jecit ſe ſuper amicū mortuū, & illic tandem quievit dulci nece . Ambo felices! ſi mei verſus valent aliquid, nulla dies vos umquā ſubtrahet tēpori memori: dum gens Æneæ habitabit immotam rupem Capitolii; & fundator Romæ tenebit imperium* orbis. *Rutuli victores adepti prædā & ſpolia, plorantes reportabant in caſtra Volſcentē mortuum. Nec levior* erat *dolor in caſtris, Rhamnete invento mortuo, & tot proceribus una nocte interfectis, & Serrano, & Numa: concurſus* fit *ad ipſa cadavera, &* ad *homines ſemimortuos, &* ad *locum tepefactum recenti ſtrage, &* ad *rivos infectos ſpumeſo ſanguine . Recognoſcunt inter ſe prædam, & fulgentem caſſidem Meſſapi, & phaleras recuperatas multo labore. Et jam prima Aurora deſerens lectum croceum Tithoni colluſtrabat terras nova luce: Sole jam inducto, rebus jam detectis* per *lucem, Turnus ipſe cinctus armis excitat homines ad arma: & unusquisq;* dux *colligit ad pugnā agmina ſua* tecta *ære, et ſtimulans furorē multiplici rumore. Præterea,* res *viſu terribilis, figunt in haſtis ſublatis capita Niſi et Euryali , et proſequuntur multis vociferationibus .*

NOTÆ.

448. *Domus Æneæ Capitoli , &c.*] *Roma* urbs ab Æneæ poſteris fundata : in Palatino monte primum: deinceps ad alios producta montes ſex , præcipue Capitolinum, Palatino vicinum à ſeptentrione: ubi arx & templum Jovis. Aliqui *domum Æneæ* explicant de ipſa *domo Auguſti* , qui cum tota gente Julia ex Ænea oriebatur: at illa non in Capitolio; ſed in Palatino monte ſita erat ; ut & Iulii Cæſaris domus. Adde quod *domus Æneæ* jam pro Romana gente accepta eſt, Æn. 3. 97. *Immobile ſaxum* vocat, alluditque ad æternitatē Romani imperii: quam à Tarquinii priſci temporibus certam Romani exiſtimabant: cum enim iis ad exſtruendum Jovis Capitolini templum, Deos omnes alia in urbis loca transferri juberet: *Juventus & terminus* ex omnibus Diis cedere loco noluerunt : unde ductum eſt omen, fore ut urbis termini numquam loco moverentur; nec umquam juvenilis vigor illi deeſſet .

449. *Pater Romanus* .] Vel *Auguſtus* , vel *Senatus Romanus* . Vel potius , *Romulus* , gentis Romanæ conditor & pater .

457. *Agnoſcunt ſpolia , &c.*] Quæ Rutulis eripuerant Niſus & Euryalus , & quæ iterum ex iis Volſcentis equites receperant . De iis, v. 359. & ſequentibus . De *Tithono Auroræ conjuge* , Æn. 4. 585.

Ænea-

Æneadæ duri murorum in parte ſiniſtra
Oppoſuere aciem, nam dextera cingitur amni:
470 Ingenteſque tenent foſſas, & turribus altis
Stant mœſti: ſimul ora virùm præfixa videbant,
Nota nimis miſeris, atroque fluentia tabo.
Interea pavidam volitans pennata per urbem
Nuncia Fama ruit, matriſque adlabitur aures
475 Euryali: at ſubitus miſeræ calor oſſa reliquit:
Excuſſi manibus radii, revolutaque penſa:
Evolat infelix, & fœmineo ululatu,
Sciſſa comam, muros amens atque agmina curſu
Prima petit: non illa virùm, non illa pericli,
Telorumque memor: cœlum dehinc queſtibus implet:
481 Hunc ego te, Euryale, aſpicio? tune illa ſenectæ
Sera meæ requies? potuiſti linquere ſolam,
Crudelis? nec te ſub tanta pericula miſſum
Affari extremum miſeræ data copia matri?
485 Heu! terra ignota, canibus data præda Latinis
Alitibuſque, jaces! nec te tua funera mater
Produxi, preſſive oculos, aut vulnera lavi,
Veſte tegens; tibi quam noctes feſtina dieſque
489 Urgebam, & tela curas ſolabar aniles.
Quo ſequar? aut quæ nunc artus avulſaque membra,
Et funus lacerum tellus habet? hoc mihi de te,
Nate, refers? hoc ſum terraque marique ſecuta?

Æneadæ firmi in læva parte murorum objecere exercitum, nam pars *dextra munitur fluvio: & tenentur magnas foſſas, & triſtes ſtant* in *excelſis turribus: ſimul ſpectabant capita juvenum præfixa, nimis cognita miſeris, & ſtillantia nigra ſanie. Interim Fama alata, volans per urbem territam, nuntia irrumpit, & pervenit* ad *aures matris Euryali: & calor ſubito deſeruit oſſa miſeræ: radii dejecti* ſunt *è manibus & telæ dilapſæ: miſera* illa *præcipitat, &* cum *vociferatione muliebri lacerata* ſecundum *capillos, inſana vadit curſu ad muros & primas turmas: non illa attendans homines, non illa diſcrimen & arma: deinde replet cœlum querelis: an ego te talem video, o Euryale? an tu* es *ille* futurus *ſolatium ultimum meæ ſenectutis? an potuiſti deſerere me ſolam, o inhumane? neque conceſſa eſt matri infelici facultas ultimo alloquendi te, miſſum in tanta diſcrimina? heu! jaces* in *tellure incognita, præda objecta canibus Latinis & avibus: Nec* ego *mater protuli te* ante ædes, ut curatrix *tui funeris; aut clauſi oculos; aut lavi plagas, abſcondens* cadaver *veſte, quam feſtinans tibi accelerabam noctuque diuque, & leniebam* textu *telæ moleſtias ſenectutis. Quo ibo? aut quæ terra nunc retinet artus, & abſciſſa membra, & cadaver laniatum? hoc* caput *repræſentas mihi de te, o fili! hoc ſequuta ſum & terra & mari.*

NOTÆ.

468. *Siniſtra.*] *Orientali*, quæ Laurentum ſpectabat.

472. *Tabo.*] Putri ſanguine, Georg. 3. 481. De *Fama*, Æn. 4. 174.

476. *Radii, &c.*] *Inſtrumenta textoria*, Æn. 3. 483. *Penſa*, telæ: quæ prius involutæ, jam ea ſurgente revolvuntur. De *penſo*, Georg. 1. 390.

478. *Muros amens, &c.*] Non tamen excedit urbe, ſed è muris, ad conſpectum ſuffixi capitis, has in querelas erumpit.

484. *Affari extremum.*] Romani mortuos ſtatim poſt obitum inclamabant: tum poſt funus, ter dicto *vale*, relinquebant, Æn. 2. 644. Æn. 6. 218.

486. *Tua funera mater Produxi, &c.*] I. Jul. Scaliger, Pomponium ſequutus, mutilam vult eſſe orationem, ob vim doloris; explicatque; *nec te mater peperi ad hæc tua funera*. II. Joſ. Scaliger, non multum diſſentiens à Servio, vult, *funeras* eſſe mulieres, quæ curam ſuſcipiebant funeris, ut ſunt mater, ſoror; eaſque diſtingui à *præficis*, quæ conductæ pretio præficiebantur ancillis ad lamentandum: quod *præficarum* fictus, *funerarum* verus eſſet ac ſincerus dolor. Eoque derivat illud Ennii epitaphium apud Cicer. *Nemo me lacrymis decoret, neque funera fletum faxit: Cur? quia volito vivu' per ora virum*. Sed admodum dubia hæc lectio eſt, cum vulgo legatur, *funera fletu*, *funere fletum*, *&c.* III. Suſpicatur Merula legendum, *tua funera mater proluxi*, quæ vox apud Feſtum reperitur: ex quo tertia concinari poteſt opinio: *nec* te tua funera mater proluxi, id eſt, *nec te & tuam mortem proluxi*. Et vero tales erant funebres ceremoniæ: lugebatur & conclamabatur mortuus, claudebantur ipſi oculi, lavabatur, veſtibus pretioſiſſimis tegebatur, efferebatur in feretro ad januam domus; ibique cum

Figite me, si qua est pietas; in me omnia tela
Conjicite, o Rutuli: me primam absumite ferro.
495 Aut tu, magne pater Divum, miserere, tuoque
Invisum hoc detrude caput sub Tartara telo:
Quando aliter nequeo crudelem abrumpere vitam.
Hoc fletu concussi animi, mœstusque per omnes
It gemitus: torpent infractæ ad prælia vires.
500 Illam incendentem luctus Idæus & Actor,
Ilionei monitu & multum lacrymantis Juli,
Corripiunt, interque manus sub tecta reponunt.
At tuba terribilem sonitum procul ære canoro
Increpuit: sequitur clamor, cœlumque remugit.
505 Accelerant acta pariter testudine Volsci,
Et fossas implere parant, ac vellere vallum:
Quærunt pars aditum, & scalis ascendere muros;
Qua rara est acies, interlucetque corona
Non tam spissa viris. Telorum effundere contra
510 Omne genus Teucri, ac duris detrudere contis,
Assueti longo muros defendere bello.
Saxa quoque infesto volvebant pondere, si quà
Possent tectam aciem perrumpere: cum tamen omnes
514 Ferre libet subter densa testudine casus.
Nec jam sufficiunt: nam qua globus imminet ingens,
Immanem Teucri molem volvuntque ruuntque,
Quæ stravit Rutulos late, armorumque resolvit
Tegmina: nec curant cæco contendere Marte
Amplius audaces Rutuli, sed pellere vallo
520 Missilibus certant.

Transfodite me, o Rutuli, si aliqua est vobis *pietas: contorquete in me omnia spicula: me primam interficite ferro. Vel tu, magne parens Deorum, miseresce, & fulmine tuo dimitte ad inferos hoc* meum *caput* tibi *odiosum: si non possum aliter finire duram vitam. Animi commoti* sunt *hoc luctu, & tristia suspiria mittuntur ab omnibus: vires languent tarda ad pugnam. Idæus & Actor excipiunt illam excitantem fletus* inter milites, *& in manibus referunt in domum* ipsius, *monitu Ilionei & Juli plurimum plorantis. At tuba procul excitavit ære rauco formidabilem sonum: succedit clamor, & cælum reboat. Volsci approperant simul admota testudine, & aggrediuntur cumulare fossas, & eruere aggerem: pars vestigat ingressum, & superare scalis muros, qua exercitus rarus est, &* qua *multitudo passim hiat non tam densa militibus. Contra Trojani* incipiunt *projicere omnes species armorum, & dispellere* eos *longis lignis, consueti propugnare mœnia bello diuturno. Dejiciebant etiam lapides perniciosi ponderis,* tentantes, *an possent aliqua* parte *perfringere agmen tectum* clypeis: *tamen interea* Rutuli *gaudent sustinere casus omnes sub spissa testudine. Deinde non* possunt *sustinere: nam qua* parte *magnus globus appropinquat, Teucri advolvunt & impellunt vastum saxum, quod late oppressit Rutulos, & separavit tegmina clypeorum: nec ulterius Rutuli ardentes volunt certare obscuro certamine* testudinis; *sed conantur dimovere jaculis* Trojanos ex *aggere.*

NOTÆ.

prostitisset aliquamdiu, facie & pedibus in publicum versis, ad rogum deducebatur: quæ maxima ex parte explicuimus, Æn. 6. 215. & sequentibus.

487. *Produxi.*] Juxta primam explicationem superiorum vocum significat, *peperi.* Juxta secundam, *proposui ad januam domus:* quod Dio & Græci alii vocant προτίθεσθαι. Juxta tertiam, *proluxi* legendum est.

491. *Funus lacerum.*] Haud dubie *cadaver.* Sic Propert. l. 1. 17. 8. *Hæccine parva meum funus arena teget?* De *Tartaro*, imis inferis, Æn. 6. 534.

505. *Testudine, &c.*] Milites erant densati in globum, consertis supra capita clypeis, ut sic ad muros tutius accederent: De *ea testudine*, Æn. 2. 441. De *Volscis*, Æn. 7. 803. De *vallo*, supra, v. 142. De *contis*, Æn. 5. 208.

516. *Ruuntque.*] Impellunt, projiciunt: Æn. 1. 29. *Spumas salis ære ruebant.*

518. *Cæco Marte.*] Quia latebant sub testudine, tecti & inumbrati clypeis.

Parte,

Parte alia horrendus viſu quaſſabat Etruſcam
Pinum, & fumiferos infert Mezentius ignes.
At Meſſapus, equum domitor, Neptunia proles;
Reſcindit vallum, & ſcalas in mœnia poſcit,
525 Vos, o Calliope, precor, aſpirate canenti;
Quas ibi tum ferro ſtrages, quæ funera Turnus
Ediderit, quem quiſque virum demiſerit Orco:
Et mecum ingentes oras evolvite belli:
Et meminiſtis enim, Divæ, et memorare poteſtis.
530 Turris erat vaſto ſuſpectu et pontibus altis,
Opportuna loco: ſummis quam viribus omnes
Expugnare Itali ſummaque evertere opum vi
Certabant: Troes contra defendere ſaxis,
Perque cavas denſi tela intorquere feneſtras.
535 Princeps ardentem conjecit lampada Turnus.
Et flammam affixit lateri: quæ plurima vento
Corripuit tabulas, & poſtibus hæſit adeſis.
Turbati trepidare intus, fruſtraque malorum
Velle fugam: dum ſe glomerant, retroque reſidunt
540 In partem, quæ peſte caret; tum pondere turris
Procubuit ſubito, & cœlum tonat omne fragore.
Semineces ad terram, immani mole ſequuta,
Confixique ſuis telis, & pectora duro
Transfoſſi ligno, veniunt. Vix unus Helenor,
545 Et Lycus elapſi: quorum primævus Helenor,

Alia ex parte Mezentius terribilis viſu librabat pinum Tyrrhenam, & injicit fumidas tædas. At Meſſapus, ſubactor equorum, filius Neptuni, diruit palos aggeris, *& petit ſcalas ad muros* ſcandendos. *Vos*, o Muſæ, & præcipue *Calliope, oro, docete cantantem; quas cædes, quas neces Turnus tunc ibi intulerit; quem hominem unuſquiſque miſerit* ad *inferos: & explicate mecum totum ambitum* huius *belli: nam* vos, *Deæ & recordamini, & poteſtis narrare. Turris ſtabat alta ſuſpicientibus, & tabulatis ſublimibus, commoda ſitu: quam Itali omnes conabantur occupare totis viribus, & diruere tota vi potentia* ſuæ: *contra Trojani* conabantur *propugnare lapidibus, & vibrare ſagittas crebras per apertas feneſtras. Turnus primus immiſit tædam flammantem, & affixit lateri* turris *ignem: qui auctus vento invaſit aſſeres, & adhæſit fulcris abſumptis.* Trojani *turbati* cœperunt *intus tumultuari, & incaſſum quærere effugium è periculo: dum colligunt ſe, & retro recedunt in ſpatium quod vacabat igne; tum repente turris cecidit, & totum cœlum ſonat ſtrepitu. Cadunt ſemimortui in terram, vaſta mole ſuperincidente, & confoſſi propriis armis, & trajecti duro ligno* per *pectora. Vix ſolus Helenor & Lycus evaſerunt: quorum natu major* erat *Helenor,*

NOTÆ.

521. *Etruſcam Pinum & .... ignes*.] Vel ignitam facem è pinu, pingui arbore: vel manu altera facem, altera haſtam pineam. De *Mezentio* Etruſcorum rege, fuſe Evander, Æn. 8. 481. De *Etruſca* gente ibidem in notis. De *Meſſapo* : Æn. 7. 691. De *vallo*, munimento ex palis & aggeſta terra, ſupra, v. 142.

525. *Vos, o Calliope*.] Muſas omnes invocat, ſed præcipue *Calliopen*, heroici carminis præſidem, de qua, Ecl 4. 57. Numerum ſingularem cum plurali ſic conjunxit Tibul. l. 3.6.55. *Nobis inimica merenti*. Et Catul. Epig. 108. 5. *Inſperanti ipſa refers te nobis*. De *Orco*, Plutone, Georg. 1. 277.

528. *Oras belli*.] Enniana vox. *Oræ*, ſunt extremæ partes veſtium: quæ, quia in ambitum excurrunt, hic ſumuntur pro toto circuitu, ambitu ac ſerie belli.

530. *Pontibus*.] Turres multis contabulationibus erigebantur, è quarum infimis aſcenſus erat ad ſummas: hæc ipſa tabulata, vel eorum ſcalæ, *pontes* hic dicuntur: ut forte etiam ſupra v. 170.

532. *Opum vi*.] Enniana loquutio, pro, *omni induſtria, virtute, inſtrumentis*.

535. *Lampada*.] *Lampades* hic appellantur, ignita quæcumque miſſilia, ex ſtupa, pice & reſina: quæ compacta ſimul, & mucronibus unciſque & hamis ferreis armata, ut ligneis præſertim munimentis adhærerent, vel manu, vel aliquando etiã machinis intorquebantur. Varia eorum erat ad libitum

Mæonio regi quem ſerva Lycimnia furtim
Suſtulerat, vetitiſque ad Trojam miſerat armis:
Enſe levis nudo, parmaque inglorius alba.
Iſque ubi ſe Turni media inter millia vidit;
550 Hinc acies, atque hinc acies aſtare Latinas:
Ut fera, quæ denſa venantum ſepta corona
Contra tela furit, ſeſeque haud neſcia morti
Injicit, & ſaltu ſupra venabula fertur;
Haud aliter juvenis medios moriturus in hoſtes
555 Irruit; &, qua tela videt denſiſſima, tendit.
At pedibus longe melior Lycus, inter & hoſtes,
Inter & arma fuga muros tenet; altaque certat
Prendere tecta manu, ſociumque attingere dextras.
Quem Turnus pariter curſu, teloque ſequutus
560 Increpat his victor: Noſtras ne evadere, demens,
Speraſti te poſſe manus? ſimul arripit ipſum
Pendentem, & magna muri cum parte revellit.
Qualis ubi, aut leporem, aut candenti corpore cycnum
Suſtulit alta petens pedibus Jovis armiger uncis:
565 Quæſitum aut matri multis balatibus agnum
Martius à ſtabulis rapuit lupus. Undique clamor
Tollitur: invadunt, & foſſas aggere complent:
Ardentes tædas alii ad faſtigia jactant.
Ilioneus ſaxo, atque ingenti fragmine montis,
Lucetium, portæ ſubeuntem, igneſque ferentem:

quem ſerva Lycimnia clam pepererat regi Lydio, & miſerat ad Trojam, bello ipſi *prohibito*: erat *levis enſe ſtricto, & ignobilis ſcuto albo. Atque ille, cum agnovit ſe in mediis millibus Turni, agmina Latina circumſiſtere hinc & inde: quemadmodum fera, quæ cincta multitudine ſpiſſa venatorum ſævit adverſus arma, & non ignara immittit ſeſe* in *mortem, & ſaltu ruit ſupra haſtilia; non aliter juvenis irrumpit moriturus in medios hoſtes, & incurrit quà cernit arma ſpiſſiſſima. At Lycus multo velocior pedibus, & inter hoſtes, & inter arma occupat fuga muros; & conatur arripere manu ſublimes pinnas, & apprehendere manus ſociorum. Quem Turnus victor, perſequutus ſimul curſu & jaculo, objurgat his* verbis: *ſtulte, an ſperaſti te poſſe evitare manus meas? ſimul apprehendit illum pendentem, & excuſſit cum magna parte muri. Qualis armiger Jovis, quando evolans* in *altum abripuit unguibus falcatis, aut leporem, aut cycnum nitido corpore: aut* quando *lupus, ſacer Marti, ſubtraxit è caulis agnum, quæſitum à matre multis balatibus. Undique clamor ſurgit: aggrediuntur, & cumulant foſſas* terra *aggeſta: alii torquent tædas flammantes ad culmina: Ilioneus lapide & magno fragmine rupis opprimit Lucetium, appropinquantem portæ & conjicientem ignes:*

NOTÆ.

figura. De *poſtibus*, proprie fulcris arrectariiſque portarum, Æn. 2. 442. De *peſte*, pro igne, ſupra, v. 328.

546. *Mæonio regi.*] Regi Mæonum, qui deinde Lydi dicti ſunt, & ab Homero numerantur inter Trojanorum auxilia, utpote Phrygiæ conterminí, Æn. 4. 216.

547. *Vetitis armis.*] Vel contra juſſa Deorum & fati Trojanis contrarii. Vel contra morem Romanorum: ad quem alludit hic Poeta, quaſi Trojanorum etiam fuiſſet. Nefas enim fuit Romæ ſervos militiæ nomen dare, niſi ſervitute ſolutos: quod non niſi periculoſis reipublicæ temporibus permittebatur.

548. *Enſe levis nudo, parmaque, &c.*] Omnino eum depingit, quales Romanorum deinde fuerunt *velites*, ſic à *velocitate* dicti. Horum arma: *parma*, brevis rotunduſque clypeus & undique *par*: *gladius*, & leves aliquot *haſtulæ*. Eligebantur è junioribus & pauperibus, juxta Polyb. Porro cum vulgo viri principes, aut familiæ ſuæ, aut factorum ſuorum inſignia præferrent deſcripta in clypeis: ut Turnus *Inachum*, Æn. 7. 790. Aventinus, *hydram Herculis*, ibid. 657. Helenor iſte nudum clypeum geſtat: tum quia juvenis nihil dum patrare laude dignum potuit: tum quia furtivo concubitu ex ſerva editus paternam originem jactare prohibetur, habeturque ideo quaſi ſervilis generis.

553. *Venabula.*] Haſtæ ſunt venatoriæ, breves, lato ferro, Æn. 4. 131.

564. *Jovis armiger.*] Aquila, fulminis miniſtra, Æn. 5. 255. De *tædis*, arbore & face, Ecl. 7. 49.

Lnc-

571 Emathiona Liger ; Chorinæum sternit Asylas :
Hic jaculo bonus, hic longe fallente sagitta :
Ortygium Cæneus, victorem Cænea Turnus :
574 Turnus Ityn, Cloniumque, Dioxippum, Promulumque;
Et Sagarim, & summis stantem pro turribus Idam :
Privernum Capys : hunc primo levis hasta Themillæ
Strinxerat : Ille manum projecto tegmine demens
Ad vulnus tulit : ergo alis allapsa sagitta,
Et lævo infixa est lateri manus, abditaque intus
580 Spiramenta animæ letali vulnere rupit.
Stabat in egregiis Arcentis filius armis,
Pictus acu chlamydem, & ferrugine clarus Ibera;
Insignis facie : genitor quem miserat Arcens,
Eductum Martis luco, Simethia circum
585 Flumina, pinguis ubi & placabilis ara Palici;
Stridentem fundam positis Mezentius armis
Ipse ter adducta circum caput egit habena :
Et media adversi liquefacto tempora plumbo
589 Diffidit, ac multa porrectum extendit arena.
Tum primum bello celerem intendisse sagittam
Dicitur, ante feras solitus terrere fugaces,
Ascanius : fortemque manu fudisse Numanum,
Cui Remulo cognomen erat ; Turnique minorem
Germanam, nuper thalamo sociatus, habebat.

Liger Emathionem, Asylas Chorinæum: alter peritus jaculandi, alter mittendi *sagittas procul decipientes. Cæneus* occidit *Ortygium, Turnus victorem Cæneum : Turnus Ityn, & Clonium, Dioxippum, & Promulum, et Sagarim, et Idam stantem ante summas turres : Capys Privernum : hunc hasta Themillæ primo leviter vulneraverat : ille abjecto clypeo tulit inconsultus manum ad plagam : ergo sagitta pennis appulsa est, et manus affixa* est *lateri sinistro, et occulta intus penetravit mortifero ictu* pulmones, quibus *respirat anima. Filius Arcentis stabat* indutus *pulchris armis*, habens *chlamydem variatam acu, et splendens purpura Iberica, formosus vultu : quem pater Arcens miserat* Æneæ, *educatum* in *sylva Martis, circa Simethum fluvium, ubi* est *opima et benigna ara Palici. Mezentius depositis armis impulit ipse stridentem fundam, loro ter rotato circa caput: et discidit calefacto plumbo medium caput oppositi* juvenis, *et prostravit* eum in *vasta arena. Ascanius, prius assuetus terrere feras fugientes, fertur tum primo evibrasse velocem sagittam* in *bello, et stravisse manu robustum Numanum: cui cognomen erat Remulo* ; *et* qui *nuper conjugio copulatus duxerat minorem sororem Turni.*

NOTÆ.

582. *Pictus acu chlamydem, &c.*] *Chlamys*, militaris vestis, *casaque*, Æn. 4. 137. *Ferrugo*, color est politi ferri, in nigrum tendens, *brunissure*, Ecl. 2. 18. Talis memoratur fuisse color purpuræ Ibericæ nigricantis. *Iberia* vero, hic sumitur à quibusdam pro regione Asiatica, inter Pontum Euxinum & mare Caspium, quæ nunc Georgiæ pars est, dicta *Gurgistan* ; cujus coloni in Europam profecti nomen dederint Ibero Hispaniæ flumini, & Hispaniam ipsam tenuerint. Ab aliis sumitur probabilius pro ipsa Hispania, cum idem color à quibusdam dicatur Bæticus, à Bæti fluvio Hispaniæ, *Guadalquivir* : & minium, apud Hispanos, præcipuæ laudis olim ex Plinio fuerit ; ut nunc quoque rubeus ille color nigro suffultus, quem vocant *morado*.

584. *Simethia circum, &c.*] *Simethus*, Siciliæ fluvius ; in orientale ejusdem latus infra Catanam defluens ; nunc juxta Cluverium, *la Jaretta*. Tamen, juxta Virgilium, videtur is esse qui nunc nomen habet *à sancto Paulo*, paulo inferius fluens : nam non longe ab ejus fontibus visuntur adhuc ruinæ templi Palicorum, & eorumdem lacus, qui lacus Fazelli tempore *Napthia* vocabatur, in multas scaturigines erumpentes aquæ sulfureæ, quæ falso jurantes enecabat, ut fuse narrat ex auctoribus Græcis Macrobius, Saturn. 5. 19.

585. *Pinguis ubi & placabilis, &c.*] *Palici* fratres fuerunt, Jovis filii, & Thaliæ Nymphæ, Vulcani filiæ ; quæ gravida cum Junonem timeret, dicitur à Jove terræ hiatu occultata : ubi nati infantes indeque egressi, *Palici* dicti sunt, à *πάλιν ἱκέσθαι iterum venire*. Horum oraculo Siculi in sterilitate admoniti dicuntur, ut cuidam Heroi sacra facerent : quæ res cum prospere successisset,

595 Is primam ante aciem digna atque indigna relatu
Vociferans, tumidusque novo præcordia regno
Ibat, & ingenti se se clamore ferebat:
Non pudet obsidione iterum valloque teneri,
Bis capti Phryges, & morti prætendere muros?
600 En qui nostra sibi bello connubia poscunt!
Quis Deus Italiam, quæ vos dementia adegit?
Non hic Atridæ: nec fandi fictor Ulysses:
Durum à stirpe genus. Natos ad flumina primùm
Deferimus, sævoque gelu duramus & undis.
605 Venatu invigilant pueri, sylvasque fatigant:
Flectere ludus equos, & spicula tendere cornu.
At patiens operum, parvoque assueta juventus,
Aut rastris terram domat, aut quatit oppida bello.
Omne ævum ferro teritur, versaque juvencum
610 Terga fatigamus hasta. Nec tarda senectus
Debilitat vires animi, mutatque vigorem.
Canitiem galea premimus; semperque recentes
Convectare juvat prædas, & vivere rapto.
Vobis picta croco & fulgenti murice vestis:
615 Desidiæ cordi: juvat indulgere choreis:
Et tunicæ manicas & habent redimicula mitræ.
O vere Phrygiæ, neque enim Phryges! ite per alta

Ille ante prima agmina inclamans digna & indigna dictu, & inflatur corde ob *novam potentiam, incedebat, & jactabat se magno clamore: non pudet* vos *rursus claudi aggeribus & obsidione, o Phryges bis capti, opponere muros morti? ecce* illos, *qui bello petunt sibi conjugia nostra? quis Deus, quæ insania vos impulit* in *Italiam? non hic* sunt *filii Atrei, nec Ulysses* vanus *artifex verborum*; sed *gens fortis ab* ipsa *origine. Portamus statim ad flumina natos, & induramus acerbo gelu & aquis. Pueri indulgent venatui, & percurrunt sylvas, ludus* eorum *est domare equos; & jacere sagittas* arcu *corneo. Juventus autem patiens laboris, & contenta tenui* victu, *aut exercet terram rastris, aut impugnat urbes bello. Omnis ætas traducitur* in *armis, & impellimus dorsa juvencorum* arantium *hasta inversa. Nec senectus lenta minuit robur animi, aut pellit vigorem, Tegimur casside capillos albos: & semper* nos *delectat colligere novas prædas, & vivere* rebus *raptis. Vobis vestimentum tinctum* est *croco & micanti purpura:* vobis *inertia* est in *deliciis: placet vacare choreis: & tunicæ* vestræ *habent manicas, & mitræ ligamina.* O *vere Phrygiæ, neque enim* estis *Phryges! ite per excelsa*

N O T Æ.

ad eorum aram dona multa congesserunt, ut refert ex Xenagora Macrobius. Hinc ara illa dicitur à Virgilio *pinguis*. Addit Diodorus, l. 11. asylum illic esse fugitivorum servorum, cum à dominis inclementius haberentur: indeque nefas esse eos abduci, nisi securitatis data fide, quam violare nemo audeat. Hinc, ut mihi videtur, ara eadem dicitur *placabilis*. De *Martis luco*, nullam alibi reperi mentionem.

588. *Liquefacto plumbo.*] Lucret. 6. 177. *Plumbea vero glans etiam longo cursu volvenda liquescit*, id est, calefit & mollescit.

596. *Novo regno.*] Affinitate regia. Græci enim, quorum imitatores Latini, regum filios, fratresque & affines appellabant reges: ut observat Germanus, probatque multis.

599. *Bis capti Phryges.*] *Phryges*, molles: ad contemptum sic vocat Trojanos. *Bis capti*, ab Hercule & à Græcis, Æn. 3. 476. Vel potius à Græcis cum Troja incensa est; & jam à Latinis, in hac nova Troja. De *Phrygia*, Æn. 1. 385. De *Phrygum mollitie*, Æn. 4. 216. De *Atrei filiis*, Agamemnone & Menelao, Æn. 2. 264. Æn. 1. 54. De *Ulysse versuto*, Æn. 2. 7.

605. *Venatu.*] Dativo contracto, pro *venatui*, Ecl. 1. 29.

609. *Versaque juvencum*, &c.] Aramus armati: nec stimulis aut flagris, sed extrema hastæ parte boves arantes incessimus.

614. *Croco.*] *Crocus* flos, *saffran*: cujus colore infecta vestis, *crocota* & *crocotula* dicebatur: infectores, *crocotarii*: muliebris & mollis ornatus. De *murice*, ostreo, unde purpura exprimitur, Georg. 2. 506.

616. *Tunicæ manicas, &*, &c.] Tunica vestis virorum interior, χιτὼν Græcis: cui respondet mulierum *stola*: utraque cincta. Huic viri Græci *pallium* apertum ac fluens; Romani *togam* clausam superinjiciebant: mulieres *pallam*, pallio Græco aperto non absimilem. *Tunica*: à superiore parte omnino absque manicis olim fuit, ita ut humeros

Din-

Dindyma, ubi assuetis biforem dat tibia cantum:
Tympana vos buxusque vocat Berecynthia matris
620 Idææ: sinite arma viris, & cedite ferro.
Talia jactantem dictis, ac dira canentem
Non tulit Ascanius: nervoque obversus equino
Contendit telum: diversaque brachia ducens,
Constitit, ante Jovem supplex per vota precatus:
625 Juppiter omnipotens, audacibus annue cœptis.
Ipse tibi ad tua templa feram solemnia dona:
Et statuam ante aras aurata fronte juvencum
Candentem, pariterque caput cum matre ferentem:
Jam cornu petat, & pedibus qui spargat arenam.
630 Audiit, & cœli genitor de parte serena
Intonuit lævum. Sonat unà letifer arcus:
Et fugit horrendum stridens elapsa sagitta,
Perque caput Remuli venit, & cava tempora ferro
634 Trajicit. I, verbis virtutem illude superbis.
Bis capti Phryges hæc Rutulis responsa remittunt.
Hæc tantum Ascanius: Teucri clamore sequuntur,

Dindyma, *ubi tibia emittit sonum imparem*, vobis *assuetis* huic sono. *Tympana & tibia Berecynthia buxea matris Idea vos invitant: relinquite arma viris, & abstinete ferro. Ascanius non passus est spargentem verbis talia, & loquentem indigna: & oppositus adduxit sagittam nervo equino: & distrahens brachia sejuncta, stetit, prius supplex obsecrans Jovem per hæc vota: Jupiter omnipotens, save inceptis audacibus. Ego ducam tibi ad tuum templum munera solemnia: & ponam ante altaria juvencum capite deaurato, candidum, & tollentem caput æqualiter cum matre* sua: *qui jam incurrat cornu, & dissipet arenam pedibus. Audivit pater, & è suda regione cœli tonuit* ad *sinistram*, *Simul mortifer arcus sonat: & sagitta emissa volat stridens terribiliter, & pervenie ad caput Remuli, & perfodit cuspide cava tempora. I, irride virtutem jactabundis vocibus: Phryges bis capti reddunt hæc responsa Rutulis. Ascanius* dixit *hæc solum; Trojani applaudunt clamore*,

NOTÆ.

hinc inde nudaret; ab inferiore, ad genua defluebat, dicebaturque *exomis*; mox ad usque cubitum, & paulo infra genua pertinuit, dicebaturque *colobium*: & hic mos diu duravit Romæ, exomide servis solis relicta: deinde crescente luxu ad primores usque manus digitosque provecta est, & ad talos promissa; quod molitiei fuit, & à Cicerone vitio vertitur Catilinæ sociis, quia muliebris stolæ species hæc erat. Tunicæ illæ *manicatæ*, à Cicerone vocantur; à Seneca & Plauto *manuleatæ*; à Scipione apud Gellium *chiridotæ*. Tales Trojanis hic Numanus exprobrat. Mediis etiam temporibus tunica duplex ferebatur: altera communis; altera intima: quæ & *interula* sive *subucula*. De *mitris*, pileis, earumque *redimiculis*, Æn. 4. 216.

618. *Dindyma*, *&c.*] Phrygia universa sacra fuit Cybele matri Deum. In ea montes *Dindymus*, *Berecynthus*, & *Ida*. *Dindymus* sic dictus, quod sit δίδυμος *geminus*, sive *gemello vertice*: plur. *Dindyma*. Hinc Cybele dicta *Dindimene*, & *Berecynthia*, & *Idea* mater. De *ea*, Æn. 3. 108. De *Ida*, Æn. 2. 801.

Biforem dat tibia, *&c.*] *Tibia* musicum instrumentum, flatu personum: sic dicta, quia è gruum, hinnulorum, aliorumque animalium cavis tibiis primo formata est: inde è buxo atque ebore. Olim pauca habuit foramina, unde duæ simul inflabantur, mutabanturque pro modorum varietate. Quæ dextera oris parte inflabatur, unicum habebat foramen, ac proinde graviorem sonum; quæ sinistra oris parte duo habebat foramina, sonumque acutiorem: & hic erat modus *Phrygius*, cum tibiæ sic adhibebantur *impares*, quia modus ille ex gravi & acuto temperatus erat. Cum autem *Dorius* modus multo esset gravior, duabus dextris canebatur, id est, duabus tibiis *paribus*, unico foramine. Cum *Lydius* esset acutior, duabus sinistris fiebat, id est, duabus tibiis paribus, duplici foramine. Hi enim erant præcipui tres modi: quibus affines alii: *Serranus*, id est, *Tyrius*; ab urbe *Tyro*, quæ *Sar* dicta est Georg. 2. 506. affinis Lydio. Fuit & *Æolius*, *&c.* Hinc patet tibias *pares*, esse vel Lydias, vel Dorias: *impares*, semper Phrygias. Quare Servius bene explicat hic *biforem*, imparem, dissimilem. Hæc è Salmasio in Solinum.

619. *Tympana*.] Ex Isidoro. *Tympanum est pellis, vel corium, ligno extensum*: pulsabatur apud veteres manibus ac digitis, à τύπτειν, *verberare*. Hæc, ut & *cymbala*, ærea & cava, à κύμβος, *cavitas*, adhibebantur ad sacra Cybeles, de quibus Lucret. l. 2. 618. *Tympana tensa tonant palmis, & cymbala circum Concava, raucisonoque minantur cornua cantu, Et Phrygio stimulat numero cava tibia mentes*.

622. *Nervo equino*.] Nervos arcuum ex equorum setis fieri solitos, testatur Hesychius.

624. *Ante Jovem*.] Versis oculis in aerem superiorem, sive ætherem, qui *Jupiter* est, Georg. 2. 325.

631. *Intonuit lævum*.] Bonum omen, Ecl. 1. 16.

La-

Lætitiaque fremunt, animosque ad sidera tollunt.
Ætheria tum forte plaga crinitus Apollo
Desuper Ausonias acies urbemque videbat,
640 Nube sedens: atque his victorem affatur Iulum:
Macte nova virtute, puer: sic itur ad astra;
Dis genite, & geniture Deos: jure omnia bella
Gente sub Assaraci fato ventura resident:
Nec te Troja capit. Simul hæc effatus, ab alto
645 Æthere se mittit, spirantes dimovet auras,
Ascaniumque petit: forma tum vertitur oris
Antiquum in Buten. Hic Dardanio Anchisæ
Armiger ante fuit, fidusque ad limina custos:
Tum comitem Ascanio pater addidit. Ibat Apollo
650 Omnia longævo similis, vocemque coloremque
Et crines albos, & sæva sonoribus arma:
Atque his ardentem dictis affatur Iulum:
Sit satis, Æneide, telis impune Numanum
Oppetiisse tuis: primam hanc tibi magnus Apollo
655 Concedit laudem, & paribus non invidet armis.
Cætera parce, puer, bello. Sic orsus Apollo,
Mortales medio aspectus sermone reliquit,
Et procul in tenuem ex oculis evanuit auram.
Agnovere Deum proceres divinaque tela
Dardanidæ, pharetramque fuga sensere sonantem.

& gestiunt gaudio, & extollunt ad cœlum virtutem ejus. *Tum forte Apollo comatus in aeris spatiis desuper spectabat exercitum Italicum & urbem* Trojanorum, *insidens nimbo: & alloquitur his* verbis *Ascanium victorem: Cresce, o puer, tali virtute: sic tenditur ad sidera, orte à Diis, & producture Deos: cuncta bella per fatum oritura quiescent merito sub posteritate Assaraci: neque Troja te comprehendit. Simul loquutus ista, librat se è summo aere, dissecat aerem spirabilem, & tendit ad Ascanium: tum mutatur specie vultus in Buten senem. Hic prius fuerat Anchisæ Trojano armiger, & fidelis satelles ad portam; tunc pater* Æneas *adjunxerat* hunc *Ascanio comitem. Apollo incedebat similis* huic *seni* per *omnia, & vocem, & colorem, & capillos canos, & arma sono aspera. Atque alloquitur acrem Ascanium his verbis: Fili Ænea, sufficiat* tibi *Numanum occubuisse sagitta tua absque* tuo *damno: magnus Apollo dedit tibi hunc primum honorem, & non invidet æquali* gloriæ *armorum. Ceterum abstine pugna, o puer. Apollo ita loquutus fugit* in *medio colloquio visus humanos, & longe ab oculis abiit in levem aerem. Principes Trojani cognoverunt Deum, & sagittas divinas, & audiverunt pharetram sonantem dum abiret.*

NOTÆ.

639. *Ausonias acies.*] *Italas*, Æn. 7. 54. *Urbem* novam Trojam, Æn. 7. 157.

641. *Macte.*] *Mactus*, quasi *Mauctus*, id est, *magis auctus*. Sic herba adulta dicta est à Catone *macta*, quia *aucta*: hostiæ quoque *mactæ*, quia mola, vino, thure, spargebantur, & quasi cumulabantur *augebanturque* ante sacrificium: unde *mactare* pro *cædere*, dictum fuit. Diis ipsis in sacrificiis acclamabant *macte hocce vino inferio esto*, *macte hacce dape esto*, quia sacrificiis augeri eorum felicitatem putabant. Cicero dixit, Nonio teste, *mactare aliquem honoribus*: Plautus, *mactare infortunio*. Hæc fere ex Vossio: qui addit, hac formula vocativum *macte* adhiberi pro nominativo *mactus*, more Attico quemadmodum apud Tibullum l. 1. 7. 53. *Sic venias hodierne*: apud Persium, Sat. 3. 28. *Stemmate quod Tusco ramum millesime ducis*: Est & apud Plin. l. 2. 12. plurali numero: *macti ingenio este, cœli interpretes*.

642. *Dis genite, &c.*] Genitus *Venere* per Æneam, *Jove* per Dardanum: geniturus *Julium & Octavianum* Cæsares: qui divinis honoribus afficiendi erant. De *Assaraco*, à quo ortus Æneas, Æn. 1. 288.

644. *Ne te Troja capit.*] Sic Philippus Macedoniæ rex ad Alexandrum, apud Plutarchum: *quære tibi regnum par, non enim te capit Macedonia*. De nova Troja intellige, Æn. 7. 157.

647. *Dardanio Anchisæ.*] Versus spondaicus, cum hiatu diphthongi longæ, more Græcorum.

653. *Æneide.*] Vocativus patronymicus, ab *Æneides*.

655. *Paribus armis.*] Nam Apollo puer sagittis serpentem Pythona confixit, ut matrem defenderet, quemadmodum Ascanius hic Numanum, ut patriam ulciscatur, Æn. 3. 75.

660. *Pharetramque fuga sensere, &c.*] Præter signa

Ergo

661 Ergo avidum pugnæ, dictis ac numine Phœbi,
Ascanium prohibent: ipsi in certamina rursus
Succedunt, animasque in aperta pericula mittunt.
It clamor totis per propugnacula muris.
665 Intendunt acres arcus, amentaque torquent.
Sternitur omne solum telis: tum scuta cavæque
Dant sonitum flictu galeæ, pugna aspera surgit.
Quantus ab occasu veniens pluvialibus hœdis
Verberat imber humum: quam multa grandine nimbi
670 In vada præcipitant, cum Jupiter horridus Austris
Torquet aquosam hyemem, & cœlo cava nubila rumpit.
Pandarus & Bitias, Idæo Alcanore creti,
Quos Jovis eduxit luco sylvestris Hiera,
674 Abietibus juvenes patriis & montibus æquos,
Portam, quæ ducis imperio commissa, recludunt,
Freti armis, ultroque invitant mœnibus hostem.
Ipsi intus, dextra ac læva, pro turribus astant,
Armati ferro, & cristis capita alta corusci.
Quales aeriæ liquentia flumina circum,
680 Sive Padi ripis, Athesin seu propter amœnum,
Consurgunt geminæ quercus, intonsaque cœlo
Attollunt capita, & sublimi vertice nutant.
Irrumpunt, aditus Rutuli ut videre patentes
Continuo Quercens, & pulcher Equicolus armis,
Et præceps animi Tmarus, & Mavortius Hæmon,

Itaque per *monita & auctoritatem Phœbi retinent Ascanium incensum ad pugnam: ipsi iterum redeunt ad prælia, & exponunt vitam manifestis periculis. Clamor spargitur per aggeres totis mœnibus. Adducunt fortes arcus, & librant* hastas *amentatas. Terra omnis tegitur spiculis: præterea clypei & cavæ cassides reddunt sonum allisu* spiculorum: *Oritur crudele prælium. Quanta* est *pluvia, quæ per hœdos pluviales orta ab occidente percutit terram: quam crebra grandine nubes ruunt in mare, quando Jupiter asper Austris emittit cælo tempestatem pluviosam, & solvit cavas nubes. Pandarus & Bitias, geniti Alcanore Idæo, quos Hiera sylvestris educavit in sylva Jovis, juvenes æquales abietibus & montibus patriæ* suæ, *aperiunt portam, quæ credita* erat ipsis *jussu regis, confisi armis, & ultro alliciunt hostem in muros. Ipsi intus stant ante turres* ad *dextram & sinistram, induti ferro, & rutilantes cristis* supra *capita sublimia. Quales duæ quercus aeriæ tolluntur circa fluvios liquidos, aut* in *ripis Eridani, aut juxta gratum Athesin, & erigunt* ad *cœlum capita incædua, & motant altum cacumen. Rutuli, cum viderunt ingressum apertum, irruunt. Statim Quercens & Equicolus spectabilis armis, & Tmarus temerarius animo, & Hæmon Martius,*

NOTÆ.

divinæ præsentiæ quæ diximus, Æn. 1. 486. hæc addit aliud nempe, sonitum quemdam pharetræ & sagittarum auditum in aere, postquam ex oculis Apollo jam evanuisset. Talis est Apollinis sonus Iliad. 1. 46. De nomine *Apollinis*, Ecl. 3. 104. De nomine *Phœbi*, Ibid. 62.

665. *Amenta.*] Hastas, quæ circa medium *amento*, id est, loro alligatæ erant: quo implicata manus, æquabili quasi impetu certius hastam librabat. *Amentum*, ab ἅπτω ligo: unde etiam *apes* & *examen apum*: ut diximus, Ecl. 7. 13.

668. *Hædis.*] Stellis duabus astri, cui nomen *Erichthonius* vel *Auriga*, infra eius humerum: quarum ortus & occasus procellosus habetur. De *Austro*, pluvio, item vento meridionali, Ecl. 2. 58.

672. *Idæo, &c.*] In Ida monte Troadis: ubi Cybele colebatur; ac ipse etiam Jupiter: qui ideo passim dicitur ab Homero Ἴδηθεν μεδέων, *ab Ida imperans*, Iliad. 3. 276. &c. *Hiera*, Ἱερά; nomen matris: quia tamen secundam natura brevem habet, suspicatur Turnebus *hyæna* legendum esse: quæ fera est, à qua Pandarum & Bitiam educatos putat, ut Romulum à lupa.

674. *Abietibus.*] *Abies*, arbor, *sapin*. Quatuor syllabæ breves in dactylum compressæ.

679. *Liquentia, &c.*] Ita passim optimi quique codices: aliqui tamen *Liquetia*; quod quidam avide arripiunt post Servium. Et est *Liquetia*; vel potius, ut apud Plinium legitur *Liquentia*, fluvius Venetorum, in superiorem sinus Hadriatici partem influens, nunc *Livenza*. At præter rationes ab Erythræo contra Servii curiosiorem interpretationem allatas; contra facit, quod dicitur *Liquentia*, *liquentia*. Unde puto Virgilium sim

Agmi-

686 Agminibus totis aut versi terga dedere ,
Aut ipso portæ posuere in limine vitam .
Tum magis increscunt animis discordibus iræ :
Et jam collecti Troes glomerantur eodem ,
Et conferre manum , & procurrere longius audent .
691 Ductori Turno diversa in parte furenti ,
Turbantique viros , perfertur nuncius : hostem
Fervere cæde nova , & portas præbere patentes .
Deserit inceptum , atque immani concitus ira
695 Dardaniam ruit ad portam, fratresque superbos .
Et primum Antiphaten , is enim se primus agebat ,
Thebana de matre nothum Sarpedonis alti ,
Conjecto sternit jaculo : volat Itala cornus
Aera per tenuem , stomachoque infixa sub altum
700 Pectus abit : reddit specus atri vulneris undam
Spumantem , & fixo ferrum in pulmone tepescit.
Tum Meropen atque Erymantha manu, tum sternit Aphydnum.
Tum Bitian ardentem oculis animisque frementem ;
Non jaculo, neque enim jaculo vitam ille dedisset ;
705 Sed magnum stridens contorta falarica venit
Fulminis acta modo, quam nec duo taurea terga,
Nec duplici squama lorica fidelis & auro
Sustinuit : collapsa ruunt immania membra :
Dat tellus gemitum , & clypeum super intonat ingens .

vel repulsi objecere terga totis turmis hostium,*vel amiserunt vitam in ipso aditu porta , Tunc furor magis accenditur* in *animis insensis: & jam Trojani densantur congregati* in *eum* locum,*& audent conferere manus , & progredi longius . Nuntius fertur regi Turno, savienti alia in parte & turbanti hostes : hostem animari recenti strage , & offerre portas apertas: Relinquit inceptum* opus,*& accensus ingenti furore currit ad portam Trojanam & fratres superbos. Et intorto telo dejicit primum Antiphatea , filium spurium magni Sarpedonis ex matre Thebana, nam is se primus offerebat:*jaculum *è corno Italica volat per aerem levem, & impactum stomacho penetrat profundum pectus : hiatus profunda plaga emittit fluctus spumosi* sanguinis,*& ferrum calefit in pulmone sauciato. Deinde dejicit manu Meropem , et Erymantha : deinde Aphydnum: deinde Bitian flammantem oculis, & furentem animo: non jaculo , nam ille non amisisset vitam jaculo; sed falarica evibrata venit valde stridens impulsa more fulminis, quã nec duo coria taurina , nec lorica defensa duplici squama aurea , repulit ; vasta membra sternuntur dejecta : terra reddit gemitum , & grandis* Bitias *tonat* cadens*super clypeum .*

N O T Æ.

plicius de *liquentibus* , id est , *liquidis* fluviis , explicandum esse : air enim , Georg. 4. 442. *fluviumque liquentem* . Et *liquens* , primam habet , modo brevem , modo longam .

680. *Padi , &c.*] *Padus* , sive *Eridanus* , *le Po* , fluvius Italiæ maximus , Georg. 1. 482. *Athesis* , post Padum maximus , *l' Adige* , ex Tridentinis Alpibus, per Venetos in mare Hadriaticum influit; proprio quidem ostio , sed fossis quibusdam transversis & paludibus , cum regio tota scateat ; ideo dictus est à Servio & Vibio in Padum , qui paulo inferius fluit , decurrere .

695. *Dardaniam portam* .] Novæ Trojæ , Æn. 7. 257. *Dardani* , Trojani , Æn. 2. 239.

697 *Thebana , &c.*] *Thebæ* multæ fuerunt , aliæ in Ægypto; aliæ in Bœotia, aliæ in Thessalia Phthiotide : illæ nihil hic ad rem faciunt ; sed *Thebe* , *Thebes* , Asiæ minoris urbs apud Adramytenos , de qua Lydis & Mysis diu certamen fuit , teste Strabone , lib. 13. Regia fuit Eetionis , Andromachæ patris. Didymus tamen , vetus Homeri interpres, hanc Eetionis regiam *Thebas* etiam vocat plurali numero ad versum 397. Iliad. 6. Et adhuc expressius ad versum 366. Iliad. 1. *Sarpedon* Lyciæ rex , Jovis filius, Æn. 1 104. *Nothus* , non legitimo conjugio susceptus filius, Æn. 7. 283. *Cornus*, arbor durissimo ligno ideo telorum materia , *cornouiller* , Æn. 3. 649.

700. [*Unde spumantem* .] Sanguinem undatim , id est , magna copia , in rivos erumpentem . *Undam* dixit de multitudine populi , Georg. 2. 462.

705: *Falarica.*]Oblonga hasta, teres, præterquam ad extremum, ubi ferrum exstabat quadratum, tres longũ pedes, ut cum armis transfigere corpus posset . Huic ferro picem in stupa circumligabant : adjectoque igni immittebant in ligneas præsertim turres , quæ *falæ* dicebantur Etrusca voce . Hoc tamen inventum videtur Saguntinis Hispaniæ tribuere Livius l. 21. 8. unde hæc descriptio concinnata est.

Qua.

710 Qualis in Euboico Baiarum litore quondam
Saxea pila cadit, magnis quam molibus ante
Constructam jaciunt ponto: sic illa ruinam
Prona trahit, penitusque vadis illisa recumbit:
Miscent se maria, & nigræ attolluntur arenæ:
Tum sonitu Prochyta alta tremit, durumque cubile
716 Inarime Jovis imperiis imposta Typhoeo.
Hic Mars armipotens animum viresque Latinis
Addidit, & stimulos acres sub pectore vertit:
Immisitque fugam Teucris, atrumque timorem.
Undique conveniunt: quoniam data copia pugnæ,
721 Bellatorque animo Deus incidit.
Pandarus, ut fuso germanum corpore cernit,
Et quo sit fortuna loco, qui casus agat res,
Portam vi multa converso cardine torquet,
725 Obnixus latis humeris: multosque suorum
Mœnibus exclusos, duro in certamine linquit:
Ast alios secum includit, recipitque ruentes:
Demens! qui Rutulum in medio non agmine regem
Viderit irrumpentem, ultroque incluserit urbi,
730 Immanem veluti pecora inter inertia tigrim.

Qualis in Cumano Bajarum litore agger saxeus aliquando cadit, quem immittunt mari eductum prius vastis molibus: sic ille agger *præcipitans facit ruinam, & profunde subsidit impactus undis; maria turbantur, & nigræ arenæ eriguntur; tunc Prochyta intima tremit sonitu, & Inarime injecta Tiphoeo* quasi *asperum cubile jussu Jovis. Tunc Mars bellipotens animum & robur Latinis adjecit & agitavit sub* eorum *pectore stimulos acutos: & injecit Teucris fugam & nigrum timorem.* Latini *concurrunt undecumque: siquidem facultas pugnandi* ipsis *concessa est* à Trojanis, *& Deus bellicosus subiit eorum animum. Pandarus, ubi videt fratrem prostrato corpore, &* quo in *statu sit fortuna, qui casus impellat res* Trojanas; *magno conatu trudit portam revoluto cardine, obluctans vastis humeris: & relinquit in aspero prælio plurimos sociorum, exclusos muris: alios vero claudit secum, & excipit irrumpentes: insanus; qui non agnoverit in media multitudine regem Rutulum irruentem: & ultro clauserit* in *urbe, quasi crudelem tigrim inter ignavas pecudes.*

NOTÆ.

707. *Duplici squama, &c.*] De *tergis* sive coriis; & *squamis* loricarum, Æn. 3. 467. *Squama & auro*: id est, squamis aureis, ut Georg. 2. 192. *Pateris & auro*, pateris aureis.

709. *Clypeum super, &c.*] Servius agnoscit *clypeum* neutro etiam genere, juxta Caprum: aitque sic exprimi à Virgilio Homericum illud, Iliad. 5. 42. Δούπησεν δὲ πεσών, ἀράβησε δὲ τεύχε' ἐπ' αὐτῷ, *sonuit autem cadens sonueruntque arma sub ipso.* Quod etsi non abs re est, tamen interpretationem allatam puto tutiorem.

710. *Euboico Baiarum, &c.*] *Baiæ*, locus in Campania tepidis aquarum fontibus nobilis, in latere superiore Campani sive Neapolitani sinus; non longe à Miseno promontorio: etiamnum retinet nomen. De hujus loci natura fuse, Æn 6. 237. *Chalcidenses* ex *Eubœa* Græciæ insula, hodie *Negrepont*, non longe hinc urbem *Cumas* condiderunt, Æn. 6. 2. Nec longe fuit *Lucrinus*, *Avernusque* lacus: qui molibus ab Hercule clausi primum, deinde ab Agrippa in portum Julium Octaviani auspiciis conversi sunt, anno U. C. 717. ut ostendimus; Georg. 2. 161. Ideo Virgilius hic *pilas*, sive moles lapideas, in mare impactas commemorat.

715. *Prochyta, &c.*] Vel *Prochyte*, hodie *Procita*, parva & aspera insula Tyrrheni maris, proxime admota Miseno promontorio: hoc inter & Inarimen insulam, aqua per terræ motum avulsa, Plinio, Straboni, aliisque censetur.

716. *Inarime.*] Ad meridiem Prochytæ, multo amplior insula, fertilitate nobilis: olim *Pithecusa*, & *Ænaria* etiam dicta, nunc *Ischia*: solo concavo & sulfureo, qualis est totus ille tractus; ignis eruptionibus olim sæpe infesta: unde Homerus Jovem commentus est hanc impacto fulmine injecisse giganti *Typhoeo*, qui ab Hesiodo describitur anguineis capitibus centum instructus, iisque flammas eructantibus, Terræ & Tartari filius, in Theogon. 821. De *Tiphoei* nomine, Georgi 1. 279. Porro Homeri versus illi sunt, Iliad. 2. 781. Γαῖα δ' ὑπεστενάχιζε, Διὶ ὣς τερπικεραύνῳ Χωομένῳ, ὅτε τ' ἀμφὶ Τυφωεϊ γαῖαν ἱμάσσῃ. Εἰν Ἀρίμοις, ὅθι φασὶ Τυφωέος ἔμμεναι εὐνάς, *Terra vero resonabat, sicut Jove fulminatore irato, quando circa Tiphoeum terram verberat, in Arimis, ubi aiunt Tiphoei esse cubilia.* Quibuscum si Virgiliani versus isti comparantur, certe videbuntur ex iis exscripti. Ubi duo videntur à Virgilio sane facta audacter: I. Quod *Arimos* illos Pithecusæ insulæ addixerit: cum alii Ciciliæ mon-

Continuo nova lux oculis effulsit, & arma
Horrendum sonuere: tremunt in vertice cristæ
Sanguineæ, clypeoque micantia fulgura mittit.
Agnoscunt faciem invisam atque immania membra
735 Turbati subito Æneadæ: tum Pandarus ingens
Emicat, & mortis fraternæ fervidus ira
Effatur: non hæc dotalis regia Amatæ,
Nec muris cohibet patriis media Ardea Turnum.
Castra inimica vides: nulla hinc exire potestas.
740 Olli subridens sedato pectore Turnus:
Incipe, siqua animo virtus, & consere dextram
Hic etiam inventum Priamo narrabis Achillem.
Dixerat: ille rudem nodis & cortice crudo
Intorquet, summis adnixus viribus, hastam.
745 Excepere auræ vulnus: Saturnia Juno
Detorsit veniens, portæque infigitur hasta.
At non hoc telum, mea quod vi dextera versat,
Effugies: neque enim is teli nec vulneris auctor.
Sic ait, & sublatum alte consurgit in ensem:
750 Et mediam ferro gemina inter tempora frontem
Dividit, impubesque immani vulnere malas.
Fit sonus, ingenti concussa est pondere tellus:
Collapsos artus atque arma cruenta cerebro
Sternit humi moriens: atque ille partibus æquis
Huc caput atque illuc humero ex utroque pependit.

Statim novum lumen emicuit ex oculis Turni, & arma ejus *sonuerunt horridè: cristæ rubræ nutant in capite, & emittit è clypeo fulgura rutilantia. Trojani statim perturbati agnoscunt vultum inimicum & grandia membra: tum magnus Pandarus exsilit, & ardens dolore necis fraternæ exclamat: Non hæc* est *dotalis aula Amatæ: nec media Ardea claudit Turnum mœnibus patriis. Cernis castra hostilia: nulla est facultas hinc erumpendi. Turnus subridens illi* respondet *sedato animo: incipe, si vis aliqua est animo* tuo, *& congredere* mecum *manu; referes Priamo hic etiam repertum fuisse* à te *Achillem. Dixerat: ille* Pandarus, *connitens toto robore, vibrat hastam asperam nodis & scabre cortice. Aer excepit ictum: Juno filia Saturni deflexit* eum *venientem, & hasta inhæret portæ. Tu vero non evitabis hæc arma, quæ mea dextra rotat* cum *robore: nam nõ* est *idem auctor armorũ & ictus. Sic dixit* Turnus, *& erigit se in gladium alte eductum: & dissecat ferro mediam frontem* Pandari *horrendo vulnere, inter utraque tempora & genas imberbes. Fit sonitus, terra quassata est magno* illo *põdere: trahit moriẽs* in *terra membra deficiẽtia & arma sãguinolẽta: & caput* scissũ *in partes æquales pepẽdit illi hinc atq; hinc ex utroq; humero.*

NOTÆ.

tem, alii Lydiæ esse affirment apud Didymum in Homer. alii etiam Syriæ apud Strabonem; qui tamen ait, quibusdam videri esse Pithecusæ incolas; eo quod πίθηκος, *simia*, Etrusca lingua *arimus* dicatur: sed hæc quasi admodum incerta videtur proponere. II. Quod voces illas εἰν Ἀρίμοις, *in Arimis*, *apud Arimos*; quæ voces & Homeri sunt & Hesiodi; in unum insulæ substantivum composuerit, *Inarime*, *Inarimes*. Nec enim excusat Erythræus cum dicit, eodem exemplo esse, *Inalpinus*: hæc enim vox adjectiva est, quo in genere multo facilior est compositio. Nec item excusant alii, cum ex Plinii auctoritate affirmant, ab Homero scriptum *Inarimen*, non *in Arimis*: Plinium enimvero erroris revincunt codices & interpretes Homeri omnes. Quod autem Virgilius hujus compositionis primus auctor sit, hinc jure conjici posse existimo; quod ante ipsum nemo; post ipsum statim Ovidius, Statius, Lucanus, Silius, Plinius, Claudianus; aliique promiscue omnes eadem usi sunt voce; sibi gloriosum rati, cum eo aliquid aut audere, aut errare. De *Marte*, Ecl. 9. 12. De *Latinis*, Æn. 7. 54.

737. *Dotalis regia Amatæ*.] Laurentum, urbs regia Latini, cujus uxor Amata, Turno favens, Laviniam ipsi regnumque in dotem tradere conabatur, Æn. 7. 56. De *Ardea*, Rutulorum & Turni urbe regia, Æn. 7. 372. 410.

742. *Priamo narrabis Achillem*.] Turnum, qui tam sit infestus Trojanis, quam olim Achilles fuit. De *Achille*, Æn. 1. 103. Æn. 3. 321. De *Priamo*, Æn. 2. 506. De *Junone Saturni filia*, Æn. 1. 27.

747. *Telum*.] Pro ense, ut jam alibi notavimus, Æn. 5. 438.

Diffu-

756 Diffugiunt verſi trepida formidine Troes.
Et ſi continuo victorem ea cura ſubiſſet,
Rumpere clauſtra manu, ſociosque immittere portis,
Ultimus ille dies bello gentique fuiſſet.
760 Sed furor ardentem cædisque inſana cupido
Egit in adverſos.
Principio Phalarim, & ſucciſo poplite Gygen
Excipit: hinc raptas fugientibus ingerit haſtas
In tergum: Juno vires animumque miniſtrat.
Addit Halyn comitem, & confixa Phegea parma:
766 Ignaros deinde in muris, Martemque cientes,
Alcandrumque Haliumque Noemonaque Prytanimque
Lyncea tendentem contra, ſociosque vocantem,
Vibranti gladio connixus ab aggere dexter
770 Occupat; huic uno dejectum cominus ictu
Cum galea longe jacuit caput: inde ferarum
Vaſtatorem Amycum, quo non felicior alter
Ungere tela manu, ferrumque armare veneno:
Et Clytium Æoliden, & amicum Cretea Muſis:
775 Cretea Muſarum comitem; cui carmina ſemper
Et citharæ cordi, numerosque intendere nervis;
Semper equos atque arma virum pugnasque canebat.
Tandem ductores audita cæde ſuorum
Conveniunt Teucri, Mneſtheus acerque Sereſtus:
780 Palantesque vident ſocios, hoſtemque receptum.
Et Mneſtheus, quo deinde fugam? quo tenditis? inquit,
Quos alios muros, quæ jam ultra mœnia habetis?
Unus homo, veſtris, o cives, undique ſeptus
Aggeribus, tantas ſtrages impune per urbem
785 Ediderit? juvenum primos tot miſerit Orco?
Non infelicis patriæ, veterumque Deorum,
Et magni Æneæ ſegnes miſeretque pudetque?

Trojani fugiunt dispulſi tumultuoſo metu: & ſi illa cogitatio ſuccurriſſet ſtatim victori Turno, *frangere manu obices & excipere ſocios portis, dies ille fuiſſet ſupremus bello & populo* Trojano: *ſed ira & immoderata cupiditas ſtragis impulit inflãmatum* Turnum *adverſus oppoſitos* hoſtes. *Primo interficit Phalarim, & Gygen poplite* ejus *ſubſecto: deinde intorquet in dorſũ fugientiũ haſtas ereptas* his occiſis: *Juno ſufficit* ipſi *robur & animum. Adjicit* iis *ſociũ Halyn, & Phegeum perforato* ejus *ſcuto: poſtea ſuper muris inſcios* ingreſſus ſui *& agitantes pugnam, Alcandrum, & Halium, & Noemena, & Prytanim. Connitens à dextera parte aggeris intercipit fulgenti enſe Lynceum incurrentem ex adverſo, & appellãtem ſocios; caput cominus exciſum uno ictu procul concidit illi cum caſſide: deinde* interficit *Amycum venatorem ferarum, quo nullus alter* erat *ſolertior illinere manu ſpicula & imbuere ferrum veneno: & Clytium Æoli filium & Creteum carum Muſis, Creteum ſocium Muſarum, cui ſemper cãtus & lyra erant curæ, & ſonos edere chordis: ſemper cantabat equos, & bella hominum, & certamina. Denique duces Trojani cognita ſtrage ſuorum, congregantur, Mneſtheus, & fortis Sereſtus: & cernunt ſocios vagos, & hoſtem admiſſũ. Et Mneſtheus clamat: Quò, quò dirigitis fugam ultra? quos jam habetis muros alios, quæ præterea munimenta? vir unus, clauſus undique veſtris aggeribus, o cives, fecerit per urbem tantas cædes abſque ultione? dejecerit ad inferos tot principes juvenum? o inertes! nonne pudet & miſeret* vos *patriæ infortunatæ, & antiquorum Deorum, & ingentis Æneæ?*

NOTÆ.

769. *Connixus ab aggere dexter.*] Cum contra tenderet Lynceus, Turnus ſiniſtro latere innixus aggeri, dextra manu in dextrum quoque Lyncei latus incurrit: De *aggere*, ſupra, v. 142.

773. *Ungere tela*, &c.] Medicatis & venenatis herbis, barbarico more.

785. *Orco.*] Inferorum Deo, Georg. 1. 277.

P. VIRGILII MARONIS ÆNEIDOS LIBER X.

ARGUMENTUM.

Jupiter, advocato Deorum concilio, frustra conatus Junonem ac Venerem in concordiam adducere, de Trojanorumque Rutulorum rebus inter se dissidentes, pronuntiat se neutrarum partium fore, sed fatis omnia permissurum. Rutuli ad oppugnandam, Trojani ad defendendam urbem redeunt. Æneas, dies aliquot in Etruria commoratus, collectis inde auxiliis, ad suos redit, triginta navium classe auctus. Nymphas, è suis navibus eam in speciem paulo ante transformatas, in itinere obvias habet. Ab iis de suorum periculo certior factus: sub primam lucem provectus in conspectum hostium, exercitum in litus exponit. Occurrunt Rutuli: commissoque gravi certamine, Pallas à Turno occiditur: cujus necem cum ulcisceretur Æneas magna strage: & Ascanius, eruptione facta, copias suas paternis adjunxisset; Juno Turnum præsenti periculo eripit, objecta illi falsa Æneæ imagine: quam ille fugientem ad usque navem dum sequitur, retinaculis à Junone ruptis, ad litora Ardeæ proxima vi tempestatis abripitur. Mezentius pugna pro Turno succedens, & filius Mezentii Lausus, ab Ænea occiduntur.

PAnditur interea domus omnipotentis Olympi:
Conciliumque vocat Divum pater atque hominum rex
Sideream in sedem, terras unde arduus omnes,
Castraque Dardanidum aspectat, populosque Latinos.
5 Considunt tectis bipatentibus: incipit ipse:
Cœlicolæ magni, quianam sententia vobis

INTERPRETATIO.

Interim regia cœli omnipotentis aperitur: & genitor Deorum atque rector hominum cogit concilium in aulam stellatam: unde sublimis despicit cunctas terras, & castra Trojanorum, & gentes Latinas. Sedent in domo aperta valvis *biforibus: ipse* Jupiter *orditur* sermonem: *Magni habitatores cœli, quare consilium vobis.*

NOTÆ.

1. *Omnipotentis Olympi.*] Aliqui per *Olympum*, Jovem intelligunt, quem eo etiam nomine esse appellatum probat in indice Erythræus, ex Cæcilio Minutiano Apuleio, ex Cleanthe, ex Diodoro Siculo. Alii melius *cœlum* accipiunt: quod *omnipotens* dicitur, vel quia Jupiter omnipotens in eo habitat; vel quia ad omnium rerum productionem per siderum influxus conducit; ut terra per vim suam, quæ ideo dicitur *omnipotens*: Sic *Olympum omnipotentem* distinguit à Jove, Æn. 12. 791. *Rex omnipotentis Olympi*. De *Dardanidis* Æn. 1. 239. De *Latinis*, Æn. 7. 53.

5. *Tectis bipatentibus*.] Ubi janua est *biforis*, quæ in dextram lævamque aperitur. Sic Auson. Epig. 137. 3. vocat *pugillar bipatens*, quod apertum duas paginas explicat.

6. *Quianam sententia vobis versa, &c.*] Id est, cur immemores estis meæ sententiæ, qua

Versa retro ? tantumque animis certatis iniquis ?
Abnueram bello Italiam concurrere Teucris :
Quæ contra vetitum discordia ? quis metus, aut hos,
10 Aut hos arma sequi, ferrumque lacessere suasit ?
Adveniet justum pugnæ, ne accersite, tempus :
Cum fera Carthago Romanis arcibus olim
Exitium magnum atque Alpes immittet apertas.
Tum certare odiis, tum res rapuisse licebit :
15 Nunc sinite, & placitum læti componite fœdus.
Juppiter hæc paucis: at non Venus aurea contra
Pauca refert.
O pater, o hominum Divumque æterna potestas,
(Namque aliud quid sit, quod jam implorare queamus ?)
20 Cernis ut insultent Rutuli ? Turnusque feratur
Per medios insignis equis, tumidusque secundo
Marte ruat ? non clausa tegunt jam mœnia Teucros:
Quin intra portas atque ipsis prælia miscent
Aggeribus murorum, & inundant sanguine fossæ.
25 Æneas ignarus abest. Numquamne levari
Obsidione sines ? muris iterum imminet hostis
Nascentis Trojæ, nec non exercitus alter :

mutatum est in *contrarium? & usque adeo pugnatis animis adversis? probibueram* ne *Italia bello congrederetur* cum *Trojanis* : *quæ dissensio* est *contra prohibitionem ? quis timor impulit, vel hos vel istos capere arma & commovere ferrum? veniet legitimum pugnæ tempus:ne accelerate* illud:*quando aspera Carthago inferet Romanis urbibus magnam perniciem & Alpes patefactas : tunc licebit pugnare odiis, tunc* licebit *depopulari res* Trojanas : *nunc permittite, & læti conciliate pacem* quæ *placet* mihi. *Jupiter* dixit *hæc paucis* verbis : *at pulchra Venus non pauca respondet adversum : O genitor, o sempiterna virtus hominum ac Deorum (scilicet quid est aliud, quod nunc possimus invocare?) vides quomodo Rutuli insolescant ? &* quomodo *Turnus conspicuus equis rapiatur inter medios, & irrumpat superbus felici prælio ? munimenta clausa jam non tuentur Trojanos : immo committunt pugnam intra portas, &* in *ipsis propugnaculis murorum, & fossæ replentur sanguine. Æneas abest* illinc *inscius* rerum illarum. *An numquam permittes* eos *liberari obsidione ? rursus hostis instat muris Trojæ resurgentis, & præterea alter exercitus:*

N O T Æ.

prohibueram, ne Itali Trojanis obstarent ? Vel, cur mutastis ipsi sententiam vestram, qua statueratis neutris partibus favere ? *Quinam*, Æn. 13. De *Teucris*, Æn. 1. 239.

11. *Adveniet . . . tempus, &c.*] Quasi dicat Jupiter: *Nemo mihi objiciat, quod faveam Trojanis, eosque illæsos esse perpetuo velim. Adveniet tempus præscriptum fatis, quo eorum posteri gravibus & ipsi cladibus afficientur, ab Annibale & Carthaginensibus.*

12. *Carthago, &c.*] Significat bella Punica à Carthaginiensibus ter gesta cum Romanis : quorum secundo Annibal per Hispanias, Galliasque in Italiam exercitum traduxit, superatis Pyrenæis & alpibus, Italiam fere totam in suam potestatem redegit, in ea per annos circiter sexdecim insedit: sed, Scipione interim in Africam immisso, revocatus in patriam, à Scipione victus est; Carthago vectigalis facta: atque ita bellum Punicum secundum confectum est, anno U. C. 553. Bello deinde Punico tertio deleta est urbs eadem, à Scipione juniore sive Æmiliano, anno U. C. 608. De *Carthagine*, in argumento l. 4. De *Alpibus*, Italiam à Gallia & Germania disterminantibus, Ecl. 10. 47.

13. *Exitium . . . atque Alpes apertas.*] Nova & figurata loquutio, pro *immittet exitium per Alpes apertas* : ut notat Scaliger. Vel potius, *immittet Alpes*, id est, *Alpinos populos* : locum dixit, pro incolis : quemadmodum Geor. 3. 31. *Addam urbes Asiæ domitas, pulsumque Niphatem* : per *Niphatem* montem Armeniæ, Armenos ipsos intellexit, pulsos à Romanis. Aperuit autem sibi Alpes Annibal maximo labore, adesis aceto atque igne rupibus. Lege Livium l. 21. 36.

14. *Tum certare, &c.*] Tum licebit, ut Trojani, seu Romani, eorum posteri, pareant odiis atq; deprædationi hostium: vel, odiis vestris, deprædationi hostium.

15. *Componite fœdus.*] Vel inter vos ; vel inter Latinos ac Trojanos. De *Venere aurea*, id est, *pulchra*, Æn. 1. 595. De *Rutulis*, Æn. 7. 795. De *aggeribus*, Æn. 9. 142.

27. *Nascentis Trojæ, &c.*] Æn. 7. 157.

Atque

Atque iterum in Teucros Ætolis surgit ab Arpis
Tydides. Equidem, credo, mea vulnera restant:
30 Et tua progenies mortalia demoror arma.
Si sine pace tua atque invito numine Troes
Italiam petiere; luant peccata, neque illos
Juveris auxilio: sin tot responsa sequuti,
Quæ Superi Manesque dabant; cur nunc tua quisquam
35 Flectere jussa potest? aut cur nova condere fata?
Quid repetam exustas Erycino in litore classes?
Quid tempestatum regem, ventosque furentes
Æolia excitos, aut actam nubibus Irim?
Nunc etiam Manes (hæc intentata manebat
40 Sors rerum) movet: & superis immissa repente
Alecto, medias Italum bacchata per urbes.
Nil super imperio moveor: speravimus ista,
Dum fortuna fuit: vincant, quos vincere mavis,
Si nulla est regio, Teucris quam det tua conjux
45 Dura: per eversæ, genitor, fumantia Trojæ
Excidia obtestor; liceat dimittere ab armis
Incolumem Ascanium, liceat superesse nepotem.
Æneas sane ignotis jactetur in undis;
Et, quamcumque viam dederit fortuna, sequatur:
50 Hunc tegere, & diræ valeam subducere pugnæ.

& rursus Tydei filius insurgit in Teucros ab Arpis Ætolis. Sane opinor, superest ut ego rursus *vulnerer; &* ego *tua filia exspecto arma mortalis* viri. *Si Trojani adierunt Italiam absque tua venia, & invita divinitate* tua; *expendant pœnas delicti* sui, *nec recrees illos ope* tua: *si vero* id fecerunt *obsequuti tot oraculis, quæ cœlum & inferi dabant* illis: *cur ullus nunc potest frangere* vim *mandatorum tuorum, vel cur* potest *statuere nova fata? Cur memorabo naves incensas in litore Siculo? cur regem procellarum, & ventos furiosos eductos ex Æolia* insula, *aut Irim demissam ex aere? nunc quoque* Juno *concitat inferos, hæc sola pars rerum restabat inexperta: & Alecto immissa subito* in loca *superiora, sævit in mediis urbibus Italorum. Non moveor ob regnum: speravimus illud, dum sors favit: superent, quos mavis superare. Si nulla est plaga quam aspera uxor tua relinquat Trojanis: o pater, obsecro per fumantes ruinas Trojæ dirutæ; liceat* mihi *eripere Ascanium salvum è bello, liceat* ut *restet nepos. Æneas quidem agitur fluctibus incognitis, & sequatur iter quodcumque sors offeret* ipsi; at *possim tueri, & subtrahere è crudeli prælio hunc* Ascanium.

NOTÆ.

28. *Ætolis ab Arpis Tydides.*] *Arpi*, Apuliæ Dauniæ urbs, cujus ruinæ adhuc dicuntur *Arpe*. Condita à Diomede Tydei filio, de quo, Æn. 11. 241. Ab eo petierat auxilium Turnus, Æn. 8. 9. nullo tamen successu, ut patebit, Æn. 11. 243. Quare Venus hic fingit exercitum ab Arpis imminere, ut causam suam exaggeret.

29. *Mea vulnera restant.*] Iliad. 5. 335. Cum Æneam, à Diomede lapidis ictu vulneratum, Venus opposito peplo è pugnæ periculo subduceret, à Diomede in vola manus vulnerata est. Mars deinde ad imum ventrem ab eo sauciatus quoque est, v. 857.

36. *Erycino in litore.*] Æn. 5. 660. Mulieres Trojanæ, Junonis & Iridis suasu, tædio navigationis, naves Æneæ exusserunt, dum is ludos celebrat ad patris Anchisæ tumulum, prope Erycem, Siciliæ urbem & montem, qui nunc est mons *Sancti Juliani*, Æn. 3. 707. Æn. 5. 24.

38. *Æolia excitos.*] Juno Æolum & ventos in Æneæ classem concitavit, Æn. 1. 56. ubi de insulis *Æoliis*, ad latus septentrionale Siciliæ.

Irim.] Missa est à Junone ad Trojanas mulieres, ut eas ad incendium navium concitaret, Æn. 5. 606. Ad Turnum, ut eum ad bellum hortaretur. Æn. 9. 2. &c. De *Iride*, Æn. 4. 700.

39. *Manes.*] Deos inferorum, Æn. 6. 743. Hos commovit Juno cum in Trojanos Furiam Alecto concitavit, Æn. 7. 324. Alecto deinde Amatam in furorem egit, ibid. 346. postea Turnum, ibid. 409. De voce *bacchata*, quæ à furiosis Bacchi comitibus petitur, Æn. 4. 301.

51. *Amathus.*] Genit. *Amathuntis*, nunc *Limisso*, & *Idalium*, aut *Idalia*, *bourg Dalin*: & *Paphus*, sive *Paphos*, *Baffo*: urbes in Cypro insula, quæ tota Veneri sacra fuit, Æn. 1. 629. *Cythera*, *orum*, insula inter Peloponnesum & Cretam, nunc *Cerigo*, Æn. 1. 261.

Est Amathus, est celsa mihi Paphos, atque Cythera,
Idaliæque domus: positis inglorius armis
Exigat hic ævum: magna ditione jubeto
Carthago premat Ausoniam: nihil urbibus inde
55 Obstabit Tyriis. Quid pestem evadere belli
Juvit, & Argolicos medium fugisse per ignes?
Totque maris vastæque exhausta pericula terræ,
Dum Latium Teucri recidivaque Pergama quærunt?
59 Non satius cineres patriæ insedisse supremos;
Atque solum quo Troja fuit? Xanthum & Simoenta
Redde, oro, miseris: iterumque revolvere casus
Da, pater, Iliacos Teucris. Tum regia Juno
Acta furore gravi: Quid me alta silentia cogis
Rumpere, & obductum verbis vulgare dolorem?
65 Ænean hominum quisquam Divumque subegit
Bella sequi, aut hostem regi se inferre Latino?
Italiam petiit fatis auctoribus, esto,
Cassandræ impulsus furiis. Num linquere castra
Hortati sumus, aut vitam committere ventis?
70 Num puero summam belli, num credere muros?
Tyrrhenamve fidem, aut gentes agitare quietas?
Quis Deus in fraudem, quæ dura potentia nostra
Egit? ubi hic Juno, demissave nubibus Iris?

Est mihi Amathus, & alta Paphos, sunt *Cythera, & ædes Idaliæ: illic ducas vitam ignobilis abjectis armis impera* ut *Carthago opprimat Italiam gravi potentia, nihil ab eo* Ascanio *obstabit urbibus Punicis. Quid profuit* Æneam *evitasse ruinas belli, & fugisse per medios ignes Græcos? &* quid profuit *evasisse tot pericula maris & terræ immensæ, dum Trojani quærunt Latium, & Trojam rursus cadentem? nonne potius* erat *manere* in *ultimis ruinis patriæ, &* in *terra ubi fuit Troja? O pater, redde, precor miseris* illis *Xanthum & Simoenta, & permitte Trojanis rursus adire casus Troicos. Tum Juno regina, commota furore aspero,* ait: *quare cogis me solvere profundum silentium, & patefacere sermone dolorem occultum! an ullus hominum aut Deorum cogit Æneam adire bellum, aut opponere se hostem regi Latino? adiit Italiam fatis suadentibus, incitatus vaticiniis Cassandræ, sit* ita sane. *An suasimus* ei ut *desereret castra* sua *aut crederet vitam* suam *ventis? an* suasimus, ut *traderet puero administrationem belli & urbem* suam; *aut* ut *sollicitaret fidem Etruscam & populos tranquillos? quis Deus, quæ infesta vis nostra impulit* eum *in* hoc *damnum? ubi* est in *ea* re *Juno, & Iris missa ex aere*?

N O T Æ.

54. *Ausoniam.*] Italiam, Æn. 7. 55.

56. *Argolicos.*] Græcos, ab urbe *Argis*, Æn. 1. 289.

58. *Latium, &c.*] Æn. 7. 54. *Teucri*, Æn. 1. 239. *Pergama*, arx Trojæ, Æn. 1. 470. *Recidiva*, aliqui explicant *restituta*; ego, *caduca, rursus cadentia*, Æn. 7. 322. *Xanthus*, & *Simois*, Troadis fluvii, Æn. 1. 104. 477.

68. *Cassandræ . . . furiis.*] Amarum Junonis dictum: quo significat Æneam furiosa quædam Cassandræ vaticinia pro Deorum & fati monitis accepisse. *Cassandra*, Priami filia fuit & vates, Æn. 2. 246. Prædixerat Anchisæ Trojanos venturos in Italiam, Æn. 3. 183.

70. *Puero.*] Ascanio, cui curam novæ Trojæ crediderat, sub tutela tamen Mnesthei & Seresti, Æn. 9. 171.

71. *Tyrrhenamve fidem, &c.*] Æneas, Evandri consilio, Tarchontem & Tyrrhenos, à Mezentio rege dissidentes, adierat, opem ab iis petiturus, Æn. 8. 597. De *Tyrrhena gente*, Ibid. 479.

76. *Pilumnus avus, &c.*] *Pilumnus* & *Picumnus*, fratres, antiqui Rutulorum reges: Jovem, juxta aliquos, patrem habuerunt. *Pilumnus*, ob inventum *pili* usum in comminuendo frumento, Potamque pinsendi artem, inde nomen habuit. *Picumnus*, ob inductum morem stercorandæ terræ, *Stercutius* etiam est appellatus. Iidem dicti sunt Dii conjugales: iisdemque, statim ut natus erat infans, lectus in atrio domus honoris causa sternebatur teste Varrone apud Nonium: quare ipsos etiam necesse est aliquid eorum reperisse, quæ ad conjugia puerorumque institutionem pertinent. Ab hoc primo *Pilumno*, aut multi, aut omnes deinde Rutulorum reges, *Pilumni* dicti sunt: siquidem Pilumnus dicitur Turni *parens*, Æn. 9. 4. Turni *avus*, hic: Turni *quartus pater*, id est, *abavus*, infra v.

Indi-

Indignum est, Italos Trojam circumdare flammis
75 Nascentem, & patria Turnum consistere terra;
Cui Pilumnus avus, cui diva Venilia mater.
Quid, face Trojanos atra vim ferre Latinis?
Arva aliena jugo premere, atque avertere prædas?
Quid, soceros legere, & gremiis abducere pactas?
80 Pacem orare manu, præfigere puppibus arma?
Tu potes Ænean manibus subducere Graium,
Proque viro nebulam & ventos obtendere inanes;
Et potes in totidem classem convertere Nymphas:
Nos aliquid Rutulos contra juvisse, nefandum est.
85 Æneas ignarus abest: ignarus & absit.
Est Paphos, Idaliumque tibi, sunt alta Cythera:
Quid gravidam bellis urbem & corda aspera tentas?
Nosne tibi fluxas Phrygiæ res vertere fundo
Conamur? nos? an miseros qui Troas Achivis
90 Objecit? quæ causa fuit consurgere in arma
Europamque Asiamque, & fœdera solvere furto?
Me duce Dardanius Spartam expugnavit adulter?
Aut ego tela dedi, fovique cupidine bella?
Tunc decuit metuisse tuis: nunc sera querelis
95 Haud justis assurgis, & irrita jurgia jactas.

Injustum est nempe, quod *Itali cingant ignibus Trojam novam*; quod *Turnus maneat in patria tellure*; Turnus inquam, *cui Pilumnus est avus*, *cui Dea Venilia* est *mater*. *Quid* ergo illud est, quod *Trojani nigris tædis inferunt vim Latinis*? *opprimunt imperio regiones non suas*, *& abducunt prædas? quid* est, quod *decipiunt soceros*, *& eripiunt sponsas è sinu* sponsorum? quod *manu precantur pacem*, & *prætendunt arma navibus*. *Tu potes suffurari Æneam è manibus Græcorum*, *& opponere pro viro* illo *nubem & vanas auras*; *& potes transformare naves in totidem Nymphas*: *crimen est*, *nos adjuvisse aliquantulum Rutulos adversus* eum. *Æneas abest inscius* periculi urbis: *&* vero *absit inscius*. *Est tibi Paphus & Idalium*, *sunt Cythera sublimia*: *cur* ergo *sollicitas urbem potentem bello & animos bellicosos*? *an nos subruere tibi à fundamentis fragile regnum Troadis contendimus*? an, inquam, *nos*? *an* potius ille, *qui cum Græcis Trojanos commisit*? *quæ fuit causa* cur *Europa & Asia surgeret in bella*, *& societas dirimeretur clandestino* amore? an *adulter Trojanus cepit Spartam me duce? an ego subministravi arma*, *& alui bellum amoribus*? *tunc decebat* te *timere tuis*: *jam tardior insolescis querimoniis non legitimis*, *& moves rixas inanes*.

NOTÆ.

619. De *Venilia* genere nihil reperitur nisi quod erat soror Amatæ, Latini uxoris: de ejusdem divinitate nihil, nisi quod à Servio Nympha dicitur.

77. *Face*, *&c.*] Significat primos belli motus ob occisum à Trojanis Sylviæ cervum excitatos: ubi rusticis armis, fustibus obustis, & stipitibus primo res acta est, Æn. 7. 506.

79. *Soceros legere*, *&c.*] Decipere, *furtim accipere*, & quasi *suffurari*: unde dicitur *sacrilegus*, qui sacra furatur: quo sensu compositum verbum magis est in usu *sublegere*: unde Ecl. 9. 21. *Sublegi tacitus tibi carmina nuper*.

80. *Pacem orare manu*, *&c.*] Id est, aliud verbis præ se ferre, aliud re præstare. *Pacem orare manu*, est supplicum ritu ramos olivæ, tæniis laneis implicatos, manu prætendere, Æn. 7. 237.

81. *Tu potes Ænean*, *&c.*] Æneam Venus è Diomedis manibus eripuit, peplo, vel nebula pepli instar obducta, v. 29.

83. *Nymphas*.] Id a Cybele factum, Æn. 9. 117. sed quasi in gratiam Veneris factum esset; Veneri exprobrat Juno.

85. *Ignarus & absit*.] Rationem petitam ex Æneæ absentia; cum refutare non possit, ironica concessione eludit. De *Papho*, *Idalio &c.* v. 51.

87. *Urbem*, *&c.*] *Laurentum*, cujus imperium affectare Æneas videbatur, per Laviniæ conjugium.

88. *Nosne tibi fluxas*, *&c.*] Dixerat Venus: *Xanthum & Simoenta redde*, *oro*, *miseris*: permitte ut in ipsis Trojæ reliquiis maneamus. Reponit Juno: *An ego id impedio*, *an Trojæ reliquias tibi invideo?* Vel præsens posuit pro præterito, *An ego everti olim res Trojæ per se*

Talibus orabat Juno : cunctique fremebant
Cœlicolæ assensu vario : ceu flamina prima
Cum deprensa fremunt sylvis, & cæca volutant
99 Murmura, venturos nautis prodentia ventos.
Dum pater omnipotens, rerum cui summa potestas,
Infit : eo dicente, Deum domus alta silescit,
Et tremefacta solo tellus, silet arduus æther :
Tum Zephyri posuere, premit placida æquora pontus.
104 Accipite ergo animis, atque hæc mea figite dicta.
Quandoquidem Ausonios conjungi fœdere Teucris
Haud licitum est, nec vestra capit discordia finem :
Quæ cuique est fortuna hodie, quam quisque secat spem,
Tros Rutulusve fuat, nullo discrimine habebo :
Seu fatis Italum castra obsidione tenentur,
110 Sive errore malo Trojæ, monitisque sinistris.
Nec Rutulos solvo. Sua cuique exorsa laborem
Fortunamque ferent. Rex Jupiter omnibus idem.
Fata viam invenient. Stygii per flumina fratris,
Per pice torrentes atraque voragine ripas,
115 Annuit, & totum nutu tremefecit Olympum.
Hic finis fandi : solio tum Juppiter aureo
Surgit : cœlicolæ medium quem ad limina ducunt.

Juno loquebatur talibus verbis : *& omnes incola cœli mussitabant diversis sententiis : veluti quando primi flatus fremunt inclusi sylvis, & volvunt obscuros sonitus, significantes nautis imminentem ventum. Tunc genitor omnipotens, cui* est *suprema potentia rerum, incepit* loqui : *illo loquente, alta aula Deorum conticescit, & tellus territa à fundamentis, & sublimis ather tacet : tum Zephyri quieverunt, mare sternit tranquillam planitiem. Ergo excipite hac mea verba, & imprimite* ea *mentibus. Siquidem non permittitur Latinos sociari Trojanis per fœdus, & vestra dissensio non habet finem : ab hoc die, quacumque sit unicuique sors, quamlibet spem* sibi *assumat unusquisque, sive Trojanus, sive Rutulus fuerit, hos tractabo sine ullo discrimine : sive urbs cingitur obsidione* in *damnum Italorum; sive pernicioso errore Trojanorum & ominibus infaustis. Nec libero Rutulos* fatis. *Unicuique sua incepta prastabunt damnum aut felicitatem. Rex Jupiter aquus* erit *omnibus. Fata facient* sibi *viam. Firmavit* hoc *per fluvium fratris Stygii, per ripas fluentes pice & nigris vorticibus : & motu* capitis *commovit universum cœlum. Hic* fuit *finis sermonum : tunc Jupiter surgit è solio aureo : quem Superi deducunt domum* cingentes eum *medium*.

NOTÆ.

est Junoni & Virgilio, per vim expugnata Sparta id commisit, Æn. 1. 31. De *Achivis*, Æn. 1. 492.

91. *Europam*, &c.] Ubi Græcia. *Asiam*, ubi Troas. *Spartam*, urbem Peloponnesi, Æn. 2. 577. *Dardanius*, Paris, è regia Dardani familia, Æn. 1. 31. 239.

93. *Cupidine*.] Amore mutuo Helenæ & Paridis: *Cupido*, Veneris filius, Æn. 1. 662.

102. *Solo tellus*.] *Solo*, profunditate, qua solida terra est, Ecl. 6. 35. De *Zephyris*, Ecl. 5. 5. De *Ausoniis*, Æn. 7. 54. De *Teucris*, Æn. 1. 239.

107. *Secat spem*.] Servius, Erythræus, & alii explicant, *sequitur* spem : sic enim *secundus* & *secta* derivantur à *sequendo*. Turnebus interpretatur *dissecat*, & sibi quasi *separat* & *sumit*. Idem innuit adhuc tertiam interpretationem, *transfigit*, *absolvit*, *exsequitur*, ex illo Horatii, Sat. l. 1. 10. 15. *Ridiculum acri Fortius ac melius magnas plerumque secat res*.

108. *Rutulusve fuat*.] *Fuerit*: defectivum futuri temporis. De *Rutulis*, Æn. 7. 795.

110. *Errore malo... monitis sinistris*.] Quibus impulsi sunt, ut urbe se clauderent.

113. *Stygii per flumina fratris*, &c.] Per *Stygа*, Plutonis inferorumque flumen : per quod *Dii* jurabant, Georg. 3. 551. Æn. 6. 323. De *Olympo*, Ecl. 5. 56.

117. *Ad limina*.] Ex patenti aula, ubi habitum concilium fuerat, ad ipsius interioris domus januam.

Interea

Interea Rutuli portis circum omnibus instant
Sternere cæde viros, & mœnia cingere flammis.
120 Ast legio Æneadum vallis obsessa tenetur,
Nec spes ulla fugæ. Miseri stant turribus altis
Nequicquam, & rara muros cinxere corona.
Asius Imbracides, Hicetaoniusque Thymœtes,
Assaracique duo, & senior cum Castore Tybris,
125 Prima acies: hos germani Sarpedonis ambo,
Et Clarus, & Hæmon, Lycia comitantur ab alta.
Fert ingens toto connixus corpore saxum,
Haud partem exiguam montis, Lyrnessius Acmon,
Nec Clytio genitore minor, nec fratre Mnestheo.
130 Hi jaculis, illi certant defendere saxis:
Molirique ignem, nervoque aptare sagittas.
Ipse inter medios, Veneris justissima cura,
Dardanius caput ecce puer detectus honestum,
Qualis gemma micat, fulvum quæ dividit aurum,
135 Aut collo decus, aut capiti: vel quale per artem
Inclusum buxo, aut Oricia terebintho
Lucet ebur. Fusos cervix cui lactea crines
Accipit & molli subnectit circulus auro.
Te quoque magnanimæ viderunt, Ismare, gentes
140 Vulnera dirigere, & calamos armare veneno,

Interim Rutuli ad *omnes portas pergunt circum delere viros internecione, & circumdare muros incendiis. Exercitus autem Trojanorum clauditur obsessus* intra *aggeres: nec* est *ulla spes fugiendi. Infelices* illi *excubant frustra* in *altis turribus & cingunt muros exiguo numero. Asius filius Imbraci, & Thymœtes filius Hicetaonis, & duo Assaraci, & senex Tybris cum Castore,* sunt *pracipui* in *turba* propugnantium: *duo fratres Sarpedonis & Clarus & Hæmon è nobili Lycia, comitantur illos. Acmon* ex urbe *Lyrnesso, non inferior patre Clytio aut fratre Mnestheo, contendens toto corpore jacit vastum saxum,* quod erat *non parvum fragmentum montis. Alii conantur propugnare* urbem *jaculis, alii lapidibus: & immittere tædas, & imponere sagittas nervo* arcus. *Ecce ipse puer Dardanius, dignissimus amor Veneris, in mediis nudatus* secundum *pulchrum caput, fulget quasi gemma, quæ distinguit aurum rutilum,* & *ornamentum* est *colli vel capitis; aut quemadmodum ex arte splendet ebur infixum, vel buxo, vel terebintho Oricia* urbis. *Huic cervix candida sustinet capillos promissos, & circulus auri flexilis subligat* eos. *O Ismare, bellicosi populi viderunt etiam te intentare vulnera, & ungere sagittas veneno:*

NOTÆ.

125. *Germani Sarpedonis ambo, &c.*] Fratres Sarpedonis, qui Lyciæ rex, Jovis ex Laodamia filius, occisus est à Patroclo in obsidione Trojæ, Æn. 1. 104. *Germani* autem dicuntur à Varrone, qui ex eadem genitrice manant: aut melius à Festo, qui ex eodem *germine*, & stirpe, sive paterna, sive materna, sunt.

128. *Lyrnessius.*] Ex urbe Phrygiæ *Lyrnesso*, non longe à Thebe, circa sinum Adramyttenum: ubi suos *Cilices* ponit Homerus: qui ab Achille pulsi, & in meridionalem Asiæ minoris partem profugi, ad orientem Pamphyliæ consederunt; ibique condiderunt urbes cognomines *Lyrnessum* & *Theben*, & *Ciliciæ* novæ nomen dederunt. Ita Strabo l. 14. ex Callisthene. Quare cum diximus, Æn. 2. 456. Andromachen filiam fuisse Eetionis, Thebani regis in Cilicia; Ciliciam veterem & Homericam, non novam accepimus.

129. *Fratre Mnestheo.*] Servius legit *Menestheo*, ut sit dactylus in quinta sede: sed è probatissimis codicibus malim legi *Mnestheo* ut *fratre* sit spondeus, ultima syllaba producta, ob sequentem duplicem consonantem in *Mnestheo*.

133. *Dardanius puer.*] Non tantum Trojanus, sed ex regia *Dardani* familia etiam oriundus, Æn. 1. 239. 288.

136. *Oricia terebintho.*] *Terebinthus*, arbor est resinæ speciem fundens, ligno ebeni instar eximii ac nigri splendoris: magna nascitur in Syria, brevis ac fruticosa in Macedonia, Plin. l. 13. 6. *Oricum*, oppidum est Macedoniæ, Plinio, in Epiri confinio, ad mare Jonium, nunc *Oreo*: ab aliis Chaoniæ regioni Epiri annumeratur.

141. *Mæonia, &c.*] Quæ deinde *Lydia* dicta est, Asiæ minoris mediterranea regio. De *ea*, ejusque fluvio Pactolo, aureis arenis nobili, Æn. 4. 216.

Mæo-

Mæonia generose domo : ubi pinguia culta
Exercentque viri, Pactolusque irrigat auro.
Affuit & Mnestheus, quem pulsi pristina Turni
Aggere murorum sublimem gloria tollit :
145 Et Capys : hinc nomen Campanæ ducitur urbi.
Illi inter sese duri certamina belli
Contulerant : media Æneas freta nocte secabat :
Namque ut ab Evandro castris ingressus Etruscis
Regem adit, & regi memorat nomenque genusque
Quidve petat ; quidve ipse ferat, Mezentius arma
151 Quæ sibi conciliet, violentaque pectora Turni
Edocet : humanis quæ sit fiducia rebus,
Admonet, immiscetque preces : haud fit mora, Tarchon
Jungit opes, fœdusque ferit. Tum libera fatis
155 Classem conscendit, jussis gens Lydia Divum
Externo commissa duci. Æneia puppis
Prima tenet, rostro Phrygios subjuncta leones :
Imminet Ida super, profugis gratissima Teucris.
Hic magnus sedet Æneas, secumque volutat
160 Eventus belli varios: Pallasque sinistro
Affixus lateri, jam quærit sidera, opacæ
Noctis iter ; jam quæ passus terraque marique.
Pandite nunc Helicona, Deæ, cantusque movete :

te, inquam, *generose* juvenis è *patria Lydia*, *ubi homines colunt optimos agros*, *& Pactolus spargit* eos *auro*. *Aderat quoque Mnestheus, quem honor pristinus ejecti è murorum propugnaculis Turni evehit* in *altum: & Capys, à quo nomen inditum est urbi Campanæ. Illi commiserant inter se prælium asperi belli* : *Æneas* autem *media nocte scindebat mare. Scilicet postquam ab Evandro venit* ad *regem* Tarchontem *ingressus* in *castra Tyrrhena ; & aperuit regi nomen & genus* : *& exposuit quid poscat, aut quid ipse offerat, quas vires Mezentius associet sibi*, *&* quam sit *violentus animus Turni* : *monuit, qua sit* habenda *fides rebus hominum*, *& adjecit preces* : *mora nulla adhibetur*, *Tarchon sociat vires* suas, *& init fœdus. Tunc populus Etruscus*, non *impeditus fatis*, *conscendit naves*, *creditus duci extero* ex *imperio Deorum. Navis Æneæ habet primum* locum, *ornata* circa *rostrum leonibus Phrygiis. Ida assurgit supra*, mons *gratissimus Trojanis exsulibus. Ingens Æneas hic sedet*, *& meditatur secum varios casus belli* : *& Pallas admotus* ad *lævum latus* ejus, *modo inquirit de astris*, quæ sunt *itinera noctis* ; *modo* de iis, *quæ* Æneas *sustinuit terra & mari. O Musæ, aperite nunc Helicona*, *& suggerite* mihi hos *cantus* :

N O T Æ.

145. *Campanæ urbi, &c.*] *Capua*, quæ Campaniæ caput fuit : nunc quæ exstat hujus nominis, ab antiqua fere leucæ spatio diversa est.

148. *Ut ab Evandro.*] Quomodo Æneas ab Evandro ad Tarchontem, Etruscorum ducem, Evandri suasu abierit, vidimus Æn. 8. 478 597.

154. *Libera fatis.*] Quia fatis prohibebatur, ne, post expulsum Mezentium, alium sibi regem, nisi externæ stirpis, assumeret, Æn. 8. 498.

155. *Gens Lydia.*] *Etrusci*, sive *Tyrrheni*, è *Lydia* oriundi, Æn. 2. 781. Æn. 8. 479.

156. *Æneia puppis.*] Probabile est Etruscos tum classem paratam habuisse, cui sola Æneæ insignia ad ornatum imponenda fuerint. Neque enim tantulo tempore potuit ædificari, quantulo Æneas apud eos moram fecit.

157 *Rostro Phrygios, &c.*] *Idam* habuit in insignibus, quia in illo Phrygiæ monte classem olim ad fugam ædificaverat, Æn. 3. 6. auspiciis *Cybeles*, quæ pinus, in eo monte sibi sacras, Æneæ in id opus concesserat, Æn. 9. 88. Ideo *leones* appositi, quia sacri sunt Cybele. *Phrygii* dicti, quia Cybeles cultus in Phrygia præcipue vigebat, Æn. 3. 111. De *rostro* navium, Æn. 5. 143. De *Teucris*, Æn. 1. 139.

160. *Pallas.*] Evandri filius, Æn. 8. passim.

163. *Pandite nunc, &c.*] Eundem hunc versum adhibuit in enumeratione auxiliorum Turni, Æn. 7. 641. *Deæ*, Musæ, Ecl. 3. 60. *Helicon*, mons Bœotiæ, Parnasso vicinus, Musis sacer.

164. *Tuscis.*] De iis jam sæpe diximus, Æn. 8. 479. &c. Pro variis temporibus & colonis varia mutantur nomina; modo *Etrusci*, modo *Tyrrheni*, modo *Tusci*. Primo Apenninis montibus à septentrione & occidente, mari infero à meridie, Tyberi ab oriente, terminati sunt, Ligurum etiam partem aliquam

Quæ

Quæ manus interea Tuſcis comitetur ab oris
165 Ænean, armetque rates, pelagoque vehatur.
Maſſicus ærata princeps ſecat æquora Tigri:
Sub quo mille manus juvenum; qui mœnia Cluſi,
Quique urbem liquere Coſas: queis tela, ſagittæ,
Corytique leves humeris, & letifer arcus.
170 Unà torvus Abas: huic totum inſignibus armis
Agmen, & aurato fulgebat Apolline puppis.
Sexcentos illi dederat Populonia mater
Expertos belli juvenes: aſt Ilva trecentos,
Inſula inexhauſtis Chalybum generoſa metallis.
Tertius, ille hominum Divumque interpres Aſylas,
176 Cui pecudum fibræ, cœli cui ſidera parent,
Et linguæ volucrum, & præſagi fulminis ignes:
Mille rapit denſos acie, atque horrentibus haſtis.
Hos parere jubent Alpheæ ab origine Piſæ,
Urbs Etruſca ſolo. Sequitur pulcherrimus Aſtur,

qua multitudo ſequatur interim Æneam è regione Etruſca, & impleat naves, & feratur mari. Primus Maſſicus findit mare Tigri ærata: ſub quo ſunt *mille manus juvenum: qui venerunt è muris Cluſi & urbe Coſa: quibus arma* ſunt, *ſagittæ, & leves pharetræ* in *humeris, & arcus mortifer. Simul* eſt *ferox Abas: tota hujus acies ſplendebat armis conſpicuis, & puppis Apolline aurato: Populonia patria ſubjecerat illi ſexcentos juvenes peritos belli: Ilva autem trecentos, inſula nobilis copioſis metallis Chalybum. Tertius* erat, *ille Aſylas interpres* rerum *divinarum & humanarum, cui obtemperant viſcera animalium, & aſtra cœli, & voces avium, & flammæ fulminis ominoſi: trahit* ſecum *mille* viros *conſertos numero & rigidis haſtis. Piſa, urbs Tuſca ſitu, orta* ex Piſis *Alpheis, juſſerant hos ſubeſſe* Aſylæ. *Sequitur Aſtur formoſiſſimus,*

NOTÆ.

complexi: tumque duodecim in populos urbesque diſtincti: quibus totidem præerant principes, *Lucumones* patrio nomine communiter dicti; quorum unus aliis per vices præerat. Talis fuit *Mezentius*, rex ſive Lucumo Cæritis urbis: talis *Porſena* rex Cluſii, &c. poſtea, ut teſtatur Livius, l. 5. transgreſſi Apenninum, circa Padum ad uſque Alpes tenuere: ibique totidem ſtatuere colonias, quot erant gentis capita, nimirum duodecim: hinc à Gallis deinde pulſi ſunt, & intra fines antiquos repreſſi. Atque hujus Etruriæ Circumpadanæ caput, fuiſſe Mantuam ait Virgilius, infra, v. 201. Ubi eamdem ipſi diviſionem populorum tribuit: ut primo totum *genus* tres in tribus ſive *gentes*; mox ſingulæ tribus in quatuor *populos*, ſive urbes, aut curias, diſtinguerentur.

166. *Maſſicus*.] Rex, ſive Lucumo *Cluſii* urbis & *Coſæ*. Tamen, infra v. 655. Cluſii rex vocatur *Oſinius*. Igitur vel idem duplici nomine dictus eſt *Oſinius* & *Maſſicus*: vel *Maſſicus* rex fuit Coſæ *Oſinius* Cluſii: ita tamen ut Oſinius ſubeſſet Maſſico, unde urbs utraque Maſſicum ducem ſequi dicitur. Et vero reges illos inter ſe non fuiſſe æqualis dignitatis, ex eo patet; quod primo tres, deinde duodecim in partes populi illi dividerentur, ut modo diximus. *Tigri*, nomina navium, petita è figuris in puppi vel prora pictis aut ſculptis.

167. *Cluſi, &c.*] *Cluſium*, urbs Etruriæ mediterranea, hodie *Chiuſi*: ad paludem longiſſimam, quam *Clanis* fluvius trajicit, hodie *la Chiana*.

168. *Coſas.*] *Coſa*, vel *Coſſa*, vel ſingulari numero *Coſa*, Etruriæ maritima urbs, ad promontorium *Argentarium*, quod hodie eſt *monte Argentaro*: urbs ipſa putatur quibusdam eadem eſſe quæ nunc dicitur *Orbetello*; ſed aliis melius oppidum vicinum, *l' Anſedonia*.

169. *Coryti*.] Græca vox, γωρυτὸς *pharetra*, theca ſagittarum. Qua voce, poſt Virgilium, uſi Ovidius & Statius.

172. *Populonia mater*.] *Populonium*, vel *Populonia*, in promontorio cognomine: cujus ex ruinis non procul condita eſt urbs hodie dicta, *Piombino*. Dicitur urbs, *mater*: quemadmodum Italia, *parens*, Georg. 2. 171.

173. *Ilva*.] Græcis dicta *Æthalia*, nunc *Elba*: in conſpectu Populoniæ, ad meridiem: ferri fodinis olim ferax, quæ duo hæc habebant præcipua; teſte Strabone, l. 5. Unum, quod in ipſa inſula fornacibus liquari ferrum non poſſet, ſed ideo in continentem transferretur: alterum quod foſſæ, unde ferrum eſſet erutum, rurſus tractu temporis implerentur: quare merito dicuntur à Virgilio, *inexhauſta*.

174. *Chalybum metallis*.] Ferro, cujus cudendi ars præcipua fuit apud *Chalybes*, populos, vel Ponti, vel Hiſpaniæ, Georg. 1. 58. à quibus ferrum optime temperatum dicitur *chalybs*, acier.

176. *Pecudum fibræ, &c.*] Significantur hic I. Per fibras pecudum *aruſpices*, qui futura prædicabant ex inſpectis extis & viſceribus hoſtiarum, Æn. 8. 498. II. Per ſidera, *aſtromantia*. III. Per volucrum linguas, *ars augurum*, Æn. 3. 361. IV. Per fulmina præſaga, *ars ominatoria*, quæ ex dextro aut ſiniſtro caſu aliisque fulminum circumſtantiis præſagia ducebat, Ecl. 1. 16.

179. *Alpheæ Piſæ, &c.*] *Piſa*, vel *Piſæ*: urbs

Aſtur.

181 Astur equo fidens & versicoloribus armis.
Tercentum adjiciunt [mens omnibus una sequendi]
Qui Cærete domo, qui sunt Minionis in arvis;
Et Pyrgi veteres, intempestæque Graviscæ.
185 Non ego te, Ligurum ductor fortissime bello,
Transierim, Cinyra; & paucis comitate Cupavo,
Cujus olorinæ surgunt de vertice pennæ.
Crimen amor vestrum, formæque insigne paternæ.
Namque ferunt luctu Cycnum Phaetontis amati,
190 Populeas inter frondes umbramque sororum
Dum canit, & mœstum musa solatur amorem:
Canentem molli pluma duxisse senectam,
Linquentem terras, & sidera voce sequentem.
Filius æquales comitatus classe catervas,
195 Ingentem remis Centaurum promovet: ille

Astur fidens equo & armis pictis. Qui sunt ex *patria Cærete, qui in Campis Minionis: & antiqui Pyrgi, & Gravisca* ubi *mala temperies* aeris, *adjungunt trecentos: omnibus par* est *voluntas sequendi. Non ego omittam te, o Cinyra generosissime bello dux Ligurum; & Cupavo* quem *pauci sequuntur, cujus è capite attolluntur pluma Cycnea. Amor crimen* est *vestra* familiæ, *& insigne* petitum ex *transformatione patris. Scilicet aiunt Cycnum, dum desiderio dilecti Phaetontis cantat inter arbores populos ac umbracula sororum* ejus, *&* dum *recreat cantu tristem amorem: albescentem teneris plumis traduxisse senectutem, deserendo terras, & petendo cœlum cantu. Filius sequutus classe turmas æqualium,*

NOTÆ.

in confinio Etruriæ, prope *Ligures*, adhuc retinens nomen ad fluvium Arnum, *Arno*. Condita putatur à Peloponnesiis, vel post bellum Trojanum eò per errorem pulsis; vel, ut Virgilius censet, ante ipsa Trojana tempora. Est autem in Peloponneso urbs ad *Alpheum* fluvium, Georg. 3. 19. Æn. 3. 694.

183. *Cærete domo, &c.*] Ex urbe *Cæretana*, hodie *Cerveteri*, cui prius Mezentius imperabat, Æn. 8. 479. 597. *Minio*, hodie *Mugnone*: fluviolus, non qui *Cære* alluit, ut aliqui perperam notarunt, sed qui ab ea urbe distat leucis aliquot ad occidentem.

184. *Pyrgi*.] Oppidum maritimum, nunc dirutum, Cæretanæ urbi vicinum ad occidentem: Martialis vocat *litoreos Pyrgos*, à πύργοι, *turres*.

Intempesta Gravisca.] *Gravisca*, vel *Graviscæ*: maritima item urbs fuit, jam plane excisa. Nomen habet à *gravitate* aeris, vicinarum paludum odore corrupti; ut ex Catone apud Servium, & Rutilio constat. Ideo *intempestæ* à Virgilio vocantur, quia carentes aeris salubri temperie.

185. *Ligurum*.] *Liguria* duplex, alia litorea, Alpibus ab occidente; Macra fluvio, *la Magra*, ab oriente: Apenninis jugis, à septentrione; mari Ligustico, à meridie definita. Altera mediterranea, ultra Apenninum ad septentionem excurrens, usque ad Padum, *le Po*. Litorea nunc fere est, *la riviere de Genes*; ubi *Genua*, urbs & respublica: mediterranea nunc capit ducatum Montisferrati, partemque Mediolanensis & Pedemontii principatus.

186. *Cinyra*.] Sic reposuimus è MSS. Nicolai Heinsii: cùm antea legeretur *Cyene*, nullo sensu. Neque enim ea quæ de Cycno mox dicuntur, ad hunc pertinent, sed ad *Cupavonem*.

186. *Cupavo*.] Phaeton, Clymenes & Solis filius, Epaphi regis Ægypti convitiis adactus ut se filium Solis probaret: cum à patre petiisset currus regimen in unum diem, & ægre obtinuisset, deflecteretque à consueta diurni cursus orbita, atque ita mundus ardere cœpisset Jovis fulmine percussus in Eridanum cecidit. Ovid. Met. 2. Phaetontis sorores, *Phaetusa*, *Lampetie* & *Lampetusa*, cum eum toto orbe quærerent, tandem ejus tumulum in Eridani ripis nactæ, ibidem fletu contabuerunt: & in arbores mutatæ sunt vel alnos, vel populos; unde *succinum* sive *electrum*, quasi lacrymas, manare Poetæ finxerunt. *Cycnus*, Ligurum rex, materno sanguine & amicitia conjunctissimus Phaetonti, apud eumdem fluvium ex dolore in cycnum conversus est, Ovid. Met. 2. 367 *Cupavo*, *Cupavonis*, hujus Cycni filius à Virgilio dicitur, id est, unus è posteris. Quis autem fuerit fluvius ille *Eridanus*, electri ferax, ambigitur. Vulgò Poetis *Padus* putatur, superioris illius Italiæ, sive Galliæ Cisalpinæ fluvius, Georg. 1. 482. Joannes Goropius *Vistulam* esse existimat, Poloniæ & Prussiæ fluvium; quia electrum è Prussiæ litoribus mitti certum est. Cluverius arbitratur esse fluvium *Radanum*, *Radaunne*: qui Dantiscum urbem interfluens, non procul inde se Vistulæ immiscet.

188. *Crimen amor vestrum*.] *Vestrum crimen*: id est, familiæ illius vestræ, [nam *Cycnus* Phaetonti ejusque sororibus per Clymenem sanguine junctus erat] fuit amor in Phaetonta, dolorque nimius de ejus interitu: quo offensi Dii tam multos ex eadem familia in alienas formas immutarunt. *Formæque insigne paternæ*. Plumæ olorinæ, sive cycneæ, è galea subrectæ.

Instat

Inſtat aquæ, ſaxumque undis immane minatur
Arduus, & longa ſulcat maria alta carina.
Ille etiam patriis agmen ciet Ocnus ab oris,
Fatidicæ Mantus & Tuſci filius amnis,
200 Qui muros matriſque dedit tibi, Mantua, nomen;
Mantua dives avis; ſed non genus omnibus unum:
Gens illi triplex, populi ſub gente quaterni,
Ipſa caput populis: Tuſco de ſanguine vires.
Hinc quoque quingentos in ſe Mezentius armat,
205 Quos patre Benaco, velatus arundine glauca,
Mincius infeſta ducebat in æquora pinu.
It gravis Auletes, centenaque arbore fluctum
Verberat aſſurgens: ſpumant vada marmore verſo.
Hunc vehit immanis Triton, & cœrula concha
210 Exterrens freta: cui laterum tenus hiſpida nanti
Frons hominem præfert, in Priſtin deſinit alvus,
Spumea ſemifero ſub pectore murmurat unda.
Tot lecti proceres ter denis navibus ibant
Subſidio Trojæ, & campos ſalis ære ſecabant.
215 Jamque dies cœlo conceſſerat, almaque curru
Noctivago Phœbe medium pulſabat Olympum:

ille Centaurus *impendet aquæ, & ſublimis intentat fluctibus vaſtum ſaxum, & findit profundum mare longa tabe. Ille etiam Ocnus, filius Mantus vatis & fluvii Etruſci, movet exercitum è patria regione*: ille, *o Mantua, qui dedit tibi muros & nomen matris* ſuæ, *o Mantua illuſtris majoribus, ſed ſtirpe non* eſt *eadem omnibus*: *habet tribus tres, populos quatuor ſub* unaquaque *tribus, ipſa* eſt *primaria populorum* illorum, *robur* illi *ex Etruſca cognatione. Præterea Mezentius concitat contra ſe quingentos ex illa* regione: *quos Mincius*, habens *patrem Benacum, coronatus arundine viridi, ducebat in mare navibus inimicis* Mezentio. *Ducit* eos *Auletes gravis, & erigens* ſe *percutit undam centenis* remis *ligneis*: *fluctus ſpumant agitato mari. Portat illum Triton vaſtus, & terrens mare cœruleum* tuba *è concha*: *huic* Tritoni *merſo uſque ad latera, vultus piloſus exhibet hominem, venter exit in Priſtin, unda ſpumoſa ſonat ſub pectore ſemiferino. Tot principes ſelecti navigabant triginta navibus* in *auxilium Trojæ* novæ, *& ſcindebant arato* roſtro *ſpatia ſalſa* aquæ. *Et jam lux abierat* è *cœlo, & benefica Luna attingebat medium cœlum curru nocturno.*

NOTÆ.

195. *Centaurum.*] Navim, cui inſculptus Centaurus ſaxum intentans. De *Centauris*, monſtris, ſuperiore parte humana, inferiore equina, Æn. 6. 286.

198. *Ocnus.*] Non conditor, ſed inſtaurator, ſive munitor urbis Mantuæ: cui muros & nomen matris ſuæ dediſſe fingitur. Quo nomine antea dicta fuerit *Mantua*, ignoratur. *Ocnus*, idem qui *Bianor* appellatur, Ecl. 9. 60.

199. *Fatidicæ Mantus.*] *Manto*, Genitivo Græco *Mantus*: Tireſiæ vatis filia. *Fatidica* dicitur, ex ipſa vi nominis: eſt enim μάντις, *vates*.

Tuſci amnis.] *Tiberis*, qui Tuſciam à vicinis regionibus diſterminat, Æn. 8. 330.

201. *Mantua dives avis.*] Urbs Galliæ Ciſalpinæ, nunc Ducatus caput; ſita in medio ſtagno, quod *Mincius* amnis efficit. Primi ejus conditores fuere *Tuſci*: qui ex Etruria, ſive Tuſcia antiqua, in eam regionem effuſi, eamdem illic, quam apud ſe, regiminis formam conſtituerant, duodenas in urbes ac populos adminiſtrationem partiti: ut jam diximus, v. 164. Duodecim urbium illarum novæ Tuſciæ, *Mantuam* caput Virgilius facit, ut faveat aduleturque patriæ, cum tamen caput eſſet *Felſina*, quæ deinde *Bononia* appellata, juxta Cluverium, Ital. l. 1. 26.

205. *Benaco, etc.*] *Benacus*, lacus eſt ejuſdem Galliæ Ciſalpinæ, in agro Veronenſi, nunc *lago di Garda*, Georg. 2. 160. *Mincium* fluvium emittit, *Menzo*: qui poſtquam urbem *Mantuam* in modum lacus circum alluit, exonerat ſeſe in Padum. *Mincium* hunc ne ducem eſſe putes, ſed ipſum fluvium, cujus è ripis collecta claſſis hæc fuerat quingentorum hominum, quorum dux *Auletes*.

209. *Triton.*] Neptuni tubicen, concha utens pro tuba, ſuperiore parte vir, inferiore piſcis, Æn. 1. 148.

211. *Priſtin.*] Piſcem immanem, è balænarum genere, Æn. 3. 427.

214. *Salis, etc.*] *Sal*, pro mari, Æ. 1. 541. De *aratis roſtris*, Æ. 5. 143.

216. *Phœbe.*] Luna, Phœbi ſoror, Ecl. 3. 67. De *Olympo*, monte Theſſaliæ, qui pro cœlo ſumitur, Ecl. 5. 56. De *Cybele*, Æn. 3. 111. De *navibus Æneæ*, in Nymphas transformatis, Æn. 9. 120.

Æneas (neque enim membris dat cura quietem)
Ipse sedens clavumque regit, velisque ministrat.
Atque illi medio in spatio, chorus ecce suarum
220 Occurrit comitum, Nymphæ, quas alma Cybele
Numen habere maris, Nymphasque è navibus esse
Jusserat: innabant pariter, fluctusque secabant;
Quot prius æratæ steterant ad litora proræ.
Agnoscunt longe regem, lustrantque choreis.
225 Quarum quæ fandi doctissima Cymodocea,
Pone sequens, dextra puppim tenet: ipsaque dorso
Eminet, ac læva tacitis subremigat undis.
Tum sic ignarum alloquitur: vigilasne, Deum gens,
Ænea? vigila, & velis immitte rudentes.
230 Nos sumus Idææ sacro de vertice pinus,
Nunc pelagi Nymphæ, classis tua. Perfidus ut nos
Præcipites ferro Rutulus flammaque premebat:
Rupimus invitæ tua vincula, teque per æquor
Quærimus. Hanc genitrix faciem miserata refecit:
235 Et dedit esse Deas, ævumque agitare sub undis.
At puer Ascanius muro fossisque tenetur
Tela inter media, atque horrentes Marte Latinos.
Jam loca jussa tenet forti permixtus Etrusco
Arcas eques: medias illis opponere turmas,
240 Ne castris jungant, certa est sententia Turno.
Surge, age, & Aurora socios veniente vocari
Primus in arma jube: & clypeum cape, quem dedit ipse

Æneas ipse sedens, moderatur gubernaculum, & dat operam velis: non enim sollicitudo permittit eius *corpori* ullam *quietem. Et ecce turba suarum sociarum offert se ipsi in medio cursu*: scilicet *Nymphæ, quas benefica Cybele voluerat frui divinitate maris, & fieri Nymphas è navibus: natabant simul, & scindebant undas; quot antea naves æratæ stabant ad litus. Agnoscunt procul regem, & circumeunt* eum *saltando. Cymodocea, quæ erat peritissima loquendi* inter *illas, tenet manu dextera puppim, sequens prope: & ipsa emergit tergo, ac subnatat sinistra* manu per *aquas quietas. Deinde sic affatur Æneam inscium* harum rerum: *o Ænea, soboles Deorum, an vigilas? vigila, & laxa funes velis. Nos sumus pinus Idea, e sacro cacumine* illius montis, *naves* olim *tuæ, nunc Nymphæ maris. Cum Rutulus fœdifragus persequeretur ferro & igne nos submergendas: abrupimus non sponte tua retinacula, & te quærimus per mare. Mater* Cybele *miserta* nostri *reparavit formam* nostram: *& permisit* nos *esse Deas, & ducere vitam sub aquis. Sed juvenis Ascanius clauditur muro & fossis, inter media arma & Latinos feroces bello. Jam equitatus Arcadius, junctus generosis Etruscis, attigit loca præscripta: certum est consilium Turni; objicere illis agmina interjecta, ne* illi *promoveant ad urbem* sua. *Age, surge: &* prima *luce imminente, primus impera socios excitari ad arma: & sume clypeum, quem ipse.*

NOTÆ.

218. *Velisque ministrat.*] Proprium est, *ministrare* alicui homini: translatum *ministrare velis*: ministrabat autem Æneas, non colligendo aut explicando vela; quod inferiorum erat operarum: sed *pedes*, id est, funes qui extremis angulis majoris veli alligati erant, aut contrahendo, aut remittendo; quod gubernatoris erat munus, Æn. 5. 230.

224. *Lustrant.*] Circumeunt, Æn. 1. 612.

228. *Vigilasne, &c.*] Ratione quippe temporis dormire debuerat; nisi gubernatoris partes in se suscepisset. Sunt, qui allusum putent ad morem Romanum; quo, postquam inductum erat bellum, imperator Martis sacrarium ingressus, hastam simulacri movebat, dicens, *Mars, vigila*. Sunt qui ad verba Vestalium: quæ, teste Servio, certis diebus adibant regem sacrorum, dicebantque, *vigilasne rex? vigila*.

230. *Idææ pinus.*] Materia navium, *pinus* arbor. Locus natalis, *Ida* Phrygiæ mons, Æn. 2. 801. De *Rutulis*, Æn. 7. 795

238. *Jam loca iussa, &c.*] Non descripsit Poeta, quò Æneas jussent equites abire. Sed cum Evander Arcadas equites quadringentos Æneæ adjunxerit, Æn. 8. 518. cum Æneas eos Etrusco exercitui sociarit, ibid. 606. verisimile est eum, antequam naves conscenderet, equitatum & suum & Etruscum

Invi-

Invictum Ignipotens, atque oras ambiit auro.
Crastina lux (mea si non irrita dicta putaris)
245 Ingentes Rutulæ spectabit cædis acervos.
Dixerat, & dextra discedens impulit altam,
Haud ignara modi, puppim: fugit illa per undas,
Ocyor & jaculo & ventos æquante sagitta.
Inde aliæ celerant cursus. Stupet inscius ipse
250 Tros Anchisiades: animos tamen omine tollit.
Tum breviter supera aspectans convexa precatur:
Alma parens Idæa Deum, cui Dindyma cordi,
Turrigeræque urbes, bijugique ad fræna leones:
Tu mihi nunc pugnæ princeps, tu rite propinques
Augurium, Phrygibusque adsis pede, Diva, secundo.
256 Tantum effatus: & interea revoluta ruebat
Matura jam luce dies, noctemque fugarat.
Principio sociis edicit, signa sequantur,
Atque animos aptent armis, pugnæque parent se.
260 Jamque in conspectu Teucros habet & sua castra,
Stans celsa in puppi: clypeum tum deinde sinistra
Extulit ardentem. Clamorem ad sidera tollunt
Dardanidæ è muris: spes addita suscitat iras:
Tela manu jaciunt. Quales sub nubibus atris
265 Strymoniæ dant signa grues, atque æthera tranant
Cum sonitu, fugiuntque Notos clamore secundo.
At Rutulo regi ducibusque ea mira videri
Ausoniis: donec versas ad litora puppes
Respiciunt, totumque allabi classibus æquor.

Vulcanus donavit tibi impenetrabilem, & cinxit extremitatem illius *auro. Crastina dies videbit magnos cumulos Rutulorum cadaverum, nisi existimaveris mea verba vana.* Sic *loquuta fuerat, & abiens pepulit* manu *dextra* puppim *sublimem, non inscia modi* quo erat impellenda: *illa* puppis *currit per aquas, celerior & telo & sagitta pari ventis. Deinde aliæ naves properant. Ipse Trojanus filius Anchisæ miratur nesciens causam: tamen erigit animos* suorum hoc *præsagio. Deinde suspiciens concavas* partes *summi* cæli, sic *orat breviter: O mater Idæa, altrix Deorum, cui Dindyma cara* sunt, *& urbes turritæ, & leones bini* alligati *jugo* & dociles *ad fræna: tu nunc* es *mihi auctor pugnæ, tu bene secundes omen, & accedas ad Phrygas cursu prospero, o Dea.* Hæc *solum loquutus: & interim dies reversa provehebatur lumine jam pleno, & expulerat noctem. Primo imperat sociis,* ut *sequantur vexilla, & excitent animos ad bella, & accingant se* ad *certamen. Et jam habet præ oculis Trojanos & munimenta* urbis *suæ, erectus in puppi excelsa: tum postea læva* manu *clypeum fulgentem extulit. Trojani è mœnibus emittunt clamorem ad astra: spes aucta accendit iras: vibrant manibus jacula. Quales grues Strymonis* fluvii *emittunt voces inter nigras nubes, & trajiciunt cælum cum sonitu, & fugiunt Austros* cum *læto clamore. Sed ea* cœperunt *videri mirabilia regi Rutulo & ducibus Italis: donec viderunt naves detortas ad litus, et totum mare appelli* cum *navibus.*

NOTÆ.

terra præmisisse: eo consilio, ut certum in locum provecti, impressionem in castra Rutulorum facerent, eodem tempore, quo naves exscensionem tentarent. De *Aurora*, Georg. 1. 249.

243 *Ignipotens.*] *Vulcanus*, Veneris suasu, clypeum Æneæ fabricaverat, Æn. 8. 439.

251. *Supera convexa.*] Id est, *rotunda* aut *concava*, Æn. 1. 314.

252. *Idæa ....*] *Cybele* mater Deorum: quæ quia pro terra sumebatur, quæ sustentat urbes, ideo turrita cum corona pingebatur. Cur ejus currum leones traherent, vidimus Æn. 3. 113. Huic sacri fuerunt montes plerique Phrygiæ: *Ida*, Æn. 2. 801. *Dindymus*, Æn. 9. 618.

254. *Propinques augurium.*] Id est, *præsens sis hoc augurio:* seu *faveas hoc augurio.* Vide Æn. 1. 530. *Propius res aspice nostras.* Vocat Trojanos, *Phrygas*; quia Troas in Phrygia minore fuit, Æn. 1. 185.

265. *Strymoniæ, &c.*] Comparatio illa, bellici Trojanorum clamoris cum gruum clamore, repetita est ex Homero, Iliad. 3. 2. *Grues*, aves oblongo collo ac rostro, frequentes circa *Strymonem*, Macedoniæ fluvium in confinio Thraciæ. Imbrem fugiunt, magno numero collectæ: ideoque *Notos*, id est, *Austros*, ventos pluvios à meridie, Ecl. 2. 58. Hinc Georg. 1. 374. inter signa imbris: *aut illum vallibus imis Aeriæ fugere grues.* De *Rutulis*, Æn. 7. 795. De *Ausoniis*, Latinis, ibid. 54.

Arder

Frangere nec tali puppim ſtatione recuſo,
Arrepta tellure ſemel. Quæ talia poſtquam
Effatus Tarchon: ſocii conſurgere tonſis,
300 Spumanteſque rates arvis inferre Latinis:
Donec roſtra tenent ſiccum, & ſedere carinæ
Omnes innocuæ; ſed non puppis tua, Tarchon.
Namque inflicta vadis dorſo dum pendet iniquo,
Anceps ſuſtentata diu, fluctuſque fatigat,
305 Solvitur, atque viros mediis exponit in undis:
Fragmina remorum quos & fluitantia tranſtra
Impediunt, retrahitque pedes ſimul unda relabens.
Nec Turnum ſegnis retinet mora, ſed rapit acer
Totam aciem in Teucros, & contra in litore ſiſtit.
310 Signa canunt: primus turmas invaſit agreſtes
Æneas, omen pugnæ: ſtravitque Latinos,
Occiſo Therone: virûm qui maximus ultro
Æneam petit. Huic gladio, perque ærea ſuta,
Per tunicam ſqualentem auro, latus haurit apertum.
315 Inde Lycam ferit, exſectum jam matre perempta,
Et tibi, Phœbe, ſacrum: caſus evadere ferri
Quod licuit parvo. Nec longe Ciſſea durum,
Immanemque Gyam, ſternentes agmina clava,
Dejecit leto. Nihil illos Herculis arma,
320 Nil validæ juvere manus, genitorque Melampus,
Alcidæ comes, uſque graves dum terra labores

& ipſa trabs ima *aperiat ſibi viam*: *&* cum *ſemel arripuero terram: non abnuo lacerare navem* in *tali loco*. *Quæ talia cum Tarchon dixiſſet*: *ſocii* cœperunt *erigere* ſe *in remos*, *& invehere naves ſpumoſas in litus Latinum*: *donec roſtra attigerunt ſiccam* locum, *& omnes naves ſteterunt illæſæ*; *non tamen navis tua, o Tarchon*. *Quippe impacta arenis, dum pendet* ex *inæquali cumulo* earum, *nutabunda, diu ſuſpenſa*; *&* dum *agitat undas*: *laceratur*, *& effundit viros in medias aquas*: *quibus fragmenta remorum & ſcamna ſubnatãtia obſtant*, *& fluctus refluens ſimul retrahit pedes* allabentium. *Nec pigra mora retardat Turnum*: *ſed promptus ducit univerſum exercitum contra Trojanos*, *& ex adverſo ſtat in litore*. *Signa inſonant*: *Æneas primus aggreditur agmina ruſtica*, quod fuit *initium prælii*: *& dejicit Latinos*, *interfecto Therone*: *qui hominum maximus primus tendit* in *Æneam*. Æneas *enſe pervadit huic latus perfoſſum*, *per loricam aſperam auro*, *& per textus æreos* clypei. *Inde occidit Lycam*, *exciſum* e *matre jam mortua*, *& dicatum tibi*, *o Apollo*: *quod* adhuc *infans potuiſſet evadere periculum ferri*. *Nec procul aſperum Ciſſeum morte ſtravit*, *& grandem Gyam*, *vaſtantes clava turmas*. *Nihil profuerunt illis arma Herculis*, *nihil robuſtæ manus*, *& pater Melampus*, *ſocius Herculis quamdiu terra propoſuit* Herculi *difficiles labores*.

NOTÆ.

pitu, ſed leni ac æquabili impetu evolvuntur. Cum autem ibi aqua deficiat; hortatur Tarchon, ut valido impetu naves impulſæ ac veluti ſublaræ, ſulcum in terra ſibi aperiant. Eo tamen in loco repertis præter ſpem vadis & inæqualibus arenarum cumulis, navis Tarchontis alliditur.

299 *Tonſis*.] *Tonſa*, remus, Æn. 7. 28.

302. *Innocuæ*.] Activa vox: ſed paſſive ſumitur pro *illæſa*. Sic Lucanus uſurpat *innoxia*, l. 9. 895. de Pſyllis loquens: *Gens unica terris incolit a ſævo ſerpentum innoxia morſu*; id eſt, *illæſa morſu*.

303. *Vadis*.] Locis, ubi aqua parum alta eſt, Æn. 1. 115. in Notis.

304. *Fluctuſque fatigat*.] Servius explicat; *Fluctus fatigat navim*. Ego, *navis fatigat fluctus*. Scilicet crebro remorum & contorum impulſu, ſucceſſuque, ut ex arenis extraheretur. De *tranſtris*, ſcamnis navium, Æn. 5. 119.

310. *Signa*.] Tubæ, cornua, buccinæ, Æn. 7. 637.

311. *Omen pugnæ*.] Vel *initium*: quia in rerum initiis, omina ſive auſpicia captabantur, Æn. 7. 173. Vel *fauſtum auſpicium*: ex hoc enim primo ſucceſſu, de victoria bene æſtimare cœpit.

313. *Suta*.] Alii legunt, *ſcuta*: ſed durior hæc conſonantium colliſio multis videtur, *ærea ſcuta*. Quare juxta probatiſſimos codices, malo *ſuta*: ſive, clypeum ex multis æreis laminis *conſutum* & contextum. Qua forma Virgilius, Georg. 4. 33. vocavit alvearia, *corticibus ſuta cavatis*. Nec obſtat duo hic jungi adjectiva abſque ſubſtantivo nomine: ſiquidem idipſum ſæpe uſu venit, Georg. 1. 153. *Nitentia culta*, Ibid. 393. *Aperta ſerena*, &c.

314. *Tunicam*.] Veſtem interiorem, de qua Æn. 9. 616.

Præbuit. Ecce Pharo, voces dum jactat inertes,
Intorquens jaculum, clamantis sistit in ore.
324 Tu quoque flaventem prima lanugine malas
Dum sequeris Clytium infelix nova gaudia, Cydon:
Dardania stratus dextra, securus amorum,
Qui juvenum tibi semper erant, miserande, jaceres:
Ni fratrum stipata cohors foret obvia, Phorci
Progenies: septem numero, septenaque tela
330 Conjiciunt: partim galea clypeoque resultant
Irrita, deflexit partim stringentia corpus
Alma Venus. Fidum Æneas affatur Achaten:
Suggere tela mihi (non ullum dextera frustra
Torserit in Rutulos) steterunt quæ in corpore Grajum
335 Iliacis campis. Tum magnam corripit hastam,
Et jacit; illa volans clypei transverberat æra
Mæonis, & thoraca simul cum pectore rumpit.
Huic frater subit Alcanor, fratremque ruentem
Sustentat dextra: trajecto missa lacerto
340 Protinus hasta fugit, servatque cruenta tenorem:
Dextraque ex humero nervis moribunda pependit.
Tum Numitor, jaculo fratris de corpore rapto,
Æneam petiit: sed non & figere contra
Est licitum, magnique femur perstrinxit Achatæ.
345 Hic Curibus, fidens primævo corpore, Clausus
Advenit, & rigida Dryopen ferit eminus hasta

Ecce vibrans telum in *Pharum*, *dum is emittit stolida verba*, *defigit* illud *in ore vociferantis*. *Tu etiam, o miser Cydon, dum perditus insequeris Clytium, flavum genis* ob *primorem barbam, novum amicum* tuum, *jacuisses dejectus manu Trojana*, *non sollicitus* de *amoribus juvenum qui tibi erant semper* cordi: *nisi densa turma fratrum, proles Phorci, fuisset obvia* Æneæ: *numero septem* sunt, *& vibrant septem tela*: sed ea *partim è casside & clypeo resiliunt inania*, *partim mater Venus divertit* ea *contingentia corpus* Æneæ. *Æneas alloquitur fidelem Achatem*: *subministra mihi arma, quæ in arvis Trojanis fixa* sunt *in corporibus Græcorum*: *nullum* telum ex iis *dextera vibrabit incassum in Rutulos*. *Tum apprehendit ingentem hastam, & vibrat: illa volans transfodit æra scuti Mæonis, & penetrat simul loricam cum pectore*. *Alcanor frater auxiliatur illi, & sustinet dextra fratrem cadentem*: *hasta* jam *vibrata continuo pervadit transfosso brachio, & sanguinolenta servat impetum*: *& dextra* Alcanoris *languens nervis pependit ex humero*, *Tunc Numitor telo extracto è corpore fratris, appetiit Æneam: sed non permissum est vicissim etiam* eum *vulnerare, at delibavit femur magni Achatæ*. *Tunc Clausus confidens juvenili corpore venit è Curibus, & procul lædit Dryopen rigenti hasta*

NOTÆ.

Latus haurit.] *Exhaurit*, educto per vulnus sanguine. Metaphora ducta ab utribus, & doliis, quæ dicuntur *exhauriri*, cum facto foramine liquor ex iis educitur. Sic Homerus usurpat ἀφύω. Il. 13. 508. Διὰ δ' ἔντερα χαλκὸς ἤφυσε. *Intestina autem æs exhausit*.

316. *Tibi, Phœbe, sacrum*.] Quia Apollo medicorum est Deus, quorum ope exsecta matre Lycas ortus fuerat: atque ita ferri vinatus, eademque mortuus. De *Phœbo*, Ecl. 3. 62.

319. *Herculis arma*.] Clava, è duræ arboris trunco. De *Hercule*, seu *Alcida*, ejusque laboribus, Æn. 8. 288. De *Melapo*, forte medico illo celebri, de quo Georg. 3. 550.

326. *Securus amorum*.] Nihil tum sollicitus de rebus amatoriis, quippe mortuus; pari fere, non eadem tamen forma, dixit, Æn. 1. 354. *Securus amorum germanæ*. *Dardania*, Trojana Æneæ manu, Æn. 1. 239. *Rutulos*, Æn. 7. 794. *Graiis*, Græcis, Georg. 2. 16.

339. *Trajecto missa lacerto, &c.*] Aliqui de altera hasta intelligunt, quæ post trajectum Mæonem ab Ænea missa fuerit. Ego de eadem, quæ primo Mæonis pectus, deinde eodem impetu subeuntis Alcanoris pervaserat lacertum; unde ejus manus langnida pependerit. *Lacertus*, pars est brachii à cubito ad manum.

345. *Curibus*.] Ex urbe Sabinorum, Æn. 7. 710. Postquam descripsit Virgilius cædem factam ab Ænea, mox narrat cædem Trojanorum, à Clauso Sabino patratam. Male legunt aliqui *Lausus*: est enim *Lausus* Mezentii filius; *Clausus* vero Sabinorum dux, Æn. 7. 707.

Sub

Sub mentum graviter presſa, pariterque loquentis
Vocem animamque rapit trajecto gutture: at ille
Fronte ferit terram, & craſſum vomit ore cruorem:
350 Tres quoque Threicios, Boreæ de gente ſuprema;
Et, tres, quos Idas pater & patria Iſmara mittit,
Per varios ſternit caſus. Occurrit Haleſus,
Auruncæque manus: ſubit & Neptunia proles,
Inſignis Meſſapus equis: expellere tendunt
355 Nunc hi, nunc illi: certatur limine in ipſo
Auſoniæ. Magno diſcordes æthere venti
Prælia ceu tollunt, animis & viribus æquis:
Non ipſi inter ſe, non nubila, non mare cedit:
Anceps pugna diu, ſtant obnixi omnia contra.
360 Haud aliter Trojanæ acies, acieſque Latinæ
Concurrunt: hæret pede pes, denſusque viro vir.
At parte ex alia, qua ſaxa rotantia late
Intulerat torrens, arbuſtaque diruta ripis:
Arcadas, inſuetos acies inferre pedeſtres,
365 Ut vidit Pallas Latio dare terga ſequaci:
Aſpera queis natura loci dimittere quando
Suaſit equos: unum quod rebus reſtat egenis:
Nunc prece, nunc dictis virtutem accendit amaris.
Quo fugitis ſocii? per vos, & fortia facta;
370 Per ducis Evandri nomen, devictaque bella,
Spemque meam, patriæ quæ nunc ſubit æmula laudis,
Fidite ne pedibus: ferro rumpenda per hoſtes
Eſt via, qua globus ille virum denſiſſimus urget:

dure inflicta ſub mentum, & ſimul aufert loquenti vocem & ſpiritum transfoſſo jugulo: ille autem verberat fronte tellurem, & effundit ore ſpiſſum ſanguinem. Dejecit etiam per varios modos tres Thracas, de ſublimi ſtirpe Boreæ; & tres quos pater Idas & patria urbs *Iſmara miſit* ad bellum. *Haleſus occurrit & turma Auruncæ: occurrit & progenies Neptuni Meſſapus conſpicuus equis: modo hi, modo illi conantur expellere: pugnatur in ipſo ingreſſu Italiæ. Quemadmodum venti oppoſiti excitant pugnas in ſpatioſo aere, paribus animis & viribus: non cedit mare* ipſis, *non nubes, non ipſi* venti *inter ſe; diu dubium* eſt *prælium, manent obluctantes contra omnia. Non aliter agmina Trojana, & agmina Latina congrediuntur: pes hæret pedi, & vir ſpiſſus viro. Sed ab alia parte, qua torrens late disjecerat lapides contortos, & arbores evulſas e ripis: poſtquam Pallas conſpexit Arcadas, non aſſuetos incurrere agmine pedeſtri, objicere terga Latino perſequenti: quandoquidem difficilis natura loci coegit* eos *deſcendere* ex *equis; modo precibus, modo dictis aſperis inflammat virtutem* illorum, *quod ſolum ſupererat* in *rebus anguſtis; quo fugitis, o ſocii? per vos* ipſos, *&* per *gerentſa geſta* veſtra; *per nomen Evandri regis, & relatas victorias, & meam expectationem, quæ nunc ſurgit æmula gloriæ paternæ: ne committite* vos *fugæ: via* eſt *aperienda inter hoſtes, qua* parte *multitudo illa hominum ſpiſſiſſima premit* nos:

NOTÆ.

350. *Threicios, Boreæ, &c.*] *Thraces*, Æn. 3. 14. *Boreas* ſeptentrionalis ventus, fingitur Strymonis fuiſſe filius, fluvii Macedoniæ, qui Thraciæ etiam tribuitur, Ecl. 7. 51.

351. *Iſmara.*] Singularis numeri, ut videtur: Thraciæ urbs eſt Servio ad Iſmarum montem, qui non longe eſt ab oſtiis Hebri: *Iſmarus* tamen urbs illa vulgo dicitur, non *Iſmara*. Ptolomæo in Armenia minore ſtatuitur, ad Euphratem.

352. *Haleſus, Auruncæque, &c.*] Auruncorum Italorum dux, mox à Pallante occidendus, v. 425. Æ. 7. 723. 726. &c. De *Meſſapo*, equis nobili ob Neptunum equi auctorem, ibid. 691. De *Auſonia*, ibid. 54.

361. *Pede pes.*] Pro *pedi*, inquit Servius.

362. *Saxa rotantia.*] Paſſive, pro *rotata*: ut Georg. 1. 163. *Volventia plauſtra*: pro, *voluta*.

363. *Arbuſta.*] Non arbuſculæ ſunt, ſed loca ipſa arboribus conſita, Ecl. 1. 40.

371. *Spemque meam, quæ, &c.*] Cum pater meus victor ex omnibus bellis domum remearit, ego, ejus laudis æmulus, ſperabam me quoque

Hac vos & Pallanta ducem patria alta repoſcit.
Numina nulla premunt: mortali urgemur ab hoſte
376 Mortales: totidem nobis, animæque manuſque.
Ecce, maris magno claudit nos obice pontus:
Deeſt jam terra fugæ: pelagus Trojamne petemus?
Hæc ait, & medius denſos prorumpit in hoſtes.
380 Obvius huic primum fatis adductus iniquis
Fit Lagus: hunc, magno vellit dum pondere ſaxum,
Intorto figit telo, diſcrimina coſtis
Per medium quà ſpina dedit: haſtamque receptat
384 Oſſibus hærentem. Quem non ſuper occupat Hisbon,
Ille quidem hoc ſperans: nam Pallas ante ruentem,
Dum furit incautum, crudeli morte ſodalis,
Excipit: atque enſem tumido in pulmone recondit.
Hinc Helenum petit, & Rhœti de gente vetuſta
Anchemolum, thalamos auſum inceſtare novercæ.
390 Vos etiam gemini Rutulis cecidiſtis in arvis,
Daucia, Laride Tymberque, ſimillima proles,
Indiſcreta ſuis, gratuſque parentibus error:
At nunc dura dedit vobis diſcrimina Pallas.
Nam tibi, Tymbre, caput Evandrius abſtulit enſis:
395 Te deciſa ſuum, Laride, dextera quærit:
Semianimeſque micant digiti, ferrumque retractant.
Arcadas accenſos monitu, & præclara tuentes
Facta viri, miſtus dolor & pudor armat in hoſtes.
Tum Pallas bijugis fugientem Rhœtea præter
Trajicit: hoc ſpatium, tantumque moræ fuit Ilo.
401 Ilo namque procul validam direxerat haſtam:

nobilis patria hac vocat vos & ducem Pallanta. Nulli Dii urgent nos, *mortales urgemur ab hoſte mortali*; ſunt *nobis* tot *manus & animæ*, quot illis. *Ecce mare coercet nos magno obſtaculo aquarum: jam terra deficit fugæ: an adibimus mare, an Trojam? Dixit hæc, & medius irruit in hoſtes confertos. Lagus occurrit primum obvius illi, attractus fatis adverſis: dum* hic *attollit ſaxum vaſti ponderis,* Pallas *occidit eum immiſſa haſta, qua* parte *ſpina facit divortium coſtarum per medium* dorſi: *& retrahit haſtam infixam oſſibus. Hisbon non intercipit illum* Pallanta *in* hoc opere: *quamvis ille hoc ſperaret. Nam Pallas prius intercipit irrumpentem, improvidum, dum furit ob mortem aſperam ſocii: & occultat gladium in pulmone turgido. Deinde invadit Helenum, & Anchemolum è veteri familia Rhœti, auſum conſtuprare cubile novercæ. Vos quoque gemini* fratres *occidiſtis in campis Rutulis, Laride & Tymber, ſoboles Dauci,* quæ erat *ſimillima, & indiſtincta ſuis parentibus, &* cauſa *jucundi erroris. Sed Pallas nunc poſuit crudelia diſcrimina* inter vos. *Nam gladius Evandri* filii *abſcidit tibi caput, o Tymber: dextra* manus *amputata quærit te ſuum, o Laride: & digiti moventur ſemimortui, & micant gladium. Dolor junctus pudori excitat in hoſtem Arcadas inflammatos monitis, & videntes egregia geſta ducis. Tunc Pallas confodit Rhœteum fugientè ulterius* equis *binis jugo* alligati: *tantumdè ſpatii & moræ fuit Ilo* ad mortem. *Nam* Pallas *intenderat eminus* in *illum haſtam robuſtã:*

NOTÆ.

victorem rediturum.

378. *Trojam.*] Novã, ſeu caſtra Trojanorũ, Æ. 7. 157.

387. *Tumido in pulmone.*] Et ex natura ſua, & ob iram ex morte ſocii conceptam.

389. *Anchemolum, thalamos, &c.*] Narrat Servius ex Abieno, Rhœtum fuiſſe Marrubiorum in Italia regem, qui cum Anchemolo filio novercam ſuperinduxiſſet Casperiam, ſtuprata illa fuit ab ipſo Anchemolo, qui patris metu ad Turnum fugit.

391. *Indiſcreta ſuis, &c.*] Ita ſimiles inter ſe fratres, ut à parentibus diſcerni non poſſent.

394. *Tymbre.*] Dicitur *Tymber* & *Tymbrus*; ut *Evander* & *Evandrus*, Æ. 8. 313.

396. *Ferrumque retractant.*] Convulſis nempe nervis, & aliquo motu ſubſultuque gladium adhuc attrectantibus.

402. *Teuthra.*] *Theutras, Teuthra*: ut *Æneas, Ænea*: vocat. in *a*.

403. *Tyren.*] *Tyres, Tyre*: ut *Anchiſes, Anchiſe*: accuſ. in en.

404. *Calcibus.*] Calx, extrema pars & poſterior pedis, talus: unde *calcar*, & *calcare*. De *Rutulis*, Æn. 7. 794

Quam medius Rhœteus intercipit, optime Teuthra,
Te fugiens, fratremque Tyren: curruque volutus
Cædit semianimis Rutulorum calcibus arva.
405 Ac velut optatò, ventis æstate coortis,
Dispersa immittit sylvis incendia pastor:
Correptis subito mediis, extenditur una
Horrida per latos acies Vulcania campos:
Ille sedens victor flammas despectat ovantes.
410 Non aliter socium virtus coit omnis in unum,
Teque juvat, Palla. Sed bellis acer Halesus
Tendit in adversos, seque in sua colligit arma.
Hic mactat Ladona, Pheretaque, Demodocumque:
Strymonio dextram fulgenti diripit ense,
415 Elatam in jugulum: saxo ferit ora Thoantis,
Ossaque dispergit cerebro permixta cruento.
Fata canens sylvis genitor celarat Halesum:
Ut senior leto canentia lumina solvit:
Injecere manum Parcæ, telisque sacrarunt
420 Evandri: quem sic Pallas petit ante precatus:
Da nunc, Tybri pater, ferro, quod missile libro,
Fortunam atque viam duri per pectus Halesi:
Hæc arma exuviasque viri tua quercus habebit.
Audiit illa Deus, dum texit Imaona Halesus,
425 Arcadio infelix telo dat pectus inermum.
At non cæde viri tanta perterrita Lausus,
Pars ingens belli, sinit agmina. Primus Abantem
Oppositum interimit, pugnæ nodumque moramque.
Sternitur Arcadiæ proles, sternuntur Etrusci:

quam Rhœteus medius excepit, fugiens te, fortissime Teuthra, & fratrem tuum *Tyren: & excussus è curru semimortuus ferit talis agros Rutulorum. Et sicut* per *æstatem ventis subortis ex voto, pastor diffundit* in *sylvis sparsa incendia: continuo correptis mediis* sylvis *horrenda vis Vulcani funditur simul in vastos agros: ille vero* pastor *sedens voti compos aspicit ignes exsultantes. Non aliter vis tota sociorum colligitur in unum, & adjuvat te, o Palla. At Halesus ardens bello currit contra oppositos, & convolvit se in arma sua. Hic interficit Ladonem, & Phereta, & Demodocum: abscindit Strymonio splendente gladio dextram erectam in guttur* suum: *vulnerat lapide frontem Thoantis, & diffindit ossa mista cerebro sanguinolento. Pater* Halesi *prædicens futura occultaverat Halesum* in *sylvis: postquam senex dissolvit morte oculos seniles, Parcæ miserunt manus* in Halesum, *& addixerunt* cum *armis Evandri. Pallas aggreditur illum, sic prius precatus: o pater Tybri, da nunc felicem* exitum, *& viam per pectus fortis Halesi, telo, quod libro volatile: quercus tua feret hæc arma & spolia hominis. Deus* Tybris *exaudivit illa* verba. *Dum Halesus tegit Imaona, offert miser jaculo Arcadico pectus indefensum. Sed Lausus,* qui erat *magna pars belli, non permittit exercitum terreri nece tanti hominis. Primus interficit Abantem adversum,* qui erat *difficultas & firmamentum pugnæ. Soboles Arcadiæ caditur, Tusci caduntur:*

NOTÆ.

408. *Acies Vulcania.*] Exercitus & vis Vulcani, id est, incendium, ex multis flammis, aciei instar, collectum. De *Vulcano* Georg. 1. 295.

409. *Flammas ovantes.*] Quasi triumphantes. De illa voce, Æn. 3. 189.

413. *Phereta.*] *Pheres, Pheretis:* ut *Dares, Daretis:* accus. in *a*.

417. *Genitor celarat Halesum.*] Halesus hic diversus est ab eo qui Æn. 7. 723. dicitur *Agamemnonius Trojani nominis hostis*. Hujus enim pater, *senior leto canentia lumina solvit:* & filium Italicis *sylvis celavit*. At pater alterius Agamemnon, robusta ætate occisus est in Græcia, Clytæmnestræ uxoris insidiis.

418. *Canentia lumina.*] *Senilia:* Dura translatio, à *canitie*, quæ propria est capillorum. De *Parcis*, fata hominum fuso volventibus, Æn. 1. 26. De *Tybri*, fluvio regionis illius. Æn. 8. 330.

423. *Tua quercus.*] Aliqua ex iis, quæ tuis in ripis nascuntur.

424. *Texit.*] Donatus videtur explicuisse *protexit, defendit:* à *tego*. Servius, *detexit, spoliavit,* è *texo:* & Plautina quidem loquutio est, in Amphitr. Act. 1. sc. v. 118. *Illic hoc homo denuo volt pallium detexere*, id est, *spoliare*, ut explicant Turnebus ac Taubmannus. At cum Plautus usus sit verbo composito *detexere*; vereor ut simplex *texere* signi-

430 Et vos, o Grajis imperdita corpora, Teucri.
Agmina concurrunt, ducibusque & viribus æquis:
Extremi addensent acies: nec turba moveri
Tela manusque sinit. Hinc Pallas instat & urget;
Hinc contrà Lausus: nec multum discrepat ætas:
435 Egregii forma; sed queis fortuna negarat
In patriam reditus. Ipsos concurrere passus
Haud tamen inter se magni regnator Olympi:
Mox illos sua fata manent majore sub hoste.
Interea soror alma monet succurrere Lauso
Turnum, qui volucri curru medium secat agmen.
441 Ut vidit socios: tempus desistere pugna,
Solus ego in Pallanta feror, soli mihi Pallas
Debetur: cuperem, ipse parens spectator adesset.
444 Hæc ait: & socii cesserunt æquore jusso.
At Rutulum abscessu juvenis, tum jussa superba
Miratus, stupet in Turno: corpusque per ingens
Lumina volvit, obitque truci procul omnia visu,
Talibus & dictis it contra dicta tyranni:
Aut spoliis ego jam raptis laudabor opimis,
450 Aut leto insigni: sorti pater æquus utrique est:
Tolle minas. Fatus medium procedit in æquor.
Frigidus Arcadibus coit in præcordia sanguis.
Desiluit Turnus bijugis, pedes apparat ire
Cominus: utque leo, specula cum vidit ab alta
455 Stare procul campis meditantem prælia taurum,
Advolat: haud alia est Turni venientis imago.

& vos, Trojani, corpora quæ *Græci* non potuerant *perdere. Exercitus miscentur, paribus ductoribus & viribus: ultimi comprimunt multitudinem* pugnantium: *nec multitudo permittit expedire arma & manus. Hinc Pallas imminet & urget; illinc Lausus* ex *adverso: nec ætas valde distat: pulchra* erant *specie; sed sors negaverat illis regressum in patriam. Tamen rex vasti cœli non passus* est *illos certare inter se: mox sua funera destinata* sunt *illis sub hoste nobiliore. Interim soror benevola* Turni *admonet Turnum, qui trajicit celeri curru mediam turbam, ut auxilietur Lauso. Postquam aspexit socios,* ait: *Tempus* est *recedendi à prælio, ego solus irruo in Pallanta, Pallas debetur mihi soli: optarem,* ut *ipse* ejus *pater* hic *esset præsens. Dixit hæc, & socii recesserunt è campo præscripto. Sed juvenis* Pallas, *tum* ob *recessum Rutulorum, tum admiratus jussa imperiosa, obstupet* fixus *in Turno: & versat oculos per magnum corpus* illius, *& circuit omnia fero aspectu, & talibus dictis respondet adversus verba Regis: Ego mox prædicabor, aut* propter *direptas magnificas exuvias, aut* propter *necem illustrem: genitor* meus *paratus est utrique fortunæ: abstine minis. Loquutus prodit in medium campum. Sanguis frigidus concurrit Arcadibus circa cor. Turnus descendit* ex equis *duobus jugo* alligatis, *parat pedes accedere propius; & quemadmodum leo accurrit, quando è sublimi specula conspexit taurũ cogitantẽ pugnas stare longe in agris: non alia est species Turni appropinquantis.*

N O T Æ.

ficare idem possit: quare Donato assentior, etsi tempus præteritum hic dumtaxat adhibetur pro præsenti.

426. *Lausus.*] Mezentii filius, Æn. 7. 649. De *Arcadibus*, Æn. 8. 51. De *Etruscis*, ibid. 479. De *Teucris*, Æn. 1. 239.

432. *Addensent.*] Vulgo *addensant*. Sed doctissimi quique grammatici verbum illud etiam in secunda conjugatione agnoscunt. Ita frequenter Lucretius. *Addensant* autem extremi acies, dum urgent ipsi, instantque, ut in primos pugnantiũ ordines perveniant.

438. *Majore sub hoste.*] Quippe *Pallas* mox occidẽdus erat à Turno v. 487. *Lausus* ab Ænea v. 815.

439. *Soror alma.*] Turni soror, Juturna Nympha, de qua, Æn. 12. 138.

445. *Tyranni.*] Regis, Æn. 7. 266.

449. *Spoliis opimis.*] Quæ dux duci detrahit.

451. *Æquor.*] Est aqua planities, Æn. 2. 780.

454. *Specula.*] Loco editiore, unde subjecta loca despicere & *speculari* possumus.

460. *Hospitium.*] Hercules ex Hispania redux, ab Evandro exceptus hospitio fuerat, auctusque sacrificiis & ara maxima, post occisum Cacum, Æn. 8. 269. &c. De *Alcide*, Hercule, ib. 28°.

Hunc

Hunc ubi contiguum missæ fore credidit hastæ,
Ire prior Pallas, si qua fors adjuvet ausum,
Viribus imparibus: magnumque ita ad æthera fatur:
Per patris hospitium, & mensasquas advena adisti,
461 Te precor, Alcide, cœptis ingentibus adsis:
Cernat semineci sibi me rapere arma cruenta,
Victoremque ferant morientia lumina Turni.
Audiit Alcides juvenem, magnumque sub imo
Corde premit gemitum, lacrymasque effudit inanes.
466 Tum genitor natum dictis affatur amicis:
Stat sua cuique dies, breve & irreparabile tempus
Omnibus est vitæ; sed famam extendere factis,
Hoc virtutis opus. Trojæ sub mœnibus altis
470 Tot nati cecidere Deum: quin occidit unà
Sarpedon, mea progenies: etiam sua Turnum
Fata vocant, metasque dati pervenit ad ævi.
Sic ait, atque oculos Rutulorum rejicit arvis.
At Pallas magnis emittit viribus hastam:
475 Vaginaque cava fulgentem diripit ensem:
Illa volans, humeris surgunt quà tegmina summa,
Incidit: atque viam clypei molita per oras,
Tandem etiam magno strinxit de corpore Turni.
Hic Turnus ferro præfixum robur acuto
480 In Pallanta diu librans jacit, atque ita fatur:
Aspice, num mage sit nostrum penetrabile telum.
Dixerat: ac clypeum, tot ferri terga, tot æris,
Cum pellis toties obeat circumdata tauri,
Vibranti cuspis medium transverberat ictu,
485 Loricæque moras & pectus perforat ingens.

Pallas, quãdo existimavit fore ut *ille* posset *tangi hasta vibrata*, cœpit *primus irruere, robore inæquali*, explorans *an fors aliquando faveret incepto, & sic loquitur ad cœlũ magnum*: *O Alcide, oro te, per hospitalitatẽ mei patris, & mensas* quibus *exceptus fuisti peregrinus, auxiliare magnis inceptis* meis: Turnus *videat me auferre sibi moribundo arma sanguinolenta, & oculi exanimes Turni patiantur* me *victorem. Hercules audivit juvenem, & comprimit sub profundo corde magnũ dolorem, & emisit lacrymas inutiles. Tunc pater* Herculis *alloquitur filium verbis mitibus: Dies fixa est unicuique sua, spatium vitæ est omnibus angustum & immutabile; sed augere gloriam gestis, hic* est *effectus virtutis. Tot filii Deorum occiderunt circa muros sublimes Trojæ: quin simul occidit Sarpedon, meus filius: etiam fata sua reposcunt Turnum, & accedit ad terminum vitæ concessæ. Sic dixit, & retulit oculos ad campos Rutulorũ. Pallas autem librat hastam magno robore, & educit gladium splendidum* è *vagina cava.* Hasta *illa volans pervenit, quà suprema armatura humerorum erigitur: & aperiens* sibi *aditum* per *extremitatem clypei, denique libavit etiam de magno corpore Turni. Tunc Turnus diu quatiens immittit in Pallanta lignum armatum ferro acuto, & sic loquitur: Vide, an telum meum melius penetret. Dixerat: mucro autem* teli *perfodit ictu coruscante medium clypeum: quamvis tot lamina ferri, tot æris; corium tauri toties circumplicatum ambiat* eum: *& pervadit moras thoracis, & magnum pectus.*

NOTÆ.

466. *Tum genitor, &c.*] Jupiter, Herculem filium, pro Pallante morituro deprecantem, cum fata mutare non possit, exemplis consolatur.

471. *Sarpedon, &c.*] Jovis filius ex Laodamia, Lyciæ rex, ad Trojam occisus à Patroclo, Æn. 1. 104.

472. *Metas.*] *Finem*. Translatio à *metis* in circo positis, Æn. 5. 288.

473. *Oculos Rutulorum rejicit arvis.*] *Ad arva*. Sic Æn. 5. 451. *It clamor cælo*. Hoc autem aspectu favorem suum ad Rutulos transtulisse Jupiter significatur, Æn. 1. 530. *Propius res aspice nostras*.

476. *Humeris tegmina summa.*] Sũma pars loricæ, quæ humeros tegit, ubi levi vulnere perstrictus est Turnus.

479. *Robur.*] Validum quodcumque lignum, Georg. 1. 162.

481. *Penetrabile.*] Passive vulgo significat; hic active, pro eo quod vim habet penetrandi. Sic, Georg. 1. 93. *Penetrabile frigus adurat*.

482. *Ferri Terga.*] Proprie de pellibus dicuntur: hic per translationem, de metallorum laminis

Ille rapit calidum fruſtra de vulnere telum:
Una eademque via ſanguiſque animuſque ſequuntur.
Corruit in vulnus: ſonitum ſuper arma dedere:
Et terram hoſtilem moriens petit ore cruento.
490 Quem Turnus ſuper aſſiſtens:
Arcades, hæc, inquit, memores mea dicta referte
Evandro: qualem meruit, Pallanta remitto.
Quiſquis honos tumuli, quicquid ſolamen humandi eſt,
Largior: haud illi ſtabunt Æneia parvo
495 Hoſpitia. Et lævo preſſit pede, talia fatus,
Exanimum: rapiens immania pondera baltei,
Impreſſumque nefas (una ſub nocte jugali
Cæſa manus juvenum fœdè, thalamique cruenti)
Quæ bonus Eurytion multo cælaverat auro:
500 Quo nunc Turnus ovat ſpolio gaudetque potitus.
Neſcia mens hominum fati ſortiſque futuræ,
Et ſervare modum, rebus ſublata ſecundis!
Turno tempus erit, magno cum optaverit emptum
Intactum Pallanta; & cum ſpolia iſta diemque
505 Oderit. At ſocii multo gemitu lacrymiſque
Impoſitum ſcuto referunt Pallanta frequentes.
O dolor, atque decus magnum rediture parenti!
Hæc te prima dies bello dedit, hæc eadem aufert;
Cum tamen ingentes Rutulorum linquis acervos.
510 Nec jam fama mali tanti, ſed certior auctor
Advolat Æneæ: tenui diſcrimine leti
Eſſe ſuos, tempus verſis ſuccurrere Teucris.

Ille Pallas *incaſſum extrahit è plaga telum calidum: ſanguis atque anima exeunt una & eadem via. Cõciditſuper plagã:arma ediderunt ſonitũ ſuper* eum:*& mordens mordet ore ſanguinolento terram inimicam. Turnus incumbens ſuper illum, ait: Arcades, reportate memores hæc mea verba Evandro: remitto* ipſi *Pallanta, qualem meruit* remitti: *quæcumque eſt gloria ſepulcri, quodcumque ſolatium inhumationis;* hoc *concedo: non conſtabunt illi exiguo* pretio *hoſpitia data Æneæ. Et loquutus talia, compreſſit pede ſiniſtro mortuum: auferens grande pondus baltei, & crimen* in eo *pictum:* quòd erat, *turba juvenum turpiter cæſa per noctem conjugalem, & cubilia ſanguinolenta: quæ doctus Eurytion ſculpſerat multo auro: quo ſpolio* potitus *Turnus jam triumphat & lætatur. O mens hominum ignara fati & caſus venturi, & ſervandæ modeſtiæ in fortuna proſpera! tempus adveniet Turno, cum optabit emptum ingenti* pretio, ut numquam *tetigiſſet Pallanta; & cum iſta ſpolia &* iſtum *diem deteſtabitur. At ſocii* Pal[illegible] *denſati multis lamentis & fletibus reportant Pallanta impoſitum clypeo.* O Palla, *rediture ad patrem, magne ejus dolor, luctus & honor: hæc prima dies expoſuit te bello, hæc eadem eripit: tamen poſtquam reliquiſti magnos cumulos Rutulorum. Nec jam rumor, ſed certus nuntius tantæ calamitatis accurrit ad Æneam: ſuos parum diſtare ab exitio: tempus eſſe opem ferendi Teucris fugatis.*

NOTÆ.

489. *Petit ore cruento.*] Concidit igitur in faciem. *Petit ore*, id eſt, mordet terram: vel ex vindictæ rabie, vel ex lucta animæ difficile è juvenili corpore erumpentis. *Ore cruento*, quia accepto letali quocumque vulnere, ſanguis vulgo per os effluit.

494. *Æneia Hoſpitia.*] Quomodo Æneam hoſpitio exceperit, legitur Æn. 8. 154. &c.

497. *Una ſub nocte jugali, &c.*] Danaus & Ægyptus, Beli regis filii, cum inter ſe diſſiderent: Danaus in Græciam abiit: ibique occupavit regnum Argivum: ut fratris ſui genus deleret, quinquaginta filias ſuas, fratris ſui filiis item quinquaginta, uxores dedit. Illæ patris ſui juſſu maritos prima nocte occiderunt, excepta una Hypermneſtra, quæ Lynceo pepercit ſuo. Hinc ſorores illæ apud inferos addictæ ſunt aquis, in pertuſum dolium perpetuò infundendis. *Danaides* dictæ à patre, *Belides* ab avo.

499. *Eurytion, &c.*] Peritus aliquis artifex. *Cælaverat*, non acu pinxerat: ergo balteus aureis argenteiſque laminis opertus fuit, in quibus hæc cælata fuerant. De verbo *ovat*, Æn. 3. 189.

503. *Turno tempus erit, cum &c.*] Cum ſcilicet ab Æn. victus, & vita tantum non donatus, ad aſpectum baltei recrudeſcente victoris ira, occidetur, Æn. 12. 940.

Proxima

Proxima quæque metit gladio, latumque per agmen
Ardens limitem agit ferro: te, Turne, superbum
515 Cæde nova quærens. Pallas, Evander, in ipsis
Omnia sunt oculis: mensæ, quas advena primas
Tunc adiit, dextræque datæ. Sulmone creatos
Quatuor hic juvenes, totidem, quos educat Ufens,
Viventes rapit: inferias quos immolet umbris,
520 Captivoque rogi perfundat sanguine flammas.
Inde Mago procul infensam cum tenderet hastam;
Ille astu subit, ac tremebunda supervolat hasta:
Et genua amplectens effatur talia supplex:
Per patrios manes, & spes surgentis Iuli,
525 Te precor, hanc animam serves natoque patrique
Est domus alta: jacent penitus defossa talenta
Cælati argenti: sunt auri pondera facti
Infectique mihi: non hic victoria Teucrum
Vertitur: haud anima una dabit discrimina tanta.
530 Dixerat: Æneas contra cui talia reddit:
Argenti atque auri memoras quæ multa talenta,
Gnatis parce tuis: belli commercia Turnus
Sustulit ista prior, jam tum Pallante perempto.
Hoc Patris Anchisæ manes, hoc sentit Iulus.
535 Sic fatus, galeam læva tenet, atque reflexa
Cervice orantis capulo tenus abdidit ensem.
Nec procul Æmonides, Phœbi Triviæque sacerdos,
Infula cui sacra redimibat tempora vitta:

Æneas *cadit ense vicina omnia, & furens facit* sibi *ferro viam per latam turbam: quærens te, Turne, ferocientem nova strage. Pallas, Evander, omnia versantur Æneæ ante ipsos oculos:* imprimis *mensæ, quas primas externus tum adivit, & dextera juncta. Illic quatuor juvenes, natos Sulmone; totidē, quos Ufens alebat, vivos capit: quos mactet in sacrificium umbris* Pallantis, & ut *riget cruore captivorum ignes busti. Deinde cum longe intentaret inimicam hastam Mago: ille dolo supposuit se, & hasta tremens supervolavit: &* Magus *amplectens genua loquitur talia supplex; Oro te per animam patris* tui, & per *spes* tuas de *Iulo crescente: serva hanc vitam* meam & *patri &* mihi *filio. Est mihi domus sublimis: jacent intime infossa talenta argenti signati; sunt pondera auri elaborati & non elaborati: victoria Trojanorum non hic continetur: vita unica non exponet* vos *tantis periculis. Dixerat: Æneas adversum respondet illi talia: Serva tuis filiis talenta illa plurima auri & argenti, quæ narras: Turnus jam ante occiso Pallante abstulit prior ista belli pacta. Hoc censet anima patris Anchisæ, hoc Iulus. Sic loquutus, corripit sinistra* manu *cassidem* ejus, & *condidit gladium usque ad capulum* in *cervice retorta deprecantis.* *Nec* erat *longe Æmonides, sacerdos Apollinis ac Dianæ,*

NOTÆ.

516. *Mensæ, quas advena, &c.*] Cum ab Evandro exceptus hospitio est, Æn. 8. 154. & junctis dexteris fœdus initum, ib. 467.

519. *Inferias quos immolet umbris, &c.*] *Inferiæ*, sunt munera quæ tumulis mortuorum *inferuntur:* lac, mel, vinum, aqua, flores, exsectæ comæ; sanguis victimarum, etiam quandoque humanarum, quæ ex captivis assumebantur. Sic Achilles in funere Patrocli mactat duodecim Trojanos juvenes, eorumque corpora in Patrocli pyram injicit, Iliad. 23. 175. Romani deinde, pro humanis illis victimis, gladiatorum certamina circa pyram induxerunt. *Umbras* dixit, plurali numero, pro *umbra*, Pallantis, ut Æn. 5. 81. *Animæque umbræque paternæ*.

524. *Manes*. Aliquando pro Diis ipsis Inferorum sumuntur, Æn. 6. 743. Hic & alibi, pro umbris ipsis, sive animis mortuorum, Georg. 4. 469.

526. *Talenta, &c.*] De talenti valore: Æn. 5. 112. 248.

527. *Facti Infectique.*] *Factum aurum* quod in opus conflatum est: *Infectum*, quod adhuc in massam compactum.

532. *Parce, &c.*] Serva natis tuis, & tuam in rem abstinet unde *parcus* dicitur abstinens.

534. *Hoc sentit.*] Hæc est eorum sententia, ut omissis muneribus tuis Pallanta ulciscar.

537. *Phœbi Triviæque sacerdos, &c.*] Dianæ & Apollinis templa & sacra sæpe conjunguntur, ut Æn. 6. 35. De *Phœbo* seu *Apolline*, Ecl. 3. 62. 104. De *Trivia*, Diana, sic à triviis, ubi colebatur, dicta, Æn. 4. 511.

538. *Infula, &c.*] Fascia latior, ex qua minores vittæ dependebant, instar diadematis caput sacerdotum ambiens, Æn. 2. 133.

Totus

Magnanimo Volſcente ſatum: ditiſſimus agri
Qui fuit Auſonidum, & tacitis regnavit Amyclis.
565 Ægæon qualis, centum cui brachia dicunt
Centenaſque manus, quinquaginta oribus ignem
Pectoribuſque arſiſſe: Jovis cum fulmina contra
Tot paribus ſtreperet clypeis, tot ſtringeret enſes.
Sic toto Æneas deſævit in æquore victor,
570 Ut ſemel intepuit mucro. Quin ecce Nyphæi
Quadrijuges in equos adverſaque pectora tendit:
Atque illi longe gradientem & dira frementem
Ut videre, metu verſi, retroque ruentes,
Effunduntque ducem, rapiuntque ad litora currus.
575 Interea bijugis infert ſe Lucagus albis
In medios, fraterque Liger: ſed frater habenis
Flectit equos, ſtrictum rotat acer Lucagus enſem.
Haud tulit Æneas tanto fervore furentes:
Irruit, adverſaque ingens apparuit haſta.
580 Cui Liger:
Non Diomedis equos, non currum cernis Achillis.
Aut Phrygiæ campos: nunc belli finis & ævi
His dabitur terris. Veſano talia late
Dicta volant Ligeri: ſed non & Troius heros
585 Dicta parat contra: jaculum nam torquet in hoſtem.
Lucagus, ut pronus pendens in verbera telo
Admonuit bijugos, projecto dum pede lævo
Aptat ſe pugnæ; ſubit oras haſta per imas

natum generoſo Volſcente, qui fuit agris opulentiſſimus inter *Auſonas, & imperavit Amyclis ſilentibus. Qualis Ægæon, cui aiunt* fuiſſe *centum brachia, & centum manus, & flammam erupiſſe quinquaginta faucibus & pectoribus quando adverſus tonitrua Jovis, ſonabat totidẽ clypeis æqualibus, & nudabat totidem enſes. Sic Æneas victor furit per totam planitiem, ex quo gladius ſemel incaluit. Immo ecce irrumpit in equos quatuor Nyphæi* alligatos *jugo, & in pectora oppoſita* eorum: *ſed illi, cum viderunt* Æneā *procul incedentem & dire furentem, turbati timore & retro fugientes, excutiunt ducem, & trahunt currum ad litus. Interim Lucagus immittit ſe in medios equis duobus albis jugalibus, & frater* ejus *Liger: ſed frater* Liger *regit equos loris, Lucagus ardens quatit gladium nudatum. Æneas non paſſus* eſt eos *tanto ardore ferocientes irrumpit, & oppoſita haſta ſublimis occurrit. Cui Liger* ait: *Nō vides equos Diomedis, non currum Achillis, aut arva Phrygiæ: mox terminus belli & vitæ* tuæ *ponetur* in *his terris. Talia verba volant late* ab *inſano Ligere: at heros Trojanus non ſic meditatur verba ex adverſo: nam librat telum in hoſtem. Lucagus, poſtquam incurvatus imminens in verbera excitavit telo binos equos; dum ſiniſtro pede protenſo parat ſe ad certamen;* jaculum Æneæ *intrat per infimam extremitatem*

NOTÆ.

poſtea *Fundanus* dictus, nunc, *lago di Fondi*. Urbs illa jam diu deleta erat tempore Virgilii; vel, à ſerpentibus juxta Plinium & Solinum; vel à finitimis juxta Ciceronem. *Tacitæ* autem dicuntur Amyclæ, ex eodem Cicerone, vel, quod propter nimiam modeſtiā injurias à finitimis acceptas cum tacerent ac diſſimularent, ab iiſdem oppreſſæ ſunt: vel ex Servio, quia cum Pythagoricā ſectam ſequerentur, quæ quinquēnale ſilentiū ſervari, & ab animalium cæde abſtineri jubebat; à ſerpentibus à vicina palude erumpentibus, quos occidere nefas putabant, deletæ ſunt.

565. *Ægæon.*] Gigas, Cœli & Telluris filius, ex Heſiodo in Theog. v. 147. *Ægæon* apud homines dictus, *Briareus* apud Deos, ex Homero, Iliad. 1. 403. manibus centum, capitibus quinquaginta inſtructus. Jovis hoſtis hic dicitur, quales Gigantes cæteri. Tamen Homerus loco citato ait, eum Thetidis impulſu opem Jovi tuliſſe adverſus Neptunum, Junonem & Palladē, cum Dii alii adverſus Jovem, propter ejus jactantiam, rebellaſſent. Ideo apud inferos non torquetur, ſed ſedet quaſi ſatelles in veſtibulo, Æn. 6. 287.

575. *Bijugis*.] A nominativo *bijugus*: dicitur enim *bijugis* tertiæ declin. & *bijugus* ſecundæ; unde infra, v. 587. *Admonuit bijugos*.

581. *Non Diomedis equos, &c.*] Non ii ſumus hoſtes quorum è manibus elabi poſſis: ut elapſus es è Diomedis manibus, Venere peplum ſuum obtendente, ut diximus ſupra, v. 81. ex Homero, Iliad. 5. 311. Aut è

Fur-

Fulgentis clypei, tum lævum perforat inguen.
590 Excussus curru moribundus volvitur arvis:
Quem pius Æneas dictis affatur amaris:
Lucage, nulla tuos currus fuga segnis equorum
Prodidit, aut vanæ vertere ex hostibus umbræ:
Ipse rotis saliens juga deseris. Hæc ita fatus,
595 Arripuit bijugos. Frater tendebat inermes
Infelix palmas, curru delapsus eodem:
Per te, per qui te talem genuere parentes,
Vir Trojane, sine hanc animam, & miserere precantis.
Pluribus oranti Æneas: haud talia dudum
600 Dicta dabas, morere & fratrem ne desere frater.
Tum latebras animæ pectus mucrone recludit.
Talia per campos edebat funera ductor
Dardanius: torrentis aquæ vel turbinis atri
More furens. Tandem erumpunt & castra relinquunt
605 Ascanius puer & nequicquam obsessa juventus.
Junonem interea compellat Jupiter ultro:
O germana mihi atque eadem gratissima conjux:
Ut rebare, Venus [nec te sententia fallit]
609 Trojanas sustentat opes? non vivida bello
Dextra viris, animusque ferox, patiensque pericli?
Cui Juno submissa: quid, o pulcherrime conjux,
Sollicitas ægram & tua tristia dicta timentem?
Si mihi, quæ quondam fuerat, quamque esse decebat,

clypei splendentis, deinde perfodit inguen sinistrum. Dejectus è curru semianimis sternitur humi: quem pius Æneas alloquitur verbis acerbis. Lucage, nulla iners fuga equorum prodidit tuum currum, aut umbræ inanes averterunt eos *ab hostibus:* tu *ipse exsiliens è rotis relinquis jugum* currus. *Sic loquutus ista, apprehendit binos jugales. Frater miserandus, dejectus eodem curru, porrigebat manus exarmatas* dicens: *per te* ipsum, *per parentes qui te produxerunt talem, vir Trojane, omitte hanc animam, & miseresce orantis. Æneas oranti pluribus* verbis ait: *non proferebas priùs talia verba: morere, & frater ne deseras fratrem. Deinde aperit acumine* gladii *pectus* quo *latet anima. Dux Trojanus tales faciebat cædes per agros: sæviens more aquæ præcipitis, aut nigræ procellæ. Denique juvenis Ascanius, & juventus frustra obsessa, egrediuntur, & deserunt munimenta* sua. *Interim Jupiter alloquitur prior Junonem: O soror mea & eadem uxor acceptissima;* an *Venus fulcit vires Trojanorum, ut putabas? nec opinio* tua *decepit te? non* est illis *hominibus manus ardens ad bellum? & animus asper ac tolerans laboris? cui Juno* ait *humilis: O formosissime marite, cur lacessis* me *dolentem & metuentem verba tua dura? quippe si mihi esset in amore* ea *auctoritas quæ fuit olim, & quam deceret esse;*

NOTÆ.

nibus Achillis, Neptuno te pugnæ subducente, ut diximus, Æn. 4. 182. ex Homero, Iliad. 26. 321. Sed jam vitæ terminum attigisti. *Porro equi Diomedis* non illi sunt, quos Rheso abstulit, de quibus Æn. 1. 756. sed equi quicumque Diomedis. Quippe Rhesi equos rapit Diomedes, Iliad. 10. 498. cum Ænea autem è curru pugnaverat jam Iliad. 5. 311. De *Diomede*, Æn. 11. 101. De *Achille*, Æn. 1. 103. De *Phrygia*, ubi Troas, ibid. 385.

589. *Inguen*.] Pars est illa corporis, qua femur, imo ventri vicinum, complicatur.

603. *Turbinis*.] *Turbo*, ventus est repentino impetu universa *perturbans*, ex Apuleio: Græcis, *τύφων*.

604. *Castra*.] Urbem obsessam, Æn. 7. 157.

607. *Germana*, &c.] Cur Juno dicatur Jovis & *soror & conjux*, Æn. 1. 51.

609. *Non vivida bello*, &c.] Existimant aliqui dictum id à Jove simpliciter: nullam inesse virtutem Trojanis, nisi quæ in uno Veneris auxilio posita sit. Sed hoc durius. Quare Servius putat ironiam esse, cujus vera sententia sit: non Venerem Trojanis, sed vividam bello dextram virtutemque succurrere. Etsi enim Venus ab Ænea vulnera depulerit, v. 331. hæc tamen ipsius cura ad unum Æneam pertinebat: non ad cæteros item duces, qui propria vi fortiter patrabant. *Opes*: vires, potentiam, Æn. 9. 532. *summa nituntur opum vi*.

612. *Sollicitas ægram*.] Lacessis, objurgas, ludis. Et hinc firmatur Servii sententia de ironia Jovis.

Vis in amore foret; non hoc mihi namque negares,
Omnipotens: quin & pugnæ subducere Turnum,
616 Et Dauno possem incolumem servare parenti.
Nunc pereat; Teucrisque pio det sanguine pœnas.
Ille tamen nostrà deducit origine nomen:
Pilumnusque illi quartus pater: & tua larga
620 Sæpe manu multisque oneravit limina donis.
Cui rex ætherei breviter sic fatur Olympi:
Si mora præsentis leti tempusque caduco
Oratur juveni, meque hoc ita ponere sentis;
Tolle fuga Turnum, atqne instantibus eripe fatis:
625 Hactenus indulsisse vacat. Sin altior istis
Sub precibus venia ulla latet, totumque moveri
Mutarive putas bellum, spes pascis inanes,
Cui Juno illacrymans: quid si, quod voce gravaris,
Mente dares; atque hæc Turno rata vita maneret?
Nunc manet insontem gravis exitus · aut ego veri
631 Vana f.ror. quod ut o potius formidine falsa
Ludar; & in melius tua, qui potes, orsa reflectas.
Hæc ubi dicta dedit, cœlo se protinus alto
Misit, agens hyemem nimbo succincta per auras:
635 Iliacamque aciem & Laurentia castra petivit:
Tum Dea nube cava tenuem sine viribus umbram,
In faciem Æneæ (visu mirabile monstrum)
Dardaniis ornat telis: clypeumque jubasque
Divini assimulat capitis, dat inania verba.

non negares hoc mihi, cum *possis omnia: immo possem subtrahere Turnum è prælio, & servare salvum patri* ejus *Dauno. Nunc moriatur, & persolvat pio sanguine pœnas Trojanis. Tamen ille trahit nomen e stirpe nostra: & Pilumnus* est *illi pater quarto* gradu: *& sæpe cumulavit portas* templorum *tuorum liberali manu & plurimis muneribus. Cui rex cœli sic loquitur breviter: Si petitur* à te pro illo *juvene morituro dilatio mortis instantis & tempus, & si existimas me* posse *sic statuere; aufer Turnum fuga, & eripe* eum *fatis urgentibus: licet* mihi *favere* tibi *eo usque: Si vero gratia ulla amplior occultatur sub istis precibus, &* si *existimas bellum universum* posse *mutari & transferri; alis spem vanam. Cui Juno flens* ait: *Si saltem permitteres ex animo, id quod ægre permittis verbo; & si hæc vita superesset certa Turno? nunc* vero *acerbus finis destinatur innocenti, aut ego dicor ignara veritatis: quod* ita *potius* sit, *ut ego decipiar inani metu;* & tu *referas in melius incepta tua*, tu *qui* id *potes. Postquam protulit hæc verba, statim dimisit se è summo cœlo, involuta nube, propellens procellam per aerem: & adivit exercitum Trojanum & castra Latina. Deinde Dea instruit armis Trojanis levem umbram absque viribus*, ex *nube vacua, in figuram Æneæ* quod erat *prodigium mirabile aspectu: & simulat clypeum, & cristas divini capitis, tribuit ei vana verba,*

NOTÆ.

614. *Vis in amore, &c.*] Si tantum apud te possem amore meo, quantum olim poteram: non *hoc* mihi negares; ut Latini quoque virtute atque animo superiores essent.

618. *Nostra origine.*] *Divina*. Et vero Pilumnus à quibusdam dicitur Jovis fuisse filius: quod tamen parum huic Junonis orationi convenit. Neque enim cara esse potuit Junoni stirps Pilumni, si Jovis ex pellice filius fuit. Igitur ad ignotam aliam, sed divinam tamen originem referendus est. De *Pilumno*, quarto patre Turni, supra, v. 76.

625. *Hactenus indulsisse vacat.*] Fuit opinio veterum, fata omnino impediri ne à Jove quidem posse; posse tamen aliquantum differri; ut diximus, Æn. 1. 243.

628. *Quid si, quod voce gravaris, &c*] Timet Juno ne parum sincere & ex animo permiserit Jupiter, vitam Turni, dilata morte, servari.

630. *Veri Vana.*] Ignara, inscia, Æn. 7. 440. *Veri effœta senectus.*

632. *Potes.*] Potest Jupiter fata reflectere vel differendo; vel conditionem aliquam, unde illa pendent, impediendo, Æn. 1. 243.

634. *Hyemem.*] Tempestatem, Æn. 1. 126. De *Laurento*, urbe Latina, Æn. 7. 63.

636. *Tum Dea nube cava, &c*] Ex Homero, Iliad. 5. 449. Cum Venus Diomedi in Æneam irruenti frustra peplum obtendens,

Dat

Dat ſine mente ſonum, greſſusque effingit euntis.
641 Morte obita quales fama eſt volitare figuras,
Aut quæ ſopitos deludunt ſomnia ſenſus.
At primas læta ante acies exſultat imago,
Irritatque virum telis, & voce laceſſit.
645 Inſtat cui Turnus, ſtridentemque eminus haſtam
Conjicit: illa dato vertit veſtigia tergo.
Tum vero Æneam averſum ut cedere Turnus
Credidit, atqueanimo ſpem turbidus hauſit inanem:
Quo fugis, Ænea? thalamos ne deſere pactos:
650 Hac dabitur dextra tellus quæſita per undas.
Talia vociferans ſequitur, ſtrictumque coruſcat
Mucronem: nec ferre videt ſua gaudia ventos.
Forte ratis, celſi conjuncta crepidine ſaxi
Expoſitis ſtabat ſcalis & ponte parato,
655 Qua rex Cluſinis advectus Oſinius oris.
Huc ſeſe trepida Æneæ fugientis imago
Conjicit in latebras: nec Turnus ſegnior inſtat,
Exſuperatque moras, & pontes tranſilit altos.
Vix proram attigerat: rumpit Saturnia funem,
660 Avulſamque rapit revoluta peræquora navem.
Illum autem Æneas abſentem in prælia poſcit:
Obvia multa virum demittit corpora morti.
Tunc levis haud ultra latebras jam quærit imago,
Sed ſublime volans nubi ſe immiſcuit atræ:
665 Cum Turnum medio interea fert æquore turbo.
Reſpicit ignarus rerum, ingratuſque ſalutis:

tribuit ſonum vocis *abſque anima, & exprimit inceſſum ambulantis. Qualia ſimulacra rumor eſt volare* poſt *mortem obitam, aut qualia ſomnia decipiunt ſenſus ſopitos. At ſimulacrum lætum geſtit ante prima agmina, & provocat armis Turnum; & urget verbis. Turnus imminet illi, & procul evibrat haſtam ſonantem: illud convertit greſſus oblato dorſo. Tunc autem quando Turnus credidit Æneam retrò verſum fugere & turbatus accepit animo ſpem vanam, ait: quo fugis, o Ænea? ne deſere conjugia promiſſa: terra quæſita per mare dabitur* tibi *hac manu* mea. *Inclamans talia perſequitur, & intorquet enſem nudum: nec animadvertit ventos rapere ſuam voluptatem. Forte navis, admota margini lapidis alti ſtabat ſcalis extenſis & ponte præparato, qua* nave *rex Oſinius vectus* fuerat *è Cluſina regione. Simulacrum Æneæ fugientis conjicit ſe illuc timidum in latebras: nec lentior imminet Turnus, & omittit moras, & transvolat pontes excelſos. Vix pervenerat* ad *proram:* cum *filia Saturni* Juno *ſecat funem. & trahit navem ſolutam per mare turbatum. Æneas vero vocat ad certamina abſentem Turnum; tradit morti plurima corpora hominum obvia. Tunc tenue ſimulacrum non quærit ulterius latibula, at evolans* in *altum confudit* ſe cum *nigra nube: dum interim ventus vehit Turnum medio mari.* Ille *circumſpectat inſcius rerum; & ingratus ſervatæ* vitæ:

N O T Æ.

ab ipſo Diomede vulnerata fuiſſet, currumque Æneæ commiſiſſet Apollini: Apollo, Ænea ſubducto, ſimulacrum eidem perſimile hoſtibus oppoſuit. Idem hic præſtat Juno: non quidem ut Æneam, ſed ut Turnum Æneæ ſubducat: urgentibus è litore, erumpentibus ex nave Trojanis.

638. *Jubas.*] Galeæ criſtas, è jubis equinis, Æ. 3. 468.

650. *Hac dabitur, &c.*] Amarus jocus: ſignificat enim, ſe humi dejecturum Æneam, & morti daturum.

651. *Coruſcat Mucronem.*] Neutrum verbum, Virgilio ſæpe activum, Æn. 5. 642.

652. *Nec ferre videt, &c.*] Nec videt hoſtem, cujus ob fugam exſultat, umbram inanem eſſe, quæ vento rapitur.

653. *Crepidine.*] *Crepido*, eſt ſummitas ripæ, vel abrupti ſaxi. *Crepidine*, pro *crepidini*; ut ſupra, v. 361. *Hæret pede pes*, pro *pedi*.

655. *Cluſinis advectus Oſinius oris, &c.*] De illo *Cluſii rege*, & urbe *Cluſio*, ſupra, v. 166.

664. *Sublime volans.*] *In ſublime*: adverbii more. Sic Georg. 1. 320. *Segetem ab radicibus imis ſublime expulſam eruerent.*

666. *Ingratuſque ſalutis.*] Incuſat enim Jovem, cujus permiſſu, Junoniſque opera ſervatus fuerat.

668. *Crimine dignum.*] *Dignum*, qui admitterem tantum ſcelus; quale eſt, meos in pugna deſerere.

Et

Et duplices cum voce manus ad sidera tendit:
Omnipotens genitor, tanton' me crimine dignum
Duxisti? & tales voluisti expendere pœnas?
670 Quo feror? unde abii? quæ me fuga, quemve reducet?
Laurentesne iterum muros aut castra videbo?
Quid manus illa virum, qui me meaque arma secuti?
Quosque, nefas, omnes infanda in morte reliqui?
Et nunc palantes video, gemitumque cadentum
Accipio. Quid agam? aut quæ jam satis ima dehiscat
666 Terra mihi? vos o potius miserescite, venti;
In rupes, in saxa, volens vos Turnus adoro,
Ferte ratem, sævisque vadis immittite syrtis:
Quo neque me Rutuli, neque conscia fama sequatur.
Hæc memorans, animo nunc huc, nunc fluctuat illuc:
681 An sese mucrone ob tantum dedecus amens
Induat, & crudum per costas exigat ensem;
Fluctibus an jaciat mediis, & litora nando
Curva petat: Teucrumque iterum se reddat in arma.
685 Ter conatus utramque viam: ter maxima Juno
Continuit, juvenemque animo miserata repressit.
Labitur alta secans, fluctuque æstuque secundo:
Et patris antiquam Dauni defertur ad urbem.
At Jovis interea monitis Mezentius ardens
690 Succedit pugnæ, Teucrosque invadit ovantes.
Concurrunt Tyrrhenæ acies: atque omnibus uni,

& tollit ad astra geminas manus cum his *verbis: O pater omnipotens, existimasti me aptum tanto sceleri, & voluisti* me *luere tale supplicium? quo vehor? unde discessi? qua fuga & qualem referet me? an rursus aspiciam muros Laurentes, aut castra* mea? *quid* dicet *multitudo illa hominum, qui sequuti* sunt *me & meum bellū? & quos omnes, o scelus, deserui in crudeli morte? & jam cerno* eos *vagos, & audio gemitum morientum. Quid faciam? aut qua terra jam satis aperiatur mihi? o venti, vos potius miserescite* mei: *ego Turnus vos colo sponte: allidite navem ad scopulos, ad saxa: impellite* in *vada aspera syrtiū: quo neque Rutuli, neque fama sciens* meam fugam, *sequatur me. Hæc dicens, nunc agitur animo huc, nunc illuc: an furens ob tantam ignominiam cupide se transfodiat, & traducat per costas durum gladium? an immittat* se in *medias aquas, & adeat natatu sinuosa litora, & se referat rursus in arma Trojanorum. Ter tentavit utramque viam: ter suprema Juno cohibuit* eum, *& animo miserta coercuit juvenem. Provebitur findens maria, unda & fluxu* maris *favente: & portatur ad urbem veterem Dauni patris* sui. *Sed interea Mezentius impulsu Jovis ardens succedit* ei in *prælio, & aggreditur Trojanos. Irrumpunt* in eum *turmæ Etruscæ, & imminent uni viro:*

NOTÆ

670. *Quemve reducet?*] Qualem me reducet? quanta ignaviæ labe maculatum?

671. *Laurantes muros.*] Urbem Latini regis, Æ. 7. 63. *Castra*: vel mea: vel Trojanorum.

674. *Palantes video.*] *Palantes, vagos*: quasi *planantes*: à πλανῶμαι, erro, vagor: unde & *planetæ*, vaga astra.

677. *Adoro.*] Ventos scilicet. De quorum divinitate, Æn. 3. 120.

678. *Syrtis.*] Ita lego cum Servio, non *syrtes*: ne obscurior sit structura. *Syrtis*: locus quilibet arenosus in mari, Æ. 1. 115.

681. *Sese... mucrone induat.*] Commutatio, pro, *mucronem induat, vestiat, abdatque corpore.* Sic Cæsar, de bello Gall. l. 7. *Se ipsi acutissimis vallis induebant.*

682. *Crudum ensem.*] *Cruentum.* Nam *cruor*, est sanguis effusus venis & jam frigescens, à κρύος *frigus*: à cruore *cruentus & crudus*, qui adhuc est in cruore: à *crudo, crudelis*; ut à *fido fidelis*.

685. *Viam.*] Modum utrumque consulendi decori suo.

688. *Urbem.*] *Ardeam*, Dauni & Turni regiam, Rutulorum caput, Æn. 7. 410.

690. *Ovantes.*] Successu exsultantes, & quasi jam triumphantes, Æn. 3. 189.

691. *Tyrrhenæ acies.*] Pars ea Etruscarum gentium, quæ Mezentium regem ob immanitatem ejecerant, & Æneæ in auxilium venerant, supra, v. 163. Æn. 8. 478.

703. *Theano.*] In secundo casu, *Theanus*: Amyci Trojani uxor: à Taubmanno Hecubæ soror dicitur, ideo, quia Cissei Thraciæ regis filia vocatur ab Homero, Iliad. 6. 299. & 11. 224. Hecuba autem *Cisseis* à Virgilio & à quibusdam aliis appellatur. At Homerus Hecubam, non Cissei Thracis, sed Dymantis Phrygis filiam fuisse ait, Iliad. 16. 718. Et Theano, uxorem Antenoris

Uni

Uni odiisque viro telisque sequentibus instant.
Ille, velut rupes vastum quæ prodit in æquor,
694 Obvia ventorum furiis, expostaque ponto,
Vim cunctam atque minas perfert cœlique marisque,
Ipsa immota manens: prolem Dolichaonis Hebrum
Sternit humi: cum quo Latagum, Palmumque fugacem:
Sed Latagum saxo atque ingenti fragmine montis
Occupat os faciemque adversam: poplite Palmum
700 Succiso volvi segnem sinit: armaque Lauso
Donat habere humeris, & vertice figere cristas.
Nec non Evantem Phrygium, Paridisque Mimanta
Æqualem comitemque: una quem nocte Theano
In lucem genitori Amyco dedit; & face prægnans
705 Cisseis regina Parin creat: urbe paterna
Occubat, ignarum Laurens habet ora Mimanta.
Ac velut ille canum morsu de montibus altis
Actus aper (multos Vesulus quem pinifer annos
709 Defendit, multosque paulus Laurentia) sylva
Pastus arundinea: postquam inter retia ventum est,
Substitit, infremuitque ferox, & inhorruit armos:
Nec cuiquam irasci propiusve accedere virtus,
Sed jaculis tutisque procul clamoribus instant:.
Ille autem impavidus partes cunctatur in omnes,

uni, inquam, omnibus odiis & densis jaculis. Ille Mezentius, *sicut rupes quæ procurrit in magnum mare, objecta furori ventorum & opposita fluctibus, sustinet omnem violentiam & minas cœli & maris, ipsa stans inconcussa:* sic *dejicit* in *terram Hebrum filium Dolichaonis*, & *cum eo Latagum & Palmum fugientem: sed opprimit saxo & magno fragmento rupis Latagum*, secundum *os & vultum sibi objectum: permittit Palmum volutari jacentem subsecto poplite: & dat Lauso arma* ejus *ferenda humeris, & cristas imponendas capiti.* Opprimit etiam *Evantem Phrygium, & Mimanta coætaneum & socium Paridis: quem Theano protulit in lucem Amyco patri eadem nocte*; qua *Regina filia Cissei, gravida* ex *face, edidit Parin: ad urbem patris* Paris *obiit; Laurens litus habet Mimanta incogitantem. Et quemadmodum aper aliquis morsibus canum pulsus ex altis montibus, nutritus* in *sylva arundinea, quem Vesulus pinifer texit annis plurimis, vel palus Laurentia; postquam ventum est in retia constitit, & frendet asper, & cohorrescit humeris: nec animus est ulli irasci* in eum, *aut accedere propius, sed* omnes *urgent eminus telis, & securis clamoribus: ille vero interritus opponit se in omnes partes*,

NOTÆ.

& Minervæ sacerdotem, Iliad. 6. 299. Igitur, neque Theano soror Hecubæ fuit, neque Theano Virgiliana, eadem est atque Homerica: sed nomen à Virgilio fictum. Quomodo Hecuba, cum Parin utero ferret, facem se gestare somniaverit, Æn. 1. 31.

706. *Occubat, ignarum, &c.*] Prima pars ad Parin pertinet, qui ad Trojam à Philocteta occisus est: secunda ad Mimanta, qui in campis Laurentibus occiditur. Quare Pierius aliique sic locum hunc restituunt: *Urbe paterna occubat hic, carum Laurens habet ora Mimanta*. Sed contra est, quod antiqui interpretes omnino *Ignarum* legerint; Gellius imprimis, qui *ignarum* passive interpretatur, pro, *ignotum*: ut apud Ovid. Metam. l. 7. 403. *Jamque aderat Theseus, proles ignara parenti*. Sed hic nihil opus est ad passivam illam vim confugere: cum active significare possit, *ignarum casus sui*; id est, *ignorantem se tali casu & loco moriturum*. De *Laurente litore*, Æn. 7. 63.

707. *Ac velut ille, &c.*] *Ille*, frequenter abundat in Virgilianis comparationibus, & magnum aliquid ac singulare significat; *Ille aper*, id est, *magnus aliquis aper*. Sic Æn. 12. 5. *Pœnorum qualis in arvis, Saucius ille gravi venantum vulnere pectus, Jamdudum movet arma leo*.

708. *Vesulus*.] Mons altissimus Alpium maritimarum: ad occidentem Liguriæ, nunc *monte Viso*: in eo sunt Padi fontes, *du Po*.

709. *Palus Laurentia*.] Inter Tyberis ostia urbemque Laurentum, secundum litus Tyrrheni maris: qui tractus sylvis & paludibus arundineisque asper olim fuit, ubi frequentes apri memorantur à Poetis; hinc *sylva hæc arundinea*, id est, palustris, à Virgilio appellatur; testaturque Cluverius, loci speciem nunc ab antiqua non admodum differre, immo & apris infestam esse.

714. *Partes cunctatur in omnes*.] Moram facit ac subsistit, ut opponat se in omnes partes.

Den-

715 Dentibus infrendens, & tergo decutit hastas.
Haud aliter, justæ quibus est Mezentius iræ,
Non ulli est animus stricto concurrere ferro;
Missilibus longe & vasto clamore lacessunt.
Venerat antiquis Coriti de finibus Acron,
720 Grajus homo, infectos linquens profugus hymenæos.
Hunc ubi miscentem longe media agmina vidit,
Purpureum pennis & pactæ conjugis ostro:
Impastus stabula alta leo ceu sæpe peragrans;
(Suadet enim vesana fames) si forte fugacem
Conspexit capream, aut surgentem in cornua cervum;
726 Gaudet hians immane, comasque arrexit, & hæret
Visceribus super accumbens: lavit improba teter
Ora cruor:
Sic ruit in densos alacer Mezentius hostes.
730 Sternitur infelix Acron, & calcibus atram
Tundit humum exspirans, infractaque tela cruentat.
Atque idem fugientem haud est dignatus Oroden
Sternere, nec jacta cæcum dare cuspide vulnus;
Obvius adversoque occurrit, seque viro vir
735 Contulit: haud furto melior, sed fortibus armis.
Tum super abjectum posito pede nixus & hasta:
Pars belli haud temnenda, viri, jacet altus Orodes.
Conclamant socii, lætum pæana sequuti.

stridens dentibus, & excutit tela è tergo. Non aliter nemini eorum, *quibus Mezentius legitimo est odio, est audacia congredi nudo ense* cum eo: *procul infestant* eum *jaculis & alta vociferatione. Acron, vir Græcus, venerat ex antiqua regione Coriti, advena, omittens nuptias imperfectas. Postquam* Mezentius *aspexit procul eum turbantem medias turmas, purpureum* ob *cristas & purpuram sponsæ promissæ: quemadmodum sæpe leo famelicus percurrens alta stabula (nam impellit immoderata fames) si forte vidit capream fugacem, aut cervum sublimem ob cornua; lætatur aperiens fauces immaniter, & arrigit jubas, & stat incumbens super viscera, & sanguis tingit os fœdum: sic gaudens Mezentius irrumpit in hostes confertos. Miser Acron sternitur, & moriens ferit talis nigram terram, & inficit sanguine hastam ruptam. Atque idem* Mezentius *dedignatus est occidere Oroden fugientem, & librato* jaculo *acuto infligere* ei *plagam improvisam, sed obviam* præcurrens, *& obtulit* se *adverso, & vir viro objecit se: non melior insidiis, sed generosis armis. Deinde pede imposito, & innitens hasta super* eum *stratum: O viri: ecce jacet ingens Orodes, pars exercitus non aspernanda. Socii exclamant, repetentes lætum pæana.*

NOTÆ.

716. *Quibus Mezentis iræ.*] Quomodo dicimus: *esse odio. Justa* dicitur illa Etruscorum ira, ob immanem Mezentii crudelitatem, Æn. 8. 478.

719. *Antiquis Coriti de finibus.*] *Coritus*, nunc *Cortona*; urbs in orientali parte Tusciæ, circa Thrasimenum lacum, *antiquis finibus*: quia à Corito Dardani patre fundata, quo Trojani originem duxerunt, Æn. 3. 169.

720. *Graius homo.*] Græca origine; qui Coriti, seu Cortonæ consederat. *Profugus* ad Tarchontem & Æneam: causam non affert Poeta. De *Hymenæo*, nuptiarum præside numine, Georg. 3. 60.

722. *Pennis & ostro.*] *Pennis purpureis; ut* Georg. 2. 192. *Pateris libamus & auro*. Sunt *pennæ*, cristæ cassidis, è plumis avium purpureo colore tinctis. Æn. 3. 468. Munus autem erat à sponsa datum abeunti, in pignus amoris. *Ostrum*, purpura ex ostreo expressa. Georg. 2. 506.

727. *Lavit.*] Prima brevi, præsentis est temporis, à *lavere*: prima longa, præteriti est temporis, à *lavare*.

733. *Cæcum vulnus.*] Ab Orode non prævisum; quia à tergo, quasi clam, & ex insidiis; seu, ut mox ait, *furto*.

738. *Pæana sequuti.*] *Pæan*, carmen triumphale: quod inceptum à Mezentio, socii persequuntur. De ea voce, Æn. 6. 657.

741. *Eadem mox arva tenebis.*] Prosternendus & occidendus ab Ænea, infra, v. 894.

Ad quem ſubridens mixta Mezentius ira:
Nunc morere: aſt de me Divum pater atque hominum rex
Viderit. Hoc dicens, eduxit corpore telum:
745 Olli dura quies oculos & ferreus urget
Somnus, in æternam clauduntur lumina noctem.
Cædicus Alcathoum obtruncat, Sacrator Hydaſpem:
Partheniumque Rapo & prædurum viribus Orſen:
Meſſapus Cloniumque Lycaoniumque Ericeten:
750 Illum infrænis equi lapſu tellure jacentem;
Hunc peditem pedes. Et Lycius proceſſerat Agis,
Quem tamen haud expers Valerus virtutis avitæ
Dejicit: Atronium Salius; Saliumque Nealces,
Inſignis jaculo & longe fallente ſagitta.
755 Jam gravis æquabat luctus & mutua Mavors
Funera: cædebant pariter, pariterque ruebant
Victores victique: neque his fuga nota, neque illis.
Di Jovis in tectis iram miſerantur inanem
Amborum, & tantos mortalibus eſſe labores.
760 Hinc Venus, hinc contra ſpectat Saturnia Juno.
Pallida Tiſiphone media inter millia ſævit.
At vero ingentem quatiens Mezentius haſtam
Turbidus ingreditur campo: quàm magnus Orion,

Ad quem reſpondet *Mezentius ſubridens miſto furore: Jam morere: de me autem ſtatuat genitor Deorum & rex hominum. Id loquens, extraxit haſtam è corpore: quies acerba & ſomnus ferreus premit illi oculos: oculi clauduntur in perpetuam noctem. Cædicus jugulat Alcathoum, Sacrator Hydaſpen: & Rapo Parthenium, ac Orſen prævalidum robore: Meſſapus, & Clonium, & Ericeten Lycaonium; illum dejectum* in *terram lapſu equi indomiti; hunc pedes peditem. Agis quoque Lycius cucurrerat* in Meſſapum: *hunc tamen deturbat Valerus non carens virtute avorum: Salius Atronium; & Salium Nealces, bonus jaculo & ſagitta eminus decipiente. Jam Mars aſper adæquabat dolores & mortes mutuas: victores & victi pariter occidebant, & pariter cadebant: nec fuga cognita erat his, neque illis. Dii in domo Jovis miſerantur vanum furorem utriuſque* partis, *& tantas difficultates eſſe hominibus. Hinc Venus, hinc Juno filia Saturni aſpicit* ex *adverſo. Tiſiphone pallida furit in mediis millibus. At vero Mezentius librans magnam haſtam intrat* in *campum turbulentus: quantus Orion*

N O T Æ.

743. *Divum pater atque hominum rex.*] Quem vos talem eſſe creditis: ut notat Servius. Jocatur enim impius Mezentius in Deos, qui infra, v. 773. nullum invocat ad pugnam Deum, præter dextram ſuam & arma; *Dextra mihi Deus, & telum quod miſſile libro.*

747. *Cædicus, &c.*] Reprehendunt Poetam critici, quod nomina promiſcuerit. Produnt ſe tamen ipſa per ſe, quorum & qualia ſint: Latina quippe, *Cædicus, Sacrator, Rapo, Meſſapus, Salius, &c.* Græca, ſeu Phrygia & Trojana, *Alcathous, Hydaſpes, Parthenius, Orſes, &c.*

749. *Lycaonium Ericeten.*] Vel *Lycaonis* filium: vel, è *Lycaonia*, minoris Aſiæ regione mediterranea: inter Cappadociam, Piſidiam, & Ciliciam.

751. *Lycius Agis.*] E *Lycia* minoris Aſiæ regione, meridionali & maritima inter Cariam ab occidente, & Ciliciam ab oriente.

754. *Longe fallente ſagitta.*] Eminus incautos feriente. *Mavors*, Martis nomen, quia magna vertit, Ecl. 9. 12. *Venus*, Æn. 1. 260. *Juno*, *Saturni filia*, Æ. 1. 27. 50.

761. *Tiſiphone.*] Una è tribus Furiis, Æ. 6. 572. Geor. 3. 552. Nomen à *τίω ulciſcor*, & φόνος, *cædes*.

763. *Orion.*] De eo multa fabuloſa congerit hic Servius: Sed omnino arbitror, poetam explicandum de ejus ſpecie cœleſti: maximum enim ſidus eſt, ſtellis conſtans ſex & quinquaginta lucidiſſimis: pingitur accinctus gladio, & clavam intendens. Unde cum mari navigantibus oritur, videtur mare medium ſecare: mox humeris, deinde toto corpore è fluctibus emergens. Sic quoque in terra degentibus, videtur ex horiſonte ad ſummum uſque cælum pertingere. *Ornus armoſa*, clava eſt, qua inſtructus pingitur. *Ornus* arbor, fraxinus ſylveſtris. *Nereus*, marinum numen, Ecl. 6. 35. *Nerei ſtagna*: humilior expreſſio maris, quam auget addendo, *maxima*. ut Æn. 1. 122. *Nantes in gurgite vaſto.*

Cum

764 Cum pedes incedit medii per maxima Nerei
Stagna viam ſcindens, humero ſupereminet undas,
Aut ſummis referens annoſam montibus ornum,
Ingrediturque ſolo, & caput inter nubila condit.
Talis ſe vaſtis infert Mezentius armis.
Huic contra Æneas, ſpeculatus in agmine longo,
770 Obvius ire parat. Manet imperterritus ille,
Hoſtem magnanimum opperiens, & mole ſua ſtat.
Atque oculis ſpatium emenſus quantum ſatis haſtæ:
Dextra mihi Deus, & telum, quod miſſile libro,
Nunc adſint. Voveo prædonis corpore raptis
775 Indutum ſpoliis ipſum te, Lauſe, trophæum
Æneæ. Dixit, ſtridentemque eminus haſtam
Jecit: at illa volans clypeo eſt excuſſa, proculque
Egregium Anthorem latus inter & ilia figit:
Herculis Anthorem comitem, qui miſſus ab Argis
780 Hæſerat Evandro, atque Itala conſederat urbe.
Sternitur infelix alieno vulnere, cœlumque
Aſpicit, & dulces moriens reminiſcitur Argos.
Tum pius Æneas haſtam jacit: illa per orbem
Æ e cavum triplici, per linea terga, tribuſque
785 Tranſiit intextum tauris opus: imaque ſedit
Inguine; ſed vires haud pertulit. Ocyus enſem
Æneas, viſo Tyrrheni ſanguine lætus,
Eripit à femore, & trepidanti fervidus inſtat.
Ingemuit cari graviter genitoris amore,
790 Ut vidit, Lauſus; lacrymæque per ora volutæ.

excellit humeris ſuper fluctus, quando graditur pedes, aperiens ſibi *iter per vaſta ſtagna medii Nerei; aut* quando *reportans antiquam ornum è ſummis montibus, ambulat* in *terra, & tegit caput inter nubes. Talis Mezentius immittit ſe magnis armis. Ex adverſo Æneas, conſpicatus* eum *in longa turma, parat ire obviam illi. Ille ſtat intrepidus, exſpectans generoſum hoſtem, & immotus* eſt *ſua proceritate: & menſus ſpatium, quantum ſufficiebat haſta,* ait: *Dextera,* quæ *mihi Deus* eſt; *& haſta, quam vibro volatilem, nunc auxilientur* mihi. *Voveo, o Lauſe, te* fore *trophæum ipſum Æneæ veſtitum ſpoliis detractis è corpore raptoris.* Sic *ait, & procul evibravit haſtam ſonantem: illa autem volans detorta eſt è clypeo* Æneæ, *& longe confodit inter ilia & latus illuſtrem Anthorem: Anthorem ſocium Herculis, qui profectus Argis adhæſerat Evandro, & remanſerat in urbe Itala. Miſer dejicitur aliena plaga, & ſpectat cœlum, & moriens recordatur dilectos Argos. Tunc pius Æneas immittit haſtam: illa pervadit per clypeum cavum trino ære, per telas lineas, & opus* clypei *compactum tribus coriis tauri: & ſumma* ſui parte *ſtetit* in *inguine; ſed non tulit vim* ſuam eo uſque. *Statim Æneas, gaudens conſpecto ſanguine regis Etruſci, educit gladium à femore, & ardens imminet turbato. Lauſus, cum* id *conſpexit, alte ingemuit* ex *amore* in *dilectum patrem, & lacrymæ ſparſæ* ſunt *per vultum.*

NOTÆ.

773. *Dextra mihi Deus.*] Nam ubique *Contemptor Divum Mezentius*, Æn. 7. 648.

775. *Ipſum te, Lauſe, trophæum, &c.*] Solent victores truncum arboris eligere, quem ſpoliis onerent; idque *trophæum* appellant. Mezentius vovet, non truncum arboris, ſed Lauſum ipſum filium ſuum trophæi loco ſibi futurum: id eſt, ſe daturum, & quaſi conſecraturum filio ſpolia Æneæ.

778. *Anthorem.*] Non ab *Anthor, Anthoris*: brevis enim eſſet media ſyllaba; ut in *Hector, Hectoris*; *Neſtor, Neſtoris*. Igitur ab *Anthores, Anthoris*: ut *Diores, Dioris*: unde *Anthorem*, ſicut *Diorem*, Æn. 12. 509. Ita Servius. De *Argis*, urbe Peloponneſi, Æn. 1. 288. De *Hercule*, apud Evandrum excepto, Æn. 8. 200.

780. *Itala urbe.*] *Pallanteo*, Evandri regia, Æn. 8. 51.

784. *Linea terga.*] Supra, v. 482. *Ferri terga*: id eſt, plexus varios. *Lino* autem, ſive *linteo* tegebantur ærea etiam ſcuta ut iis inhærere pictura poſſet: ex Servio. De *inguine*, ſupra, v. 589.

788. *Femore.*] *Femur & femen*, promiſcue ſumuntur; tamen proprie *femen*, pars eſt interior; *femur*, exterior. Ajunt aliqui ſolum dici *femur*, in nominativo, cujus genitivus ſit *femoris* vel *feminis*: leguntque hic, *femine*.

Hic mortis duræ casum, tuaque optima facta,
Si qua fidem tanto est operi latura vetustas,
Non equidem, nec te, juvenis memorande, silebo:
Ille pedem referens, & inutilis, inque ligatus
795 Cedebat, clypeoque inimicum hastile trahebat:
Prorupit juvenis, seseque immiscuit armis,
Jamque assurgentis dextra, plagamque ferentis
Æneæ subiit mucronem: ipsumque morando
Sustinuit: socii magno clamore sequuntur,
800 Dum genitor nati parma protectus abiret:
Telaque conjiciunt, proturbantque eminus hostem
Missilibus: furit Æneas, tectusque tenet se.
Ac velut, effusa si quando grandine nimbi
Præcipitant, omnis campis diffugit arator,
805 Omnis & agricola, & tuta latet arce viator,
Aut amnis ripis, aut alti fornice saxi,
Dum pluit; in terris ut possint, sole reducto,
Exercere diem: sic obrutus undique telis
809 Æneas, nubem belli, dum detonet, omnem
Sustinet: & Lausum increpat, Lausoque minatur:
Quo moriture ruis? majoraque viribus audes?
Fallit te incautum pietas tua. Nec minus ille
Exsultat demens: sævæ jamque altius iræ
Dardanio surgunt ductori, extremaque Lauso
815 Parcæ fila legunt. Validum namque exigit ensem
Per medium Æneas juvenem, totumque recondit.
Transiit & parmam mucro, levia arma minacis,
Et tunicam, molli mater quam neverat auro:
Implevitque sinum sanguis: tum vita per auras
820 Concessit mœsta ad manes, corpusque reliquit.

Sane, si aliqua posteritas datura est fidem tanto facto, non hic taceбо exitum aspera mortis, & tua fortia gesta; nec te ipsum, *o celebrande juvenis. Ille retro ferens gressum, & debilis, & impeditus, recedebat, & trahebat* cum *clypeo hastam hostilem: juvenis irruit, & se interposuit armis, & objecit se cuspidi Æneæ attollentis dextram, & inferentis vulnus; et ipsum retardando sustinuit: socii adjuvant ingenti clamore, dum pater excederet tectus parma filii: et evibrant spicula, et longe propellunt hostem jaculis: Æneas sævit et continet se tectus* clypeo. *Et quemadmodum, si aliquando nubes ruunt effusa grandine, omnis arator et omnis agricola fugit* ex *agris et viator abdit* se sub *aggere securo, aut* sub *crepidine fluvii, aut sub cavo rupis arduæ, dum pluit; ut possint Sole revocato operari per diem in terris. sic Æneas obrutus undequaque spiculis, sustinet omnem nubem armorum, donec* cesset *tonare: et objurgat Lausũ, et comminatur Lauso: quo curris, o moriture, et* cur *suscipis majora viribus? pietas tua decipit te improvidum. Ille nihilominus insanus gaudet: et* jam *furor asper gravius exardescit duci* Trojano, *et Parcæ colligunt ultima fila Lauso. Nam Æneas immittit validum ensem in medium juvenem, et abdit totum: cuspis trajecit quoque parmam, levem armaturam minacis* juvenis, *& tunicã quam mater neverat auro flexili: et cruor replevit sinum: tunc vita tristis abiit per aerem ad inferos, et deseruit corpus.*

NOTÆ.

℣ 794. *Inque ligatus, &c.*] Æneæ hastili per clypeum in inguen impacto, cum ipso clypeo quasi illigatus.

796. *Prorupit juvenis.*] Sic restituimus ex Romano apud Pierium codice: alias *proripuit*.

800. *Parma.*] Brevis clypeus rotundus, & undique par: *velitum* apud Romanos ob levitatem proprius, Æn. 9. 548. unde infra, v. 817. *Parmam levia arma.*

809. *Nubem belli, dum detonet, omnem Sustinet.*] Ita Pierius legit, ex vetustissimo Romano codice: cum vulgo corrupte legatur: *nubem belli dum detinet, omnes sustinet*. Firmat Romanam lectionem Servius, cum interpretatur: *Bellantum impetum sustinet, dum deserveat*.

815. *Parcæ.*] Tres, quæ fusis hominum sortes evolvunt, Æn. 1. 26.

818. *Tunicam.*] De ea veste interiore, Æn. 9. 616.

820. *Manes.*] Inferorum Dii sunt, vel animæ mortuorum, Æn. 6. 743.

At vero ut vultum vidit morientis & ora,
Ora modis Anchiſiades pallentia miris:
Ingemuit miſerans graviter, dextramque tetendit:
824 Et mentem patriæ ſubiit pietatis imago:
Quid tibi nunc, miſerande puer, pro laudibus iſtis,
Quid pius Æneas tanta dabit indole dignum?
Arma, quibus lætatus, habe tua: teque Parentum
Manibus, & cineri, ſi qua eſt ea cura, remitto.
Hoc tamen infelix miſeram ſolabere mortem:
830 Æneæ magni dextra cadis. Increpat ultro
Cunctantes ſocios, & terra ſublevat ipſum,
Sanguine turpantem comptos de more capillos.
Interea genitor Tyberini ad fluminis undam
Vulnera ſiccabat lymphis, corpuſque levabat,
835 Arboris acclinis trunco: procul ærea ramis
Dependet galea, & prato gravia arma quieſcunt.
Stant lecti circum juvenes; ipſe æger, anhelans
Colla fovet, fuſus propexam in pectore barbam.
839 Multa ſuper Lauſo rogitat: multoſque remittit
Qui revocent, mœſtique ferant mandata parentis.
At Lauſum ſocii exanimum ſuper arma ferebant
Flentes, ingentem, atque ingenti vulnere victum.
Agnovit longe gemitum præſaga mali mens:
Canitiem immundo deformat pulvere, & ambas
845 Ad cœlum tendit palmas, & corpore inhæret:
Tantane me tenuit vivendi, nate, voluptas;
Ut pro me hoſtili paterer ſuccedere dextræ
Quem genui? tua-ne hæc genitor per vulnera ſervor,

At vero cum filius Anchiſæ vidit faciem & ora morientis, ora pallentia miris modis: ingemuit graviter miſereſcens, & porrexit dexteram, & ſpecimen illud *pietatis* in *parentem penetravit animum. O puer infelix, quid nunc pro iſtis meritis; quid pius Æneas dabit tibi dignum tanta virtute? retine arma tua, quibus gaudebas: & te reddo umbris parentum & ſepulcro, ſi qua* ratione *id curas. Tamen, o miſer, ſolaberis necem infauſtam ea* re: *moreris manu ingentis Æneæ. Ultro excitat ſocios morantes, & erigit* e *terra illum fœdantem cruore crines de more compoſitos Interim pater* ejus, *ad undas Tybris fluvii, tergebat aquis plagam, & curabat corpus adnixus trunco arboris: ærea caſſis longe pendet* è *ramis, & oneroſa arma jacent* in *prato. Juvenes præcipui circumſiſtunt: ipſe ſaucius, anhelans, ſuſtentat collum, deponens in pectus barbam promiſſam: quærit plurima de Lauſo: & mittit plurimos qui retrahant* eum, *& portent ei juſſa patris. Sed ſocii plorantes portabant in clypeo Lauſum mortuum, magnum, & magna plaga occiſum. Mens* patris *præſagiens calamitatem agnovit procul lamenta: deturpat canos* crines *fœdo pulvere, tollit ad cœlum geminas palmas, & incumbit cadaveri: o fili, an tanta cupido vitæ corripuit me, ut paterer* eum *quem genui ſupponi pro me dextera inimica? an* ego *pater ſervor per has plagas tuas,*

NOTÆ.

832. *De more.*] Juvenum: qui, ut & mulieres, capillos certa lege componebant, ut videre eſt in antiquis ſtatuis. De *Tiberino* fluvio, Æn. 8. 330.

835. *Acclinis.*] Vulgo *acclivis*: ſed emendant Turnebus, Lambinus, Caſaubonus, &c. ut & *reclinis* pro *reclivis*: à voce antiqua & Lucretiana, *clino*. Cæſar de bello Gal. l. 6. *His ſunt arbores pro cubilibus: ad eas ſe applicant: atque ita paulummodo acclinatæ quietem capiunt.* Dicitur tamen *proclivis*, non *proclinis*: à *clivio*, quæ inclinatio eſt & devexitas montis. Ego exiſtimo, ſicut *clivus* à *clino* dictus eſt, quod apud omnes conſtat; ita potuiſſe dici *acclivis* & *reclivis*, etiamſi à *clino* deriventur.

835. *Procul.*] Servius aliique hinc probant, *procul*, ſignificare *juxta*: itemque ex illo Ecl. 6. 16. *Serta procul tantum capiti delapſa jacebant.* Ego in eam opinionem adduci non poſſum: & puto, *procul* non quidem longam ſemper diſtantiam: ſed aliquam ſaltem ſignificare.

849. *Heu! nunc miſero mihi*, &c.] Non me movit huc uſque, aut ignominia exſilii, aut dolor inflicti ab Ænea vulneris: quamdiu te ultorem ſupereſſe putavi: nunc, &c.

852. *Ob invidiam.*] Non, *ob odia*: ne merito expulſus eſſe videatur: inquit Servius. Male: cum profiteatur ſe *criminis* reum *debere pœnas patriæ*. Fortaſſe *ob invidiam* dicit, non *ſubditorum in ſe*, ſed *ſuam* in *ſubditos*

Morte tua vivens? heu! nunc misero mihi demum
850 Exsilium infelix, nunc alte vulnus adactum.
Idem ego, nate, tuum maculavi crimine nomen,
Pulsus ob invidiam solio sceptrisque paternis.
Debueram patriæ pœnas, odiisque meorum
854 Omnes per mortes animam sontem ipse dedisse:
Nunc vivo, neque adhuc homines lucemque relinquo.
Sed linquam. Simul hæc dicens, attollit in ægrum
Se femur: &, quanquam vis alto vulnere tardat,
Haud dejectus equum duci jubet: hoc decus illi,
859 Hoc solamen erat; bellis hoc victor abibat
Omnibus: alloquitur mœrentem, & talibus infit:
Rhæbe, diu, res si qua diu mortalibus ulla est,
Viximus: aut hodie victor spolia illa cruenta
Et caput Æneæ referes, Lausique dolorum
864 Ultor eris mecum; aut, aperit si nulla viam vis,
Occumbes pariter: neque enim, fortissime, credo
Jussa aliena pati & dominos dignabere Teucros.
Dixit: & exceptus tergo consueta locavit
Membra, manusque ambas jaculis oneravit acutis:
869 Ære caput fulgens, cristaque hirsutus equina.
Sic cursum in medios rapidus dedit. Æstuat ingens
Imo in corde pudor, mixtoque insania luctu,
Et furiis agitatus amor, & conscia virtus.
Atque hic Ænean magna ter voce vocavit.
Æneas agnovit eum, lætusque precatur:
875 Sic pater ille Deum faciat, sic altus Apollo,
Incipias conferre manum.

tua::: vivus per *mortem? heu! nunc denique mihi misero durum* est *exsilium, nunc plaga intimè inflicta* est. *Ego, o fili, ipse infeci scelere tuum nomen, ejectus solio & regno paterno propter cupiditatem* meam. *Debebam pœnas patriæ, &* debebam *ipse dare animam sceleratam indignationi meorum* subditorum *per omnia* genera *mortis. Nunc vivo, nec adhuc relinquo vitam & homines: at relinquam. Hæc proferens, simul erigit se in femur saucium: & quamvis violentia profundi vulneris retardet* eum, *non fractus imperat adduci equum: hoc erat illi ornamentum, hoc solatium;* per *hunc exibat victor* ex *omnibus præliis: alloquitur mæstum* equum *& affatur talibus* verbis: *Rhœbe, diu viximus, si ulla res diu durat hominibus: vel hodie victor reportabis spolia illa sanguinea & caput Æneæ, & mecum eris ultor mortis Lausi: vel, si nullus impetus pandit* mihi *viam* ad ultionem, *cades simul. Opinor enim, o fortissime, te dedignaberis ferre imperia exterorum, & Trojanos dominos.* Sic *ait: & exceptus dorso, composuit corpus assuetum* huic equo: *& armavit binas manus telis acutis: splendens area* casside secundum *caput, & horrens crista* è jubis *equinis. Sic præceps cepit cursum per medios. Pudor magnus ardet in corde intimo, & amentia juncta* cum *dolore, & amor turbatus furore, & fortitudo* sua sibi *cognita. Tunc vero appellavit Æneam ter alta voce. Æneas agnovit eum & gaudens orat* Deos: *sic pater ille Deorum, sic magnus Apollo efficiat,* ut *incipias conserere manum* mecum.

NOTÆ.

Id est, cupiditatem, avaritiam, immanitatem.

861. *Rhæbe, diu, &c.*] Carpitur hic à quibusdam Virgilius, quod Mezentium inducat se cum equo componentem. Ducem tamen habet Homerum Il. 8. 185. ubi Hector equos item suos, Xanthum, Podargum, Æthona, & Lampum adhortatur.

875. *Sic pater ille, &c.*] Æneæ pietas in invocandis Diis, quos contra Mezentius negligit: *Dextra mihi Deus, &c* v. 773. *Sic. &c.* id est, *sic faciat pater Deum, ut incipias, &c.* Est enim in pugna, quæ missilibus peragitur, deterior ejus conditio qui incipit. Vel *faciat pater Deum, ut sic incipias:* id est, *eques contra peditem.* Nam etsi habitus equestris videtur ad impetum pedestri superior: in pedestri tamen magna & multiplex utilitas. Et vero Æneas pedes, confosso equo, equitem deturbavit.

Tan-

Tantum effatus, & infesta subit obvius hasta.
Ille autem: quid me erepto, sævissime, nato
879 Terres? hæc via sola fuit, qua perdere posses.
Nec mortem horremus, nec Divum parcimus ulli:
Desine: jam venio moriturus, & hæc tibi porto
Dona prius. Dixit, telumque intorsit in hostem:
Inde aliud super atque aliud figitque, volatque
Ingenti gyro: sed sustinet aureus umbo.
885 Ter circum astantem lævos equitavit in orbes,
Tela manu jaciens: ter secum Troius heros
Immanem ærato circumfert tegmine sylvam.
Inde ubi tot traxisse moras, tot spicula tædet
Vellere; & urgetur pugna congressus iniqua:
890 Multa movens animo, jam tandem erumpit, & inter
Bellatoris equi cava tempora conjicit hastam.
Tollit se arrectum quadrupes, & calcibus auras
Verberat, effusumque equitem super ipse secutus
894 Implicat, ejectoque incumbit cernuus armo.
Clamore incendunt cœlum Troesque Latinique.
Advolat Æneas, vaginaque eripit ensem:
Et super hæc; Ubi nunc Mezentius acer, & illa
Effera vis animi? contra Tyrrhenus, ut auras
Suspiciens hausit cœlum, mentemque recepit:
Hostis amare, quid increpitas, mortemque minaris?
901 Nullum in cæde nefas, nec sic ad prælia veni,
Nec tecum meus hæc pepigit mihi fœdera Lausus.

Hoc *solum loquutus* est, *& occurrit adversus minaci hasta. Ille autem* Mezentius ait: *O crudelissime, cur me sublato filio territas? unicus fuit ille modus, quo posses me occidere: nec timemus mortem, nec reveremur ullũ numen*: *abstine* ab illis: *nunc venio moriturus, & prius ferro tibi hæc munera. Dixit & libravit jaculum in hostem: deinde infigit aliud, et præterea aliud, et circuit* in *magnum orbem: sed clypeus aureus excipit* illa. *Ter equitavit in sinistros circuitus circa stantem* Æneam, *spargens manu jacula: ter heros Trojanus secum circumfert magnum numerum* jaculorum, *in æreo clypeo* defixum. *Denique cum pigeret ducere tot moras, & extrahere tot jacula è* clypeo; & cum *premeretur certans prælio impari: meditans mente plurima, tum denique irruit & impingit hastam inter cava tempora pugnacis equi: equus attollit se rectum, ferit aerem ungulis* posterioribus, *& ipse cadens super equitem excussum impedit* eum, *& pronus in caput opprimit projectum humerum. Trojani & Latini commovent cœlum clamore. Æneas accurrit, et extrahit gladium è vagina, et simul hæc* dicit: *Ubi est jam ferox Mezentius, et aspera illa violentia animi? Etruscus, postquam aspiciens aerem hausit spiritum, et collegit animum*, ait *contra*: *Hostis acerbe, cur objurgas* me, *et intentas necem? nullum crimen est in* mea *cæde nec sic redii ad prælium*, ut mihi parceres: *nec meus Lausus fecit mihi tecum hæc fœdera.*

NOTÆ.

878. *Quid me erepto, &c.*] Orbatum filio patrem frustra territas: magis enim post illius excessum cupio mori, quam me ipse cupis occidere. Sic Donatus.

879. *Hæc via sola fuit, &c.*] Alia enim via superare non posses: tunc vita mea consumpta est, tunc me cepit odium vitæ; cum cecidit Lausus, cum ejus funus his oculis vidi. Sic Donatus.

880. *Nec mortem, &c.*] Frustra minaris mortem quã quæro: Frustra Deos invocas, quos cõtemno, quos probris lacesso; quibus, si adessent, minime parcerem.

881. *Hæc tibi porto Dona prius.*] Ut, quasi mutuo munere, me occidas. *Umbo*, Æn. 2. 546.

887. *Sylvam.*] Magnam telorum multitudinem, infixam clypeo, Georg. 1. 152.

889. *Pugna congressus iniqua.*] pedes Æneas, contra equitem Mezentium.

892. *Tollit se arrectum, etc.*] Videtur primum sublato capite ex dolore vulneris, in posteriores pedes surrexisse, mox contrario motu recidens in anteriores, posterioribus aerem verberasse: quo successu dejectus est Mezentius: equus in caput cernuus procubuit.

894. *Ejectoque incumbit cernuus armo.*] *Cernuus* is dicitur, qui procumbit in faciem: eam scilicet partem, qua *cernimus*, seu videmus: hinc *cernuare*. Ita vulgo grammatici omnes. *Armus* est humerus; ut quibusdam videtur, brutorum animantium. Tamen hic explicatur de humero Mezentii, quemadmodum de humero Herminii, Æn. 11. 644.

895. *Clamore incendunt cœlum.*] Commovent. Sic Æn. 4. 360. *Desine meque tuis incendere, teque querelis.*

900. *Mortemque minaris? Nullum, etc.*] Quid suspendis ictum, quasi me ad mortem deprecan-

Unum hoc, per, si qua est victis venia hostibus, oro;
Corpus humo patiare tegi: scio acerba meorum
Circumstare odia: hunc, oro, defende furorem,
906 Et me consortem nati concede sepulcro.
Hæc loquitur, juguloque haud inscius accipit ensem,
Undantique animam diffundit in arma cruore.

Hoc solum precor, per veniam quæ datur *superatis hostibus, si datur aliqua, patere* ut *cadaver* meum *tumuletur humo. Novi aspera odia meorum circumsistere* me: *precor, contine hunc furorem, & redde me tumulo conjunctum* cum *filio. Hac dicit, & excipit gladium gutture sciens &* videns, *& spargit animam cum sanguine exundante in arma.*

NOTÆ.

dam invitares? potes me occidere: nullum crimen est, si quod hostis tibi parabat, id ipsum huic inferas. Non ad pugnam ea mente redii, ut vincerem; sed ut morerer. Nec Lausus morte sua fœdus hoc tecum mihi pepigit, ut vitam deinde mihi condonares: donum quippe respuerem tuum qui filio superesse nolo.

905. *Circumstare odia.*] De odiis Etruscorum in Mezentium regem suum, Æn. 8. 478.

P. VIRGILII MARONIS
ÆNEIDOS
LIBER XI.

ARGUMENTUM.

Postera die victor Æneas de spoliis Mezentii trophæum Marti erigit; Pallantis mortui corpus magno apparatu ad Evandri urbem remittit, ubi summo patris luctu excipitur. Latini oratores duodecim dierum inducias ab Ænea obtinent, & interim uterque exercitus cadavera suorum supremis honoribus prosequitur. Venulus, è Diomedis urbe redux, nullam inde spem esse auxilii, Latinis refert. Latinus rex, ea spe destitutus, convocato concilio, legatos ad Æneam de pacis conditionibus, mittendos censet. Addit Drances huic regis sententiæ multa in Turnum belli actorem convitia: quæ Turnus amarè, sed animose refellit: paratum se professus singulari cum Ænea certamine commune periculum redimere. Iis ita rixantibus nuntiatur, Trojani exercitus expeditos equites planis itineribus Laurento imminere, Æneam cum reliquis copiis per loca montibus impedita eodem contendere. Turnus cognito Æneæ consilio suas etiam copias bifariâ dividit: equites sub Camilla & Messapo Trojanis equitibus opponit; ipse cum cæteris montium angustias occupat, ut Æneam opprimat insidiis. Diana mortem Camillæ prævidens, cùm eam impedire non possit, saltem ultioni providet; dimissa è cœlo Nympha Opi, quæ percussorem illius interimat. Commisso equestri prælio Camilla ab Arunte occiditur, Aruns ab Opi. Camillæ nece consternati Rutuli fugam arripiunt. Cujus calamitatis nuntio ad Turnum perlato, is relictis, quas insederat, angustiis, auxilio suorum accurrit. Eodem subsequitur Æneas: imminente jam nocte, castra utrique ante urbem collocant.

Ocea-

OCeanum interea surgens Aurora reliquit.
Æneas (quamquam & sociis dare tempus humandis
Præcipitant curæ, turbataque funere mens est)
Vota Deum primo victor solvebat Eoo.
5 Ingentem quercum decisis undique ramis
Constituit tumulo, fulgentiaque induit arma,
Mezenti ducis exuvias; tibi, magne, trophæum,
Bellipotens: aptat rorantes sanguine cristas,
Telaque trunca viri, & bis sex thoraca petitum
10 Perfossumque locis: clypeumque ex ære sinistræ
Subligat, atque ensem collo suspendit eburnum.
Tum socios [namque omnis eum stipata tegebat
Turba ducum] sic incipiens hortatur ovantes:
Maxima res effecta, viri: timor omnis abesto.
Quod superest: hæc sunt spolia, & de rege superbo
16 Primitiæ: manibusque meis Mezentius hic est.
Nunc iter ad regem nobis murosque Latinos.
Arma parate, animis & spe præsumite bellum:
Ne qua mora ignaros [ubi primum vellere signa
20 Annuerint superi, pubemque educere castris]
Impediat, segnesque metu sententia tardet.
Interea socios inhumataque corpora terræ

INTERPRETATIO.

Interim Aurora oriens deseruit mare. Æneas victor primo mane reddebat vota Diis: quamvis & urgeat sollicitudo dandi tempus sociis tumulandis, & animus turbatus sit morte Pallantis. *Defigit in colle quercum excelsam, ramis circum amputatis: & imponit* ei *arma splendida spolia ducis Mezentii:* quod erat *trophæum tibi* sacrum, *o magne Deus belli: accommodat* quercui *cristas stillantes sanguine, & spicula hominis fracta, & loricam appetitam & apertam duodecim locis: & annectit læva* parti *clypeum ex ære, & suspendit collo gladium* manubrio *eburneo. Deinde sic exorsus hortatur socios exsultantes: nam omnis turba ducum circumstabat eum densa: O socii, res maxima perfecta* est: *omnis metus absit. Quantū ad reliqua: hæc sunt spolia & primitiæ de feroci rege* Turno: *& hic jacet Mezentius mea manu. Nunc nobis eundem* est *ad regem & urbem Latinam. Parate arma, &* cum *animo ac spe desiderate pugnam: ne ulla mora detineat* vos *imparatos, &* dubia *sententia retardet pigros* prę *timore; cum primum Dii permiserint* nobis *eruere signa* è terra, *& emittere juventutē* è *castris. Interim tradamus terræ socios & cadavera insepulta:*

NOTÆ.

1. *Oceanum, &c.*] Noctem, quæ prælium sequuta est, non describit: quo nomine perperam carpitur à Donato, in Eunuchum Terentii: nam, ut ait Servius, *quæ naturalia sunt, omnibus per se patent*. De *Aurora*, pro die, Æn. 6. 535. Georg. 1. 249.

4. *Primo Eoo.*] *Lucifero*, stella Veneris: quæ mane ante ortum Solis apparet, diciturque tum *Eous*, ab ἠώς, *Aurora*; sero solem cadentem subsequitur, tumque vocatur *Vesper*, Ecl. 6. 86. Porro Æneas vota exsequitur antequam funus curet; quia polluti credebantur, & Deorum sacris inepti, qui funera attigerant, Æn. 6. 227. in Notis.

7. *Tropheum.*] Græcis τροπαῖον, à τροπή, *fuga*: hoc autem à τρέπω, *verto*; vertuntur quippe qui fugiunt. Unde doctissimi Grammatici *tropæum* Latinè scribendum existimant, non *trophæum*. Tamen aspirationem retineri posse arbitror: cum eam in alias quoque Græcanicas voces Latini induxerint. Sic dixerunt *Riphæos montes*, Ῥίπαια ὄρη; *Bosphorum*, Βόσπορος. Trophæa vero editissimis in locis constitui usu venit: sic Pompeius devictis Hispanis posuit in Pyrenæis jugis. Fiebant vel ex immani trunco arboris, quem armis circumvestiebant, ut corporis loco esset: vel ex acervo & cumulo spoliorum, &c. De *Marte*, bellorum Deo, Ecl. 9. 12.

9. *Tela trunca.*] Quæ in Æneam à Mezentio projecta, & clypeo recepta atque infixa magno numero fuerant, Æn 10. 887.

10. *Perfossumque.*] Duo tantum vulnera Mezentius ab Ænea acceperat: alterum in inguine, Æ. 10. 785. alterum in jugulo, ibid. 907. unde igitur duodecim illa thoracis foramina? suspicatur Servius eum ab Etruscis infensis post mortem fuisse multis ictibus appetitum: ut fuit Hector, ut Tydeus. Oraverat tamen moriens Mezentius Æneam, ne suorum odiis eum objiceret. Numerum autem *duodenum* pro quolibet incerto numero, à poeta positum puto.

11. *Eburnum.*] Quia vel vagina, vel ma-

Man-

Mandemus: qui solus honos Acheronte sub imo est.
Ite, ait: egregias animas, quæ sanguine nobis
25 Hanc patriam peperere suo, decorate supremis
Muneribus: mœstamque Evandri primus ad urbem
Mittatur Pallas, quem non virtutis egentem
Abstulit atra dies, & funere mersit acerbo.
Sic ait illacrymans, recipitque ad limina gressum:
30 Corpus ubi exanimi positum Pallantis Acœtes
Servabat senior: qui Parrhasio Evandro
Armiger ante fuit; sed non felicibus æque
Tum comes auspiciis caro datus ibat alumno.
Circum omnes famulumque manus, Trojanaque turba,
35 Et mœstæ Iliades crinem de more solutæ.
Ut vero Æneas foribus sese intulit altis,
Ingentem gemitum tunsis ad sidera tollunt
Pectoribus, mœstoque immugit regia luctu.
Ipse caput nivei fultum Pallantis & ora
40 Ut vidit, levique patens in pectore vulnus
Cuspidis Ausoniæ, lacrymis ita fatur obortis:
Tene, inquit, miserande puer, cum læta veniret,
Invidit fortuna mihi? ne regna videres
Nostra, neque ad sedes victor veherere paternas?
45 Non hæc Evandro de te promissa parenti
Discedens dederam: cum me complexus euntem

qui honos unicus superest iis qui sunt *sub profundo Acheronte. Ite, inquit: donate ultimis honoribus animas* illas *insignes, quæ emerunt nobis hanc regionem suo sanguine: & Pallas primus reducatur in urbē tristem Evandri:* Pallas, *quem non inopem virtutis funesta dies eripuit & exstinxit nece aspera. Sic dixit plorans, & refert pedem ad portam, ubi senex Acœtes custodiebat depositum cadaver Pallantis mortui, Acœtes qui prius fuit armiger Evandro Arcadi; sed jam non venerat tam faustis ominibus comes addictus dilecto alumno. Circumstant omnes, & turba famulorum, & multitudo Trojanorum, & Trojanæ tristes passis capillis juxta ritum. Postquam vero Æneas ingressus est portis sublimibus: emittunt ad astra magnum gemitum pectoribus perculsis, & insonuit aula tristi fletu. Ipse* Æneas, *postquam aspexit caput candidi Pallantis sustentatum, &* ejus *faciem, & plagam mucronis Itali apertam in molli pectore; lacrymis erumpentibus sic loquitur: O deplorande juvenis, an fortuna, cum prospera accederet* ad me, *eripuit te mihi? ut non videres imperium nostrum, neque victor reducereris ad urbem paternam? non hæc dederam de te promissa patri* tuo *Evandro:* cum ab eo *abii; cum amplexus me abeuntem,*

NOTÆ.

nubium, erat ex ebore.

13. *Ovantes*.] Exsultantes ob victoriam, Æn. 3. 189.

16. *Primitiæ*.] Primi fructus belli in Turnum suscepti, quos pius Æneas Marti dedicat: ut solebant primitiæ frugum, aut primi gregum fœtus Diis sacrari. *De rege superbo*. Turnum explico, non Mezentium: non enim hæ erant Mezentii primitiæ, sed spolia omnia. *Hic est*. Servius *hic* pronomen putat, & explicat *talis*: quasi diceret hic tantus tamque formidandus hostis, nunc talis ac tantillus est; umbra tantum & inane simulacrum. Ego *hic* adverbium malo.

19. *Vellere signa*.] More Romanorum, qui in castris humi defigebant signa: quæ si deinde ad pugnam ituri facile evellerent, bono ducebant omini; si difficile, malo.

23 *Honos Acheronte sub imo*.] Qui enim carebant honore sepulcri, despecti apud inferos, & vagi centum annos errabant, Æn. 6. 325. *Acheron*, inferorum fluvius, hic pro inferis accipitur, Æn. 6. 315.

26. *Evandri ad urbem*.] *Pallanteum*, Æ. 8. 51.

29. *Ad limina*.] Ad januam quippe domus producebantur defunctorum cadavera, Æn. 9. 486. Cæteras vero funerum ceremonias descripsimus Æ. 6. 215. & sequentibus. Videtur Æneas confecto prælio fugatisque hostibus, in urbem ingressus suam, in ea noctem duxisse. Eo etiam illata ante noctem fuerant principum virorum cadavera, præcipue Pallantis: quod insigni aliqua in domo depositum invisit summo mane Æneas: indeque deductam funeris pompam extra urbem prosequitur.

31. *Parrhasio Evandro*.] Arcadi. Æn. 8. 344.

35. *Iliades, &c.*] De more solvendæ comæ in luctu, Æn. 1. 484.

39. *Fultum*.] Sustentatum suppositis vestibus, tapetibus, &c. De *Ausoniis*, Italis, Æn. 7. 54.

Mitte-

Mitteret in magnum imperium; metuensque moneret
Acres esse viros, cum dura prælia gente.
Et nunc ille quidem spe multum captus inani,
50 Fors & vota facit, cumulatque altaria donis:
Nos juvenem exanimum, & nil jam cœlestibus ullis
Debentem, vano mœsti comitamur honore.
Infelix! nati funus crudele videbis.
Hi nostri reditus, exspectatique triumphi!
Hæc mea magna fides! at non, Evandre, pudendis
56 Vulneribus pulsum aspicies: nec sospite dirum
Optabis nato funus pater. Hei mihi, quantum
Præsidium, Ausonia, & quantum tu perdis, Iule!
Hæc ubi deflevit, tolli miserabile corpus
60 Imperat: & toto lectos ex agmine mittit
Mille viros, qui supremum comitentur honorem,
Intersintque patris lacrymis: solatia luctus
Exigua ingentis, misero sed debita patri.
Haud segnes alii, crates & molle feretrum
65 Arbuteis texunt virgis & vimine querno:
Exstructosque toros obtentu frondis inumbrant.
Hic juvenem agresti sublimem in stramine ponunt:
Qualem virgineo demessum pollice florem
Seu mollis violæ, seu languentis hyacinthi;
Cui neque fulgor adhuc, nec dum sua forma recessit:
71 Non jam mater alit tellus, viresque ministrat.

dimitteret me *in magnum imperium* Etruscorum; *& timens admoneret* me Latinos *homines esse asperos, bellum esse* mihi *cum forti natione. Et nunc quidem ille, delusus spe admodum vana, forsan etiam concipit vota* pro te, *& onerat aras muneribus:* dum *nos tristes prosequimur inutili honore juvenē mortuum, & jam nullatenus subjectum* Diis *ullis superis. O miser, spectabis mœstum funus filii. Hi* sunt *nostri reditus, & triumphi sperati: hæc magna mea confidentia! tamen, o Evander, non videbis* eum *cæsū plagis indecoris: nec, filio* turpiter *salvo, optabis tibi mortem acerbam. Hei mihi! quantum amittis tutamen, o Italia! & quantum tu, Iule! Postquam hæc flens dixit, jubet cadaver deplorabile auferri: & mittit mille viros electos ex universo exercitu, qui prosequantur pompam ultimam, & adsint luctui patris:* quæ sunt *solamina parva magni doloris, tamen debita infausto patri. Alii non tardi componunt crates & flexile feretrum, è ramis arbuteis & virgultis querceis: & tegunt lectum* illic *collocatum umbraculo foliorum. Illic constituunt juvenem excelsum in strato rustico: qualem* constituerent *florem, sive teneræ violæ, sive languentis hyacinthi, decerptum pollice puellæ; cui nondum splendor, nondum sua pulchritudo periit, nec* tamen *terra parens jam nutrit, & sufficit* ei *vires.*

NOTÆ.

47. *Mitteret in imperium.*] Ad Tuscos, quibus regem petentibus Evander Æneam miserat, Æn. 8. 475. 552.

51. *Nil jam cœlestibus, &c.*] Vivi subditi sunt superis Diis, mortui inferis.

55. *Fides.*] Qua confidebam victorem Pallantea rediturum.

56. *Pudendis vulneribus.*] A tergo illatis; quæ fugacem noteut, tibique mortem optabilem reddant ne dedecus nati aspicias. *Ausonia*, Italia, Æn. 7. 54.

64. *Crates & molle feretrum &c.*] De illo feretro, in modum cratis, Æn. 6. 218. in Notis.

65. *Arbuteis, &c.*] *Arbutus*, arbor in deliciis veterum, *arboisier*, Ecl. 3. 82. apta fuit cratibus, quare G. 1. 166 *Arbuteæ crates*. *Quernum vimen* e virgultum, sive ramusculus, è quercu.

67. *Stramine.*] Vulgo, *stramen* accipitur pro culmis & paleis & frondibus, quæ pecori substernuntur. De *viola*, Ecl 2. 47. De *hyacintho*, *glayeul*, Ecl. 3. 63.

69. *Languentis hyacinthi.*] Sæpe Virgilius finalem syllabam natura sua brevem producit, sequente litera H. ut hic. Ut Æ. 10. 126. *Et Clarus & Hemon.* Ibid. 720. *Liquens profugus hymenæos.* Ut Æ. 7. 398. *Turnique canit hymenæos.* Ut Æ. 9. 418. *Dum trepidant, it hasta Tago.*

72. *Ostro.*] Purpura, ex ostreo expressa, G. 2. 506.

Ipsa

Tum geminas vestes, auroque ostroque rigentes,
Extulit Æneas: quas illi læta laborum
Ipsa suis quondam manibus Sidonia Dido
75 Fecerat, & tenui telas discreverat auro.
Harum unam juveni, supremum mœstus honorem
Induit; arsurasque comas obnubit amictu.
Multaque præterea Laurentis præmia pugnæ
79 Aggerat, & longo prædam jubet ordine duci.
Addit equos & tela, quibus spoliaverat hostem.
Vinxerat & post terga manus, quos mitteret umbris
Inferias, cæso sparsuros sanguine flammam:
Indutosque jubet truncos hostilibus armis
Ipsos ferre duces, inimicaque nomina figi.
85 Ducitur infelix ævo confectus Acœtes,
Pectora nunc fœdans pugnis, nunc unguibus ora:
Sternitur & toto projectus corpore terræ.
Ducunt & Rutulo perfusos sanguine currus.
Post bellator equus positis insignibus Æthon
90 It lacrymans, guttisque humectat grandibus ora.
Hastam alii galeamque ferunt, nam cætera Turnus
Victor habet. Tum mœsta phalanx Teucrique sequuntur,
Tyrrhenique duces, & versis Arcadas armis.
Postquam omnis longe comitum processerat ordo,
95 Substitit Æneas, gemituque hæc addidit alto:
Nos alias hinc ad lacrymas eadem horrida belli
Fata vocant. Salve æternum mihi, maxime Palla,

Tum Æneas exportat vestes duas, asperas auro & purpura, quas ipsa Dido Sidonia ei olim elaboraverat gaudens illo *labore, & distinxerat textum auro subtili. Induit tristis unam illarum juveni,* quasi *ultimum ornamentum; & tegit capillos comburendos* altera, quasi *velo. Præterea accumulat plurima dona prælii Laurentini, & imperat spolia portari longa serie. Addit equos & tela, quæ eripuerat hosti. Alligaverat quoque manibus post dorsum* eos, *quos* pater *demissurus esset* ut *inferias umbris filii, irrigaturos rogum fuso sanguine: & imperat ipsos duces portare arbores vestitas armis hostium, & nomina hostium inscribi* arboribus. *Miser Acœtes obrutus annis, ducitur, nunc turpans pectus pugnis, nunc vultum unguibus: & sternitur humi profusus toto corpore. Trahunt quoque currus rigatos cruore Rutulorum. Deinde Æthon, equus bellicus, depositis ornamentis, incedit plorans, & rigat caput longis guttis. Alii portant hastam & cassidem* Pallantis: *nam victor Turnus possidet reliqua* arma. *Postea tristis turma sequitur, & Trojani, & ductores Etrusci, & Arcades conversis hastis. Postquam tota series prosequentium* funus *longe transiit, Æneas constitit, & adjecit hæc alte gemens: eadem aspera sors belli nos appellat hinc ad alios fletus. Salve* in *perpetuum mihi, o Palla maxime,*

N O T Æ.

74. *Sidonia Dido.*] Ex Phœnicia, Æ. 1. 450.

78. *Laurentis pugnæ.*] Laurentino in litore commissæ. Æ. 7. 63.

81. *Umbris Inferias.*] Octo juvenes, in pugna captos; ut ad rogum immolarentur, *inferrentur*que quasi dona tumulo, Æn. 10. 519.

83. *Truncos.*] Minora trophæa, quæ manibus præferrentur; supra, v. 7.

88. *Currus.*] Pugnabant enim sæpe viri principes in curribus; ut *Nipheus*, Æ. 10. 570. & paulo post, *Lucagus*.

89. *Positis insignibus Æthon.*] Equi Pallantis nomen, quod uni ex Solis equis ab Ovidio tribuitur, ab αἴθω, *uro*, vel *ardeo*. *Insignia* equi, sunt *phaleræ*, Æ. 5. 310. *monilia* & *stragula picta*, Æ. 7. 277. *Flet*, more equis satis vulgari: ut in humanum doloris affectum transire sæpe videantur.

91. *Cætera.*] Ergo clypeum, ensem, sed præcipue balteum abstulit Turnus, Æ. 10. 496.

92. *Phalanx.*] Proprie agmen pedestre Macedonum, Æ. 2. 254. Hic pro quolibet agmine *Teucri*, Æ. 1. 239. *Tyrrheni*, Æ. 8. 479. *Arcades*, Æ. 8. 51.

96. *Alias ad lacrymas.*] Ad peragenda cæterorum sociorum funera.

97. *Salve. Vale.*] *Novissima verba*: quibus à funere discedebant, Æ. 6. 227. in Notis.

99. *Gressumque in castra ferebat.*] Ad urbem suam, opere subitario castrorum in morem exstructam, Æ. 7. 157. Igitur funus extra urbem comitatus, nunc dimisso funere ab urbem redit.

Jam-

Æternumque vale. Nec plura effatus, ad altos
Tendebat muros, greſſumque in caſtra ferebat.
100 Jamque oratores aderant ex urbe Latina,
Velati ramis oleæ, veniamque rogantes:
Corpora, per campos, forro quæ fuſa jacebant,
Redderet, ac tumulo ſineret ſuccedere terræ:
Nullum cum victis certamen & æthere caſſis:
105 Parceret hoſpitibus quondam ſocerisque vocatis.
Quos bonus Æneas, haud aſpernanda precantes,
Proſequitur venia, & verbis hæc inſuper addit:
Quænam vos tanto fortuna indigna, Latini,
Implicuit bello, qui nos fugiatis amicos?
110 Pacemne exanimis & Martis ſorte peremptis
Oratis? equidem & vivis concedere vellem.
Nec veni, niſi fata locum ſedemque dediſſent:
Nec bellum cum gente gero. Rex noſtra reliquit
Hoſpitia, & Turni potius ſe credidit armis.
Æquius huic Turnum fuerat ſe opponere morti.
116 Si bellum finire manu, ſi pellere Teucros
Apparat; his decuit mecum concurrere telis:
Vixet, cui vitam Deus aut ſua dextra dediſſet.
Nunc ite, & miſeris ſupponite civibus ignem.
120 Dixerat Æneas: olli obſtupuere ſilentes,
Converſique oculos inter ſe atque ora tenebant.
Tum ſenior ſemperque odiis & crimine Drances
Infenſus juveni Turno, ſic ore viciſſim
Orſa refert: o fama ingens, ingentior armis,
Vir Trojane, quibus cœlo te laudibus æquem?

& vale in *perpetuum. Nec loquutus plura, ibat ad muros excelſos, & referebat pedem in urbem. Et jam oratores venerant ex urbe Latini* regis, *tecti ramis olivæ, & petētes* hanc *facultatem:* ut *redderet cadavera, quæ jacebant ferro ſtrata per agros, & permitteret* ea *ſubire ſepulcrum terræ: nullum eſſe bellū cū victis & privatis luce* cœleſti: *ignoſceret* iis, quos *olim appellaverat hoſpites & ſoceros. Illos orantes* ea quæ *non* erant *neganda Æneas clemens donat* illa *facultate, & præterea voce adjicit iſta: O Latini, quæ ſors immerita vos immiſcuit tanto bello, ut recuſetis nos amicos? an petitis pacem mortuis & interfectis caſu prælii? ſane cuperem dare illam etiam viventibus. Nec veniſſem* huc, *niſi fata aſſignaſſent* mihi *hanc regionem &* hanc *ſedem: nec facio bellum cum gente* Latina. *Rex* veſter *abrupit* jura *noſtri hoſpitii, & potius ſe commiſit armis Turni. Juſtius fuiſſet Turnū exponere ſe huic morti. Si ſtatuit terminare bellum manu, & ejicere Trojanos, decuit* cum *pugnare mecum his armis: vixiſſet* is noſtrum, *cui Deus aut virtus ſua ſervaſſet vitam. Abite jam, & ſubjicite flammas miſeris civibus* mortuis. *Æneas locutus erat: illi taciti obſtupuerunt, ac tenebant oculos & vultus inter ſe obverſos. Tum ſenex Drances, ſemper infeſtus odiis & criminatione juveni Turno, ſic deinde voce reponit verba: O vir Trojane fama magne, major factis? quibus laudibus extollam te* ad *cœlum?*

NOTÆ.

100. *Urbe Latina.*] Laurento, Latini regia, Æ. 7. 63.

101. *Velati ramis olea.*] *Velati*, non capite, ſed manibus: quibus ramos pacificæ arboris oleæ, tæniis laneis implicatos, ſupplices præferebant, Æ. 7. 237.

104. *Æthere caſſis.*] *Caſſus*, privatus: non à *quaſſus*, ut nugatur Servius: ſed omnino à verbo *careo*.

105. *Socerisque vocatis.*] Cum Latinus Æneam in ſocium, hoſpitem & generum accepit, Æ. 7. 263.

114. *Turni ſe credidit armis.*] Non ſponte tamen, ſed cogente Amata uxore, Æ. 7. 616.

118. *Vixet.*] Syncope *vixiſſet*. Sic Æ. 4. 682. *Exſtinxti*, pro *exſtinxiſti*, &c.

122. *Crimine.*] Criminationibus, quibus Turnum ſemper onerabat, ex odio. Sic Æn. 2. 98. *Hinc ſemper Ulyſſes Criminibus terrere novis.*

126. *Juſtitiæne prius mirer.*] More Græcorum: apud quos verba *admirandi*, & ſimilia nonnulla genitivo junguntur. Sic infra, v. 280. *Memini laborve malorum.* Apud Horat. Juſti-

126 Justitiæne prius mirer, belline laborum?
Nos vero hæc patriam grati referemus ad urbem:
Et te, si qua viam dederit fortuna, Latino
Jungemus regi: quærat sibi fœdera Turnus.
130 Quin & fatales murorum attollere moles,
Saxaque subvectare humeris Trojana juvabit.
Dixerat hæc: unoque omnes eadem ore fremebant.
Bis senos pepigere dies: & pace sequestra
Per sylvas Teucri, mixtique impune Latini,
135 Erravere jugis. Ferro sonat alta bipenni
Fraxinus: evertunt actas ad sidera pinus:
Robora nec cuneis, & olentem scindere cedrum,
Nec plaustris cessant vectare gementibus ornos.
Et jam fama volans, tanti prænuncia luctus,
Evandrum Evandrique domos & mœnia complet;
141 Quæ modo victorem Latio Pallanta ferebat.
Arcades ad portas ruere, & de more vetusto
143 Funereas rapuere faces: lucet via longo
Ordine flammarum, & late discriminat agros.
Contra turba Phrygum veniens plangentia jungit
Agmina. Quæ postquam matres succedere tectis
Viderunt, mœstam incendunt clamoribus urbem.
148 At non Evandrum potis est vis ulla tenere;
Sed venit in medios: feretro Pallanta reposto
Procumbit super, atque hæret lacrymansque gemensque:
Et via vix tandem voci laxata dolore est:
152 Non hæc, o Palla, dederas promissa parenti:
Cautius ut sævo velles te credere Marti.

an prius admirabor te ob *justitiam, an* ob *opera bellica? nos autem memores* beneficii *reportabimus ista* quæ dicis *in urbem patriã: & sociabimus te regi Latino, si aliqua fortuna modum offerat: Turnus quærat sibi* alia *fœdera. Immo delectabit etiã* nos *erigere moles fatales murorum tuorum, & portare humeris saxa Trojana* urbis. *Dixerat hæc, & omnes cõmuni voce mussitabant talia. Statuerunt* inducias ad *duodecim dies: & pace intermedia, Trojani & Latini confusi absque periculo vagati sunt per montes & sylvas. Fraxinus alta sonat securi utrimq; acuta: eruunt pinus erectas ad astra: nec intermittunt secare cuneis quercus & cedros odoratas, nec vehere ornos plaustris stridentibus. Et jam fama, prænuntia tanti doloris, dispersa implet Evandrum, & Evandri ædem atque urbem; quæ* fama *prius narrabat per Latiũ Pallanta victorem* esse. *Arcades* incipiunt *concurrere ad portas* urbis, *& juxta ritũ veterem corripuerunt funebres tædas: iter splendet longa serie flammarum, & late dividit campos. Multitudo Trojanorũ adversũ veniens cõjũgit* iis *agmina* sua *dolẽtia. Quæ quãdo matres viderũt ingredi domos, cõmovẽt clamoribus urbẽ omnẽ. At nulla violentia potest cohibere Evandrũ, sed currit in medios: feretro deposito, cõcidit super Pallanta, atque inhæret flens & gemens, ac demũ difficile via aperta est voci* per *dolorem: O Palla, non dederas hæc promissa patri tuo:* sed fore *ut velles te committere duro Marti circumspectius.*

NOTÆ.

Od. I. 2. 9. 17. *Desine mollium tandem querelarum, &c.*

133. *Pace sequestra.*] *Conciliatrice.* Nam *sequester* est arbiter in utramque partem medius, cujus judicium utraque pars *sequitur*. Vel juxta Servium & Donatum *pax sequestra*, sunt *induciæ*: quæ *sequestra* sunt, id est, mediæ; inter bellum præteritum & bellum futurum.

135. *Ferro bipenni.*] *Bipennis*, vel *ferrum bipenne*: securis est, utrinque acuta: à *bina pinna*: est autem *pinna* fastigium quoddam; unde summitas templorum vocatur *pinnaculum*.

137. *Robora.*] *Robur*, vel species est durissimæ quercus, vel durum quodlibet lignum. G. 1. 162. *Olens*, Ecl. 2. 11.

138. *Ornos.*] *Fraxinos* sylvestres.

147. *Incendunt.*] Metaphora, pro, *concitant*, Æ. 4. 360.

148. *Potis est.*] Æ. 3. 671. *Feretrum*, Æ. 6. 218.

156. *Primitiæ.*] Supra, v. 16. *Belli propinqui*: vel inter finitimos & propinquos populos, ita ut

Haud

Haud ignarus eram, quantum nova gloria in armis,
155 Et prædulce decus primo certamine posset.
Primitiæ juvenis miseræ, bellique propinqui
Dura rudimenta, nulli exaudita Deorum
Vota, precesque meæ! tuque o sanctissime conjux,
Felix morte tua, neque in hunc servata dolorem!
160 Contra ego vivendo vici mea fata, superstes
Restarem ut genitor. Troum socia arma secutum
Obruerent Rutuli telis: animam ipse dedissem;
Atque hæc pompa domum me, non Pallanta, referret.
Nec vos arguerim, Teucri, nec fœdera, nec quas
165 Junximus hospitio dextras: sors ista senectæ
Debita erat nostræ. Quod si immatura manebat
Mors natum; cæsis Volscorum millibus ante,
Ducentem in Latium Teucros, cecidisse juvabit.
169 Quin ego non alio digner te funere, Palla,
Quam pius Æneas, & quam magni Phryges, & quam
Tyrrhenique duces, Tyrrhenum exercitus omnis.
Magna trophæa ferunt, quos dat tua dextera leto.
Tu quoque nunc stares immanis truncus in armis,
174 Esset par ætas, & idem si robur ab annis,
Turne. Sed infelix Teucros quid demoror armis?
Vadite, & hęc memores regi mandata referte:
Quod vitam moror invisam, Pallante perempto;
Dextera causa tua est, Turnum gnatoque patrique
Quam debere vides meritis: vacat hic tibi solus
180 Fortunęque locus. Non vitę gaudia quęro,
Nec fas: sed gnato manes perferre sub imos.

Non eram nescius, quantum valeret nova cupiditas *gloria in bello, & jucundus* ille *honor in prima pugna. O primi conatus juvenis infelices, & acerba experimenta belli vicini, & vota precesque mea à nullo Deorum audita! & tu, o sanctissima uxor, felix* per *mortem tuam, nec superstes ad hunc luctum! contra ego vivendo excessi mea fata, ut pater restarem superstes* filio. Si *Rutuli obruissent me telis* eo quod jũxi *societatem belli* cum *Trojanis, ipse* libens *amisissem vitam*; & *hac pompa reveheret domum me, non Pallanta. Nec incusabo vos, o Trojani, nec fœdus, nec quas manus sociavimus* per *hospitium: calamitas ista debita erat mea senectuti. Tamen si mors immatura destinata erat filio, oportebat* eum *mori inducentem Trojanos in Latium, occisis prius* multis *millibus Volscorum. Ego vero, o Palla, non honorabo te alia pompa; quàm pius Æneas, & quã illustres Trojani, & quã duciores Tusci, & omnis exercitus Tuscorum.* Illi *portant magna trophæa*, ex iis, *quos tua manus demisit morti. Tu etiam, o Turne, stares jam grandis trũcus* vestitus *armis: si par fuisset atas, & vis aqualis ab atate. Sed miser, cur cohibeo Teucros* à *pugna? abite, & memores reportare regi* vestro *hac* mea *dicta*: O Æn., *si sustineo adhuc vitam odiosã occiso Pallante; dextera tua causa est*, cur id faciam: dextera, *qua ut intelligis, debet Turnũ & filio* Pallanti, & mihi *patri*, qui ambo id *meriti* sumus: *unicus hic modus* solandi me *restat tibi & fortuna. Non cupio gaudia vita, nec licitum* est: *sed* cupio *ferre hac* gaudia *filio ad profundos inferos*.

N O T Æ.

ab eo abstinere non potuerim? vel, imminentis, cujus mors Pallantis præludium est.

160. *Vici mea fata.*] Superavi naturalem ordinem, longiore vita. Fatum enim esse videtur, ut pater ante filium moriatur.

161. *Troum socia, &c.*] Si peccavi, inita cum Trojanis armorum societate, solus plecti à Rutulis debui, solus animam effundere.

162. *Obruerent.*] Supple *utinam*, aut *si* ut Æ. 6. 31. *Partem opere in tanto, sineret dolor, Icare, haberes.*

167. *Volscorum.*] Gens fuit Latinis & Rutulis contermina ab oriente, Æ. 7. 803. *Latium*, Æ. 7. 54. *Phryges.* Trojani, Æ. 1. 385. *Tyrrheni duces*, Æ. 10. 164. *Trophea*, supra, v. 7.

174. *Esset par ętas.*] Aut mihi, aut nato: sed ego senior sum, natus junior fuit, quum ut te vinceret.

132. *Aurora.*] Dies altera post pugnam. De *Aurora*, G. 1. 249. Æ. 6. 535.

Auro-

Aurora interea miseris mortalibus almam
Extulerat lucem, referens opera atque labores.
Jam pater Æneas, jam curvo in litore Tarchon
185 Constituere pyras: huc corpora quisque suorum
More tulere patrum: subjectisque ignibus atris
Conditur in tenebras altum caligine cœlum.
Ter circum accensos cincti fulgentibus armis
Decurrere rogos: ter mœstum funeris ignem
190 Lustravere in equis, ululatusque ore dedere.
Spargitur & tellus lacrymis, sparguntur & arma:
It cœlo clamorque virum, clangorque tubarum.
Hinc alii spolia occisis direpta Latinis
194 Conjiciunt igni, galeas, ensesque decoros,
Frænaque, ferventesque rotas: pars, munera nota,
Ipsorum clypeos, & non felicia tela.
Multa boum circa mactantur corpora morti:
Setigerosque sues, raptasque ex omnibus agris
In flammam jugulant pecudes: tum litore toto
200 Ardentes spectant socios, semustaque servant
Busta: neque avelli possunt, nox humida donec
Invertit cœlum stellis fulgentibus aptum.
Nec minus & miseri diversa in parte Latini
Innumeras struxere pyras; & corpora partim
Multa virum terræ infodiunt; avectaque partim
206 Finitimos tollunt in agros, urbique remittunt:
Cætera, confusæque ingentem cædis acervum,
Nec numero nec honore cremant. Tunc undique vasti
Certatim crebris collucent ignibus agri.

Interim Aurora reddiderat miseris hominibus beneficum lumen, reducens opera & labores. Jam pater Æneas, jam Tarchon erexerunt rogos in sinuoso litore: unusquisque juxta morem majorum tulit illuc cadavera suorum: & suppositis nigris flammis, sublime cœlum tegitur fumo in similitudinem *noctis: Ter induti rutilis armis* pedites *ambulaverunt circa rogos: ter in equis circuiverunt tristem flammam funeris, & emiserunt ore ululatus. Tellus etiam rigatur fletu, arma etiam rigantur. Et clamor hominũ & sonitus buccinarum tollitur* ad *cœlum. Deinde alii mittunt* in *ignem spolia ablata Latinis interfectis, & cassides, & pulchros gladios, & fræna, & celeres rotas: pars, dona nota* mortuis, *scuta ipsorum, & jacula non fausta. Plurima corpora boum circum immolantur morti: jugulant in ignem, & setosos porcos, & pecudes direptas ex omnibus campis: deinde* per *totum litus aspiciunt socios* qui *cremantur: observant semiustos rogos: neque possunt* inde *abstrahi, quousque nox frigida mutavit cœlum distinctum astris micantibus. Nec aliter infelices Latini erexerunt quoque rogos innumeros in alia parte: & partim condunt humi plurima hominum cadavera; partim quoque auferunt asportata in vicinos campos, & remittunt* in *urbem. Comburunt reliqua, & immanem cumulum promiscuæ stragis, nec numerando, nec honorando. Tunc undequaque spatiosi campi resplendent certatim frequentibus ignibus.*

NOTÆ.

185. *Pyras*.] Rogos, busta, ligna strues comburendis cadaveribus, Æ. 4. 494. De ritibus pompæ funebris, Æ. 6. 215. & sequentibus.

189. *Decurrere . . . lustravere in equis*.] Primum refero ad pedites: secundum ad equites: ut sic totus exercitus officio funebri erga socios fungeretur. De *lustratione*, pro *circuitione*, Æ. 5. 612.

165. *Ferventesque rotas*.] *Rotas* curruum hostilium, unde solebant principes viri pugnare. *Ferventes*: quæ solebant cursu incalescere: Horat Od. l. 1. 1. *Metaque fervidis evitata rotis*.

202. *Cœlum stellis aptum*.] Commutatio: pro, *cui apta & connexa sunt stellæ*, Æn. 4. 482.

206. *Urbique remittunt*.] Non uni omnia corpora: sed unumquodque sua. De vario more sepeliendi & comburendi cadaveris, Æn. 5. 48.

211. *Ruebant Ossa focis*.] Quomodo ossa hominum à busti reliquiis secernerentur, Æ. 6. 227. Quomodo post cremationem tumularentur, Æ. 5. 48. *Ruo*; active, Æ. 1. 39.

215. *Nurus*.] *Nurus*, proprie uxor filii, *hic*: sumitur vulgo pro juniore qualibet fœmina, conjugio copulata, Æn. 2. 501. De *hymeneo*, G. 3. 60.

Te r-

210 Tertia lux gelidam cœlo dimoverat umbram :
Mœrentes altum cinerem & confusa ruebant
Ossa focis, tepidoque onerabant aggere terræ.
Jam vero in tectis prædivitis urbe Latini
Præcipuus fragor, & longe pars maxima luctus.
215 Hic matres, miseræque nurus, hic cara sororum
Pectora mœrentum, puerique parentibus orbi
Dirum exsecrantur bellum, Turnique hymenæos :
Ipsum armis, ipsumque jubent decernere ferro;
Qui regnum Italiæ & primos sibi poscat honores.
220 Ingravat hæc sævus Drances: solumque vocari
Testatur, solum posci in certamina Turnum.
Multa simul contra variis sententia dictis
Pro Turno, & magnum reginæ nomen obumbrat:
Multa virum meritis sustentat fama trophæis.
225 Hos inter motus, medio flagrante tumultu,
Ecce super mœsti magna Diomedis ab urbe
Legati responsa ferunt: nihil omnibus actum
Tantorum impensis operum: nil dona neque aurum,
Nec magnas valuisse preces: alia arma Latinis
Quærenda, aut pacem Trojano ab rege petendum.
231 Deficit ingenti luctu rex ipse Latinus.
Fatalem Ænean manifesto numine ferri
Admonet ira Deum, tumulique ante ora recentes.

Tertia dies expulerat è cœlo frigidam noctem : dolentes evertebant altum cinerem & ossa permista in *rogis, & tegebant* ea *tepido acervo terræ. Jam vero præcipuus tumultus & pars doloris longe maxima erat per domos* in *urbe Latini opulenti. Illic matres, & nurus infaustæ: illic dilecta pectora sororum dolentium, & pueri orbati patribus, detestantur funestum bellum, & nuptias Turni: volunt* ut *ipse armis, ipse gladio dirimat* rem; *siquidem petit sibi imperium Italiæ & præcipuam potestatem. Drances acerbus asperat hæc : & testatur Turnum unum vocari, unum peti ad pugnam. Contra multiplex est simul sententia variis verbis pro Turno; & magna auctoritas reginæ protegit* eum : *multa fama tuetur virum partis trophæis. Inter has dissensiones medio tumultu ardente : ecce præterea tristes legati referunt responsa è magna urbe Diomedis*: aiunt *nihil perfectum* esse *omnibus impensis tantorum laborum: nihil dona effecisse, nec aurum, nec magnas preces: alia auxilia quærenda* esse *Latinis, aut pacem petendam à rege Trojano. Ipse rex Latinus concidit* ex *magnitudine doloris. Furor Deorum, & sepulcra recentia ante oculos, ostendunt Æneam fatalem juvari evidenti* auxilio *Deorum*.

NOTÆ.

223. *Reginæ nomen.*] *Amata*, quæ favebat Turno, sororis filio, Æn. 7. 357. De *trophæis*, supra, v. 7.

226. *Diomedis ab urbe.*] *Arpis*, infra, v. 243.

230. *Pacem petendum.*] Regimen gerundii. Sic Lucretius, l. 1. 111. *Pœnas in morte timendum.* Ibid. 381. *Motu privandum est corpora quæque.*

238. *Primus sceptris.*] Reges enim erant plerique, ex iis qui Turni auxilio venerant, Æn. 7. 647.

239. *Ætola ex urbe.*] *Arpis*, ab Ætolo Diomede conditis: mox, v. 243.

242. *Venulus.*] Qui ad Diomedem legatus fuerat, Æn. 8. 9.

243. *Diomedem.*] Filius fuit Tydei, nepos Oenei: paterno quidem & avito jure, Ætoliæ rex: sed cum pater Tydeus Agrii patrui invidia regno pulsus esset, & Argos Peloponnesi urbem ad regem Adrastum confugisset; ibi Diomedes ex Deiphyle, Adrasti filia, natus est. Is Adrasto mortuo maximam & quasi regiam auctoritatem Argis obtinuit: avum suum, item ab Agrii filiis pulsum, in Ætoliam restituit: Argivorum & vicinarum urbium dux ad Trojam profectus est; ex Homero, Il. 2. 563. Ibi maxima quæque post Achillem ac difficillima perfecit: Palladium ex arce Trojana rapuit, Rhesum Thraciæ regem occidit; unde laudat Virgilius ejus manum, *qua concidit Ilia tellus.* Venerem & Martem vulneravit. Quare Venus ejus domum evertit, adulterio Ægialeæ uxoris ejus cum Cylabaro apud Argos: quorum ex insidiis cum ægre elapsus esset, neque vero posset in Ætoliam reverti, ut notat Cedrenus; in Apuliam, maxime orientalem Italiæ partem, mari fugit: ibique exceptus à Dauno rege, & parte agri donatus, urbes multas condidit: præcipue *Argos Hippium*, id est, *equestre*: ex nomine natalis urbis, cujus ager *aptus equis* dicitur ab Homero; quæ vox deinde corrupta est primo in *Argyrippam*, vel *Argyripam*; de-

Ergo concilium magnum, primosque suorum
235 Imperio accitos, alta intra limina cogit.
Olli convenere, fluuntque ad regia plenis
Tecta viis. Sedet in mediis, & maximus ævo,
Et primus sceptris, haud læta fronte, Latinus.
Atque hic legatos Ætola ex urbe remissos,
240 Quæ referant, fari jubet: & responsa reposcit
Ordine cuncta suo. Tum facta silentia linguis,
Et Venulus dicto parens ita farier infit:
Vidimus, o cives, Diomedem Argivaque castra,
244 Atque iter emensi casus superavimus omnes;
Contigimusque manum, qua concidit Ilia tellus.
Ille urbem Argyripam, patriæ cognomine gentis.
Victor Gargani condebat Iapygis agris.
Postquam introgressi, & coram data copia fandi;
Munera præferimus, nomen patriamque docemus:
Qui bellum intulerint, quæ causa attraxerit Arpos.
251 Auditis ille hæc placido sic reddidit ore:
O fortunatæ gentes, Saturnia regna,
Antiqui Ausonii: quæ vos fortuna quietos
Sollicitat, suadetque ignota lacessere bella?
255 Quicunque Iliacos ferro violavimus agros,
(Mitto ea, quæ muris bellando exhausta sub altis,
Quos Simois premat ille viros) infanda per orbem
Supplicia, & scelerum pœnas expendimus omnes,
Vel Priamo miseranda manus. Scit triste Minervæ
260 Sidus, & Euboicæ cautes, ultorque Caphareus.

Itaque congregat in excelsam regiam magnum concilium & præcipuos suorum accersitos jussu suo. *Illi congregantur, & plenis viis currunt ad domum regis. Latinus, & grandior ætate, & præcipuus regno, sedet inter medios, non hilari vultu. Atque hic imperat legatos, reversos ex urbe Ætolica, dicere quænam reportent: & quærit singula responsa suo ordine. Tunc indictum* est *linguis silentium; & Venulus obediens imperio incipit ita loqui: O cives, vidimus Diomedem & castra Græca & perfecto itinere evasimus omnia pericula, & tetigimus manum, qua regnum Trojanum periit. Ille victor exstruebat in campis Gargani Japygis urbem Argyripam, de nomine patriæ gentis. Postquam ingressi* sumus, *& facultas concessa est alloquendi præsentem; offerimus dona, profitemur nomen & patriam: qui indixerint* nobis *bellum, quæ causa* nos *adduxerit* in urbem *Arpos. Ille sic tranquilla voce respondit* iis quæ *audierat: O felices populi, imperium Saturni, Ausonii veteres: quæ sors vos turbat tranquillos, & impellit movere bella insueta? quotquot vastavimus ferro arva Trojana (omitto ea* mala quæ *tolerata* sunt *pugnando ad sublimes muros, & quot ille Simois sepeliverit viros,) luimus per orbem immania supplicia, & omnes pœnas criminum, turba deploranda ipsi etiam Priamo. Novit* ista *funestum sidus Palladis, & scopuli Eubœæ, &* mons *vindex Caphareus.*

N O T Æ.

inde in *Arpos*. Ejus ruinæ nunc adhuc dicuntur *Arpe*, non longe à *Siponto* urbe, & radicibus promontorii *Gargani*, *monte di S. Angelo*, quod in mare Hadriaticum procurrit. De ejus morte multiplex opinio refertur à Strabone, l. 6. Prima est, eum in Diomedeis insulis, huic litori vicinis, subito evanuisse: ejusque socios, dolore mortis illius esse mutatos in aves, infra, v. 272. Secunda est, ipsum in patriam revocatum, in ea diem obiisse. Tertia est, subacta illa maris Hadriatici ora ad usque Venetos, apud illos mortuum, & divinis honoribus affectum esse. De *Japyge*, qui nomen dedit Japygiæ, sive Apuliæ, Æn. 8. 710.

252. *Saturnia regna*, &c.] De *Saturni fuga in Italiam*, Æn. 8. 319. De *Ausonibus*, antiquis Italiæ incolis, ibid. 328. Æn. 7. 54.

257. *Simois*.] Fluvius Troadis, Æn. 1. 104.

259. *Triste Minervæ Sidus*, &c.] *Sidus Arcturi*, quod cum per se procellosum sit, vim adhuc perniciosiorem ex ira Minervæ dici potest accepisse ad vexandas Ajacis Oilei naves. Sic enim Solinus, c. 20. de Caphareo. *Ubi post Ilii excidium Argivam classem, vel Minervæ ira; vel quod certior prodit memoria, sidus Arcturi gravibus affecit cladi-*

Militia

Militia ex illa diversum ad litus abacti,
Atrides Protei Menelaus ad usque columnas
Exsulat: Ætnæos vidit Cyclopas Ulysses.
Regna Neoptolemi referam, versosque Penates
265 Idomenei? Libyco-ne habitantes litore Locros?
Ipse Mycenæus magnorum ductor Achivum
Conjugis infandæ prima intra limina dextra
Oppetiit: devicta Asia subsedit adulter.
269 Invidisse Deos, patriis ut redditus oris
Conjugium optatum & pulchra Calydona viderem?
Nunc etiam horribili visu portenta sequuntur:
Et socii amissi petierunt æthera pennis,
Fluminibusque vagantur aves (heu dira meorum
Supplicia!) & scopulos lacrymosis vocibus implent.
275 Hæc adeo ex illo mihi jam speranda fuerunt
Tempore; cum ferro cœlestia corpora demens
Appetii, & Veneris violavi vulnere dextram.

Post illam Trojæ *expeditionem pulsi ad diversa litora, Menelaus filius Atrei circa columnas Protei exsulat. Ulysses adiit Cyclopas Ætnæos. An memorabo regnum Pyrrhi, & domum Idomenei subversam? aut Locros degentes litore Libyco? ipse rex Mycenarum dux magnorum Græcorum, periit in primo aditu* domus, *manu scelerata uxoris:* post *Asiam subactam adulter insidiatus est* ei. An memorabo *Deos obstitisse* mihi, *quominus revectus* in *patriam regionem viderem dilectam conjugem & speciosam Calydona? nunc quoque monstra terribilia aspectu insectantur* me: *& socii amissi evolarunt alis in aerem, & volucres errant* circa *fluvios, & replent rupes tristibus sonis: heu crudelia supplicia meorum! hæc autem exspectanda mihi jam fuerunt ab illo tempore; quando insanus invasi gladio corpora immortalia, & sauciavi plaga dextram* manum *Veneris*.

NOTÆ.

bus. De *Arcturo*, Æn. 1. 748. Georg. 1. 68. Explicari tamen potest *sidus* de ipsa tempestate, quam excitavit Minerva: nam sic videtur vocem illam accepisse Virgilius, Georg. 1. 311. *Quid tempestates autumni & sidera dicam?* & Æn. 12. 451. *Ad terras abrupto sidere nimbus It mare per medium*. De *Minerva*, Æn. 2. 31. De *Ajace ab ea interfecto* ad Caphareum, Eubœæ insulæ scopulum, Æn. 1. 44. 40. De *Eubœa* Græciæ insula, *Negrepont*, Æn. 6. 2.

262. *Atrides Protei, &c.*] *Menelaus*, Spartæ rex, de quo, Æn. 2. 264. *Atrei* filius confecto Trojano bello, octo annis tempestate jactatus est circa Ægypti litora, antequam in patriam rediret; & divertit apud *Proteum* regem Ægypti, de quo Georg. 4. 388. Ita fere Homerus Odyss. 4. 82. 385. &c.

Columnas.] *Limites, terminos* Ægypti. Quippe Strabo l. 3. de columnis Herculis apud fretum Gaditanum disserens, ait id nomen inde ortum esse, quod viri illustres, ut finem imperii aut expeditionis suæ nota aliqua consignarent; aut columnas, aut in modum columnarum turriculas, fretis aut promontoriis, aut montibus imposuerint: quæ nomina, destructis per temporum injuriam monumentis illis, loco ipsi remanserunt. Tales columnæ Herculis in freto Gaditano, aræ Philænorum ad Syrtes Africæ, columna Ionica in Isthmo Corinthiaco, turris Pelori & turris Rhegina in freto Siculo, aræ Bacchi & Alexandri in India. Igitur *columna Protei*, pars erit illa litoris Ægyptii, ubi deinde magnus portus Alexandriæ fuit, qui sic describitur à Strabone, l. 17. Ἐν δὲ τῷ ἡ νῆσος καὶ ὁ πύργος ὁ φάρος &c. *Ad dextram est Pharus; insula & turris: ad sinistram vero cautes & promontorium Lochias*. Et vero testatur Homerus, Menelaum ad Pharum insulam primo exscensionem fecisse, Odyss. 4. 355.

263. *Ætnæos.*] Ulysses in Siciliam apud Cyclopas appulsus est: ubi mons Ætna, ut fuse narrat Achæmenides, Æ. 3. 613.

264. *Regna Neoptolemi.*] Pyrrhi, Epiri regis, Achillis filii: qui ab Oreste Agamemnonis filio occisus est, ob amorem Hermiones, Æ. 3. 328. &c. De *Pyrrho Neoptolemo*, Æ. 2. 263.

265. *Penates Idomenei.*] Cretensis regis, qui à suis pulsus est ob occisum filium, Æn. 3. 122. *Penates*, Dii sunt domestici, Æn. 2. 717.

265. *Libyco litore Locros.*] De *Locris*, Græciæ populis circa Parnassum montem, Æn. 3. 399. Horum aliqui, post bellum Trojanum consederunt in meridionali cornu Italiæ, circa Zephyrium promontorium, ut ibidem explicuimus: alii in Africa, circa Pentapolim, quæ Cyrenaica regio est, ad mare mediterraneum, & orientem Syrtis majoris, ut ait Servius; ut vero testatur Domitius Afer, in regione Africæ plane opposita, nempe ad Oceanum Atlanticū.

266. *Mycenæus, etc.*] Agamemnon, Mycenarum rex, Clytæmnestræ uxoris & Ægisthi adulteri insidiis occisus, Æ. 3. 54. De *Mycenis*, urbe Peloponnesi, Æn. 1. 288. De *Achivis*, Græcis, Æ. 1. 492.

268. *Devicta Asia subsedit adulter.*] *Subsido*, est *clam sedeo in insidiis*. Unde Valerius Max. l. 7. c. 2. vocat *subsessorem alieni matrimonii*, adulterum, qui alienæ conjugis pu-

Ne vero, ne me ad tales impellite pugnas.
Nec mihi cum Teucris ullum post eruta bellum
Pergama, nec veterum memini lætorve malorum.
281 Munera, quæ patriis ad me portastis ab oris,
Vertite ad Æneam. Stetimus tela aspera contra,
Contulimusque manus: experto credite, quantus
In clypeum assurgat, quo turbine torqueat hastam.
285 Si duo præterea tales Idæa tulisset
Terra viros: ultrò Inachias venisset ad urbes
Dardanus, & versis lugeret Græcia fatis.
Quicquid apud duræ cessatum est mœnia Trojæ:
Hectoris Æneæque manu victoria Grajum
290 Hæsit, & in decimum vestigia rettulit annum.
Ambo animis, ambo insignes præstantibus armis:
Hic pietate prior: Coeant in fœdera dextræ,
Quà datur: ast, armis concurrant arma, cavete.
Et responsa simul quæ sint, rex optime regum,
295 Audisti, & quæ sit magno sententia bello.
Vix ea legati: variusque per ora cucurrit
Ausonidum turbata fremor: ceu, saxa morantur
Cum rapidos amnes; clauso fit gurgite murmur,
Vicinæque fremunt ripæ crepitantibus undis.

Ne verò, ne hortemini me ad talia prælia. Nec mihi bellum ullum est cum Trojanis post excisam Trojam: nec recordor, aut gaudeo de *antiquis calamitatibus. Ferte ad Æneam dona, quæ tulistis ad me è patriis terris. Stetimus adversus valida* ejus *arma, & conseruimus manus: credite* mihi *experto, quantus attollat clypeum, quo impetu vibret hastam. Si terra Idæa produxisset duos tales viros præter eum. Trojanus prior intulisset bellum urbibus Argivis, & Græcia doleret mutatis fatis. Quamdiu tardatum est circa muros pertinacis Trojæ: victoria Græcorum substitit manu Hectoris & Æneæ, & retro tulit pedem in decimum annum. Ambo* erant *illustres animis; ambo bellica fortitudine: iste superior* erat *religione. Dextræ* vestræ *conveniant in fœdera, siquidem* id *conceditur: sed cavete, ne arma vestra congrediantur* cum illius *armis. Audivisti simul, rex optime regum, & quæ sint* ejus *responsa, & quis sit* ejus *sensus* de *tanto bello. Vix legati ea* dixerant: *& varium murmur diffusum est per ora turbata Italorum: veluti quando saxa coerceant fluvios torrentes;* tunc *obstructo alveo murmur editur, & propinquæ ripæ fremunt aquis strepitantibus.*

NOTÆ.

diciciæ insidiatur. Itaque sensus est, Agamemnoni adulteriorum vindici, qui ob Paridis adulterium Trojam everterat; insidiatorem adulterum non defuisse; qui eum sub prima domus limina primumque reditum opprimeret.

270. *Conjugium, &c.*] *Conjugem* Ægialeam, supra, v. 243. *Calydona*, urbem Æoliæ, quam Diomedes & avito jure possidebat, & armis domuerat, Æn. 7. 306.

272. *Socii amissi, &c.*] Circa promontorium Apuliæ Garganum, insulæ sunt, non duæ, ut ait Strabo, sed quinque: *Diomedeæ* ab antiquis dictæ: harum maxima nunc *Tremiti*. Illic Diomedis socii in aves finguntur commutati: vel ob iram Veneris, vivo adhuc Diomede, ut aiunt Virgilius & Ovidius Metam. l. 14. 494. vel ob dolorem amissi morte Diomedis, ut innuere videtur Strabo aliique. Has aves in his tantum insulis reperiri ait Plinius, l. 10. 44. easque dentes habere, colore esse candidas; infestas advenis præterquam Græcis. Joannes Meursius ait easdem esse quæ Græcis dicuntur ἐρωδιοί; Latinis *ardeæ*, Gallis *herons*. Plinius facit *fuliearum* similes. Ovidius non *cycnos* quidem, cycnis proximas.

276. *Cælestia corpora.*] Venerem in vola manus Diomedes vulneraverat. Iliad. 5. v. 335. Martem in imo ventre, v. 857.

280. *Lætorve malorum.*] Græca forma; supra, v. 126.

283. *Contulimusque manus: &c.*] Adulatur hic heroi suo Virgilius: quamquam enim adversus Diomedem steterit, Iliad. 5. 225. tamen huic minime fuisse parem constat ex eo, quod ab eodem in coxa vulneratus ictu lapidis fuit, fuissetque adeo interfectus, nisi Venus auxilio filii adstitisset, v. 311.

284. *In clypeum assurgat.*] Ipse attollat clypeum suum. Sic Æn. 12. 729. *Alte sublatum consurgit Turnus in ensem, & ferit.*

285. *Idæa Terra.*] *Troas*, ubi mons *Ida*, Æn. 2. 801. *Inachias*, Argivas, Æn. 7. 286. *Dardanus*, Trojanus. Æn. 1. 239.

301. *Præfatus Divos.*] Notat Turnebus veteres, præcipue Romanos, id solemne habuisse; ut antequā verba publice facerent, Deos precarentur: & frequenter orationum exordia ab invocatione Deorum sumerent.

Ut

Ut primum placati animi, & trepida ora quierunt,
301 Præfatus Divos solio rex infit ab alto:
Ante equidem summa de re statuisse, Latini,
Et vellem, & fuerat melius; non tempore tali
Cogere concilium, cum muros obsidet hostis.
Bellum importunum, cives, cum gente Deorum,
306 Invictisque viris, gerimus: quos nulla fatigant
Prælia, nec victi possunt absistere ferro.
Spem, si quam accitis Ætolum habuistis in armis,
Ponite: spes sibi quisque; sed hæc, quam angusta, videtis.
Cætera qua rerum jaceant perculsa ruina,
311 Ante oculos interque manus sunt omnia vestras.
Nec quemquam incuso: potuit quæ plurima virtus
Esse, fuit: toto certatum est corpore regni.
Nunc adeo, quæ sit dubiæ sententia menti,
Expediam; & paucis, animos adhibete, docebo.
316 Est antiquus ager, Tusco mihi proximus amni,
Longus in occasum, fines super usque Sicanos,
Aurunci Rutulique serunt, & vomere duros
Exercent colles, atque horum asperrima pascunt.

Statim atque animi sedati & ora tumultuantia composita fuerunt; rex precatus Deos incipit è summo solio: Equidem, o Latini, & cuperem, & utilius fuisset deliberare prius de summa rerum: non vero *convocare concilium tali tempore, cum hostis premit muros. O cives, cum stirpe Deorum bellum difficile facimus, & hominibus invictis: quos nulla pugna debilitant, &* qui etiam *superati non possunt abstinere ab armis. Si constituistis aliquam spem in exercitu Ætolorum advocato, deponite* eam: *unusquisque* sit *sibi* sua *spes; sed videtis, quam tenuis* spes *illa sit. Quo casu rerum* nostrarum *cætera concussa jaceant, omnia* denique *sunt ob oculos & in manibus vestris. At neminem accuso: fuit* vobis *fortitudo, quæ potuit esse maxima: pugnatum est tota mole regni. Itaque exponam, quis sensus jam sit incertæ menti* meæ, *& ostendam paucis* verbis: *advertite animos. Est mihi vetustus ager, vicinus fluvio Tyrrheno, protensus in occidentem, ultra terminos Siculos. Aurunci & Rutuli colunt, & versant aratro colles asperos, &* utuntur *sterilissimis eorum locis* ad *pascua.*

NOTÆ.

Talia fuere exordia omnia Catonis; talia Ciceronis ac Demosthenis nonnulla.

302. *Ante equidem.*] ORATIO Latini duas habet partes. I. Exponit hostilium virium magnitudinem, cui suarum tenuitatem opponit. II. Proponit conditiones pacis tres: aut terras Æneæ assignandas: si sedere hic velit; aut naves ædificandas, si malit alio abire; denique oratores, ad eum mittendos cum regiis muneribus.

305. *Cum gente Deorum.*] Æneas à Jove per Venerem ortus: Trojana gens à Jove per Dardanum, Æn. 1. 239.

308. *Ætolum.*] Diomedis sociorum, in Apulia sedentium, supra, v. 243.

316. *Est antiquus ager, &c.*] Duplex est de hujus agri situ opinio. I. Donatus, quem sequitur Cluverius, agrum illum metitur ad litus maris: à Circæo monte, qui terminus fuit Latii, tempore Tarquinii superbi, orientem versus, ad usque Tyberim, qui terminus Latii fuit ad occidentem. Firmat inde hanc opinionem Donatus, quod Tuscos dicat aliquando sedisse circa Ufentem fluvium, huic monti Circæo vicinum; hunc itaque *Tuscum* fluvium hic à Virgilio appellari: deinde quod constet apud omnes; *Rutulos*, Turno subditos, spatio illo contentos fuisse; & *Auruncos* montem Circæum proxime attingere; & *pinetum*, seu locum pinu consitum, circa Circæum esse. At tribus ex capitibus minime probabilis hæc sententia videtur mihi. Primo, quod per *Tuscum amnem* à Virgilio semper intelligatur Tyberis, Georg. 1. 499. Æn. 8. 473. Æ. 10. 199. Secundo, quod ager ille sic extensus complecteretur regnum universum Turni, cujus angustias descripsimus, Æn. 7. 795. immo & multo latiora spatia: ac quantumvis dicantur Rutuli fuisse Latinis conjuncti, aut etiam subditi; certe verosimile non est, Latinum regem homini extero regnum obtulisse, quod consanguinei Turni ditionem totam absorberet. Tertio, cum urbs Laurentum, caput Latinæ ditionis, in qua tum concilium habebat Latinus, à Tyberi vix distaret leucis tribus, sive millibus paulo plus septem; & reliqua agri illius pars ad usque Circæum millia plusquam quadraginta haberet ad orientem: sane ager ille dici non potuit à Latino *longus in occasum*; sed omnino *longus in ortum*. II. Servius, quem sequor, agrum metitur ab urbe Laurento Tyberim versus; quo fere loco Troiam suam novam Trojani jam condiderant. Atque ita erit *Tusco proximus amni*, nempe Tyberi: erit *longus in occasum*, sive ad occasum Laurenti urbis: immo, ne angustiæ agri objiciantur, ultra Tyberim in occasum porrigitur: siquidem *Siculi* primi omnium Italiæ incolæ, qui deinde *Sicani* dicti sunt, ultra Tyberim multas antiquitus tenuerunt urbes, in quibus numerat Dionysius *Alsium*, & *Cære*, in eodem tractu maritimo ultra Tyberim. Igitur erit

320 Hæc omnis regio & celsi plaga pinea montis
Cedat amicitiæ Teucrorum: & fœderis æquas
Dicamus leges, sociosque in regna vocemus.
Considant, si tantus amor, & mœnia condant.
Sin alios fines aliamque capessere gentem
325 Est animus, possuntque solo decedere nostro:
Bis denas Italo texamus robore naves,
Seu plures complere valent: jacet omnis ad undam
Materies: ipsi numerumque modumque carinis
Præcipiant; nos æra, manus, navalia demus.
330 Præterea, qui dicta ferant & fœdera firment,
Centum oratores prima de gente Latinos
Ire placet, pacisque manu prætendere ramos:
Munera portantes eborisque, aurique talenta,
Et sellam regni trabeamque insignia nostri.
335 Consulite in medium, & rebus succurrite fessis.
Tum Drances idem infensus, quem gloria Turni
Obliqua invidia stimulisque agitabat amaris;
Largus opum, & lingua melior, sed frigida bello
Dextera, consiliis habitus non futilis auctor,
Seditione potens: genus huic materna superbum

Tota illa regio, & tractus pineus alti montis detur amicitia Trojanorum: & statuamus justas conditiones fœderis, & admittamus eos *socios in regnum* nostrum. *Quiescant* illic, *si tanta* est *cupiditas, & struant urbes. Si* vero *voluntas est* ipsis *adire alias regiones & alios populos, & si possunt abire è terra nostra: struamus* ipsis *ligno Italico viginti naves, aut plures si possunt implere: tota materies jacet prope aquas: ipsi prescribant numerum & formam navium: nos suppeditemus æra, operam, & nautica* omnia. *Insuper placet, centum oratores Latinos è præcipuo genere ire, ut exponant* Trojanis mea *dicta, et jungant fœdera*: et placet eos *præferre manibus ramos pacificos, portantes dona eboris, et talenta auri, et sellam et togam, notas nostri imperii.* Vos, *deliberate in commune, et subvenite rebus fractis. Tum idem Drances infestus, quem gloria Turni pungebat occulta invidia et stimulis acerbis: abundans divitiis, et abundantior eloquentia; sed manus* ejus erat *iners* ad *bellum*: tamen *reputabatur non vanus auctor* in *consiliis: potens factionibus: maternus splendor*

NOTÆ.

ager ille, *longus fines super usque Sicanos*, id est, usque ad fines illos, quos veteres Siculi tenebant, priusquam à Pelasgis & Aboriginibus inde pulsi, *Sicaniam* insulam occuparent, unde *Sicani* dicti sunt, Æn. 7. 795. Quin etiam *Aurunci Rutulique serere* posuerunt: non veri quidem *Rutuli*, qui fixerant sedem ad orientem Laurentinæ ditionis, Æn. 7. 795. nec veri *Aurunci*, qui suam fixerant ultra Circæum, Æn. 7. 54. Sed quædam eorum reliquiæ, quæ circa Tyberim remanserant: hunc enim tractum à Tyberi ad Circæum variis temporibus varios habuisse colonos, qui sese invicem alias in regiones expulerint; testatur Plinius, l. 3. 5. *Latium antiquum, à Tyberi Circeios usque, observatum est millium passuum quinquaginta longitudine. Colonis sæpe mutatis, tenuere alii aliis temporibus: Aborigines, Pelasgi, Arcades, Siculi, Aurunci, Rutuli.*

326. *Italo robore.*] *Robur*, pro quocumque duriore ligno sumitur, Georg. 1. 162.

329. *Navalia.*] Vulgo *navale*, locus est ubi stant naves. Hic, vel locus est ubi ædificantur: vel, ut ait Servius, ligna quibus ædificantur: vel potius instrumenta omnia, quæ ad navium fabricam pertinent. De *talentis*, Æn. 5. 112.

334. *Sellam, &c.*] *Sellam curulem*: ita dictam deinde à Romanis, non quod à *Curibus* Sabinis inventa esset, nam Florus testatur Tarquinium Priscum ab Etruscis eam accepisse; sed omnino à *curru*: nam vetus auctor apud Gellium l. 3. 18. testatur, *Senatores, qui curulem magistratum gessissent, curru solitos honoris gratia in curiam vehi; in quo curru sella esset supra quam considerent, quæ ob eam causam curulis appellaretur.* Utebantur autem ea reges primo, tum consules, censores, prætores, & ædiles curules: hanc etiam Romani regibus amicis muneris loco mittebant, ut Porsennæ apud Dionysium, Massinissæ apud Appianum & Livium. Erat illa *eburnea*, seu potius cœlato ebore contecta: tum incurvis pedibus, unde à Plutarcho in Mario dicitur ἀγκυλόπους, *incurvipes*. De *trabea*, toga regia & consulari, Æn. 7. 188.

335. *Consulite in medium.*] Id quod est in communem utilitatem. Georg. 1. 127. *In medium quærebant.*

339. *Futilis.*] Vanus, loquax, inutilis, nihil continens, qui sibi credita statim effundit: Translatio est, juxta Servium, Donatum, Lactantium, a vase *futile* dicto: cujus os latum & patulum, fundus angustus & acutus erat: ita ut in terra depositum stare non posset, sed statim in latus effunderetur. Hoc utebantur in sacris Vestæ, quia iis sacris aquam in terra deponi nefas erat.

Nobi-

341 Nobilitas dabat, incertum de patre ferebat:
Surgit, & his onerat dictis, atque aggerat iras:
Rem nulli obscuram, nostræ nec vocis egentem,
Consulis, o bone rex. Cuncti se scire fatentur,
345 Quid fortuna ferat populi, sed dicere mussant.
Det libertatem fandi, flatusque remittat,
Cujus ob auspicium infaustum moresque sinistros
(Dicam equidem, licet arma mihi mortemque minetur)
Lumina tot cecidisse ducum, totamque videmus
350 Consedisse urbem luctu: dum Troia tentat
Castra fugæ fidens, & cœlum territat armis.
Unum etiam donis istis, quæ plurima mitti
Dardanidis dicique jubes, unum, optime regum,
354 Adjicias: nec te ullius violentia vincat,
Quin gnatam egregio genero dignisque hymenæis
Des pater, & pacem hanc æterno fœdere jungas.
Quod si tantus habet mentes & pectora terror;
Ipsum obtestemur, veniamque oremus ab ipso;
Cedat jus proprium regi, patriæque remittat.
360 Quid miseros toties in aperta pericula cives
Projicis? o Latio caput horum et causa malorum!
Nulla salus bello: pacem te poscimus omnes,
Turne, simul pacis solum inviolabile pignus.
Primus ego, invisum quem tu tibi fingis, et esse

dabat illi genus illustre, à patre habebat ignotum genus: *surgit, et accusat his verbis* Turnum, *augetque invidiam: Suades, o bone rex, rem ignotam nemini, nec indigentem voce nostra. Omnes fatentur se cognoscere quid postulet sors gentis* nostræ, *sed verentur dicere. Concedat licentiam loquendi et deponat tumorem* ille, *cujus propter omina adversa et funesta studia (dicam enimvero, quamvis mihi comminetur arma et necem) videmus tot lumina ducum periisse, et urbem universam jacere* in *dolore. dum* ille *oppugnat castra Trojana confidens fuga, et* dum *armis minatur cœlo. Unum præterea, optime regum, unum addas istis muneribus, quæ multa imperas ferri et dici Trojanis: nec vis cujusquam te impediat, quominus,* cum sis *pater, tradas filiam illustri genero et splendidis nuptiis, et confirmes hanc pacem perpetuo fœdere. Quod si tanta formido* Turni *occupat animos et pectora* nostra; *obsecremus ipsum et precemur ab ipso veniam*: precemur, *ut permittat regi, et relinquat patriæ jus suum. Cur toties propellis miseros cives in manifesta pericula? o tu qui es Latinis origo et causa calamitatum illarum: nulla* est *salus* in *bello; omnes flagitamus à te pacem, o Turne, et simul pignus certissimum pacis* Laviniam. *Ego, quem tu existimas tibi infensum, et vero*

NOTÆ.

340. *Seditione.*] Factionibus, captandis vulgi animis.

343. *Rem nulli obscuram, &c.*] ORATIO Drancis quinque habet partes. I. Dicit, omnes ideo tacere, quia Turnum timent. II. Unum se profitetur ex omnibus audacter in Turnum dicere pro re publica, quam ille temeritate ac fuga sua pene evertit. III. Censet pacis conditionibus cæteris hanc etiam adjiciendam, ut Lavinia conjux Æneæ detur. IV. Orat Turnum, ne patiatur privati commodi rationes publicis rationibus obstare. V. Denique orat, ut si bello abstinere nolit, privatam contentionē, non publico periculo, sed privato certamine dirimat; quod ab Ænea proponitur.

345. *Dicere mussant.*] *Mussare*, est *muto* proximum esse; submissa & parum distincta voce, quasi timide ac dubitanter loqui; *obmurmurare*. Hic *timere*, *vereri*.

347. *Cujus ob auspicium.*] Quia bellum administratur nutu & auspiciis Turni; non Latini, qui rerum habenas eam in rem deposuerat, Æn. 7. 600. & forte felicioribus auspiciis bellum suscepisset, si suscipiendum duxisset.

351. *Fugæ fidens.*] Carpit fugam Turni: cum à Junone, non tamen sponte, subductus est è pugna, Æn. 10. 659. De *hymeneis*, nuptiis, Georg. 3. 60.

359. *Cedat, &c.*] Si adeo Turnum timemus, ut nullus ausit de eo conqueri: ne queramur, ne vi agamus; sed precemur ipsum, saltem sinat, ut rex & patria rei communi libere consulant pro suo jure.

372. *Inhumata infletaque turba.*] Privata fu-

Nil moror, en supplex venio: miserere tuorum:
366 Pone animos, & pulsus abi: sat funera fusi
Vidimus, ingentes & desolavimus agros.
Aut si fama movet, si tantum pectore robur
Concipis, & si adeo dotalis regia cordi est;
Aude, atque adversum fidens fer pectus in hostem.
371 Scilicet, ut Turno contingat regia conjux;
Nos, animæ viles, inhumata infletaque turba,
Sternamur campis. Et jam tu, si qua tibi vis,
Si patrii quid Martis habes, illum aspice contra,
375 Qui vocat.
Talibus exarsit dictis violentia Turni:
Dat gemitum, rumpitque has imo pectore voces:
Larga quidem, Drance, tibi semper copia fandi,
Tunc cum bella manus poscunt: patribusque vocatis
380 Primus ades: sed non replenda est curia verbis,
Quæ tuto tibi magna volant; dum distinet hostem
Agger murorum, nec inundant sanguine fossæ.
Proinde tona eloquio, solitum tibi; meque timoris
Argue tu, Drance: tot quando stragis acervos
385 Teucrorum tua dextra dedit, passimque trophæis
Insignis agros. Possit quid vivida virtus,
Experiare licet: nec longe scilicet hostes
Quærendi nobis: circumstant undique muros.
Imus in adversos? quid cessas? an tibi Mavors

non curo esse, ecce primus accedo supplex: miseresce tuorum, depone iram, & ejectus recede. Satis vidimus cædium, & fugati ab Ænea, *&* satis *vastavimus arva spatiosa. Aut si gloria te excitat, si contines pectore tantas vires, si denique tibi cara est* hæc *aula* quam ambis *in dotem, aude, & securus oppone pectus adversum contra hostem. Nempe, ut uxor regia detur Turno, nos fundamur campis, animæ ignobiles, turba insepulta & indefleta. Nunc vero tu, si est tibi virtus ulla, si habes quicquam patriæ fortitudinis, contuere* ex *adverso* illum *qui te appellat. Violentia Turni accensa est his verbis: dat gemitum, & emittit è profundo pectore verba ista: Semper quidem, o Drance, copiosa tibi est facultas loquendi, tunc cum bella exigunt opus; & senibus convocatis primus interes: sed aula non est implenda verbis, quæ magnifica excidunt tibi impune; dum propugnacula murorum cohibent hostem, nec fossæ redundant sanguine. Itaque tona* vi *eloquentiæ*, quod tibi *consuetum* est; *& tu, o Drance, accusa me timoris: quandoquidem tua manus edidit tot cumulos cadaverum Trojanorum, & passim illustras campos trophæis. Licet* tibi *explorare, quid valeat virtus ardens: scilicet hostes non erunt procul nobis petendi, undique circumdant muros. An ibimus contra* illos *oppositos* nobis *? cur moraris? an fortitudo bellica*

NOTÆ.

nebri honore. quod apud veteres miserrimum fuit, Æn. 6. 325.

375. *Qui vocat*.] Supra, v. 115.

378. *Larga quidem*, *&c.*] ORATIO Turni duas habet partes præcipuas, quarum prima refellit Drancem; secunda caput, de quo deliberatur, attingit. I. Refellit criminationem temeritatis & fugæ, primo vanam Drancis eloquentiam per ironiam illudendo; secundo commemorando facta sua, cædem Evandri, Bitiæ, &c. II. Timorem Drancis de Trojanorum virtute conceptum elevat, ironice exaggerando: atque nunc Græcos ipsos, Achillem, Diomedem, coram Trojanis trepidare; flumina ipsa retro ab iis fugere, &c. III. Simulatum de se timorem Dranci adimit, profitendo se tam ignavo sanguine maculari nolle. Atque hæc prima pars orationis est. IV. Concedit ad eas pacis conditiones abeundum; si res desperata si: quamquam forte mori tum gloriosius foret. V. Ostendit rem adeo non esse desperatam, ut potius integra sit; cum auxilia sibi multa supersint; cum victoria Trojanis admodum cruenta fuerit, damnumque par; cum adhuc bellum in ortu ipso sit atque initio; ideoque facile mutari possit, fortunæ vicissitudine. VI. Auxiliis Diomedis, quæ desunt, opponit auxilia quæ adsunt quam plurima, Messapi, Tolumnii, Camillæ. VII. Denique offert se pugnæ singulari.

385. *Trophæis*.] Supra, v. 7.

Yen-t

390 Ventosa in lingua pedibusque fugacibus istis
Semper erit?
Pulsus ego? aut quisquam merito, fœdissime, pulsum
Arguet? Iliaco tumidum qui crescere Tybrim
Sanguine, & Evandri totam cum stirpe videbit
Procubuisse domum, atque exutos Arcadas armis?
Haud ita me experti Bitias & Pandarus ingens,
397 Et quos mille die victor sub Tartara misi,
Inclusus muris hostilique aggere septus.
Nulla salus bello? capiti cane talia demens
Dardanio, rebusque tuis. Proinde omnia magno
401 Ne cessa turbare metu, atque extollere vires
Gentis bis victæ, contra premere arma Latini.
Nunc & Myrmidonum proceres Phrygia arma tremiscunt?
Nunc & Tydides, & Larissæus Achilles?
405 Amnis & Hadriacas retro fugit Aufidus undas?
Vel cum se pavidum contra mea jurgia fingit
Artificis scelus: & formidine crimen acerbat.
Numquam animam talem dextra hac, absiste moveri,
Amittes: habitet tecum, & sit pectore in isto.
Nunc ad te & tua, magne pater, consulta revertor.
411 Si nullam nostris ultra spem ponis in armis;
Si tam deserti sumus, & semel agmine verso
Funditus occidimus, neque habet fortuna regressum:

semper tibi erit in superba lingua & istis pedibus fugacibus? an *ego fugatus* sum, *o ignavissime? an vero ullus accusabit me* quod *fusus* fuerim: *qui considerabit Tybrim inflatum crescere sanguine Trojano, & universam domum Evandri exstinctam esse cum sobole, & Arcadas spoliatos exercitu? Bitias & vastus Pãdarus non sic experti* sunt *me, & mille alii quos* uno *die victor deieci ad inferos, clausus muris & circumdatus munimentis hostilibus. Nulla est salus in bello,* ais? *ominare talia, o insane, homini Trojano, aut rebus tuis. Itaque ne desinas commovere omnia magno timore, & extollere potentiam nationis bis superatæ, contra* vero *minuere potentiam Latini. Nunc etiam principes Myrmidonum reformidant arma Trojana? nunc etiam Diomedes, etiam Larissæus Achilles? fluvius etiam Aufidus retro fugit mare Hadriaticum?* eodem *ipso* tempore, *quo scelestus* ille *accusator simulat se timidum adversus meas rixas, & exasperat metu* suo *accusationem* suam. *Desine turbari, numquam perdes talem animam hac manu* mea: *maneat tecum & stet in illo* tuo *pectore. Jam redeo ad te* & *ad tuam deliberationem, o magne pater. Si nullam deinceps constituis spem in nostris armis; si sumus tam destituti, & omnino periimus* ob *exercitum semel fugatum, & si fortuna nullam habet vicissitudinem:*

NOTÆ.

394. *Evandri procubuisse domum.*] Occiso Pallante ab ipso Turno, Æn. 10. 442.

399. *Bitias & Pandarus.*] Portæ Trojanæ custodes, quos interfecit Turnus cum in eam urbem insiluit, Æn. 9. 708. & sequentibus.

399. *Capiti cane, &c.*] *Canere*, vatum proprium est, & futura prædicentium: & sensus est: jacta infaustum illud omen in Trojanos: in te ipsum; quasi nempe nulla, neque his, neque tibi per bellum salus sit.

402. *Bis victæ.*] Primum ab Hercule, deinde à Græcis, Æn. 3. 476.

403. *Nunc & Myrmidonum, &c.*] Ironice metus inanitatem exaggerat. Dic, ut nobis timorem incutias, Myrmidonas, Diomedem, Achillem timuisse arma Trojana: qui numquam illa timuerunt. *Myrmidones*, Thessali vel Æginetæ, Achillis milites, Æn. 2. 7. *Phrygia*, ubi Troas, Æn. 1. 385. *Tydides*, Tydei filius Diomedes, supra, v. 243. *Larissæus Achilles*, Thessalus, Æn. 2. 197.

405. *Amnis & Hadriacas, &c.*] Dic ipsos etiam fluvios, Trojanorum metu, retro aquas egisse. *Aufidus*, nunc *Lofanto*, fluvius Italiæ in Hirpinis nascens, inter Apuliam, Dauniam, & Peucetiam, in mare Hadriaticum fluens, celebris Cannensi prælio, quo circa ejus ostia Romani ab Hannibale victi sunt. *Hadriacum*, vel *Hadriaticum*, vel *Hadrianum* mare, vel *Hadria*, pars est mediterranei maris: à promontorio Salentino, quod superius est Italiæ cornu, in sinum influens, Italiamque ad septentrionem alluens, unde *mare superum* vocatur. Huic nomen ab *Hadria* urbe & fluvio in tractu Veneto, supra Padi ostia, sub extremum sinum, ad latus occidentale: nunc dicitur sinus ipse *Golfe de Venise*, ab urbe Venetiis.

Ostenius

Oremus pacem, & dextras tendamus inermes.
Quamquam o! si solitæ quicquam virtutis adesset:
416 Ille mihi ante alios, fortunatusque laborum,
Egregiusque animi; qui, ne quid tale videret,
Procubuit moriens, & humum semel ore momordit.
Sin & opes nobis, & adhuc intacta juventus,
420 Auxilioque urbes Italæ populique supersunt;
Sin & Trojanis cum multo gloria venit
Sanguine, sunt illis sua funera, parque per omnes
Tempestas: cur indecores in limine primo
Deficimus? cur ante tubam tremor occupat artus?
425 Multa dies variusque labor mutabilis ævi
Rettulit in melius: multos alterna revisens
Lusit, & in solido rursus fortuna locavit.
Non erit auxilio nobis Ætolus, & Arpi?
At Messapus erit, felixque Tolumnius, & quos
430 Tot populi misere duces: nec parva sequetur
Gloria delectos Latio & Laurentibus agris.
Est & Volscorum egregia de gente Camilla,
Agmen agens equitum & florentes ære catervas.
Quod si me solum Teucri in certamina poscunt,
Idque placet, tantumque bonis communibus obsto:
436 Non adeo has exosa manus victoria fugit,
Ut tanta quicquam pro spe tentare recusem.

precemur pacem, & porrigamus manus exarmatas. Tamen, o si restaret nobis *aliquid virtutis pristinæ, ille* videretur *mihi felix* in *laboribus, & virtute præstans præ ceteris; qui, ne cerneret quicquam tale, semel procubuit moriens & momordit ore tellurem. Si* vero *nobis restant vires, & juventus adhuc illæsa, & urbes ac nationes Italæ* ad *subsidium; si* vero *præterea victoria contigit Trojanis cum multo sanguine, si* sunt *illis suæ mortes, & par clades in omnibus: quare ignavi deficimus in primo ingressu* belli? *cur tremor invadit membra ante* sonitum *buccinæ? tempus, & multiplex motus annorum instabilium vertit plurima in melius: fortuna alternatim revisens decepit plurimos, & rursus constituit* eos *in firmo* statu. *Ætolus & Arpi non erunt nobis subsidio? sed erit Messapus, & fortunatus Tolumnius: & ductores, quos tot nationes miserunt: nec parvus honos comitabitur congregatos è Latio & campis Laurentibus. Est etiam Camilla, ex illustri gente Volscorum, ducens agmen equitum & turmas fulgentes ære. Quod si Trojani me vocant unum ad pugnam, & id* vobis *videtur, & tantum noceo publicæ utilitati: victoria non adeo fugit adversata* meas *istas manus, ut abnuam audere quicquam pro spe tanta.*

NOTÆ.

Scribitur, vel sine aspiratione *Adria*; vel, ut in plerisque omnibus antiquitatis monumentis, cum aspiratione *Hadria*.

407. *Artificis scelus*.] Pro *scelesto artifice*. Sic apud Comicos frequenter. Terent. Andr. 3. 5. 1. *Ubi illic scelus est, qui me perdidit? Crimen* item, pro criminatione seu accusatione, supra, v. 122.

408. *Dextera hac*.] Quæ consuevit fortes occidere, non ignavos. Sic Cæsar ad Metellum, apud Lucanum l. 3. 135. *Haud unquam jugulo se polluet isto Nostra, Metelle, manus; dignum te Cæsaris ira Nullus honos faciet*.

415. *Quamquam o! si, &c.*] Si funditus occidimus, petamus pacem: tamen, vel ita quoque, si quicquam haberemus virtutis, deberemus mortem majori felicitati ducere, quàm pacem: ut ille Mezentius, qui ab Ænea occisus est, Æn. 10. sub finem. De forma illa optationis, *Quamquam o!* Æn. 5. 195.

416. *Fortunatus laborum, Egregius animi*,] Græca loquutio, supra, v. 73. *Læta laborum*.

423. *In limine primo*.] Vixdum inito bello.

424. *Ante tubam*.] Antequam decretoria pugna tubarum sonitu indicta sit.

428. *Ætolus, & Arpi*.] Diomedes Argyripæ conditor, supra, v. 243.

429. *Messapus, &c.*] Dux aliquot Etruscorum invulnerabilis, Æn. 7. 691. *Tolumnius*, augur, qui fœdus disturbabit, Æn. 12. 258. & in eo tumultu occidetur. *Felix* dicitur ob peritiam & felicitatem auguriorum. De *Latio*, & *Laurentibus* agris, Æn. 7. 54. 63. De *Camilla*, duce Volscorum, Æn. 7. 803. & infra, v. 535.

433. *Florentes ære catervas*.] *Fulgentes*: metaphora, de qua, Georg. 2. 6.

437. *Tanta pro spe*.] Vel victoriæ; vel Laviniæ; vel laudis inde colligendæ, quod solus privato periculo communem salutem pepererim.

Ibo

Ibo animis contra: vel magnum præſtet Achillem,
Factaque Vulcani manibus paria induat arma
440 Ille licet. Vobis animam hanc, ſoceroque Latino,
Turnus ego, haud ulli veterum virtute ſecundus,
Devoveo: ſolum Æneas vocat? & vocet, oro.
Nec Drances potius, ſive eſt hæc ira Deorum,
Morte luat; ſive eſt virtus & gloria, tollat.
445 Illi hæc inter ſe dubiis de rebus agebant
Certantes: caſtra Æneas aciemque movebat.
Nuntius ingenti per regia tecta tumultu
Ecce ruit, magniſque urbem terroribus implet:
Inſtructos acie Tyberino à flumine Teucros,
450 Tyrrhenamque manum totis deſcendere campis.
Extemplo turbati animi, concuſſaque vulgi
Pectora, & arrectæ ſtimulis haud mollibus iræ.
Arma manu trepidi poſcunt, fremit arma juventus,
Flent mœſti muſſantque patres: hic undique clamor
455 Diſſenſu vario magnus ſe tollit in auras.
Haud ſecus atque alto in luco cum forte catervæ
Conſedere avium; piſcoſove amne Paduſæ
Dant ſonitum rauci per ſtagna loquacia cycni.
Imo, ait, o cives, arrepto tempore, Turnus,
460 Cogite concilium, & pacem laudate ſedentes:
Illi armis in regna ruunt. Nec plura loquutus
Corripuit ſeſe, & tectis citus extulit altis.
Tu, Voluſe, armari Volſcorum edice maniplis:

Ibo virtute mea *adverſus* Æneam*: quamvis ille præ ſe ferret magnũ ipſum Achillem, & haberet arma paria* Achilleis, *fabricata manibus Vulcani, Ego Turnus, nemine majorum inferior virtute, devoveo hanc vitam vobis & Latino ſocero: Æneas me poſcit unum?* & vero *precor, ut poſcat* me unum: *potius quam* ut *Drances morte pereat* mecum, *ſi talis eſt ira Deorum,* ut pereamus*: aut referat* gloriam, *ſi virtus aut gloria eſt* hic conſequenda. *Illi rixantes diſſerebant hæc inter ſe de rebus ambiguis: Æneas movebat* loco *caſtra & exercitum. Ecce nuntius currit magno tumultu per domũ regiam, & replet urbem magno metu,* dicens: *Trojanos ordinatos* in *aciem, & exercitum Etruſcum deſcendere è fluvio Tyberi per tota arva. Statim turbatæ* ſunt *mentes, & commota pectora plebis, & furor excitatus non levibus ſtimulis. Tumultuantes corripiunt arma manibus, juventus fremens* flagitat *bellum, patres plorant queruntur que triſtes: tum ingens clamor effert ſe undique in aerem* cum *multiplici diſcordia. Non aliter ac cum forte turma avium ſederunt in profunda ſylva: aut* cum *rauci cycni emittunt cantus in piſcoſo fluvio Paduſa, inter aquas garrulas. Nempe, o cives, inquit Turnus, arrepta occaſione, convocate concilium, & otioſi prædicate pacem:* dum *illi irrumpunt in regnum armati. Nec plura effatus, proripuit ſe, & celer exportavit* ſe *ex alta domo. Tu, ait, o Voluſe, ſignifica turmis Volſcorum* ut *armentur:*

NOTÆ.

439. *Vulcani manibus.*] Et habebat quidem Æneas, quod ignorabat Turnus, arma Veneris rogatu à Vulcano fabricata, Æn. 8. 370. Quemadmodum Achilles arma item rogatu Thetidis ab eodem obtinuerat, apud Homerum, Il. 18. 369.

443. *Nec Drances potius, &c.*] Invitavit Drancem ut ſecum in hoſtes irrueret, ſocius laudis & periculi, v. 389. Nunc orationem quaſi retractans ait: Æneas me ſolum vocat? & vero id opto, potius quam ut Drances aut laudis aut periculi mei particeps ſit.

449. *Tyberino, &c.*] Æn. 8. 330. *Teucros,* Æ. 1. 239. *Tyrrhenam,* Æn. 8. 479. *Muſſant,* obmurmurant, ſupra, v. 345.

457. *Amne Paduſæ.*] *Padus,* maximum Italiæ flumen, de quo Georg. 1. 482. oſtiis quidem ſeptem in mare Hadriaticum defertur, ſed duobus antiquiſſimis; quorum ſeptentrionale dicitur *Volana,* hodie *il Po di Volana*; meridionale, *Paduſa,* hodie *il Po d' Argenta.* Vocat *ſtagna,* propter diffuſas paludis in morem circa oſtia Padi, & variis foſſis confluentes aquas. *Amne Paduſæ,* ut *urbem Patavi* Æ. n. 1. 251.

463. *Maniplis.*] *Manipulus* erat certus militum numerus, qui ſub eodem ſigno pugnabat. Erat Romuli tempore militum centuria; poſtea duas centurias, cepit. Sic dicitur, ex Varrone, quia *minima manus* ſive turba militum erat: ex Vegetio, quia *junctis manibus,* id eſt, ſimul pugnabant: melius ex Ovidio, Aurelio Victore, Donato;

Duc

Duc, ait, & Rutulos: equites Messapus in armis,
465 Et cum fratre Coras latis diffundite campis.
Pars aditus urbis firment, turresque capessant:
Cætera, qua jusso, mecum manus inferat arma.
Ilicet in muros tota discurritur urbe.
Concilium ipse pater & magna incepta Latinus
470 Deserit, ac tristi turbatus tempore differt.
Multaque se incusat, qui non acceperit ultro
Dardanium Æneam, generumque asciverit urbi.
Præfodiunt alii portas, aut saxa sudesque
Subjiciunt: bello dat signum rauca cruentum
475 Buccina. Tum muros varia cinxere corona
Matronæ puerique: vocat labor ultimus omnes.
Nec non ad templum summasque ad Palladis arces
Subvehitur magna matrum regina caterva,
Dona ferens: juxtaque comes Lavinia virgo,
480 Causa mali tanti, atque oculos dejecta decoros.
Succedunt matres, & templum thure vaporant,
Et mœstas alto fundunt de limine voces:
Armipotens belli præses, Tritonia virgo,
Frange manu telum Phrygii prædonis, & ipsum
485 Pronum sterne solo, portisque effunde sub altis.
Cingitur ipse furens certatim in prælia Turnus:
Jamque adeo Rutulum thoraca indutus ahenis
Horrebat squamis, surasque incluserat auro,
Tempora nudus adhuc: laterique accinxerat ensem,

duc etiam Rutulos: Messape, & Coras cum fratre, explicate per agros equites in armis. Pars defendant ingressus urbis, & occupent turres: reliqua multitudo ferat arma mecum, qua parte *jussero. Confestim ex urbe tota curritur ad muros. Ipse pater Latinus abrumpit concilium & magna exorsa, & turbatus luctuoso tempore, differt* ea in aliud: *& accusat se plurimum; quod non ultro admiserit & urbi adoptaverit generum Trojanum Æneam. Alii faciunt fossas* ante *portas, aut supponunt stipites & saxa: rauca tuba dat signum sanguineum* ad *pugnam. Tunc matronæ & pueri circumdederunt muros multiplici cœtu: extrema necessitas invitat omnes. Regina quoque* cum *ingenti comitatu matrum vehitur ad templum & supremam arcem Palladis, portans munera: & prope comes* est *Lavinia puella, causa tantæ calamitatis, & submittens formosos oculos. Matres sequuntur, & implent templum vapore thuris, & è porta sublimi emittunt voces luctuosas: O virgo Tritonia, potens* in *armis, præsidens bello, rumpe* tua *manu arma Trojani prædatoris, & dejice illum humi præcipitem, & disturba sub altis portis. Turnus ipse ardens armatur ad pugnam, & jam armatus* secundum *loricam Rutulam* erat *asper squamis æreis, et texerat auro tibias, adhuc detectus* secundum *caput, et alligaverat gladium lateri:*

NOTÆ.

&c. quia pro signis & aquilis, Romuli tempore, habuerunt fasciculos fœni, pertica suspensos: fasciculi autem illi dicuntur *manipuli*, quod manum impleant.

464. *Equites Messapus.*] Sic interpungimus post Servium & Donatum: ut Volusus ducat Rutulos, & simul moneat Volscos ut sub ducibus suis pugnæ se parent; Messapus vero, Coras, & ejus frater Catillus, de quibus, Æ. 7. 672. ducant equites. *Messapus*, nominativus est pro vocativo, ut Æn. 8. 77. *Hesperidum fluvius regnator aquarum Adsis*, &c. Æn. 1. 192. *Socer arma Latinus habeto:*

467. *Jusso.*] *Jussero.* Sic frequenter in duodecim tabulis, apud Cicer. de legibus, &c. *præcepsis*, pro *præceperis*: *rupsis*, pro *ruperis*: *rapsis*, pro *rapueris*. Sic *faxo*, pro *fecero*; *faxim*, pro *fecerim*. Turnebus, l. 15. c. 15.

477. *Palladis arces.*] Templa Palladis vulgo in arcibus, quia Pallas inventrix dicitur arcium, Ecl. 2. 61. *Pallas quas condidit arces ipsa colat.* Dona ferunt ipsi, *peplum*. Æn. 1. 484. Cultum vero Palladis reliquorumque Deorum Laurentes à Græcis acceperant, qui frequentes consederant in meridionali Italiæ parte, quæ inde diu *magna Græcia* dicta est.

481. *Armipotens Tritonia.*] Palladis nomen, Æn. 2. 171. Præses autem fuit urbium, arcium, belli, &c. De *Phrygia*, ubi Troas, Æn. 1. 385.

488. *Squamis ahenis*, &c. *Suras*, &c.] De *squamis* loricæ corio superadditis, Æn. 3. 467. *Sura*: pars est tibiæ carnosa, quæ cum toto crure ocreis vestitur.

Ful-

490 Fulgebatque alta decurrens aureus arce:
Exsultatque animis, & spe jam præcipit hostem.
Qualis, ubi abruptis fugit præsepia vinclis,
Tandem liber equus, campoque potitus aperto;
Aut ille in pastus armentaque tendit equarum;
495 Aut assuetus aquæ perfundi flumine noto
Emicat, arrectisque fremit cervicibus alte
Luxurians, luduntque jubæ per colla, per armos.
Obvia cui, Volscorum acie comitante, Camilla
Occurrit, portisque ab equo regina sub ipsis
500 Desiluit: quam tota cohors imitata relictis
Ad terram defluxit equis: tum talia fatur:
Turne, sui merito si qua est fiducia forti,
Audeo & Æneadum promitto occurrere turmæ,
Solaque Tyrrhenos equites ire obvia contra,
505 Me sine prima manu tentare pericula belli:
Tu pedes ad muros subsiste, & mœnia serva.
Turnus ad hęc, oculos horrenda in virgine fixus:
O, decus Italię, virgo, quas dicere grates,
Quasve referre parem? sed nunc, est omnia quando
510 Iste animus supra, mecum partire laborem.
Æneas, ut fama fidem missique reportant
Exploratores, equitum levia improbus arma
Præmisit, quaterent campos: ipse ardua montis
Per deserta jugo properans adventat ad urbem.
515 Furta paro belli convexo in tramite sylvę,
Ut bivias armato obsidam milite fauces:
Tu Tyrrhenum equitem collatis excipe signis.
Tecum acer Messapus erit, turmęque Latinę,
Tiburtique manus: ducis & tu concipe curam.

& splendebat aureus exsiliens è summa arce: & gestit animo, & spe jam praoccupat hostem. Qualis equus postquam ruptis retinaculis fugit stabula, demum liber & fruens patente campo: ille aut vadit ad pascua & greges equarum; aut solitus lavari noto fluvio aqua exsilit, & collo alte erecto petulans fremit, & crines errant per collum & per humeros. Cui Camilla, sequente turma Volscorum, obvia occurrit, & regina descendis ex equo sub ipsis portis: quam tota turma imitans, descendit ad terram relictis equis: deinde Camilla *dicit ista: Turne si* animus *generosus habet jure aliquam in se confidentiam, audeo & polliceor obstare exercitui Trojanorum, et sola procedere obvia adversus equites Etruscos. Permitte me experiri manu prima discrimina pugna: tu pedes mane ad muros et tuere urbem. Turnus* respondet *ad ista, harens oculis in terribili puella: O virgo, gloria Italia, quas conabor dicere, quas referre* tibi *gratias? sed jam, quandoquidem animus ille* tuus *est supra omnia* pericula, *divide mecum periculum. Ut fama et missi observatores faciunt fidem, Æneas callidus pramisit equites levis armatura,* qui *vastarent agros: ipse accelerans per deserta alta montis,* superato *jugo, accedit ad urbem. Meditor insidias belli, in curva semita sylva, ut occupem militibus armatis angustias bifidas. Tu, signis conjunctis occurrere equitatui Etrusco. Messapus ardens erit tecum, et caterva Latina, et turma Tiburtina: sume tu quoque munus ducis.*

NOTÆ.

498. *Volscorum acie*.] Qui jam vocati à Turno per Volusum fuerant, v. 463. De *Camilla*, eorum duce, infra, v. 535. De *Volscis*, Æn. 7. 803. De *Tyrrhenis*, Æneæ sociis, Æn. 8. 479.

515. *Furta . . . belli*.] *Insidias*: dicitur quippe *furtum*, quicquid clam fit. Æn. 5. 588.

Convexo.] *Concavo*, aut saltem *curvo*, Æn. 1. 314.

517. *Tyrrhenum equitem*.] Qui præmissus erat ab Ænea, per planos campos.

518. *Messapus erit, etc.*] Cum equitibus aliquot *Etruscis*, quorum dux erat, Æn. 7.

Sic

520 Sic ait, & paribus Messapum in prælia dictis
Hortatur, sociosque duces: & pergit in hostem.
Est curvo anfractu vallis accommoda fraudi
Armorumque dolis: quam densis frondibus atrum
Urget utrinque latus: tenuis quo semita ducit,
525 Angustæque ferunt fauces, aditusque maligni.
Hanc super, in speculis summoque in vertice montis,
Planities ignota jacet, tutique receptus:
Seu dextra lævaque velis occurrere pugnæ;
Sive instare jugis, & grandia volvere saxa.
530 Huc juvenis nota fertur regione viarum,
Arripuitque locum, & sylvis insedit iniquis.
Velocem interea superis in sedibus Opim,
Unam ex virginibus sociis sacraque caterva,
534 Compellabat, & has tristi Latonia voces
Ore dabat; graditur bellum ad crudele Camilla,
O virgo, & nostris nequicquam cingitur armis,
Cara mihi ante alias: neque enim novus iste Dianæ
Venit amor, subitaque animum dulcedine movit.
539 Pulsus ob invidiam regno, viresque superbas,
Priverno antiqua Metabus cum excederet urbe,
Infantem, fugiens media inter prælia belli,
Sustulit exsilio comitem, matrisque vocavit
Nomine Casmillæ, mutata parte, Camillam.
544 Ipse sinu præ se portans, juga longa petebat
Solorum nemorum: tela undique sæva premebant,
Et circumfuso volitabant milite Volsci.
Ecce fugæ medio summis Amasenus abundans
Spumabat ripis; tantus se nubibus imber

Sic dixit, & similibus verbis animat Messapum, & duces socios ejus *ad pugnam: &* ipse *vadit in hostem. Est vallis flexu sinuoso, apta fraudibus & insidiis belli: quam nigra latera premunt utrimque spissis foliis: trames parvus ducit illuc, & meatus arcti atque ingressus difficiles ferunt* ad eam. *Super eam, in speculis, & in supremo cacumine montis, sternitur planities incognita & perfugium tutum: sive velis decedere* ad *pugnam à dextra & sinistra* parte; *sive imminere è verticibus, & dejicere vastos lapides. Juvenis* Turnus *vadit* illuc *per spatia itinerum* sibi *cognita, & occupavit locum, & constitit in locis* illis *asperis. Interim in cœlestibus sedibus* Diana *filia Latonæ alloquebatur Opim, unam è comitibus puellis, &* è *turba* sibi *sacra; & ore mœsto proferebat hæc verba: O virgo, Camilla vadit ad bellum asperum, & frustra tegitur nostris armis, dilecta mihi præ cæteris: nam hic amor non novus contigit* mihi *Dianæ, flexitque animum* meum *improvisa dulcedine. Metabus, ejectus regno per invidiam, &* ob *potentiam ferocio-rem, cum exiret è veteri urbe Priverno, fugiens per medias pugnas belli, asportavit sociā exsilii infantē, & appellavit* eā *Camillā, de nomine matris Casmillæ, mutata parte* nominis. *Ipse ferens* eā *ante se* in *sinu, quærebat lōga cacumina sylvarū secretarū: arma infesta urgebāt undiq; & Volsci discurrebāt circūjectis militibus. Ecce,* in *medio fugæ, Amasenus tumēs exūdabat altis ripis, tāta pluvia effuderat se è nubibus:*

NOTÆ.

591. *Turmæ Latinæ*, sive *Rutulæ*, sub Voluso, supra, v. 464. *Tiburti manus*, sub Catillo & Cora, supra, v. 465. Æn. 7. 670.

522. *Vallis accommoda*.] *Vallis* ultimam brevem hic producit propter cæsuram. Servius tamen legit antiquo nominativo, *valles*.

534. *Latonia*.] Diana, Latonæ filia, Ecl. 3. 67.

539. *Ob invidiam*.] Vel subditorum in se: vel suam, ut explicuimus de Mezentio, Æn. 10. 852.

540. *Priverno*, &c.] *Privernum*, urbs Volscorum, circa Pomptinas paludes & Amasenum fluvium, paucis aliquot leucis à mari distans: ejus ruinæ hodie visuntur juxta oppidum *Piperno*: *Amasenus*, hodie est *Toppia*, Æn. 7. 294. in extrema nota. De *Volscis*, ibidem, & v. 802.

Rupe-

Ruperat: ille, innare parans, infantis amore
550 Tardatur, caroque oneri timet: omnia secum
Versanti, subito vix hæc sententia sedit.
Telum immane manu valida quod forte gerebat
Bellator, solidum nodis & robore cocto;
Huic natam, libro & sylvestri subere clausam,
555 Implicat, atque habilem mediæ circumligat hastæ:
Quam dextra ingenti librans, ita ad æthera fatur:
Alma, tibi hanc, nemorum cultrix Latonia virgo,
Ipse pater famulam voveo: tua prima per auras
Tela tenens supplex hostem fugit: accipe, testor,
Diva, tuam, quæ nunc dubiis committitur auris.
561 Dixit, & adducto contortum hastile lacerto
Immittit: sonuere undæ: rapidum super amnem
Infelix fugit in jaculo stridente Camilla.
At Metabus, magna propius jam urgente caterva,
565 Dat sese fluvio, atque hastam cum virgine victor
Gramineo, donum Triviæ, de cespite vellit.
Non illum tectis ullæ, non mœnibus urbes
Accepere; neque ipse manus feritate dedisset;
Pastorum & solis exegit montibus ævum.
570 Hic natam in dumis interque horrentia lustra,
Armentalis equæ mammis & lacte ferino
Nutribat, teneris immulgens ubera labris.
Utque pedum primis infans vestigia plantis
574 Institerat, jaculo palmas oneravit acuto:
Spiculaque ex humero parvæ suspendit & arcum.
Pro crinali auro, pro longæ tegmine pallæ,
Tigridis exuviæ per dorsum à vertice pendent.

ille meditãs enatare, retinetur amore infantis, & timet dilecto oneri: agre tandẽ fixũ est *hoc consiliũ* illi, *omnia secum raptim expedenti. Alligat filiam inclusam cortice & sylvestri subere huic* telo, *quod telum grande gestebat forte manu robusta, firmum nodis & ligno exsiccato* utpote *bellator; & circumnectit aptam media hasta: & evibrans* hastam *illam grandi dextera, sic loquitur ad cælum: Diana virgo, benefica cultrix sylvarum, ipse pater* infantis *hanc tibi consecro famulam: fugit hostem per aera, tenens primùm tua jacula: O Dea, obtestor te, accipe hanc tuam, qua jam creditur dubiis ventis. Dixit* hæc, *& jacit hastam libratam reducto brachio: aqua sonuerunt: fugit misera Camilla super velocem fluvium in hasta stridula. Metabus verò, numerosa turba jam propius imminente, projicit se in flumen, & victor extrahit è glebis herbosis hastam cum infante,* quæ erat *donum* jam sacrum *Diana. Nulla urbes exceperunt eum domibus, nulla muris: neque ipse se subdidisset iis* ob *asperitatem* morum *traduxit vitam pastoritiam & secretis in montibus. Illic inter vepres & inter latebras* sylvarum *horridas, alebat filiam uberibus equa gregalis & lacte ferino, premens ubera in labris* filiæ *tenellis. Et statim atque infans fixit gressus primis plantis pedum; oneravit manus* ejus *telo acuto, & alligavit arcũ ac sagittas humero parvula. Pro aureo* ornatu *capillorum, pro vestitu palla defluentis: pellis tigridis pendet è capite per tergum.*

NOTÆ.

553. *Robore cocto.*] Ligno duriore, ad fumum exsiccato, Georg. 1. 175. *Et suspensa focis exploret robora fumus.* De *robore*, Ibid. 162.

554. *Libro & subere.*] *Liber*, cortex interior & tenuis. Hoc *suber*, arbor crassissimi ac levissimi corticis, *lege*.

566. *Donum Triviæ.*] *Camillam*: vel, quam Triviæ quasi dono salvam recipiebat: Vel, quam ipsi Triviæ quasi donum voverat. *Trivia*, Dianæ nomen, quia colebatur in triviis, Æn. 4. 511.

568. *Manus dedisset.*] *Consensisset, cessisset.* Adagium est, ex iis desumptum, qui pugna victi, aut manus ligandas præbent, aut iisdem protensis mortem deprecantur.

570. *Lustra.*] Cubilia ferarum in sylvis, Georg. 2. 471.

571. *Armentalis equæ.*] Quæ gregatim inter armenta versabatur. *Lacte ferino*, equino: nam equum vocavit *ferum*, Æn. 2. 51.

576. *Crinali auro, &c.*] Vel reticulo aureo,

Tela manu jam tum tenera puerilia torsit,
579 Et fundam tereti circum caput egit habena,
Strymoniamque gruem aut album dejecit olorem.
Multæ illam frustra Tyrrhena per oppida matres
Optavere nurum: sola contenta Diana,
Æternum telorum & virginitatis amorem
Intemerata colit. Vellem haud correpta fuisset
585 Militia tali, conata lacessere Teucros:
Cara mihi comitumque foret nunc una mearum.
Verum age, quandoquidem fatis urgetur acerbis,
Labere Nympha polo, finesque invise Latinos,
589 Tristis ubi infausto committitur omine pugna.
Hæc cape, & ultricem pharetra deprome sagittam.
Hac, quicumque sacrum violarit vulnere corpus,
Tros Italusve, mihi pariter det sanguine pœnas.
Post ego nube cava miserandæ corpus & arma
Inspoliata feram tumulo, patriæque reponam.
595 Dixit: at illa leves cœli demissa per auras
Insonuit, nigro circumdata turbine corpus.
At manus interea muris Trojana propinquat,
Etruscique duces, equitumque exercitus omnis,
Compositi numero in turmas: fremit æquore toto
600 Insultans sonipes, & pressis pugnat habenis,
Huc obversus & huc: tum late ferreus hastis
Horret ager, campique armis sublimibus ardent.
Nec non Messapus contra, celeresque Latini,
Et cum fratre Coras, & virginis ala Camillæ,
605 Adversi campo apparent: hastasque reductis
Protendunt longe dextris, & spicula vibrant:

Jam tunc libravit manu molli jacula puerilia, & agitavit fundam tereti loro circa caput, & prostravit gruem Strymoniam vel cycnum candidum. Matres plurimæ in Etruscis urbibus frustra desideraverunt illam in *uxorem filiorum* suorum: *contenta* cultu *solius Dianæ fovet pudica perpetuum amorem virginitatis & armorum. Vellem* ut *nō fuisset perculsa* amore *talis belli, aggressa oppugnare Trojanos: nunc esset mihi dilecta & una è meis comitibus. Age vero, o Nympha, siquidem premitur fatis crudelibus, descende cælo, & adi regionem Latinam, ubi funestum prælium miscetur auspiciis adversis. Accipe hæc, & extrahe e pharetra vindicem sagittam. Quisquis læserit vulnere corpus* mihi *dicatum*, sive fuerit *Trojanus, sive Rutulus, simul hac* sagitta *mihi solvat pœnas sanguine: ego deinde nube cava inferam sepulchro cadaver miseræ Camillæ & arma non direpta, & restituam* illam *patriæ*. Sic *dixit* Diana: *at illa* Nympha *delapsa per levem aerem cæli insonuit, inclusa obscuro nimbo* secundum *corpus. Sed interim omnis multitudo Trojana accedit ad muros* Laurenti, *& duces Tusci, & omnis acies equitum, distincti in turmas* certo *numero: fremit toto campo equus subsiliens, & obluctatur conversus arctis habenis huc & illuc: tum campus horrescit undique ferreis hastis, & arva resplendent excelsis armis. Messapus quoque, & Latini veloces, & Coras cum fratre, & equitatus virginis Camillæ, apparent contra oppositi* in *campo: & immittunt longe hastas brachiis contractis, & conjiciunt spicula*:

N O T Æ.

quo virgines complecti capillos solebant: vel acu crinali, qua capilli discernuntur: vel, alio quolibet aureo ornatu. *Palla*, pallium muliebre, apertum ac talare, Æn. 9. 616.

580. *Strymoniam gruem*.] Quia frequens est id genus circa Strymonem, Macedoniæ fluvium, Æ. 10. 265.

582. *Nurum*.] Uxorem filii, *bru*.

599. *Numero in Turmas*.] *Turmæ*, proprie erant equitum, & capiebant equites vulgo triginta. Æ. 5. 553. in Notis.

604. *Ala Camillæ*.] Vegetius. *Alæ dicuntur equitum*, quod ad similitudinem alarum ab utraque parte protegunt acies. Atque ita sumi-

Adven-

Adventusque virum, fremitusque ardescit equorum.
Jamque intra jactum teli progressus uterque
Substiterat: subito erumpunt clamore, frementesque
610 Exhortantur equos: fundunt simul undique tela
Crebra, nivis ritu: cœlumque obtexitur umbra.
Continuo adversis Tyrrhenus & acer Aconteus
Connixi incurrunt hastis, primique ruinam
Dant sonitu ingenti, perfractaque quadrupedantum
615 Pectora pectoribus rumpunt. Excussus Aconteus
Fulminis in morem, aut tormento ponderis acti,
Præcipitat longe, & vitam dispergit in auras.
Extemplo turbatæ acies: versique Latini
Rejiciunt parmas, & equos ad mœnia vertunt.
620 Troes agunt, princeps turmas inducit Asylas.
Jamque propinquabant portis: rursusque Latini
Clamorem tollunt, & mollia colla reflectunt:
Hi fugiunt, penitusque datis referuntur habenis.
624 Qualis ubi alterno procurrens gurgite pontus
Nunc ruit ad terras, scopulosque superjacit undam
Spumeus, extremamque sinu perfundit arenam:
Nunc rapidus retro atque æstu revoluta resorbens
Saxa, fugit, litusque vado labente relinquit.
Bis Tusci Rutulos egere ad mœnia versos:
630 Bis rejecti armis respectant terga tegentes.

& fervet adventus hominum, & hinnitus equorum. Et jam uterque exercitus *steterat, progressus intra jactum teli: erumpunt* in *repentinum clamorem, & concitant equos frementes: simul spargunt undique tela frequentia, more nivis: & cœlum tegitur tenebris. Statim Tyrrhenus, & ardens Aconteus concurrunt connixi hastis oppositis, & primi magno strepitu faciunt impetum, & equorum impulsu pectora pectoribus feriunt. Aconteus dejectus in modum fulminis, aut molis impulsæ* per *machinam, corruit procul, & effundit vitam in ventos. Exercitus Latini confestim territi* sunt *& Latini conversi opponunt* retro *scuta, & reflectunt equos ad muros. Trojani persequuntur, primus Asylas immittit agmina. Et jam attingebant portas: & iterum Latini emittunt clamorem, & retorquent colla* equorum *facilia. Trojani fugiunt, & revertuntur habenis omnino immissis. Quale* est *mare, quando excurrens æstu reciproco, modo volvitur ad terras, & spumās effūdit undā super rupes, & perluit ultimas arenas sinuādo* se; *modo cedit retro, præceps & resorbēs saxa æstu convulsa & deserit litus fluctu detumescente. Bis Etrusci pepulerunt ad urbem Rutulos fugatos: bis iidem fugati respiciunt muniendo humeros clypeis.*

NOTÆ.

tur *ala* apud Virgilium. Ostendit tamen Lipsius de militia Rom. l. 2. 7. *alas* etiam quandoque de peditibus dici: & vulgo de copiis, sive equestribus, sive pedestribus, sociorum, quæ ad latera aciei collocabantur.

612. *Tyrrhenus.*] Hic non gentile nomen, sed proprium est principis alicujus viri, ex Æneæ aut Tarchontis exercitu.

617. *Præcipitat.*] Pro *præcipitatur*. Ut Æn. 1. 108. *Tum prora avertit*, pro *avertitur*.

619. *Rejiciunt parmas.*] In tergum, ut sese à persequentium jaculis in fuga defendant. *Parmas* scuta brevia, rotunda & undique *paria*.

636. *Orsilochus, &c.*] Trojanus. *Remulus*, Latinus: alius ab illo Tiburtino *Remulo*, qui moriens phaleras nepoti dederat, Æn. 9. 360. item ab illo Numano Remulo, quem Ascanius occiderat, ibid. 592.

640. *Catillus &c.*] Tiburtinus, de quo Æ. 7. 672.

645. *Duplicatque virum.*] Videtur à tergo inter utrasque scapulas percussus, ita ut in anteriorem partem corpus curvatum, & quasi plicatum ex ictu fuerit. Alii legunt, *Duplicatque viri, transfixam dolorem.* Alii, *Duplicatque, virum transfixa, dolorem.* Prima lectio sanissima, juxta Turnebum. Cujus firmat opinionem illud Ovidii, *Duplicatq; vulnere cæco est*: Item illud Homeri de Thersite, Iliad 2. 266. Πλῆξεν, ὁ δ' ἰδνώθη, *percussit, ille autem incurvabat se*.

648. *Amazon.*] *Volsca*, Amazonum tamen more armata; id est exusta mamma dextra, sinistroque latere nudato: ut diximus, Æn. 1. 494.

650. *Denset.*] Secundæ conjugationis: vel *densat*, primæ: Æn. 10. 432. *Bipennis*, securis utrinque acuta, supra, v. 135.

652. *Arma Dianæ.*] Venatoria: sagittæ in pharetra, bipennis, hastilia.

654. *Spicula converso, &c.*] More Parthorum quos ea arte celebres diximus, Ecl. 1. 62.

Tertia sed postquam congressi in prælia, totas
Implicuere inter se acies, legitque virum vir:
Tum vero & gemitus morientum, & sanguine in alto
Armaque, corporaque, & permisti cæde virorum
Semianimes volvuntur equi: pugna aspera surgit.
Orsilochus Remuli, quando ipsum horrebat adire,
Hastam intorsit equo, ferrumque sub aure reliquit:
638 Quo sonipes ictu furit arduus, altaque jactat,
Vulneris impatiens, arrecto pectore crura:
Volvitur ille excussus humi. Catillus Iolam,
Ingentemque animis, ingentem corpore & armis
642 Dejicit Herminium: nudo cui vertice fulva
Cæsaries, nudique humeri: nec vulnera terrent,
Tantus in arma patet. Latos huic hasta per armos
Acta tremit, duplicatque virum transfixa dolore.
646 Funditur ater ubique cruor: dant funera ferro
Certantes: pulchramque petunt per vulnera mortem.
At medias inter cædes exsultat Amazon,
Unum exserta latus pugnæ, pharetrata Camilla.
650 Et nunc lenta manu spargens hastilia denset,
Nunc validam dextra rapit indefessa bipennem.
Aureus ex humero sonat arcus, & arma Dianæ.
Illa etiam, siquando in tergum pulsa recessit,
Spicula converso fugientia dirigit arcu.

Sed quando commissi ad tertiam pugnam, miscuerunt invicem totos exercitus, & vir elegit virum: tum vero & gemitus morientium audiuntur; *ac rotantur in alto sanguine & arma, & corpora, & equi moribundi confusi* in *strage hominum: oritur crudele prælium. Orsilochus, cum timeret aggredi* Remulum, *immittit hastam* in *equum Remuli, & figit ferrum sub aure. quo ictu equus furit arrectus, & impatiens plaga agitat crura sublato pectore: ille* Remulus *dejectus humi corruit. Catillus* sternit *Iolam: & magnum animo, magnum corpore & armis sternit Herminium: cui coma flava* erat in *capite aperto, & nudi humeri: nec plagæ terrent* eum, *tam late apertus est in ictus: hasta immissa huic per latos humeros intremit, & transfixa* cum *dolore incurvat hominem. Spargitur late niger sanguis: pugnantes etiam strages gladiis & per plagas quærunt mortem gloriosam. At Camilla pharetrata gaudet in mediis stragibus* quasi *Amazon, nudata* secundum *unam mammam* ad *prælium. Et modo jaciens manu congerit hastas flexiles, modo insatigabilis corripit dextra manu robustam securim. Arcus aureus, & sagitta Dianæ sonant ex humero* ejus. *Ipsa quoque verso arcu defigit sagittas fugaces, si aliquando cedit fugata in tergũ.*

NOTÆ.

657. *Dia Camilla.*] Græca vox, δῖα, *generosa, præstantissima, divina*: quia Dianæ Deæ consecrata, supra, v. 557. Sic apud Homerum Helena vocatur γυναικῶν, *præstantissima mulierum*.

658. *Pacisque bona, &c.*] Sic plures & saniores codices, Pierio teste. Aliqui tamen habent, *pacisque bonas bellique ministras*.

659. *Quales Threiciæ.*] De Amazonum gente ac nomine, Æn. 1. 321. 494. Nunc de patria & sede. I. Constat Amazonum sedem non fuisse in *Thracia* propria & *Europæa*, quæ Macedoniæ confinis est; sed in septentrionali minoris Asiæ litore quod Ponto Euxino alluitur: urbemque regiam ab ipsis illic conditam fuisse *Themiscyram* non longe à Thermodonte fluvio: easdemque paruisse totum illum tractum, qui deinceps Bithyniam, Paphlagoniam, Cappadociamque complexus est. Ita Herodotus, Pausanias, Diodorus Siculus, &c. II. Constat è Xenophonte, Exped. l. 6. tractum illum ipsum tulisse quoque *Thraciæ* nomen, nempe *Asiaticæ*. III. Habemus ex iisdem auctoribus præcipue Diodoro, Amazonas, circumflexo Euxini litore tum orientali tum etiam septentrionali; trajectoque Tanai fluvio, maximam Sarmatiæ Asiaticæ & Europææ subegisse partem: deinde cum ab Hercule ac Theseo nativis in sedibus bello appetitæ & victæ essent; occupato in Libya Hercule, bellum eas Græcis intulisse, transmisso scilicet Bosphoro Cimmerio; indeque per Thraciam Europæam, Macedoniam ac Thessaliam, aperuisse sibi aditum ad ipsam Atheniensium arcem, quam aliquandiu tenuerunt. Tamen hinc pulsæ sunt à Theseo, ut probant iis in locis multa, tum Thesei victoriæ, tum Amazonum cladis monumenta; earumque reliquiæ intra pristinos Pontici litoris fines servavere: deinceps formam aliquam imperii, usque ad Trojani belli tempora; cum Penthesilea, nativo odio Græcis infesta, Trojanis auxilium tulit, & ab Achille aut Pyrrho sub belli finem occisa est. Tum etiam ad usque Alexandrum magnum perstitere, ad quem Thalestris Amazonas trecentas

At

655 At circum lectæ comites, Larinaque virgo,
Tullaque, & æratam quatiens Tarpeia securim,
Italides: quas ipsa decus sibi dia Camilla
Delegit, pacisque bonæ bellique ministras.
Quales Threiciæ, cum flumina Thermodontis
660 Pulsant, & pictis bellantur Amazones armis:
Seu circum Hippolyten, seu cum se Martia curru
Penthesilea refert: magnoque ululante tumultu
663 Fœminea exsultant lunatis agmina peltis.
Quem telo primum, quem postremum aspera virgo
Dejicis? aut quot humi morientia corpora fundis?
Eumenium Clytio primum patre: cujus apertum
667 Adversi longa transverberat abiete pectus.
Sanguinis ille vomens rivos cadit, atque cruentam
Mandit humum, moriensque suo se in vulnere versat.
670 Tum Lirin Pagasumque super: quorum alter habenas
Suffosso revolutus equo dum colligit; alter
Dum subit, ac dextram labenti tendit inertem,
Præcipites pariterque ruunt. His addit Amastrum
Hippotaden: sequiturque incumbens eminus hasta,
675 Tereaque, Harpalycumque, & Demophoonta, Chromimque:
Quotque emissa manu contorsit spicula virgo;
Tot Phrygii cecidere viri. Procul Ornitus armis
Ignotis, & equo venator Iapyge fertur;
Cui pellis latos humeros erepta juvenco
680 Pugnatori operit; caput ingens oris hiatus,
Et malæ texere lupi cum dentibus albis;
Agrestisque manus armat sparus: ipse catervis

Sunt *vero circa* eam *selectæ sociæ, & virgo Larina, & Tulla, & Tarpeia intentans æream securim, Italæ* puellæ, *quas ipsa divina Camilla elegit sibi* quasi *honorem, famulas* in *bello & bona pace. Quales Thraciæ Amazones, quando legunt fluenta Thermodontis, & pugnāt armis pictis, sive circa Hippolyten, sive quando bellicosa Penthesilea redit* in *curru, & magno tumultu ululante muliebres turmæ gestiunt scutis lunatis: o bellicosa virgo, quem primum, quem ultimum sternis hasta? aut quot spargis humi corpora moribunda? primo Eumenium patre Clytio: cujus oppositi pectus patens transfodit longa* hasta ex *abiete. Ille corruit vomens fluenta sanguinis, & mordet terram sanguinolentam, & moriens agitat se in* sua *plaga. Deinde Lirin & Pagasum præterea: quorum alter dum collabens equo succidente retrahit habenas: alter dum succurrit, & porrigit cadenti dexteram lentiorem, repente & simul concidunt. Adjicit iis Amastrum Hippotæ filium; & imminens insequitur propius hasta, & Tereum, & Harpalycum, & Demophoontē, & Chromim; & quot jacula vibrata manu virgo intorsit; tot homines Trojani corruerunt. Ornitus venator procul excurrit* in *armis insuetis & equo Apulo: cui pellis extracta juvenco pertinaci tegit latos humeros; magnus rictus gutturis & genæ lupi cum dentibus candidis operuerunt caput; & sparus rusticus armat manum: ipse*

NOTÆ.

adduxit, ex Diodoro & Q. Curtio.

659. *Thermodontis.*] Legunt quidam *Thermodoontis*, ut *Hipocoontis*: ita ut priores syllabæ tres dactylum efficiant. At omnino quadrisyllabum est *Thermodontis*: ubi priores syllabæ tres longæ sunt: ω in secunda syllaba, quæ ideo breviari non potest: scribitur enim Θερμώδων, non Θερμόδων: & Cappadociæ fluvius est, in oram Euxini meridionalem influens: nunc *Pormon*.

661. *Hippolyten.*] Thesei uxor fuit, dicta ab aliis *Antiopa*: ex qua Hippolytum filium suscepit, insidiis Phædræ novercæ deinde sublatum. Hanc bello Herculis Amazonico Theseus, vel dono Herculis acceperat, vel dolo ipse rapuerat: bello deinde Attico adversus Amazonas, ab illis pro viro pugnans occisa est. Plutarchus in Theseo, Diodorus, &c. De *Penthesilea*, quæ ob virtutem filia Martis credita est, Æn. 1. 494.

663. *Lunatis peltis.*] Scutis brevissimis, in formam Lunæ mediæ præcisis.

667. *Abiete.*] Hasta ex *abiete* arbore, *sapin.*

677. *Phrygii.*] Trojani, è Phrygia. Æn. 1. 385.

678. *Equo Iapyge.*] Ex Apulia, quæ *Iapygia* dicta est, Æn. 8. 710. & supra, 247.

Vertitur in mediis, & toto vertice supra est.
Hunc illa exceptum [neque enim labor agmine verso]
686 Trajicit, & super hæc inimico pectore fatur;
Sylvis te, Tyrrhene, feras agitare putasti?
Advenit qui vestra dies muliebribus armis
Verba redargueret. Nomen tamen haud leve patrum
Manibus hoc referes, telo cecidisse Camillæ.
690 Protinus Orsilochum & Buten, duo maxima Teucrum
Corpora: sed Buten adversum cuspide fixit
Loricam galeamque inter, qua colla sedentis
Lucent, & lævo dependet parma lacerto:
Orsilochum fugiens, magnumque agitata per orbem
695 Eludit gyro interior, sequiturque sequentem.
Tum validam perque arma viro perque ossa securim,
Altior insurgens, oranti & multa precanti
Congeminat: vulnus calido rigat ora cerebro.
Incidit huic, subitoque aspectu territus hæsit
700 Apenninicolæ bellator filius Auni,
Haud Ligurum extremus, dum fallere fata sinebant.
Isque ubi se nullo jam cursu evadere pugna
Posse, neque instantem reginam avertere, cernit;
704 Consilio versare dolos ingressus & astu,
Incipit hæc: quid tam egregium, si fœmina forti
Fidis equo? dimitte fugam, & te cominus æquo
Mecum crede solo, pugnæque accinge pedestri:
Jam nosces, ventosa feret cui gloria fraudem.
Dixit: at illa furens, acrique incensa dolore,
Tradit equum comiti, paribusque assistit in armis,
711 Ense pedes nudo, puraque interrita parma.

excurrit in mediis turmis, & supereminet toto capite. Illa perfodit hunc interceptum, non enim difficile erat distributo agmine: & hostili animo ait super illum: *existimavisti, o Etrusce, te venari feras* in *sylvis: venit dies, qui ulciscatur verba vestra fœmineis armis. Tamen referes umbris parentum* tuorum *gloriam hanc non exiguam,* te *occisum esse hasta Camillæ. Continuo* occidit *Orsilochum & Buten, duo maxima corpora Trojanorum: sed Buten acumine* teli *transfodit adversum, inter cassidem & thoracem, qua collum equitantis micat, &* quà *parma descendit infra humerũ sinistrum; fugiens* vero *& circumacta magnum in orbem fallit Orsilochum, interius secans gyrum, & persequitur* eum qui prius eam *persequebatur. Deinde assurgens altius bis impingit validam securim per arma & per ossa* huic *homini roganti, & multum precanti: plaga spargit vultum calido cerebro. Occurrit illi, & fietis stupefactus improviso viso bellicosus filius Auni incola Apennini, non ultimus Ligurum, quamdiu fata permittebant* ei *fallere. Ille autem, cum videt se nullo cursu posse subducere se prælio, nec expellere Reginam imminentem: incipiens consulto agitare dolos mente & solertia, dicit ista: Quid tam illustre est, si* cum *sis fœmina confidis equo robusto? relinque celeritatem* equi *& propius committe te mecũ plana terra, & para te* ad *certamen pedestre: mox cognosces, cui laus inanis inferet damnũ.* Sic *ait: illa vero furens & commota aspera indignatione, dat equum sociæ, & stat in armis paribus, pedes, & interrita ense stricto atq; scuto splẽdente.*

NOTÆ.

spargendo dictum: hoc fere constat. Cujus porro formæ, dubitatur: Festus vult parvissimi generis esse jaculum, quod facile spargatur: Servius recurvum, in modum pedi pastoralis.

686. *Tyrrhene.*] Orte è Tyrrhena gente.

687. *Vestra verba.*] Quibus fortitudinem vestram intemperanter jactatis. De *Manibus* parentum, Georg. 4. 469. Æn. 6. 743.

693. *Parma.*] V. 619. *Lacerto,* Æn. 5. 422.

695. *Gyro interior.*] Breviori spatio atque ambitu reflectens sese, Ecl. 5. 176.

700. *Apenninicolæ.*] De *Apennino,* monte Italiæ Liguriam à septentrione ambiente, Æ. 12 703. De *Liguris,* Æ. 10. 185. Monet antè Cato Ligures esse fallaces.

706. *Fugam.*] Cursum celerem. Sic Æ. 1. 321. de Harpalyce Amazone, *Volucremque fuga prævertitur Eurum.*

708. *Fraudem.*] Hanc verã antiquã lectionẽ esse cõtendit Servius; non *laudem,* ut vulgò legitur: & sensus est; cognosces cui jactantia damnum afferat.

711. *P... [illegible]*] Juxta Servium, *nuda*

At

At juvenis, vicisse dolo ratus, avolat ipse,
Haud mora, conversisque fugax aufertur habenis,
Quadrupedemque citum ferrata calce fatigat.
715 Vane Ligur, frustraque animis elate superbis,
Nequicquam patrias tentasti lubricus artes:
Nec fraus te incolumem fallaci perferet Auno.
Hæc fatur virgo, & pernicibus ignea plantis
Transit equum cursu, frænisque adversa prehensis
Congreditur, pœnasque inimico à sanguine sumit.
721 Quam facile accipiter saxo sacer ales ab alto
Consequitur pennis sublimem in nube columbam,
Comprensamque tenet, pedibusque eviscerat uncis:
Tum cruor & vulsæ labuntur ab æthere plumæ.
At non hæc nullis hominum sator atque Deorum
726 Observans oculis, summo sedet altus Olympo.
Tyrrhenum genitor Tarchontem in prælia sæva
Suscitat, & stimulis haud mollibus incitat iras.
Ergo inter cædes cedentiaque agmina Tarchon
730 Fertur equo, variisque instigat vocibus alas,
Nomine quemque vocans; reficitque in prælia pulsos.
Quis metus, o numquam dolituri, o semper inertes
Tyrrheni, quæ tanta animis ignavia venit?
Fœmina palantes agit, atque hæc agmina vertit!
Quo ferrum? quidve hæc geritis tela irrita dextris?
736 At non in Venerem segnes nocturnaque bella,
Aut ubi curva choros indixit tibia Bacchi,
Exspectare dapes, & plenæ pocula mensæ.

Sed juvenis existimans se victorem esse fraude, aufugit ipse, nulla est *mora, & abripitur fugax habenis detortis, & talo ferrato impellit velocem equum. Fraudulente Ligur, & frustra elate superbo animo: frustra callidus adhibuisti astutiam patriam: nec* illa *astutia reducet te salvum Auno doloso. Virgo hæc loquitur, & ardens pedibus velocibus prætergreditur cursu equum, & correpto fræno opposita pugnat, & sumit supplicium ab hostili sanguine.* Tam facile, *quam facile accipiter, avis dicata* Marti, *ex alta rupe persequitur alis columbam altam in aere, & tenet correptam, & dilaniat unguibus acutis: tunc sanguis & pennæ evulsæ decidunt ex aere. Sed genitor hominum & Deorum non quiescit sublimis in supremo cælo* quasi *nullis oculis videns ista. Pater* ille *excitat ad durum certamen Tarchontem Tyrrhenum, & commovet* ejus *iram non levibus stimulis. Itaque Tarchon inter strages & acies recedentes impellitur equo, & exhortatur equitatum variis sermonibus, appellans unumquemque nomine* suo, *& revocat ad pugnam fugientes: o Tyrrheni, numquam* satis *dolituri! o semper ignavi! quis timor, quæ tanta segnitia incidit animis* vestris? *Fœmina dispergit* vos *vagos, & fugat has turmas? cur gestatis manibus ferrum, & cur hæc arma inania? tamen non estis ignavi ad voluptates & ad pugnas nocturnas, aut ad exspectandas epulas & compotationes mensæ optimæ; quando tibia curva Bacchi indixit choreas:*

NOTÆ.

& absque rerum gestarum figuris: quia, inquit, tunc primum in bella descenderat. Juxta Donatum, *expedita* & absque pondere. Juxta interpretationem à nobis jam traditam, Æn. 6. 560 *nitida, lucida, tersa.*

715. *Ligur.*] Pleraque vetera exemplaria habent *Ligus.* Et sic olim in usu fuisse, probat adjectivum *Ligusticus*, inde derivatum. Nec magis absonum est *Ligus, Liguris*; quam *lepus leporis*; *vetus, veteris.*

721. *Accipiter . . . sacer.*] *Eprevier*, avis rapax; ideo Marti sacra. Latinum nomen è Græco deductum ὀξύπτερος, *celeriter volans*: Gallicum nomen è Germano, ut placet Scalig. & Vossio.

730. *Alas.*] Equitatum, v. 604.

732. *O numquam dolituri.*] O qui numquam acceptis injuriis movemini, ut fortes decet, ad justam ac dignam ultionem. *Palantes*, vagos, Æn. 10. 674.

737. *Tibia Bacchi.*] Bacchanalia intelligit & epulas Baccho sacras ad sonitum tibiæ, ut cætera Deorũ sacra. De *Baccho* Ecl. 5. 29. De *tibiis*, Æn. 9. 618.

739. *Aruspex.*] Qui ex inspectis hostiarum visceribus futura prædicit, quæ ars propria Tyrrhenorũ, Æ. 8. 498.

746. *Æquore.*] Planitie campi, Æn. 2. 780.

Hic amor; hoc ſtudium: dum ſacra ſecundus aruſpex
740 Nunciet, ac lucos vocet hoſtia pinguis in altos.
Hæc effatus, equum in medios moriturus & ipſe
Concitat, & Venulo adverſum ſe turbidus infert:
Direptumque ab equo dextra complectitur hoſtem,
Et gremium ante ſuum multa vi concitus aufert.
745 Tollitur in cœlum clamor, cunctique Latini
Convertere oculos: volat igneus æquore Tarchon,
Arma virumque ferens: tum ſumma ipſius ab haſta
Defringit ferrum, & partes rimatur apertas,
Qua vulnus letale ferat. Contra ille repugnans
750 Suſtinet à jugulo dextram, & vim viribus exit.
Utque volans alte raptum cum fulva draconem
Fert aquila, implicuitque pedes, atque unguibus hæſit:
Saucius at ſerpens ſinuoſa volumina verſat,
Arrectiſque horret ſquamis, & ſibilat ore,
755 Arduus inſurgens: illa haud minus urget adunco
Luctantem roſtro, ſimul æthera verberat alis.
Haud aliter prædam Tiburtum ex agmine Tarchon
Portat ovans: ducis exemplum eventumque ſecuti
Mæonidæ incurrunt. Tum fatis debitus Aruns
760 Velocem jaculo & multa prior arte Camillam
Circuit, & quæ ſit fortuna facillima, tentat.
Qua ſe cunque furens medio tulit agmine virgo;
Hac Aruns ſubit, & tacitus veſtigia luſtrat;
Quà victrix redit illa, pedemque ex hoſte reportat;
765 Hac juvenis furtim celeres detorquet habenas.

hic eſt *amor* veſter, *hæc cura: dummodo ſavens aruſpex nunciet ſacrificia, & hoſtia opima invitet in profundos lucos. Hæc loquutus, ipſe etiam moriturus impellit equum in medios, & minax immittit ſe adverſum Venulo: & conſtringit dextra* manu *hoſtem detractum ab equo, & magno impetu concitatus abripit* eum *ante ſinum ſuum. Clamor erigitur ad cœlum, & Latini omnes converterunt oculos. Tarchon ardens volat campo, portans hominem &* ejus *arma: deinde abrumpit ferrum è ſuprema* ejus *haſta, & quærit partes apertas, quibus inferat plagam mortiferam. Ille contra obluctans repellit* ejus *dextram à gutture* ſuo, *& evitat vim viribus. Et ſicut, quando fulva aquila volans alte portat ſerpentem raptum, & alligavit* ei *pedes; & hæſit unguibus; ſerpens vero vulneratus convolvit ſinuoſas ſpiras, & rigeſcit ſquamis ſublatis, & altus aſſurgens ſibilat ore: illa roſtro incurvo non minus premit obnitentem,* & *ſimul quatit aerem alis. Non aliter Tarchon gaudens aufert prædam è turma Tiburtinorum: imitati exemplum & eventum ducis* ſui *Tyrrheni irruunt. Tunc Aruns, addictus morti, prior currit circa celerem Camillam* cum *ſagitta & multa ſolertia: & explorat quandō fortuna ſit commodiſſima. Quacūque virgo ardens immittit ſe medio exercitu: Aruns ſequitur* eam *hac parte, & occultus cōſiderat inceſſum* ejus: *qua revertitur illa victrix, & refert pedē ab hoſte: juvenis clā deflectit illac habenas expeditas.*

N O T Æ.

750. *Vim viribus exit.*] Active, ut Æn. 5. 438.

757. *Tiburtum.*] Quorum inter principes erat Venulus. De *Tibure* urbe Latii, Æn. 7. 630.

759. *Mæonidæ.*] Tyrrheni, è Mæonia, ſive Lydia, orti, Æn. 2. 781. Æn. 4. 216.

768. *Sacer Cybele.*] Alii legunt, *Sacer Cybelo:* alii, *Satus Cybelo;* ne idem ſit *ſacer & ſacerdos.* Nugæ: poteſt enim quis ſacer eſſe dicatuſque per votum numini, non per ſacerdotium: ut Camilla, quæ tamen Dianæ ſacerdos non erat. De *Cybelo* monte Phrygiæ, & *Cybele* Dea, Deorum matre, Æn. 3. 111.

770. *Ahenis In plumam, &c.*] Non militibus tantum, ſed & equis etiam loricæ quandoque fuerunt: & ii proprie dicebantur *cataphracti.* De iis ita Salluſt. apud Servium, *equis paria operimenta erant, quæ linteo ferreis laminis in modum plumæ adnexuerant.* Igitur lorica equi erat ex pelle ſive corio, cui inſertæ erant æreæ laminæ, in modum ſquamarum inciſæ; erant autem ſquamæ illæ, non rotundæ quidē ac vulgares; ſed oblongæ, ita ut ad plumarum formam potius accederent: neque ex ære ſimplici, ſed aurato. Æn. 3. 467.

772. *Peregrina ferrugine & oſtro, &c.*] Oſtro ſive purpura Iberica, ferruginea & ſubnigrican-

Hos

Hos aditus, jamque hos aditus, omnemque pererrat
Undique circuitum, & certam quatit improbus haſtam.
Forte ſacer Cybele Chloreus, olimque ſacerdos,
Inſignis longe Phrygiis fulgebat in armis:
Spumantemque agitabat equum, quem pellis ahenis
771 In plumam ſquamis auro conſerta tegebat.
Ipſe peregrina ferrugine clarus & oſtro,
Spicula torquebat Lycio Cortynia cornu:
774 Aureus ex humeris ſonat arcus, & aurea vati
Caſſida: tum croceam chlamydemque ſinuſque crepantes
Carbaſeos fulvo in nodum collegerat auro,
Pictus acu tunicas & barbara tegmina crurum.
Hunc virgo, ſive ut templis præfigeret arma
Troia, captivo ſive ut ſe ferret in auro
780 Venatrix, unum ex omni certamine pugnæ
Cæca ſequebatur: totumque incauta per agmen,
Fœmineo prædæ et ſpoliorum ardebat amore.
Telum ex inſidiis cum tandem tempore capto
Conjicit, et ſuperos Aruns ſic voce precatur:
785 Summe Deum, ſancti cuſtos Soractis Apollo,
Quem primi colimus, cui pineus ardor acervo
Paſcitur; et medium freti pietate per ignem
Cultores multa premimus veſtigia pruna:
Da, pater, hoc noſtris aboleri dedecus armis,
790 Omnipotens. Non exuvias pulſæve trophæum
Virginis aut ſpolia ulla peto: mihi cætera laudem
Facta ferent: hæc dira meo dum vulnere peſtis
Pulſa cadat, patriam remeabo inglorius urbem.

Undique percurrit hos aditus, & jam hos aditus, & omnem circuitum, & librat malignus haſtam inevitabilem. Forte Chloreus dicatus Cybele & quondam ſacerdos, procul ſplendebat conſpicuus in *armis Phrygiis: & impellebat equum ſpumantem, quem tegebat pellis compacta ſquamis æreis auratis* in modum *plumarum. Ipſe conſpicuus ferrugine et purpura externa, vibrabat Lycio* arcu *corneo ſagittas Cortynias: arcus auratus ſonat ex humeris, et galea aurea eſt* huic *vati: præterea ſtrinxerat in nodum fulvi auri chlamydem croceam carbaſinam et* ejus *plexus crepitantes. Pictus acu* ſecundum *tunicam et barbara tegmina crurum. Puella, ſive ut appenderet templis arma Trojana, ſive ut venando iuce dere in aureis* ſpoliis *captis ſequebatur cæca hunc unum ex omnibus certantibus in prælio: et imprudens flagrabat per totum exercitũ muliebri cupiditate prædæ et ſpoliorum. Cum denique tempore captato Aruns vibrat jaculum ex inſidiis, et orat Deos his verbis: Supreme Deorum Apollo, præſes ſacri Soractis, quem præcipui colimus, cui ignis è pinu alitur in cumulum: et* cui nos *cultores, ſecuri religione, calcamus plantis multas prunas per mediam flammam: concede, o pater omnipotens, hanc ignominiam deleri noſtriis armis. Non peto exuvias, aut trophæum, aut ulla ſpolia victæ puellæ: reliqua facta mihi præſtabunt gloriã, revertar* libenter *inglorius in urbẽ patriã, dummodo hæc funeſta peſtis moriatur vulnere à me* inflicto.

NOTÆ.

te; de qua Æn. 9. 582. *De oſtro*, Georg. 2. 506.

773. *Lycio Cortynia, etc.*] Species pro genere. Arcus enim inſignes è cornea materia, è Lycia Aſiæ regione, de qua Æn. 4. 143. Sagittæ item ex urbe Cretæ inſulæ *Cortyna*, vel *Gortyna*. Ecl. 6. 60.

775. *Caſſida.*] Nomen primæ declinationis deductum ex accuſativo nominis tertiæ: *caſſida, caſſidæ*: à *caſſis, caſſidis, caſſidi, caſſida*: quod & apud Propertium reperitur, l. 3. 11. 15. Sic apud Varronem, teſte Nonio, *compeda*, à *compes*; *clamyda*, à *chlamys*, apud ſacros ſcriptores noſtros, *lampada* à *lampas*. *Croceam*, tinctã croco flore, *ſaffran*

777. *Tunicas et barbara, etc.*] De *tunicis*, Æn. 9. 616. *Tegmina crurum*: ſunt ocreæ non vulgari quidẽ Græcorum aut Italorum, ſed Barbarorum more: hoc eſt, ut videtur pleriſque, Phrygum, qui primi acu pingere repererunt. Paullo tamen aliter viſum explicandum illud Æn. 2. 504. *Barbarico poſtes auro*.

780. *Certamine pugnæ.*] Sic Lucret. l. 4. 842. Sic & Æn. 2. 780. *Maris æquor*.

Audiit, & voti Phœbus succedere partem
Mente dedit; partem volucres dispersit in auras.
796 Sterneret ut subita turbatam morte Camillam,
Annuit oranti; reducem ut patria alta videret,
Non dedit; inque Notos vocem vertere procellæ.
Ergo ut missa manu sonitum dedit hasta per auras;
800 Convertere animos acies, oculosque tulere
Cuncti ad reginam Volsci. Nihil ipsa neque auræ,
Nec sonitus memor, aut venientis ab æthere teli:
Hasta sub exsertam donec perlata papillam
Hæsit, virgineumque alte bibit acta cruorem.
Concurrunt trepidæ comites, dominamque ruentem
806 Suscipiunt: fugit ante omnes exterritus Aruns,
Lætitia mixtoque metu: nec jam amplius hastæ
Credere, nec telis occurrere virginis audet.
Ac velut ille, prius quam tela inimica sequantur,
810 Continuo in montes sese avius abdidit altos,
Occiso pastore lupus magnove juvenco,
Conscius audacis facti: caudamque remulcens
Subjecit pavitantem utero, sylvasque petivit:
Haud secus ex oculis se turbidus abstulit Aruns,
815 Contentusque fuga mediis se immiscuit armis.
Illa manu moriens telum trahit: ossa sed inter
Ferreus ad costas alto stat vulnere mucro
Labitur exsanguis, labuntur frigida leto
Lumina: purpureus quondam color ora reliquit.
820 Tum sic exspirans, Accam ex æqualibus unam
Alloquitur, fida ante alias quæ sola Camillæ,

Apollo audivit: & concessit ut *pars voti animo succederet, partem dissipavit in leves ventos. Concessit precāti* ut *occideret morte improvisa* Camillam *turbatam: non concessit ut nobilis patria cerneret eum reversum, & nubes dispulerunt vocem in ventos. Itaque statim atque hasta librata manu edidit stridorem per aerem; agmina converterunt animos, & Volsci direxerunt oculos ad reginā. Ipsa nullatenus animadvertit aut aerem* impulsum, *aut stridorem, aut jaculum veniens ex alto, donec jaculum appulsum ad mammam præcisam infixum est: & profunde immissum hausit virgineum sanguinem. Sociæ festinantes accurrunt & suscipiunt reginam cadētem: Aruns præ cæteris stupefactus, fugit, gaudio & timore mixtis; nec jam ultra audet fidere hastæ, nec occurrere armis virginis. Et quemadmodum aliquis lupus, pastore aut magno juvenco interfecto, memor facti* sui *audacis, recipit se in montes excelsos* extra *viam positus, priusquam jacula hostilia assequantur* ipsum: *& reflectens caudam supponit* eam *trementem utero, & adit sylvas: non aliter Aruns turbatus subduxit se ex oculis, & gaudens ob fugam miscuit se mediis armatis. Illa moriens educit manu jaculum: sed cuspis ferrea hæret ad costas inter ossa profundo vulnere. Concidit pallida, concidunt oculi frigidi morte; color olim rubicundus deseruit vultum. Tum moriens sic alloquitur. Accam unam e sociis, quæ sola Camillæ fidelis erat præ cæteris,*

NOTÆ.

785. *Soractis.*] *Soracte* vel *Soractes* mons in Etruria in agro Falisco, ad occidentalem ripam Tyberis, ad septentrionem Romæ, nunc *monte di S. Silvestro.* Ibi lucus & templum Apollinis fuit. Plinius l. 7. 2. *Haud procul urbe Roma, in Faliscorum agro, familiæ sunt paucæ, quæ vocantur Hirpiæ quæ sacrificio annuo, quod fit ad montem Soractem Apollini, super ambustam ligni struem ambulantes non aduruntur, et ob id perpetuo Senatusconsulto militiæ aliorumque munerum vacationem habent.* Addit Servius ex Varrone, sacrificulos illos; per prunas ambulaturos, medicamento aliquo solitos sibi plantas tingere. *Aruns* igitur ex illis Hirpis Etruscis fuit & equitibus Tarchontis. *Pineus ardor*, sunt prunæ, è pinu succensa excitatæ.

795. *Inglorius.*] Nulla cæde nobilis: hanc enim cædem esse ignotam volo.

798. *Notos.*] Speciem pro genere: ventos meridionales pro quibuslibet ventis. Ecl. 2. 58.

809. *Ille lupus.*] Ille frequenter abundat in comparationibus, Æn. 10. 707.

815. *Contentus fuga.*] Præter allatam interpretationem, potest hæc etiam afferri: *Concitatus fuga*, *contendens fugam*; à *contendo*.

835. *Alæ.*] Equites, supra, v. 604.

Qui-

Quicum partiri curas; atque hæc ita fatur:
Hactenus, Acca soror, potui: nunc vulnus acerbum
Conficit, & tenebris nigrescunt omnia circum.
Effuge, & hæc Turno mandata novissima perfer:
826 Succedat pugnæ, Trojanosque arceat urbe.
Jamque vale. Simul his dictis linquebat habenas,
Ad terram non sponte fluens: tum frigida toto
Paulatim exsolvit se corpore, lentaque colla
830 Et captum leto posuit caput, arma reliquens:
Vitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras.
Tum vero immensus surgens ferit aurea clamor
Sidera: dejecta crudescit pugna Camilla.
Incurrunt densi: simul omnis copia Teucrum,
835 Tyrrhenique duces, Evandrique Arcadis alæ.
At Triviæ custos jamdudum in montibus Opis
Alta sedet summis, spectatque interrita pugnas.
Utque procul medio juvenum in clamore furentum
Prospexit tristi multatam morte Camillam;
840 Ingemuitque, deditque has imo pectore voces:
Heu! nimium virgo, nimium crudele luisti
Supplicium, Teucros conata lacessere bello!
Nec tibi desertæ in dumis coluisse Dianam
Profuit, aut nostras humero gessisse pharetras.
845 Non tamen indecorem tua te regina relinquet
Extrema jam in morte: neque hoc sine nomine letum
Per gentes erit, aut famam patieris inultæ.
Nam quicunque tuum violavit vulnere corpus,
Morte luet merita. Fuit ingens monte sub alto
850 Regis Dercenni terreno ex aggere bustum
Antiqui Laurentis, opacaque ilice tectum.

cū qua solebat *communicare curas* suas: *& sic loquitur ista: Acca soror, potui huc usque* pugnare: *nunc dura plaga me interficit, & omnia circum nigrescunt caligine. Fuge, & fer ad Turnum hæc ultima monita: succedat* mihi *ad pugnam, & avertat Trojanos ab urbe: denique vale. His prolatis, simul dimittebat habenas, non sponte labens in terram: tum frigida dissolvit se paulatim toto corpore, & demisit colla incurva caputque morte victum, abjiciens arma: & vita dolens cum gemitu, abit in tenebras. Tunc aut ẽ vastus clamor suboriens verberat astra aurea: prælium inhorrescit occisa Camilla. Irrumpunt conferti: simul omnis multitudo Trojanorum, & ductores Tusci, & equitatus Evandri Arcadis. At Opis exploratrix Dianæ jamdudum sedet sublimis in summis montibus, & immota aspicit prælium: & cum inter medios clamores juvenum certantium procul vidit Camillam afflictam tristi morte: & suspiravit, & emisit hæc verba ex intimo pectore; Heu virgo! tulisti supplicium nimis crudele, conata bello aggredi Trojanos: nec profuit tibi derelictæ inter vepres coluisse Dianã: aut tu lisse humeris nostras pharetras. Tamen Dea tua non te relinquet jã in gloriã in suprema morte: neq; hæc mors erit absq; honore inter populos, nec feres famã non vindicatã. Nam quisquis læsit vulnere tuũ corpus, solvet* id *nece merita. Fuit sub excelso monte magnum sepulcrum Dercenni, veteris regis Laurentini, ex aggesta terra, & tectum umbrosa ilice.*

NOTÆ.

836. *Triviæ*.] Dianæ, quæ colebatur in triviis Æn. 4. 511.

839. *Multatam*.] Aliqui legunt *mulcatam*. Differunt vero *multare*, & *mulcare*: quod *multare* est à voce Osca vel Sabina, *multa*, quæ pœnam pecuniariam à judice irrogatam significat, ut notant Festus & Varro; & per translationem quamlibet aliam pœnam: *mulcare* autem Latina vox est quæ significat *verberare*, à *mulceo*, quod est *mollio*: quia quod verberatur, mollitur: hinc Vulcanus dictus est *Mulciber*, à verberando ferro. Vide Germanum Valentem, & Vossium.

843. *Deserta in dumis*.] De vita Camillæ in sylvis, supra, v. 539. & sequentibus.

850. *Dercenni*, *&c*.] De hoc vetere Laurentum rege, Latino multo antiquiore, nihil apud auctores. *Bustum* ait, pro loco ubi cineres post combustionem depositi fuerant. *Ilex*, arbor glandifera, *yeuse*. De *Laurente* regione, Æn. 7. 63.

Hic

Hic Dea se primum rapido pulcherrima nisu
Sistit, & Aruntem tumulo speculatur ab alto.
Ut vidit, fulgentem armis, ac vana tumentem:
Cur, inquit diversus abis? huc dirige gressum:
856 Huc periture veni: capias ut digna Camillæ
Præmia. Tu-ne etiam telis moriere Dianæ?
Dixit, & aurata volucrem Threissa sagittam
Depromsit pharetra, cornuque infensa tetendit,
860 Et duxit longe: donec curvata coirent
Inter se capita, & manibus jam tangeret æquis,
Læva aciem ferri, dextra nervoque papillam.
Extemplo teli stridorem aurasque sonantes
Audiit una Aruns, hæsitque in corpore ferrum.
Illum exspirantem socii atque extrema gementem
866 Obliti ignoto camporum in pulvere linquunt:
Opis ad æthereum pennis aufertur Olympum.
Prima fugit, domina amissa, levis ala Camillæ:
Turbati fugiunt Rutuli, fugit acer Atinas;
870 Disjectique duces, desolatique manipli
Tuta petunt, & equis aversi ad mœnia tendunt.
Nec quisquam instantes Teucros letumque ferentes
Sustentare valet telis, aut sistere contra:
874 Sed laxos referunt humeris languentibus arcus,
Quadrupedumque putrem cursu quatit ungula campum.
Volvitur ad muros caligine turbidus atra
Pulvis: & è speculis percussę pectora matres
Fœmineum clamorem ad cœli sidera tollunt.
879 Qui cursu portas primi irrupere patentes,
Hos inimica super mixto premit agmine turba.

Dea formosissima illic celeri impetu se primum collocat, & ab excelso tumulo circumspicit Aruntẽ. Quãdo aspexit illum coruscantem armis & vane superbiẽtem, ait: cur discedis in diversam partem? *huc fer gradum, huc veni moriture: ut recipias mercedem dignam Camilla. Tu-ne morieris sagittis* ipsius *etiam Dianæ? Dixit, &* quemadmodum Amazon *Thracia, eduxit ex aurata pharetra sagittam celerem; & inimica intendit* arcum *corneum, & extendit longe: donec extremitates* ejus inflexæ *committerentur inter se & jam tãgeret manibus æqualibus, sinistra cuspidem ferri, dextera & nervo mammam. Statim Aruns audivit simul stridorem sagittæ aeremque frementem, & ferrum infixum est in corpore. Socii immemores relinquunt illum in incognito pulvere arvorum exspirantem & ultima gemẽtem: Opis effertur alis ad æthereum cœlum. Levis equitatus Camillæ fugit primus, regina amissa: Rutuli turbati fugiunt, fugit fortis Atinas: & ductores dissipati, & manipuli vastati quærũt* loca *tuta, & currũt equis cõversi ad muros. Nec ullus potest sustinere armis, aut stare contra Trojanos imminẽtes & inferentes mortẽ: sed reportãt humeris defessis arcus laxos, et ũgula equorũ currendo pulsat cãpũ pulverulentũ. Pulvis cõfusus nigra caligine fertur ad muros: et matres verberãtes sinũ emittunt è speculis fœmineã vociferationẽ ad astra cœli. Qui primi attigerunt cursu portas apertas; hos turba hostilis opprimit agmine superjecto:*

NOTÆ.

854. *Vana.*] More adverbii, pro *vane*: ut Georg. 3. 500. *Terram crebra ferit.*

856. *Digna Camillæ Præmia, &c.*] Mors divina manu illata, præmium, non pœna est. Si mori debuerat Camilla, mori divina manu debuerat, non imbelli timidi mortalis telo. Tu-ne dignum Camillæ munus auferes? & ignavus cum sis, non cujuslibet numinis, sed ipsius etiam Dianæ telis moriere?

858. *Threissa, &c.*] Ut *Threissa*, id est, *ut Amazon*. Sic Camilla, v. 648. *Exsultat Amazon* id est, *ut Amazon*. Neque enim Opis aut Camilla tales erant re ipsa: sed cultu tantum atque habitu. De *Amazonibus Thraciis*, supra v. 659.

867. *Olympum.*] Montem Thessaliæ, pro cœlo, Ecl. 5. 56. *Ala*, equitatus, supra, v 604. *Rutuli*, milites Turni, Æn. 7. 794.

890. *Arietat in portas.*] Non quidem equorum

Nec

Nec miseram effugiunt mortem: sed limine in ipso,
Mœnibus in patriis, atque inter tuta domorum
Confixi exspirant animas. Pars claudere portas:
Nec sociis aperire viam, nec mœnibus audent
885 Accipere orantes: oriturque miserrima cędes
Defendentum armis aditus, inque arma ruentum.
Exclusi, ante oculos lacrymantumque ora parentum,
Pars in pręcipites fossas, urgente ruina,
Volvitur; immissis pars cęca & concita frenis
890 Arietat in portas, & duros obice postes.
Ipsę de muris summo certamine matres
(Monstrat amor verus patrię) ut videre Camillam;
Tela manu trepidę jaciunt, ac robore duro,
Stipitibus ferrum sudibusque imitantur obustis
895 Pręcipites, primęque mori pro mœnibus ardent.
Interea Turnum in sylvis sævissimus implet
Nuncius, & juveni ingentem fert Acca tumultum:
Deletas Volscorum acies, cecidisse Camillam,
Ingruere infensos hostes, & Marte secundo
900 Omnia corripuisse: metum jam ad mœnia ferri.
Ille furens [nam sæva Jovis sic numina poscunt]
Deserit obsessos colles, nemora aspera linquit.
Vix è conspectu exierat, campumque tenebat,
Cum pater Æneas, saltus ingressus apertos,
905 Exsuperatque jugum, sylvaque evadit opaca.
Sic ambo ad muros rapidi totoque feruntur
Agmine, nec longis inter se passibus absunt.
Ac simul Æneas fumantes pulvere campos
Prospexit longe, Laurentiaque agmina vidit:

nec evitant mortem funestam, sed in ipso ingressu, in muris patriis, & inter tutas domos confossi emittunt animas. Pars incipit *claudere portas: nec audent patefacere aditum sociis; nec admittere precantes* intra *muros: & incipit tristissima strages, propugnantium armis ingressus, & ruentium in pugnam.* Ex iis qui sunt *exclusi: pars labitur in fossa: præruptas, premente* multitudine *irruentium, ante oculos & vultus parentum plorantium: pars insana & cœcitata* equis *frænatis impellunt portas & postes firmatos repagulis.* In *suprema* illa *cōtentione matres ipsa, ex quo conspexerunt Camillam* (id *docet verus amor patriæ*) *festinantes emittunt è muris tela manibus, & imitantur* arma *ferrea duris lignis, stipitibus, fustibus præustis, nihil moratæ, & cupiunt prima mori pro* defensione *murorum. Interim nūtius acerbissimus occupat Turnum in sylvis, & Acca refert juveni magnum* illum *tumultū: turmas Volscorum cæsas* esse, *Camillam occisam esse, hostes infestos imminere, & favente Marte vastasse omnia: timorem jam extendi ad muros. Ille furiosus deserit colles occupatos & sylvas difficiles, nam auctoritas dura Jovis ita imperat. Vix excesserat ultra conspectum, & attigerat campos: cum pater Æneas, ingressus sylvas patentes supergreditur collē & exit* ex *obscura sylva. Sic ambo festini & toto impetu currunt ad muros, nec absunt lōgo intervallo à se invicē. Et simul Æneas vidit procul campos undantes pulvere, Laurentemque exercitū:*

NOTÆ.

in portas impulsit, quod visum est *Donato*; sed obviis quibusdam aut trabibus aut molaribus impactis, instar arietum; de qua machina, Æ. 2. 492.

892. *Ut videre Camillam.*] Vel cum viderunt Camillæ corpus inter sociarum manus relatum: vel potius, quia, v. 594. dixit Diana se nube cava corpus illud tumulo illaturam, ex quo viderunt Camillam, pro aliena salute ad arma concurrentem, amor patriæ suasit idem pro salute propria faciendum. De *robore*, pro quovis duriore ligno. Georg. 1. 162.

901. *Furens*[*nam sæva &c*] Duplici de causa reliquit insidias, quibus Æneam deprehendere & bellum conficere mox potuisset: nempe ob præcipitem furorem, qui ei mentem abstulit: & ob numina Jovis, & vim fatorum Æneæ faventium.

Et

910 Et sævum Æneam agnovit Turnus in armis,
Adventumque pedum flatusque audivit equorum:
Continuo pugnas ineant, & prælia tentent:
Ni roseus fessos jam gurgite Phœbus Ibero
914 Tingat equos, noctemque die labente reducat.
Considunt castris ante urbem, & mœnia vallant.

& Turnus agnovit Æneam ferocem cum exercitu, audivitque incessum pedum, & hinnitus equorum. Statim inciperent certamina, & tentarent prælia: nisi sol roseus jam lavaret mari Hispanico fessos equos & reduceret noctem die cadente. Ambo quiescunt in castris ante urbem, & cingunt muros urbis.

N O T Æ.

913. *Gurgite Ibero.*] Occiduo Oceano: nam Iberia sive Hispania ad occidentem Italiæ objacet. De *Iberia*, Æn. 9. 582. De *gurgite*, pro *mari*, Æn. 1. 122.

915. *Mœnia vallant.*] Circumambiunt: Trojani ut oppugnent; Rutuli ut defendant.

P. VIRGILII MARONIS
ÆNEIDOS
LIBER XII.
ARGUMENTUM.

Fractis gemina pugna Latinis Turnus cum Ænea singulari certamine dimicare statuit. Solemni sacramento conditiones certaminis fœdusque à Latino, Ænea, Turnoque sancitur. Fœdus à Juturna, Turni sorore, Junonis impulsu disturbatur: primusque Tolumnius, falso augurio victoriam suis pollicitus, Trojanos invadit. Æneas sagitta vulneratus excedere cogitur è prælio: quo absente maximam stragem Turnus edit. Venus dictamno herba vulnus Æneæ sanat. Is, refectis viribus reversus ad pugnam Turnum nominatim vocat. Sed cum Juturna, excusso Turni auriga Metisco, currum ejus moderaretur, & ab Ænea occursu detorqueret, ne congredi simul possent: Æneas admoto ad urbis mœnia exercitu in propugnacula ignem conjicit. Hinc Amata, Turnum occisum rata, laqueo vitam sibi adimit. Turnus, ne urbs in hostium potestatem veniret, ad singulare certamen redit. Pugnant Æneas & Turnus, Æneas victor, cum Turni jugulo immineret, jamque ipsius precibus motus ad misericordiam desflecteret; viso in ejus humeris Pallantis balteo, repente exardescit, hostemque interficit.

TUrnus ut infractos adverso Marte Latinos
Defecisse videt, sua nunc promissa reposci,
Se signari oculis; ultro implacabilis ardet,
Attollitque animos. Pœnorum qualis in arvis
5 Saucius ille gravi venantum vulnere pectus,
Tum demum movet arma leo: gaudetque comantes

I N T E R P R E T A T I O.

Turnus, cùm videt Latinos fractos bello infelici abjecisse animum, fidem *suorum promissorū jam repeti, se designari oculis: sponte* etiā *implacabilis irascitur, & erigit animū. Qualis leo aliquis, in agris Afrorū, sauciatus* secūdum *pectus duro vulnere venatorū, tunc denique exerit vires* suas; *& lætatur cōmovens*

N O T Æ.

1. *Infractos.*] Vox raro negans, sæpius affirmans, ut jam monuimus, Æn. 5. 784. & probat multis Erythræus in Indice. Hic affirmat.

2. *Promissa.*] Quibus ad singulare cum Ænea prælium se obstrinxerat, Æn. 10. 414.

4. *Pœnorum.*] Afrorum circa Carthaginem qui sic dicti sunt, quasi Phœni, quia è Phœnicia cum Didone profecti, Æn. 4. in argumento.

5. *Ille, &c.*] Magnus aliquis leo; & sic, *ille* sæpe abundat in comparationibus, Æn. 10. 707.

6. *Movet arma leo.*] *Arma*, sunt uniuscujusque vires, & ad agendum instrumenta. Sic Æn. 2. 99. De Ulysse: *Et quærere conscius arma*, id est, *dolos*. Apud Statium, l. 2. 589. *Armaque curva suum*,

Excu-

Excutiens cervice toros, fixumque latronis
Impavidus frangit telum, & fremit ore cruento.
Haud secus accenso gliscit violentia Turno.
10 Tum sic affatur, regem, atque ita turbidus infit:
Nulla mora in Turno: nihil est quod dicta retractent
Ignavi Æneadæ; nec, quæ pepigere, recusent.
Congredior: fer sacra, pater, & concipe fœdus.
Aut hac Dardanium dextra sub Tartara mittam,
15 Desertorem Asiæ (sedeant, spectentque Latini)
Et solus ferro crimen commune refellam:
Aut habeat victos, cedat Lavinia conjux.
Olli sedato respondit corde Latinus:
O præstans animi juvenis, quantum ipse feroci
20 Virtute exsuperas, tanto me impensius æquum est
Consulere, atque omnes metuentem expendere casus.
Sunt tibi regna patris Dauni, sunt oppida capta
Multa manu: nec non aurumque animusque Latino est.
24 Sunt aliæ innuptæ Latio & Laurentibus agris,
Nec genus indecores. Sine me hæc haud mollia fatu
Sublatis aperire dolis: simul hæc animo hauri.
Me natam nulli veterum sociare procorum
Fas erat, idque omnes Divique hominesque canebant.
Victus amore tui, cognato sanguine victus,
30 Conjugis & mœstæ lacrymis, vincla omnia rupi:
Promissam eripui genero, arma impia sumpsi.
Ex illo qui me casus, quæ, Turne, sequantur
Bella, vides: quantos primus patiare labores.

toros jubatos colli: & interritus abrumpit jaculum venatoris infixum sibi, *& frendet ore sanguinolento. Non aliter ira crescit Turno inflammato. Tunc sic alloquitur regem, & turbulentus ita incipit: Nulla est dilatio in Turno: nihil est cur segnes Trojani revocent sua verba, & abnuant* facere ea *de quibus convenerunt. Descendo ad pugnam: offer sacrificia, o pater, & fac fœdus. Vel hac* manu *dextera mittam ad inferos Trojanum profugum ex Asia, & solus refutabo ense criminationem communem nobis* omnibus (*Latini quiescant & aspiciant* me) *vel* Trojanus *possideat* nos *victos, & Lavinia detur* ei *uxor. Latinus respondit ei tranquillo animo: O juvenis, excellens animo, quantum tu excellis aspera fortitudine; tanto studiosius justum est me providere* tibi, *et* me *timentem* tibi *considerare omnia pericula. Est tibi regnum Dauni patris tui, sunt plurimæ urbes expugnatæ viribus* tuis: *sunt quoque Latino divitiæ et benevolentia: sunt aliæ virgines* in *Latio et campis Laurentibus, nec ingloriæ* secundum *genus. Permitte me omissis fraudibus exponere tibi ista nõ* quidem *grata dictu: et simul perpende ista animo. Nõ erat licitum me jungere filiam ulli antiquorum amatorum*: *& omnes Dii atque homines monebant illud. Expugnatus benevolẽtia erga te, expugnatus sãguine cognato, et fletibus tristis uxoris* meæ, *fregi omnes nexus, abstuli* eam *promissam Æneæ genero, suscepi bellũ sceleratũ. Cernis, o Turne, quæ calamitates, quæ bella me persequantur ab illo* tempore: cernis *quantas difficultates* tu *ipse patiaris.*

NOTÆ.

sunt *dentes*. Hic leonis *arma* sunt ungues, dentes: unde dicuntur *leones exarmati*, quibus ungues & dentes evulsi sunt.

7. *Toros.*] Sunt eminentiæ musculorum nodosæ ac tumentes, circa cervicem aliasque corporis partes.

11. *Retractent.*] Fidem datam revocent per aliud pactum & quasi contractum.

13. *Fer sacra... concipe fœdus.*] Ad ejusmodi fœdera adhibebantur sacrificia & verba *concepta*, id est, certa solemniaque; infra, v. 169.

14. *Tartara.*] Inferorum pars infima. Æ. 6. 134.

15. *Asiæ.*] Phrygiæ, sive Troadis, quæ est in minore Asia, Æn. 1. 385.

19. *O præstans &c.*] ORATIO Latini, qua conatur Turnum à spe conjugii & singulari certamine ad pacem revocare, ostenditque, I. Affinitatem illam Turni cum Latino esse inutilem, cum regnum utriusque satis absque illa virium conjunctione potens sit; cum sint urbes multæ Turno, divitiæ pariter atque animus, & fortitudo Latini populis, virgines in Latio plurimæ quas Turnus uxore optare possit. II. Esse illicitam, quippe à Diis prohibitam, Æ. 7. 95. III. Esse perniciosam si quidem ex quo, Turni causa, Deorum voluntati obstitit, calamitatibus innumeris utraque gens oppressa est. IV. Si, inquit, te occiso, socium Æneam ex-

Bb 5

Bis magna victi pugna, vix urbe tuemur
35 Spes Italas: recalent nostro Tyberina fluenta
Sanguine adhuc, campique ingentes ossibus albent.
Quo referor toties? quæ mentem insania mutat?
Si Turno exstincto socios sum accire paratus;
Cur non incolumi potius certamina tollo?
40 Quid consanguinei Rutuli, quid cætera dicet
Italia? ad mortem si te [fors dicta refutet]
Prodiderim, natam & connubia nostra petentem?
Respice res bello varias: miserere parentis
Longævi, quem nunc mœstum patria Ardea longe
45 Dividit. Haud quaquam dictis violentia Turni
Flectitur: exsuperat magis, ægrescitque medendo.
Ut primum fari potuit, sic institit ore:
Quam pro me curam geris, hanc precor, optime, pro me
Deponas, letumque sinas pro laude pacisci.
50 Et nos tela, pater, ferrumque haud debile dextra
Spargimus, & nostro sequitur de vulnere sanguis.
Longe illi Dea mater erit, quæ nube fugacem
Fœminea tegat; & vanis sese occulat umbris.
54 At regina, nova pugnæ conterrita sorte,
Flebat, & ardentem generum moritura tenebat:
Turne, per has ego te lacrymas, per si quis Amatæ
Tangit honos animum: spes tu nunc una senectæ,
Tu requies miseræ: decus imperiumque Latini
Te penes: in te omnis domus inclinata recumbit.
60 Unum oro, desiste manum committere Teucris.

Bis superati magno prælio; vix defendimus hac *urbe spē Italiæ: fluctus Tyberis calent adhuc nostro cruore & vasti agri albescunt ossibus. Quo revertor toties? quæ stultitia vertit sententiam* meam? *si paratus sum advocare* Trojanos *ad societatem Turno occiso: cur non potius exstinguo bella* eo *salvo? Quid Rutuli* mihi *conjuncti, quid reliqua Italia dicet? si exposuerim morti te petentem filiam meam & nostram affinitatem, (fortuna refellat* hæc *mea verba.) Considera res mutabiles bello: miserescè patris senioris, quem jam tristem Ardea patria* tua *procul separat* à nobis. *Ferocia Turni nullo modo mitigatur* his *verbis: invalescit potius, & asperatur remedio. Cum primum potuit loqui, sic institit ore: Obsecro, bone* pater, *depone pro me hanc sollicitudinem, quam habes: & permittas me eligere mortem propter gloriam. Nos etiam, o pater, libramus manu jacula & ferrum non inutile: & sanguis exit è plaga* quam *nos* facimus. *Procul aberit ab eo mater Dea: quæ muliebri nebula protegat* eum *fugientem, &* ipsa *se abscondat inani caligine. Sed regina tremefacta nova conditione pugnæ lugebat, & retinebat generum iratum* ipsa *moritura: Turne, ego* peto unam rem, *per hos fletus, per gloriam Amatæ, si aliqua movet animum tuum: tu jam es unica spes senectutis* meæ: *tu* es *requies miseræ: regnum & gloria Latini* est *in tua potestate: familia omnis jam labefactata innititur tibi. Peto* rem *unam: omitte conserere manum* cum *Trojanis*.

NOTÆ.

jicit sibi odia Rutulorum ob periculum Turni Turno ipsi sollicitudinem doloremque Dauni patris, belli varios eventus, &c. De *Latio* & *Laurento*, Æn. 7. 54. 63.

34. *Bis magna victi pugna*.] *Prima* in exscensu navium, ubi cecidit ab Ænea Mezentius, fugatus Turnus, Æn. 10. 310. *Secunda* equestri, ubi cecidit Camilla, Æn. 11. 597. De *Tiberi*, Æn. 8. 330. De *Rutulis*, Æn. 7. 795.

43. *Parentis Longævi*,] *Dauni*, Æn. 7. 56. *Ardeas*, urbs Rutulorum regia, Æn. 7. 410.

46. *Medendo*.] Dum ei medicina quæritur à Latino: gerundia enim ejusmodi sæpe passivam habent vim. Ecl. 8. 71. *Cantando rumpitur anguis*.

49. *Pasciscī*.] Quasi optione gloriosæ mortis aut vitæ proposita, mortem consulto & veluti ex pacto eligere.

52. *Dea mater*, &c.] *Venus*, quæ à Diomedis impetu Æneam objecta nube defendit, Æn. 10. 81.

56. *Turne, per has*, &c.] ORATIO Amatæ ad Turnum, Veniliæ sororis suæ filium: non quidem ut eum ad pacem inflectat, abhorrebat enim ab Æneæ societate; sed ut avertat à singulari certamine, & iterum communi bello res tota committatur.

Qui

Qui te cunque manent isto certamine casus,
Et me, Turne, manent: simul hæc invisa relinquam
Lumina, nec generum Æneam captiva videbo.
Accepit vocem lacrymis Lavinia matris,
65 Flagrantes perfusa genas: cui plurimus ignem
Subjecit rubor, & calefacta per ora cucurrit.
Indum sanguineo veluti violaverit ostro
Si quis ebur; vel mixta rubent ubi lilia multa
Alba rosa: tales virgo dabat ore colores.
70 Illum turbat amor, figitque in virgine vultus.
Ardet in arma magis: paucisque affatur Amatam.
Ne quæso, ne me lacrymis, neve omine tanto
Prosequere, in duri certamina Martis euntem,
O mater: neque enim Turno mora libera mortis.
75 Nuncius hæc Idmon Phrygio mea dicta tyranno
Haud placitura refer: cum primum crastina cœlo
Puniceis invecta rotis Aurora rubebit;
Non Teucros agat in Rutulos: Teucrum arma quiescant
Et Rutulum: nostro dirimatur sanguine bellum:
80 Illo quæratur conjux Lavinia campo.
Hæc ubi dicta dedit, rapidusque in tecta recessit:
Poscit equos, gaudetque tuens ante ora frementes;
Pilumno quos ipsa decus dedit Orithya;
Qui candore nives anteirent, cursibus auras.
Circumstant properi aurigæ, manibusque lacessunt
86 Pectora plausa cavis, & colla comantia pectunt.

Quicumque casus tibi destinati sunt in *hac pugna, ii destinati sunt etiam mihi, o Turne: statim abjiciam hanc lucem odiosam, nec aspiciam captiva Æneam generum. Lavinia rigata lacrymis* secundum *genas ardentes audivit verba matris: huic ignis multus suffecit ruborem, & sparsus est per vultum calefactū. Quemadmodum si aliquis tinxerit ebur Indicum purpura rubicunda; aut quando lilia candida rubescunt, mixta rosis multis. Puella exhibebat vultu tales colores. Amor agitat Turnum, & figit oculos in puella.* Hinc *magis accenditur ad pugnam: & alloquitur Amatam paucis* verbis: *O mater, ne, obsecro, ne prosequaris fletu & augurio tam* funesto *me descendentem ad prælium asperi Martis: non enim est* in *Turno potestas retardandæ mortis. O Idmon, fer nuntius regi Trojano hæc mea verba, non* ei *placitura: quando crastina Aurora invecta rubro curru primum rubebit* in *cœlo;* tunc *non ducat Trojanos contra Rutulos: cessent bella Trojanorū & Rutulorū: bellū terminetur nostro sanguine: Lavinia petatur uxor in illo cāpo. Postquā protulit hæc verba, & celer abiit in domū* suā: *petit equos & lætatur vidēs* eos *fremētes in conspectu* suo: *quos Orithyia ipsa dedit Pilumno ornamētū, qui superarēt nivē cādore, vētos celeritate. Aurigæ festini circūsistunt, & palpant cavis manibus pectora* equorum *plausis, & pectunt colla crinita.*

NOTÆ.

67. *Indum.*] Ebur è dentibus elephantorum, qui frequentes in India, Asiæ maxima regione, Georg. 1. 57. *India mittit ebur*. De *ostro*, purpura ex ostreo expressa, Georg. 2. 506.

74. *Neque enim Turno mora libera mortis.*] Sensus ex superioribus aptus est. Ne putes me cessurum lacrymis, & posse revocari funesto illo doloris vestri omine. Si enim sum moriturus, ne sic quidem pugnam subterfugio: non enim mortalium ulli liberum est mortem retardare, cum dies fatalis imminet. Hunc locum Servius recenset in duodecim Virgilii insolubilibus. De *tyranno*, pro rege, bonam in partem, Æn. 7. 266. De *Phrygia*, ubi Troas, Æn. 1. 385.

77. *Puniceis, &c.*] Vellicatur hic versus à criticis ob frequentem collisionem literæ *r*, & syllabarum affinium. De colore *puniceo*, rubro, Ecl. 5. 17. De *Aurora ejusque curru*, Georg. 1. 249. Æn. 6. 535.

83. *Pilumno . . . . Orithyia.*] *Pilumnus*, abavus Turni, Æn. 10. 76. *Orithyia*, Erechthei Athenarum regis filia, rapta in Thraciam à Borea, Geor. 4. 463. Quæritur quomodo Pilumno Italo nota esse potuerit Orithyia, puella Attica in Thraciam translata. Respondet Turnebus, Pilumnum & Orithyiam hominum opinione Deos esse habitos, atque ita alterum alteri notum esse potuisse, poetam vero Orithyiam adhibuisse potius, quam aliud quodvis numen, quia Thracia semper equis

Ipse

Ipse dehinc auro squalentem alboque orichalco
Circumdat loricam humeris: simul aptat habendo
Ensemque, clypeumque, & rubræ cornua cristæ:
Ensem, quem Dauno ignipotens Deus ipse parenti
91 Fecerat, & Stygia candentem tinxerat unda.
Exin, quæ in mediis ingenti adnixa columnæ
Ædibus astabat, validam vi corripit hastam,
Actoris Aurunci spolium, quassatque trementem,
Vociferans: nunc, o numquam frustrata vocatus
Hasta meos, nunc tempus adest: te maximus Actor,
Te Turni nunc dextra gerit: da sternere corpus,
Loricamque manu valida lacerare revulsam
Semiviri Phrygis, & fœdare in pulvere crines,
100 Vibratos calido ferro, myrrhaque madentes.
His agitur furiis, totoque ardentis ab ore
Scintillæ absistunt: oculis micat acribus ignis.

Deinde ipse induit humeris loricam asperam auro & candido orichalco: simul accommodat ut *gestentur, & gladium, & clypeum, & eminentias cristæ rubicundæ: gladium,* inquam, *quem ipse Deus præses ignis fabricaverat Dauno patri* Turni, *& merserat ferventem aquis Stygiis. Deinde sumit* cum *robore hastã validam, quæ stabat in media domo admota magnæ columnæ, spolium Actoris Aurunci: & commovet* eam *trementem, inclamans: Nunc, o hasta quæ numquam fefellisti me vocantem, nunc adest tẽpus:* olim *te maximus Actor, nunc dextra Turni te gestat: da* ut *prosternam corpus, &* ut *disrumpam forti manu loricam direptam Phrygis effœminati, & ut inficiam pulvere capillos* ejus *crispatos ferro calido & fluentes myrrha. Abripitur hoc furore, & scintillæ erumpunt è toto vultu furẽtis, ignis fulget vividis oculis.*

NOTÆ.

nobilis fuit. Sic Turni equus Thracius est, Æn. 9. 49. Rhesi equi, Thracii, Æn. 1. 756. Porro versus hic spondaicus est: nam *Orithyia* Ὠρείθυια, vox est quatuor syllabarum, quarum mediæ duæ diphthongi sunt *ει*, & *υι*.

87. *Alboque orichalco.*] Græce ὀρείχαλκος, ab ὄρος, *mons*, & χαλκὸς, *æs*: estque *æs montanum*: non fulvum, ut *æs* vulgare; sed in album deflectens: Gallice dicimus *leton*. Ita Scaliger ad Festum, Vossius in Etym. Latini syllabam secundam, quæ longa est, & natura sua, & apud Callimachum in lavacro Palladis, v. 19. brevem fecerunt: ut Virgilius hic & Horatius, A. P. v. 203. *Tibia non, ut nunc, orichalco vincta, tubæque æmula.* Cum autem aliquando commutabiles apud Latinos fuerint literæ *o* & *au*: quemadmodum *explodo* est à *plaudo*; quemadmodum scripsere veteres *olla* & *aula*, *caudex* & *codex*, *&c.* sic reperimus apud Plautum *aurichalcum* pro *orichalco*. Unde Grammatici aliquot imperite metallum esse putaverunt ex *auro* & *ære* mixtum, cujusmodi nullum esse constat. Id vero, quale nunc habemus, non è terra natum, sed arte factum est: testaturque Plinius, l. 34. 2. suo tempore jamdudum desiisse, effœta tellure.

88. *Habendo.*] Gerundium passivæ facultatis, supra, v. 46.

89. *Cornua cristæ.*] Non vera *cornua*, qualia Pyrrhus galeæ ad terrorem hircina addebat, ex Plutarcho; sed cristam geminam è jubis equinis, aut plumis, è galeæ vertice hinc inde eminentem instar cornuum, Æ. 6. 779. *Geminæ stant vertice cristæ.*

90. *Ignipotens Deus, &c.*] *Vulcanus* arma Æneæ fabricavit, Æn. 8. 370. nec Turno quoque deesse ejus artem voluit poeta, ad augendam heroum suorum dignitatem. De *Vulcano*, ibid. & Georg. 1. 295. De *Dauno*, Æn. 7. 56.

91. *Stygia candentem, &c.*] *Candens*, ex Gellio est aliquando *albicans*, aliquando *fervens*: quæ enim incalescunt, ex nimio fervore quandoque albicant. *Aqua tinxerat* ensem Vulcanus: sic enim chalybs immersione temperatur. *Aqua Stygia*, ad quandam veluti magicam consecrationem, quemadmodum innuit Donatus. Aquæ enim infernæ in magicis sacris expetebantur, Æn. 4. 512. Ego vero suspicor id factum à Vulcano, ut ensem illum frangi non posse probaret. *Stygis* enim Arcadiæ fontis, qui inde à Poetis ad inferos traductus est, ea vis erat, ut vasa cujuslibet metalli diffringeret, nec possent ejus aquæ, nisi equi ungula, contineri, Æn. 6. 323.

94. *Actoris Aurunci spolium.*] Ducis alicujus Auruncorum, cui Turnus eam bello detraxerat. De *Auruncis*, Italiæ populis, inter Volscos & Campanos, Æn. 7. 54.

99. *Semiviri Phrygis, &c.*] Cur id nominis Phrygibus, & Æneæ tribuatur, jam dictum, Æn. 4. 215. ubi de capillis unguento delibutis. De *Phrygia*, in qua Troas: Æn. 1. 385.

100. *Vibratos, &c.*] *Calamistro crispatos.* Fuit autem *calamistrum*, acus ferrea, longior, aliquando fistulæ instar cava: quæ calefacta sub cinere, & capillis adhibita, eos intorquebat, à similitudine cum *calamo* seu arundine, nomen habuit. Hujus artis ministri, *cinifiones* & *cinerarii* vocabantur, quod ad calefaciendum calamistrum starent in cineres.

Myrrhaque madentes.] *Myrrha*, arbuscula est, in Arabia præsertim nascens: altitudo ejus ad quinque cubita, nec sine spina, caudice duro &

Mugi-

Mugitus veluti cum prima in prælia taurus
Terrificos ciet, atque irasci in cornua tentat.
105 Arboris obnixus trunco, ventosque lacessit
Ictibus, & sparsa ad pugnam proludit arena.
Nec minus interea maternis sævus in armis
Æneas acuit Martem, & se suscitat ira:
Oblato gaudens componi fœdere bellum.
110 Tum socios mœstique metum solatur Iuli,
Fata docens: regique jubet responsa Latino
Certa referre viros, & pacis dicere leges.
Postera vix summos spargebat lumine montes
Orta dies, cum primum alto se gurgite tollunt
11 Solis equi, lucemque elatis naribus efflant.
Campum ad certamen, magnæ sub mœnibus urbis,
Dimensi Rutulique viri Teucrique parabant:
In medioque focos, & Dis communibus aras
Gramineas: alii fontemque ignemque ferebant
120 Velaii lino, & verbena tempora vincti.
Procedit legio Ausonidum, pilataque plenis
Agmina se fundunt portis; hinc Troius omnis,
Tyrrhenusque ruit variis exercitus armis:

Quemadmodum quando taurus emettit mugitus terribiles ad præludium pugnæ, & obluctans in *truncum arboris conatur irasci adversus cornua, & provocat ventos ictibus, & parat se ad pugnam, disjectis arenis. Interea Æneas terribilis sub armatura materna non minus parat pugnam, & furore commovet se, lætus bellum dirimi proposito fœdere. Tum consolatur socios & timorem Iuli solliciti, aperiens* ipsis *fata: jubetque viros reportare Latino certum responsum, & proponere conditiones pacis. Vix sequens dies nata illustrabat luce supremos montes: quando equi Solis erigunt se primum è profundo mari, & emittunt lucem naribus patulis. Viri Rutuli & Trojani dimetientes parabant campum ad pugnam, juxta muros magnæ urbis: & in medio* campo *focos & aras è cespite Diis communibus: alii portabant aquam & ignem, operti lino, & cincti verbena* circa *capita. Exercitus Italorum prodit, & agmina hastata effundunt se plenis portis: hinc totus exercitus Trojanus & Tyrrhenus exit* sub *armis variis:*

NOTÆ.

intorto, cortice levi, folio olivæ fere simili. Succus inde sponte exsudat certis temporibus, tum incisione exprimitur, diciturque *stacte* vel *myrrha*, Plin. l. 12. 15. Condiendis cadaveribus, & imbuendis capillis, aliisque ejusmodi deliciis adhibebatur.

101. *Furiis*.] Furiosis motibus, quasi quibusdam furiis, Æn. 6. 572.

115. *Solis* equi.] Quatuor, de quibus Æn. 5. 105. *Gurgite*, pro mari, Æn. 1. 122.

118. *Focos .... aras Gramineas*.] Aras è cespite; seu terra cum herbis evulsa, in quibus ignis imponeretur *foveretur que*: atque ita *aræ* sunt ipsi *foci*.

Diis communibus.] *Communes Dii* multis modis sumuntur. I. Qui certam cœli zonam regionemque non habent; qualis Cybele mater Deorum; cum certam habeant Jupiter, Juno, Mercurius, Venus, &c. II. Qui apud omnes homines coluntur, ut Sol, Luna, Mars, &c. III. Hic ad rem melius, qui ab Rutulis, ac Trojanis ad pacem communiter invocandi erant. Ita fere Servius.

119. *Fontemque ignemque*.] Servius, *ad facienda fœdera, aqua et ignis adhibentur; unde contra, quos arcere volumus à nostro consortio, eis aqua et igni interdicimus*, id est, *rebus quibus consortia copulantur*. Erat autem necessaria sacrificiis aqua, vel ad lustrandos adstantes, vel ad purgandum corpus ante sacrificium, vel ad alios victimarum usus. *Fontem* posuit pro aqua.

120. *Velati lino, etc.*] Id quasi certum statuitur à Servio; *feciales*, qui sanciendis fœderibus ministri adhibebantur, numquam lineam tulisse vestem. Unde triplex opinio de hac Virgilii voce. I. Servius ait, fœdus illud irritum fore: Virgilium vero, quoties rebus exitum daturus non est, toties iis infima & inauspicata dare principia. Sic Æneas in Thracia condens urbem, taurum Jovi contra ritum sacrificat, Æn. 3. 21. II. Passeratius & Scaliger explicant *linum*, non de veste, sed de filo sive licio, quo flamines & alii caput per æstatem cingebant, & ut Varronis ac Livii verbis utar, *velabant*: unde *flamines*, quasi *filamines*, vocabantur, Æn. 8. 664. III. Niger & Hyginus apud Servium legunt: *velati limo*: & explicant *limum*, vestem ab umbilico ad pedes, cujus in extrema ora erat purpura *lima*, id est flexuosa. Sed vestis illa poparum erat, sive infimorum sacrificii ministrorum. Quare adhæreo secundæ opinioni.

Verbena.] Proprie certa est herbæ species, *de la verveine*: communiter tamen sumebatur

Haud secus instructi ferro, quam si aspera Martis
125 Pugna vocet. Nec non mediis in millibus ipsi
Ductores auro volitant ostroque decori:
Et genus Assaraci Mnestheus, & fortis Asylas;
Et Messapus equum domitor, Neptunia proles.
Utque dato signo spatia in sua quisque recessit,
130 Defigunt tellure hastas, & scuta reclinant.
Tum studio effusæ matres, & vulgus inermum,
Invalidique senes, turres & tecta domorum
Obsedere: alii portis sublimibus astant.
At Juno ex summo, qui nunc Albanus habetur,
135 (Tunc neque nomen erat, neque honos, aut gloria monti)
Prospiciens tumulo, campum spectabat, & ambas
Laurentum Troumque acies, urbemque Latini.
Extemplo Turni sic est affata sororem,
Diva Deam, stagnis quæ fluminibusque sonoris
140 Præsidet: hunc illi rex ætheris altus honorem
Juppiter erepta pro virginitate sacravit.
Nympha, decus fluviorum, animo gratissima nostro,
Scis, ut te cunctis unam, quæcunque Latinæ
Magnanimi Jovis ingratum ascendere cubile,
145 Prætulerim, cœlique libens in parte locarim.
Disce tuum, [ne me incuses] Juturna, dolorem.
Quà visa est fortuna pati, Parcæque sinebant
Cedere res Latio, Turnum & tua mœnia texi:

non aliter armati ferro, quam si durum Martis certamen appellet eos. *Ipsi etiam duces splendidi auro & purpura currunt inter media millia: & Mnestheus proles Assaraci, & generosus Asylas: & Messapus agitator equorum, soboles Neptuni. Et postquam unusquisque recessit in suum locum signo indicto: figunt hastas humi, & deponunt clypeos. Tunc cupiditate* videndi *egressæ matres, & plebs sine armis, & senes infirmi, impleverunt turres & tecta domorum: alii stant in altis portis. At Juno aspiciens ex alto colle, qui nunc vocatur Albanus (tunc nec nomen nec honor aut fama erat* huic *colli) videbat campum, & geminum exercitum Laurentinorum & Trojanorum, & urbem Latini. Statim Dea sic alloquuta est Deam sororem Turni, quæ præest stagnis & fluviis strepentibus: Jupiter rex summus cœli addixit illi hunc honorem ob virginitatem* ei *ablatam: Nympha, ornamentum amnium, dilectissima meo animo: nosti quomodo prætulerim te solam omnibus Latinis, quæcumque ascenderunt ingratum lectum summi Jovis; &* quomodo *sponte constituerim te participem cœli. O Juturna, ne accuses me, accipe* causam *luctus tui. Quatenus fortuna visa est* id *tolerare, & Parcæ permittebant res Latii procedere; defendi Turnum & urbem tuam.*

NOTÆ.

pro qualibet herba vel fronde, laurea, myrtea, &c. è sacro loco evulsa. Ecl. 8. 65.

121. *Legio Ausonidum, pilata, &c.*] *Legio*, pars exercitus certo numero definita: hic pro toto exercitu, Georg. 2. 279. *Pilata*, armata pilis, hastilibus, Æn. 7. 664.

123. *Tyrrhenus.*] Sub Tarchonte, socio Æneæ, 8. 472. Æn. 2. 781.

127. *Genus Assaraci Mnestheus, &c.*] Ipse ut sanguine junctus Æneæ, qui ab Assaraco genus ducebat, Æn. 1. 288. De *Asyla*, Æn. 11. 620. De *Messapo*, Æn. 7. 691.

134. *Albanus, &c.*] De hoc monte, Æn. 8. 43. Æn. 9. 387.

139. *Diva Deam.*] Dicunt Grammatici, *Deos* fuisse æternos; *Divos*, ex hominibus assumptos. Tamen Virgilius nomen utrumque confundit. Æn. 1. 486. Pallas vocatur *Diva*.

Stagnis quæ, &c.] *Juturna*, soror Turni, *Nais* ab Ovidio vocatur, Fast. 2. 585. id est, Nympha aquatilis. Hunc ei honorem à Jove in præmium ereptæ pudicitiæ concessum ait Virgilius. Ovidius etiam ante amores Jovis ei attribuit. Fons ejus & lacus ex Albani montis radicibus in Tyberim influit, celebri apud veteres aquarum salubritate: vocant hodie nonnulli *Lago di Turno*: alii, *di Fiuturno*: cum esset prius *Lago di Juturna*, inquit Cluverius.

144. *Jovis ingratum cubile.*] Commutatio, pro, *Cubile Jovis ingrati*, & in servando conjugio parum fidi. *Locarim*. Locari à Jove passa sim.

147. *Parcæ.*] Tres, quæ pro fatis hic usurpantur, Ecl. 4. 47.

Nunc

Nunc juvenem imparibus video concurrere fatis:
150 Parcarumque dies & vis inimica propinquat.
Non pugnam aspicere hanc oculis, non fœdera possum.
Tu pro germano si quid præsentius audes,
Perge, decet: forsan miseros meliora sequentur.
Vix ea, cum lacrymas oculis Juturna profudit,
Terque quaterque manu pectus percussit honestum.
156 Non lacrymis hoc tempus, ait Saturnia Juno,
Accelera, & fratrem, si quis modus, eripe morti:
Aut tu bella cie, conceptumque excute fœdus.
Auctor ego audendi. Sic exhortata reliquit
160 Incertam, & tristi turbatam vulnere mentis.
Interea reges, ingenti mole Latinus
Quadrijugo vehitur curru, cui tempora circum
Aurati bis sex radii fulgentia cingunt,
Solis avi specimen: bigis it Turnus in albis,
165 Bina manu lato crispans hastilia ferro.
Hinc pater Æneas, Romanæ stirpis origo,
Sidereo flagrans clypeo & cœlestibus armis,
Et juxta Ascanius, magnæ spes altera Romæ,
Procedunt castris: puraque in veste sacerdos
170 Setigeræ fœtum suis, intonsamque bidentem
Attulit, admovitque pecus flagrantibus aris.

Nunc cognosco juvenem certare fatis inæqualibus: & dies appropinquat Parcarum & potestas adversa. Non possum videre oculis hoc certamen, & fœdera. Tu si audes aliquid utilius pro fratre tuo, perfice il-lud, decet: fortasse meliora succedent miseris. Vix ea dicta fuerant, *cum Juturna fudit oculis lacrymas, et verberavit manu pectus decorum ter ac quater. Juno filia Saturni inquit: Non est hoc tempus ad lacrymas: propera, et subtrahe fratrem morti, si est aliqua ratio: vel tu excita bellum, et dissipa fœdus inceptum:* ego sum tibi *auctor ut id audeas. Sic exhortata reliquit* eam *dubiam et turbatam tristi sollicitudine animi. Interim reges* vehuntur: *Latinus magno apparatu, curru à quatuor equis* tracto, *cui duodecim radii aurati circumeunt caput rutilum, ornamentum Solis avi. Turnus vehitur binis equis candidis, librans manu duo jacula lata cuspide. Inde pater Æneas, caput gentis Romanæ, resplendens clypeo cœlesti et armis divinis. Et Ascanius adstat comes, secunda spes magna Romæ. Exeunt è castris: et sacerdos in veste candida adducit fœtũ porcæ setosæ et ovẽ intonsã et statuit victimas ad aras accensas.*

NOTÆ.

152. *Si quid præsentius audes, &c.*] Non quod Nympham se Deum Regina potentiorem putet; sed quod faciliorem fore apud Jovem putet sororis excusationem, si soror pro fratre moram injicere fatis audeat.

161. *Interea reges, &c.*] Adumbrata hæc pompa fœderis ad Homeri exemplum, Il. 3. ubi Agamemnon & Priamus, de pugna singulari Paridis in Menelaum facto fœdere conveniunt. Hic sententia longiori parenthesi suspensa est, per novem nempe versus: *interea reges . . . procedunt castris.* Potest tamen & absque parenthesi intelligi, si dicatur Poeta à plurali numero ad singularẽ statim deflexisse; pro *interea reges vehuntur: Latinus quidem curru quadrijugo, &c.*

164. *Solis avi, &c.*] Dixit Virgilius, Æn. 7. 47. Latini patrem fuisse *Faunum*; matrem, *Maricam* Nympham; avum, *Picum*. Quomodo ergo *Sol* esse potuit *avus* Latini? I. Hesiodus Latinum facit filium *Circes* & Ulyssis, in Theogon. v. 1013. Circe autem filia fuit Solis, Æn. 3. 386. Æn. 7. 10. At huic aperte adversatur Virgilius in Latini stemmate, Æn. 7. 47. II. Arnobius ait *Maricam* illam Nympham Latini matrem, ipsam esse Italo nomine *Circen*. At eo ipso libri septimi initio Virgilius aperte Circen à Marica distinguit: cum vocat Maricam, *Laurentem* nympham; Circen autem *Ææam*, id est, Colchicam. Æn. 1. 386. III. Ego existimo *Circen*, Conjugis loco habitam à *Pico*; eamque ex eo *Faunum* suscepisse: ipsumque deinde Picum in avem mutasse, quod ad amorem legitimæ conjugis *Canentis* se referret. Et vero Circe vocatur Pici *conjux*, Æ. 7. 189 quod tamen videtur ab Ovidii narratione paulum discedere, quam ibidem attulimus.

165. *Bina hastilia.*] *Pila*, qualia duo simul ferre inde soliti sunt milites Romani, Æn. 7. 664. *Crispans*: quatiendo quasi sinuans & flectens.

167. *Sidereo clypeo.*] Vel instar siderum fulgente: vel quem in cœlo Venus à Vulcano petierat: vel quem Deus ipse Vulcanus in Hiera insula fabricaverat, Æn. 8. 370.

168. *Spes altera Romæ.*] Æneas enim prima, Ascanius secunda. Quod aiunt, Ciceronem quod

Illi ad surgentem conversi lumina Solem,
Dant fruges manibus salsas, & tempora ferro
Summa notant pecudum, paterisque altaria libant.
175 Tum pius Æneas stricto sic ense precatur:
Esto nunc Sol testis, & hæc mihi terra precanti,
Quam propter tantos potui perferre labores:
Et pater omnipotens, & tu Saturnia Juno;
Jam melior, jam, Diva, precor: tuque, inclyte Mavors,
Cuncta tuo qui bella pater sub numine torques·
181 Fontesque fluviosque voco, quæque ætheris alti
Relligio, & quæ cœruleo sunt numina ponto.
Cesserit Ausonio si fors victoria Turno,
Convenit Evandri victos discedere ad urbem:
185 Cedet Julus agris: nec post arma ulla rebelles
Æneadæ referent, ferrove hæc regna lacessent.
Sin nostrum annuerit nobis victoria Martem,
(Ut potius reor, & potius Di numine firment)
Non ego, nec Teucris Italos parere jubebo,
Nec mihi regna peto: paribus se legibus ambæ
191 Invictæ gentes æterna in fœdera mittant.
Sacra Deosque dabo: socer arma Latinus habeto,
Imperium solemne socer: mihi mœnia Teucri
Constituent, urbique dabit Lavinia nomen.
195 Sic prior Æneas: sequitur sic deinde Latinus,
Suspiciens cœlum, tenditque ad sidera dextram:

Illi conversi oculis ad Solem orientem, spargunt manibus frumentum salsum, & signant gladio summa capita victimarum, & effundunt pateras in aras. Tum pius Æneas nudato gladio sic orat. Esto nunc testis mihi oranti, o Sol, & hæc terra pro qua potui tolerare tot labores, & tu, *o pater omnipotens, & tu, o Juno, Saturni filia, jam, o Diva, jam* mihi *mitior*, ut *oro: & tu, o gloriose Mars, qui pater tenes omnia bella sub tua potestate: & fontes, & fluvios invoco, & quæcumque est divinitas in alto aere, & quicumque sunt Dii sub mari cæruleo. Si forte victoria iverit ad Turnum Italum; æquum est* nos *victos abire in urbem Evandri: Julus abibit* ex his *campis: nec Æneadæ rebelles inferent deinceps* vobis *bellum ullum, aut provocabunt armis hæc regna. Si vero victoria concesserit nobis Martem propitiū, ut potius spero, & potius Dii confirment spem* meam *auctoritate sua: ego neque cogam Italos obtemperare Trojanis, neque arrogo mihi imperium: ambæ nationes indomitæ jungent se legibus æqualibus in fœdus perpetuum.* Ego *distribuam religiones & Deos: socer Latinus curet bella, socer superum imperiū: Trojani exstruent mihi urbem, & Lavinia imponet nomen urbi: Æneas sic* dixit *primus: Latinus deinde sic sequitur aspiciens in cœlum, & erigit dextram ad astra:*

NOTÆ.

dam è Virgilii carminibus audientem, has in voces erupisse, falsum ostendimus in argumento Ecl. 6.

169. *Pura in veste.*] Donatus, *colore alba, nec purpura variata pictu is.* Festus, *non fulgurita; non funesta*, id est, quæ funeri adhibita non fuisset. Alii communiter; *carente maculis.*

170. *Setigeræ suis, &c.*] *Ovis* pro Ænea adhibetur Græco fere more. Nam Græci apud Homerum, Iliad. 3. 103. agnos ad fœderis statuunt. *Porcus*, pro Latino, more Romano aut Italo, de quo more Æn. 8. 641. De *ovibus bidentibus*, Æn. 4. 57. De *conversione ad orientem* in auspiciis & sacris rebus, Ecl. 9. 15.

173. *Fruges salsas, &c.*] I. *Molam*, ex purissimo frumento, *salso*, tosto, ac molito victimarum capiti imponunt, quæ proprie est *immolatio*, Æn. 2. 133. II. Pilos è capite victimarum secant, Æn. 6. 243. in Notis. III. Vina invergunt in frontem victimarum & ipsa altaria, quæ *libatio* erat, ibid. Æn. 1. 740. Atque illi primi erant sacrificii apparatus.

176. *Esto nunc Sol testis, &c.*] *Sol, Terra, Jupiter, Juno, Mars, &c.* Communes illi sunt utriusque generis Dii, de quibus v. 118.

183. *Ausonio Turno.*] Italo, Æn. 7. 54.

184. *Evandri ad Urbem.*] Pallanteum, Æn. 8. 51.

185. *Cedet Julus.*] Ut ostendat, se non tam sibi, quam posteris suis & genti, sedem quærere.

187 *Nostrum Martem.*] Faventem. Infra, v. 540. *Nec Di texere Cupentum, Ænea veniente, sui.*

198. *Latonæque genus duplex.*] *Apollinem*. Solem; & *Dianam*; Lunam: Latona ex Jove editos, in insula Delo, Ecl. 3. 97. Æn. 3. 74. 77.

Hæc

Hæc eadem, Ænea, terram, mare, sidera juro,
Latonæque genus duplex, Janumque bifrontem,
Vimque Deum infernam, & diri sacraria Ditis.
200 Audiat hæc genitor, qui fœdera fulmine sancit.
Tango aras, mediosque ignes, & numina testor:
Nulla dies pacem hanc Italis nec fœdera rumpet,
Quo res cunque cadent: nec me vis ulla volentem
204 Avertet: non, si tellurem effundat in undas
Diluvio miscens; cœlumve in Tartara solvat:
Ut sceptrum hoc (dextra sceptrum nam forte gerebat)
Numquam fronde levi fundet virgulta nec umbras:
Cum semel in sylvis imo de stirpe recisum
Matre caret, posuitque comas & brachia ferro:
210 Olim arbos, nunc artificis manus ære decoro
Inclusit, patribusque dedit gestare Latinis.
Talibus inter se firmabant fœdera dictis,
Conspectu in medio procerum: tum rite sacratas
In flammam jugulant pecudes, & viscera vivis
215 Eripiunt, cumulantque oneratis lancibus aras.
At vero Rutulis impar ea pugna videri
Jamdudum, & vario misceri pectora motu:
Tum magis, ut propius cernunt non viribus æquis.

O Ænea, juro hæc eadem sidera, mare, terram & geminam prolem Latonæ & Janum bifrontem, & potestatem infernam Deorum, & penetralia sævi Plutonis. Audiat hæc pater ille, *qui firmat fulmine fœdera. Tango aras, & ignes in medio* earum, *& attestor Deos: nulla dies auferet Italis hanc pacem, neque* hæc *fœdera, quomodocumque res succedant: nec ulla potentia abducet me* ab iis *volentem: non, etiamsi* illa potentia *dissolvat terram in aquas confundens* eam *diluvio, aut dejiciat cœlum in inferos. Quemadmodum hoc sceptrum (nam forte tenebat* manu *dextra sceptrum) numquam emittet ramulos nec umbracula levibus foliis: ex quo primum in sylvis abscissum ex infimo trunco separatur à matre, & ferro amisit frondes & ramulos: quondam arbor, nunc manus fabri cinxit* illam *ære pulchro, & dedit portandam regibus Latinis. Talibus verbis confirmabant fœdera inter se, in medio conspectu principum: tum* juxta *morē sacras victimas occidunt in ignem, & extrahunt viscera* ex iisdem adhuc *spirantibus, & tegunt altaria lancibus plenis. At vero* cœpit *certamen illud jampridem videri Rutulis inæquale, & animi turbari vario motu: & tunc magis, cum propius vident* duces *non* esse *pari robore.*

NOTÆ.

Janumque bifrontem.] Italorum regem ac numen fœderibus adhiberi solitum, Æn. 6. 607. 610.

199. *Vim Deum infernam.*] Pro *Diis ipsis infernis*, Iliad 3. 105. Πριάμοιο βίην *Priami vim*, pro *ipso Priamo*. Et Æn. 4. 132. *Odora canum vis*, pro *ipsis canibus*.

Sacraria Ditis] *Dis*, Pluto est, Georg. 4. 467. *Sacrarium*, sanctuarium, locus templi intimus, ubi præcipua numinis religio: hic regia est Plutonis, de qua Æn. 6. 630. Quidam hanc infernam regiam, *sacram* dici putant quasi *exsecrabilem*: ut Æn. 3. 57. *Auri sacra fames*.

200. *Fœdera fulmine sancit.*] Quia per coruscationes fulminum fœdera confirmantur: ita Servius. Vel quia Jupiter ultor est violati fœderis, percussis fulmine fœdifragis: ita Turnebus. Unde fecialis porcam feriens in solemni fœderum formula sic precabatur Jovem: *illis legibus populus non deficiet. Si prior defecerit, publico consilio, dolo malo: tu illo die Jupiter populum sic ferito, ut ego hunc porcum hodie feriam: tantoque magis ferito; quanto magis potes pollesque*. Ita Livius, l. 1.

201. *Tango aras.*] Mos jurantium, supplicantium, sacrificantium, ut aras & simulacra & res sacras manu contingant; qui mos ad nos etiam transiit, ut jurantes sacris libris manum imponamus, Æn. 4. 219.

204. *Tellurem effundat in undas.*] Servius hypallagen sive commutationem hic agnoscit; pro, *undas effundat in tellurem*. Ego minime, sed cum fere undecumque mare terram ambiat, interpretor de terræ compage in undas dissolvenda. De *Tartaro*, profundissimo inferorum loco, Æn. 6. 134.

206. *Ut sceptrum hoc, &c.*] Apta est è superioribus sententia; *nec me vis ulla volentem avertet .... ut sceptrum hoc numquam fundet virgulta, &c.* Petita est illa comparatio ex Homero totidem fere verbis, Iliad. 1. 234. Et quamquam solemne fuit regum jusjurandum sceptri sublatio, ut monet Aristoteles Polit. 3. ab illa tamen nimis curiosa sceptri descriptione abstinere potuit debuitque Virgilius.

209. *Matre caret.*] Vel terra: nam, *mox jam mater alit tellus*, Æn. 11. 71. Vel arbore: nam, *parva sub ingenti matris se subjicit umbra*, Georg. 2. 19.

213. *Rite sacratas.*] Immolatione, sectione pilorum, libatione; supra, v. 178.

215. *Oneratis lancibus, etc.*] Vasis escariis

Adjuvat incessu tacito progressus, & aram
220 Suppliciter venerans demisso lumine Turnus,
Tabentesque genæ, & juvenili in corpore pallor.
Quem simul ac Juturna soror crebrescere vidit
Sermonem, & vulgi variare labantia corda:
In medias acies, formam assimulata Camerti,
225 (Cui genus à proavis ingens, clarumque paternæ
Nomen erat virtutis, & ipse acerrimus armis)
In medias dat sese acies, haud nescia rerum,
Rumoresque serit varios, ac talia fatur:
Non pudet, o Rutuli, cunctis pro talibus unam
230 Objectare animam? numerone, an viribus æqui
Non sumus? En omnes & Troes & Arcades hic sunt,
Fatalisque manus, infensa Etruria Turno:
Vix hostem, alterni si congrediamur, habemus.
Ille quidem ad superos, quorum se devovet aris,
235 Succedet fama, vivusque per ora feretur:
Nos, patria amissa, dominis parere superbis
Cogemur, qui nunc lenti consedimus arvis.
Talibus incensa est juvenum sententia dictis
Jam magis atque magis: serpitque per agmina murmur.
240 Ipsi Laurentes mutati, ipsique Latini:
Qui sibi jam requiem pugnæ rebusque salutem
Sperabant; nunc arma volunt, fœdusque precantur
Infectum, & Turni sortem miserantur iniquam.
His aliud majus Juturna adjungit, & alto
245 Dat signum cœlo: quo non præsentius ullum
Turbavit mentes Italas monstroque fefellit.

Auget hanc opinionem *Turnus, progressus gradu tacito, & suppliciter dejectis oculis venerans aram, & malæ* ejus *liventes, & pallor in corpore juvenili. Juturna soror* ejus *statim atque vidit hunc sermonem invalescere, & animos plebis mobiles dissentire, per medium exercitum, similis specie Camerti (cui origo illustris à majoribus, & splendida fama paterna fortitudinis, & ipse* erat *fortissimus bello) immittit se per medium exercitum, non ignara rerum, & spargit varios rumores, & dicit talia: Non pudet* vos *o Rutuli, objicere vitam unius pro iis omnibus? nonne sumus pares robore? ecce omnes & Trojani & Arcades adsunt hic, & Etruria inimica Turno, exercitus* ille *à fatis immissus: si secundus* quisque nostrum *certet, vix unusquisque habebit hostem. Turnus quidem fama ascendet ad Deos, quorum aris consecrat se, & immortalis curret per ora: nos amissa patria cogemur obedire dominis ferocibus qui nunc otiosi constitimus* in *campis. Tum consilium juvenum confirmatum est magis ac magis talibus verbis & rumor spargitur per turmas. Ipsi Laurentes & ipsi Latini mutati sunt: qui modo optabant sibi requiem et securitatem rebus* suis; *nunc spectant arma, et cupiunt fœdus non factum, et miserescunt duræ conditionis Turni. Juturna addit his* rebus *aliud majus, et prabet ex alto cœlo ostentum, quo nullum opportunius turbavit animos Italos, et decepit prodigio.*

NOTÆ.

in quibus structa & cumulata victimarum exta. *Lanx* nomen habet à *latitudine*: sicut *patina*, à *pateo*. Vossius tamen inter lancem & patinam id fere discriminis statuit: quod in *lance* carnes assæ, fructus, cibi simplices apponerentur; in patina cibi conditi, ut pisces, haberetque vulgo operculum.

231. *Troes & Arcades, &c.*] Gentes in Turnum fœderatæ. Trojani Æneæ: Arcades Evandri: Etrusci Tarchontis, Æn 8. 518. 479.

232. *Fatalisque manus, &c.*] Vel quia Latinorum agros petebant quasi fatis sibi debitos: vel potius, cum Virgilius id solis Etruscis attribuat, quia fato paratum sibi regem Æneam exspectaverant, Æn. 8. 494. Bene ait *infesta* Etruria Turno: erat enim aliqua pars Etruriæ Turno addicta, duce Messapo, Æn. 7. 691. 695.

213. *Vix hostem alterni.*] Si secundus quisque nostrum, si media pars nostrum congrediatur, vix singuli hostem habebimus: id est, duo & amplius unicuique objicimur.

246. *Monstro.*] Ostento: quod monstratur & ostenditur signa futurorum petentibus.

Nam-

Namque volans rubra fulvus Jovis ales in æthra,
Litoreas agitabat aves, turbamque sonantem
Agminis aligeri: subito cum lapsus ad undas
Cycnum excellentem pedibus rapit improbus uncis.
251 Arrexere animos Itali: cunctæque volucres
Convertunt clamore fugam (mirabile visu)
Ætheraque obscurant pennis, hostemque per auras
Facta nube premunt: donec vi victus & ipso
255 Pondere defecit, prædamque ex unguibus ales
Projecit fluvio, penitusque in nubila fugit.
Tum vero augurium Rutuli clamore salutant,
Expediuntque manus, primusque Tolumnius augur,
259 Hoc erat, hoc, votis, inquit, quod sæpe petivi.
Accipio, agnoscoque Deos. Me, me duce ferrum
Corripite, o Rutuli, quos improbus advena bello
Territat, invalidas ut aves; & litora vestra
Vi populat: petet ille fugam, penitusque profundo
Vela dabit: vos unanimi densete catervas,
265 Et regem vobis pugna defendite raptum.
Dixit, & adversos telum contorsit in hostes
Procurrens: sonitum dat stridula cornus, & auras
Certa secat: simul hoc; simul ingens clamor, & omnes
Turbati cunei, calefactaque corda tumultu.
Hasta volans, ut forte novem pulcherrima fratrum
271 Corpora constiterant contra, quos fida crearat
Una tot Arcadio conjux Tyrrhena Gylippo;
Horum unum ad medium, teritur qua sutilis alvo
Balteus, & laterum juncturas fibula mordet,

Scilicet avis fulva Jovis, volans in aere rubicundo, persequebatur aves marinas & multitudinem strepitantem alata turba: cum repente ruens ad aquas, avida comprehendit pedibus aduncis cycnum eximium. Itali sustulerunt animos: & aves omnes (res *mirabilis aspectu) cum sonitu convertuntur è fuga, & inumbrant alis aerem, &* velut *nube coacta urgent hostem per aerem: donec cessit avis, victa* earum *vi & ipso pondere* cycni, *& dimisit prædam ex unguibus in flumen, & longe aufugit inter nubes. Tunc autem Rutuli venerantur ostentum illud clamore, & explicant manus, & augur Tolumnius primus ait: Hoc erat, hoc, quod sæpe petivi votis: admitto* omen *& agnosco Deos. Me, me auctore sumite ferrum, o Rutuli, quos iniquus advena terret bello, sicut imbecillas volucres, & per vim vastat litora vestra: ille arripiet fugam, & longe permittet vela mari: vos concordes colligite agmina, & prælio defendite regem vobis ereptum.* Sic *dixit, & irrumpens vibravit hastam in hostes oppositos: hasta cornea stridens emisit sonum, & aerem certa dividit: simul hoc* fit; *simul clamor magnus* oritur, *& omnes ordines perturbati* sunt, *& animi accensi tumultu. Cum forte novem formosa corpora fratrum starent adversum, quos fidelis uxor Tyrrhena una ediderat Gylippo Arcadi: hasta volans transfodit unum illorum circa medium* corpus, per *costas, quà balteus consutus atteritur ventre, &* quà *fibula stringit juncturas laterum;*

NOTÆ.

247. *Rubra Jovis ales in æthra.*] *Æthra, æthræ:* nomen primæ declinationis, αἴθρα: idem est atque æther. *Æther* autem, juxta Anaxagoram & Ciceronem, est illa veterum sphæra ignis aerem ambiens, ab αἴθειν, *ardere*: ideo *rubra* à Virgilio dicta: juxta alios, est cœli totius & siderum compago, ab ἀεὶ θέειν, *semper currere*. Hic pro *aere* universim sumitur. De *Jovis alite*, aquila, Æ. 5. 255.

257. *Augurium, &c.*] Proprie, erat enim signum petitum ex *avibus*, Æn. 2. 701. Et scite quidem Rutuli Æneam in aquila, Turnum in cycno, seipsos in avibus agnoscebant: sed falsum erat augurium, non à Deo fatorum administro, sed à Juturna immissum, ad disturbandum fœdus & mortem Turni retardandam.

264. *Densete.*] Veteri more, pro *densate*, Æn. 432.

267. *Cornus.*] Hasta ex arbore *corno*, *cornovilla*, Georg. 2. 34.

269. *Cunei.*] Ordines peditum, sic dicti ab agminum figura: infra, v. 575.

274. *Balteus, & laterum juncturas, &c.*] Fi-

Egregium forma juvenem & fulgentibns armis,
276 Transadigit costas, fulvaque extendit arena.
At fratres, animosa phalanx accensaque luctu,
Pars gladios stringunt manibus, pars missile ferrum
Corripiunt, cæcique ruunt: quos agmina contra
Procurrunt Laurentum: hinc densi rursus inundant
281 Troes, Agyllinique, & pictis Arcades armis.
Sic omnes amor unus habet decernere ferro.
Diripuere aras: it toto turbida cœlo
Tempestas telorum, ac ferreus ingruit imber:
Craterasque focosque ferunt. Fugit ipse Latinus,
286 Pulsatos referens infecto fœdere Divos.
Infrænant alii currus, aut corpora saltu
Subjiciunt in equos, & strictis ensibus adsunt.
Messapus regem regisque insigne gerentem
290 Tyrrhenum Aulesten, avidus confundere fœdus,
Adverso proterret equo, ruit ille recedens,
Et miser oppositis à tergo involvitur aris,
In caput, inque humeros: at fervidus advolat hasta
294 Messapus, teloque orantem multa trabali
Desuper altus equo graviter ferit, atque ita fatur:
Hoc habet, hæc melior magnis data victima Divis.
Concurrunt Itali, spoliantque calentia membra.
Obvius ambustum torrem Chorinæus ab ara
Corripit, & venienti Ebuso plagamque ferenti
300 Occupat os flammis: olli ingens barba reluxit,

& sternit in *flavam arenam juvenem* illum *insignem pulchritudine. Sed fratres* eius, *turba generosa & concitata dolore, partim educunt enses manibus, partim apprehendunt* tela *missilia ferrea, & irrumpunt* veluti *cæci adversus quos irruunt agmina Laurentinorum: deinde iterum effunduntur conferti Trojani, & Etrusci, & Arcades pictis armis. Sic idem amor dimicandi ferro occupat omnes. Spoliaverunt altaria, nubes confusa jaculorum spargitur toto aere, & pluvia ferrea imminet: jaciunt pocula & ignes. Ipse* rex *Latinus fugit, reportans Deos disjectos fœdere non perfecto. Alii alligant* equos *curribus, vel saltu imponunt corpora equis, & instant nudis ensibus. Messapus cupidus turbare fœdus proturbat equo objecto, Aulesten, regem Etruscum, & ferentem ornamenta regis: ille recedens cadit, & infelix à tergo immittetur aris aversis per caput & humeros: at* cum *hasta accurrit ardens Messapus, & sublimis* ex *equo ferit* eum *graviter hasta trabali multum deprecantem, & sic loquitur: Habet hoc* vulnus: *hæc hostia convenientior oblata* est *magnis Diis. Itali accurrunt & nudant membra calida. Chorinæus arripit ex ara torrem semiustum, & occurrens intercipit flammis vultum Ebusi irruentis & inferentis vulnus: magna barba refulsit illi,*

NOTÆ.

Fibula, claviculus, extrema baltei connectens. *Latera* baltei intelligit, non corporis.

277. *Phalanx*.] Vox Macedonica, peditum agmen. Æn. 6. 489.

281. *Agyllini*.] Etrusci, Æneæ socii, ex urbe *Agyllina* sive *Cærite*, nunc *Cerveteri*, Æn. 7. 652. Æn. 8. 479.

285. *Crateras, &c.*] Pocula, quibus vina fundebant, cruoremque victimarum. Græca vox κρατήρ, Ecl. 5. 68. *Focos*, partes ararum graminearum, ubi accensus ignis fuerat, supra v. 118.

287. *Infrænant currus*.] Equos frænatos currui alligant.

288. *Subjiciunt in equos*.] Superjiciunt: de vi præpositionis illius, Ecl. 1. 46. Ecl. 10. 74.

290. *Regem .... Tyrrhenum Aulesten*.] Unum è regibus Tyrrhenis, sive Lucumonibus: de quibus Æn. 10. 164. 166. Tales fuere *Mezentius*, *Messapus* ex Turni partibus, *Massicus*, *Osinius*, ex partibus Æneæ, ib.

294. *Telo trabali*.] Magno instar *trabis*. Unde apud Statium *hasta trabalis*; apud Claudianum, *trabale sceptrum*: apud Horatium, *clavi trabales*.

299. *Hoc habet*.] Vel habet, simpliciter: explicatur à Servio, *percussus est letali vulnere, habet vulnus letale*: à Donato, *bene se res habet*: à Scaligero, *sic se agendū est*. Servio assentior: quia vox est è gladiatoriis ludis repetita, ubi victor vulnerato à se adversario

Nido.

Nidoremque ambusta dedit: super ipse sequutus
Cæsariem læva turbati corripit hostis,
Impressoque genu nitens, terræ applicat ipsum.
Sic rigido latus ense ferit. Podalirius Alsum
305 Pastorem, primaque acie per tela ruentem,
Ense sequens nudo superimminet: ille securi
Adversi frontem mediam mentumque reducta
Disjicit, & sparso late rigat arma cerebro.
309 Olli dura quies oculos & ferreus urget
Somnus: in æternam clauduntur lumina noctem.
At pius Æneas dextram tendebat inermem
Nudato capite, atque suos clamore vocabat.
Quo ruitis? quæve ista repens discordia surgit?
O cohibete iras: ictum jam fœdus, & omnes
315 Compositæ leges: mihi jus concurrere soli:
Me sinite, atque auferte metus: ego fœdera faxo
Firma manu: Turnum jam debent hæc mihi sacra.
Has inter voces, media inter talia verba,
Ecce viro stridens alis allapsa sagitta est:
320 Incertum qua pulsa manu, quo turbine adacta,
Quis tantam Rutulis laudem, casusne, Deusne,
Attulerit: pressa est insignis gloria facti,
Nec sese Æneæ jactavit vulnere quisquam.
Turnus ut Æneam cedentem ex agmine vidit,
325 Turbatosque duces: subita spe fervidus ardet:
Poscit equos atque arma simul, saltuque superbus
Emicat in currum, & manibus molitur habenas.
Multa virum volitans dat fortia corpora leto:

& ustulata emisit nidorem: ipse Chorinæus *incurrens desuper apprehendit* manu *sinistra comam turbati hostis, & obluctans imposito genu stravit eum humi: sic fodit latus duro gladio. Podalirius sequens ense stricto Alsum pastorem, &* in *primo agmine fugientem inter arma, instat* illi: *ille reducta securi secat frontem mediam & mentum oppositi* hostis, *& late tegit arma diffuso cerebro. Acerba quies & ferreus somnus premit illi oculos, oculi clauduntur in perpetuam noctem. Sed pius Æneas capite aperto proferebat dextram exarmatam, inclamans vocabat suos: quo curritis? aut quænam hæc dissensio repentina oritur? O reprimite furorem: fœdus jam percussum est, & omnes conditiones constitutæ: mihi soli fas est pugnare: permittite me* pugnare, *& pellite timores: ego faciam manu* ut *fœdera constantia* sint: *hæc sacrificia jam addicunt mihi Turnum. Inter has voces, inter hæc talia verba, ecce sagitta stridens appulsa est pennis* ad *Æneam. ignotum* est, *qua manu missa* sit, *quo impetu pulsa; quis præbuerit Rutulis tantam gloriam, an sors, an Deus: fama illustris* hujus *facti suppressa est, nec ullus gloriatus est vulnere Æneæ. Turnus cum vidit Æneam recedentem ab exercitu, & duces* ejus *turbatos; fervidus accenditur spe improvisa: simul petit equos & arma, & confidens saltu erumpit in currum, & corripit habenas manibus. Currens dat morti plurima robusta corpora hominum:*

N O T Æ.

sic insultabat. Terentius in Andr. *Certe captus est, habet*. Seneca in Agamemn. & Hercule Oetæo, *Habet, peractum est*.

Hæc melior victima.] Quàm ovis & porcellus, qui fœderum Diis oblati sunt, v. 170.

298. *Chorineus.*] Sacerdos Trojanus, qui ex officio propius aræ astabat, Æn. 6. 228. *Ambustum*, circumustum, Æn. 3. 257.

312. *Nudato capite, &c.*] Tam, ut hac pia confidentia ferociam Latinorum emolliret; quàm ut agnosceretur à suis, eisque voluntatem suam apertius significaret. Sic Julius Cæsar in acie pharsalica nuda manu & capite suis inclamabat; *Parcite civibus*: apud Plutarchum & Appianum.

314. *Ictum jam fœdus.*] Cæsis jam victimis, v. 214. sacerdotum ferro; non ictu lapidis, qui deinde mos Romanorum fuit, Æn. 8. 641.

316. *Faxo.*] *Fecero*, Æn. 11. 467.

317. *Turnum debent hæc mihi sacra.*] Ex quo verba fœderis concepimus ego & Latinus; ex eo Turnus mihi uni addictus est; unus ego cum eo congredi possum: abstinete ab eo, & mihi permittite.

Semme-

Semineces volvit multos, aut agmina curru
330 Proterit, aut raptas fugientibus ingerit hastas.
Qualis apud gelidi cum flumina concitus Hebri
Sanguineus Mavors clypeo increpat, atque furentes
Bella movens immittit equos: illi æquore aperto
Ante Notos Zephyrumque volant: gemit ultima pulsu
335 Thraca pedum: circumque atræ Formidinis ora,
Iræque, Insidiæque, Dei comitatus, aguntur.
Talis equos alacer media inter prælia Turnus
Fumantes sudore quatit, miserabile cæsis
Hostibus insultans: spargit rapida ungula rores
340 Sanguineos, mixtaque cruor calcatur arena.
Jamque neci Sthenelumque dedit, Thamyrimque, Pholumque:
Hunc congressus, & hunc; illum eminus: eminus ambos
Imbrasidas, Glaucum atque Ladem: quos Imbrasus ipse
Nutrierat Lycia, paribusque ornaverat armis,
Vel conferre manum, vel equo prævertere ventos.
346 Parte alia, media Eumedes in prælia fertur,
Antiqui proles bello præclara Dolonis,
Nomine avum referens, animo manibusque parentem:
Qui quondam, castra ut Danaum speculator adiret,
350 Ausus Pelidæ pretium sibi poscere currus.
Illum Tydides alio pro talibus ausis
Affecit pretio: nec equis aspirat Achillis.

disjicit plurimos semimortuos, aut sternit curru agmina, aut immittit fugientibus hastas abstractas iisdem. *Qualis Mars* gaudens *sanguine, quando juxta fluenta frigidi Hebri efferatus sonat clypeo, & furentes suscitans bella, equos impellit: illi patente campo currunt ante Austros & Zephyrum: ultima Thracia sonat pulsu pedum* equinorum: *& comites* illius *Dei, facies nigri Timoris, & Ira, & Insidiæ, circum rapiuntur. Talis Turnus gaudens impellit in medias pugnas equos fumantes sudore, insultans miserande hostibus interfectis: rapida ungula spargunt guttas sanguineas, et sanguis mixtus pulvere calcatur. Et jam dedit morti Sthenelum, et Thamyrim, et Pholum: Thamyrim* quidem *et Pholum, aggressus cominus: Sthenelum* verò *eminus: eminus duos filios Imbrasi, Glaucum et Ladem: quos ipse Imbrasus educaverat* in *Lycia, et instruxerat pariter* artibus *militaribus, sive conserere manum, sive præcurrere ventos equo. Alia parte Eumedes rapitur in media certamina, soboles veteris Dolonis, egregia* in *bello, repræsentans nomine avum, manu et fortitudine patrem: qui* pater, *ut olim iret explorator in castra Græcorum, ausus* erat *petere sibi equos Achillis* in *mercedem*. Sed *Diomedes donavit illum alia mercede pro talibus cœptis, nec* amplius ille *optat equos Achillis.*

NOTÆ.

331. *Hebri, &c.*] Fluvii Thraciæ, hodie *Marissa*, Ecl. 10 65. *Mavors*, Mars in Thracia natus Ecl. 9. 82. *Equi Martis* duo juxta aliquos, sed male, Pavor & Timor, Georg. 3. 91. *Notus*, Auster, ventus meridionalis, Ecl. 2. 58. *Zephyrus*, ventus occidentalis, Ecl. 5. 5. *Thraca*, pro *Thracia*, quæ Græce est Θρᾴκη & Θρήκη, Æn. 3. 14. *Increpat equos clypeo:* id est collisis hasta & clypeo. Vel *increpat*, verborum neutrorum more, absque casu, id est *sonat*.

344. *Lycia.*] Asiæ minoris regio meridionalis est de qua Æn. 4. 143.

347. *Proles bello præclara Dolonis.*] Ironice: fuit enim Dolon bello ignavus, & hic Eumedes, ejus filius, satis ignominiose occiditur. Ita Cerdanus: cujus opinionem firmant sequentia verba, quæ omnino ironiam sapiunt: *illum Tydides alio pro talibus ausis Affecit pretio*. id est *morte*. Iliad. 10. 299. Hector mercedem proponit ei, qui speculator ire voluerit ad Græcorum naves. Dolon Eumedis filius, vir dives, petit sibi promitti mercedis loco currum & equos Achillis: promisso confirmatus, ad Græcos abit. Incidit in Ulyssem ac Diomedem: quibus metu mortis fatetur se speculatorem esse, Rhesum Thraciæ regem venisse Trojanorum auxilio, ejus copias incustoditas & somno sepultas jacere in litore sibi currum & equos Achillis ab Hectore promissos, se præmii magnitudine adductum hoc munus suscepisse. Occiditur à Diomede: qui cum Ulysse clam ad Thracum castra subrepens, Rhesum interficit & ejus equos Trojæ fatales abripit. De *Rheso & ejus equis*, Æn. 1. 473. De *Peleo*, Achillis patre, Æn. 2. 263. De *Tydeo*, Diomedis patre, Æn. 11. 243.

Hunc

Hunc procul ut campo Turnus conſpexit aperto,
Ante levi jaculo longum per inane ſequutus,
355 Siſtit equos bijuges, & curru deſilit, atque
Semianimi lapſoque ſupervenit: & pede collo
Impreſſo, dextræ mucronem extorquet, & alto
Fulgentem tinxit jugulo, atque hæc inſuper addit:
En, agros, &, quam bello, Trojane, petiſti,
360 Heſperiam metire jacens; hæc præmia, qui me
Ferro auſi tentare, ferunt: ſic mœnia condunt.
Huic comitem Buten, conjecta cuſpide, mittit:
Chloreaque, Sybarimque, Daretaque, Therſilochumque,
Et ſternacis equi lapſum cervice Thymœten.
365 Ac velut Edoni Boreæ cum ſpiritus alto
Inſonat Ægæo, ſequiturque ad litora fluctus,
Qua venti incubuere, fugam dant nubila cœlo;
Sic Turno, quacunque viam ſecat, agmina cedunt,
369 Converſæquæ ruunt acies: fert impetus ipſum,
Et criſtam adverſo curru quatit aura volantem.
Non tulit inſtantem Phegeus, animiſque frementem:
Objecit ſeſe ad currum, & ſpumantia frænis
Ora citatorum dextra detorſit equorum.
Dum trahitur, pendetque jugis, hunc lata retectum
375 Lancea conſequitur, rumpitque infixa bilicem
Loricam, & ſummum degaſtat vulnere corpus.
Ille tamen clypeo objecto converſus in hoſtem
Ibat, & auxilium ducto mucrone petebat;

Cum Turnus vidit illum procul patente campo: prius perſequutus ipſum *levi ſagitta per longum aerem continuit equos* ſuos *binos, & exſcendit è curru, atque incurrit laſſo et ſemimortuo: et pede impoſito* in *collum* ejus, *eripit enſem* ex ejus *dextera, et immerſit ſplendentem profundo jugulo, et adjicit hac ſuper: Ecce, o vir Trojane, metire proſtratus campos et Italiam quam appetiiſti bello: qui auſi ſunt me laceſſere ferro, reportant hac præmia: ſic ſtruunt urbes. Mittit huic ſocium Buten, impacto jaculo, et Chlorea, et Sybarim, et Dareta, et Therſilochum, et Thymœten lapſum è collo equi* frequenter *lapſantis. Et ſicut, quando flatus Thracii Boreæ ſonat* per *profundum* mare *Ægæum, et fluctus abeunt ad litora*; tunc *nubes fugiunt* per *aerem, qua* parte *flant venti. Sic turmæ cedunt Turno, quacumque aperit* ſibi *iter, et acies fugatæ rumpuntur: impetus provehit ipſum, et ventus adverſus currui commovet criſtam volãtem. Phegeus non paſſus eſt* illum *imminentem* ſibi *et furentem animo. Oppoſuit ſe ad currum, et* manu *dextra detorſit capita concitatorum equorum, ſpumantia ob frænum. Dum ipſe rapitur, et inhæret jugo: hunc lata* Turni *lancea conſequitur detectum, et impacta penetrat loricã duplicem, et ſtringit vulnere ſuperficiẽ corporis. Tamen ille oppoſitus ibat objecto clypeo contra hoſtẽ, et educto gladio vocabat auxiliũ:*

NOTÆ.

352. *Nec equis aſpirat Achillis.*] Pergit Poeta illudere Doloni: qui captus à Diomede, non amplius ad equos Achillis, ſed ad vitam ſervandam aſpirabat.

360. *Heſperiam, &c.*] Italiam, Æn. 1. 534.

364. *Sternacis equi cervice.*] Equo in anteriora genua prolapſo, Thymœtes per ejus collum devolutus eſt. Ita Servius.

365. *Edoni Boreæ.*] Thracii; è Thracia ſeptentrionali, in Græciam & mare Ægeum flantis. *Edoni*, Ἠδωνοὶ, Stephano & Straboni, l. 10. gens eſt Thraciæ incerti ſitus: unde ibidem apud Strabonem *Lycurgus* Thraciæ rex, *Edonus* appellatur. Hinc dixit Statius, *Edonas hyemes*. De *Borea*, Ecl. 7. 51. De *Ægeo* mari, Græciam à minore Aſia ſeparante, n. 3. 74.

367. *Fugam dant nubila.*] Ventus enim ſeptentrionalis fugat nubes; meridionalis colligit.

375. *Lancea.*] Haſta, vox non Latina, ſed Hiſpanica eſt, ex Varrone apud Gellium: Gallica, ex Diodoro Siculo.

Bilicem.] Bino textu; vel licio, ſive filo, Æn. 3. 467.

391. *Iapis.*] Legunt aliqui *Iapyx*, ſed hic ventus eſt, de quo Æn. 8. 710. Quæ duo ut diſtinguantur, tum diverſa habent recti caſus elementa, tum diverſam obliquorum flexionem: flectit enim venti nomen Virgilius *Iapyx, Iapygis*: medici nomen Dona-

Quum

Quum rota præcipitem & procursu concitus axis
380 Impulit, effunditque solo: Turnusque secutus
Imam inter galeam summi thoracis & oras,
Abstulit ense caput, truncumque reliquit arenæ.
  Atque ea dum campis victor dat funera Turnus,
Interea Æneam Mnestheus, & fidus Achates,
385 Ascaniusque comes, castris statuere cruentum,
Alternos longa nitentem cuspide gressus.
Sævit, & infracta luctatur arundine telum
Eripere, auxilioque viam, quæ proxima, poscit;
Ense secent lato vulnus, telique latebram
390 Rescindant penitus, sesesque in bella remittant.
Jamque aderat Phœbo ante alios dilectus Iapis
Iasides, acri quondam cui captus amore
Ipse suas artes, sua munera lætus Apollo,
Augurium citharamque dabat, celeresque sagittas.
395 Ille, ut depositi proferret fata parentis,
Scire potestates herbarum usumque medendi
Maluit, & mutas agitare inglorius artes.
Stabat, acerba fremens, ingentem nixus in hastam
Æneas, magno juvenum & mœrentis Iuli
400 Concursu lacrymisque immobilis. Ille retorto
Pæonium in morem senior succinctus amictu,
Multa manu medica Phœbique potentibus herbis
Nequicquam trepidat, nequicquam spicula dextra
Sollicitat, prensatque tenaci forcipe ferrum.

cum *rota & axis cursu concitatus eum impulit, & stravit humi: & Turnus insequutus* eum *inter infimam* oram *cassidis, & extremitates summæ loricæ, abscidit caput gladio, & reliquit truncum* in *pulvere. At vero dum Turnus edit strages in campis: interim Mnestheus, & fidelis Achates, & comes Ascanius, deposuerunt* in *castris Æneam sanguinolentum, firmantem longa hasta passus alternatim. Furit, & conatur abstrahere* cuspidem *teli fracto telo; & petit modum auxilii, qui celerrimus* sit: ut *secet plagam lato gladio, & intime aperiant latebram teli, & remittant se ad pugnam; & jam aderat Iapis filius Iasi, carus præ cæteris Apollini: cui ipse Apollo, percitus magno amore, offerebat olim lætus suas artes, sua munera vaticinium, & musicam, & veloces sagittas. Ille, ut retardaret mortem desperati patris, maluit cognoscere vires herbarum & usum medicinæ, & exercere inglorius artem* illam *tacitam. Æneas stabat, acerbe fremens, innixus magnæ hastæ, magno juvenum & Ascanii dolentis concursu & fletibus immotus. Ille senex* Iapis, *cinctus replicata veste ex consuetudine medicorum, frustra deproperat plurima manu medica & validis herbis Phœbi, frustra commovet manu telum, & apprehendit ferrum mordaci forcipe.*

NOTÆ.

Pierium, *Iapis*, *Iapicis*: Turnebus tamen, *Iapis*, *Iapidis*; ex Ausonio, Epigr. 19. 7. *Idmona quod vatem, medicum quod Iapida dicunt.*

393. *Suas artes.*] Apollinis artes fuerunt, I. *Vaticinia*, quorum variæ species habentur, Æn. 3. 359. Æn. 10. 176. II. *Musica*, unde cum lyra pingitur, & Poetarum Deus est. Ecl. 4. 55. III. *Peritia jaculandi*, unde ipsi tribuitur pharetra, & ab Homero sæpe dicitur, ἑκατηβόλος, *longe jaculans*, Æ. 6. 657. IV. *Medicina*, quam artem Æsculapio filio tradidisse dicitur, Æn. 7. 773.

395. *Depositi*:] *Desperati*. Deducta loquutio è duplici more. Alterius meminit Servius, Isidorus, &c. ex Plutarcho, qui ait veteres solitos in publicum ægrotos proponere, quod *deponere* est: ut si quis prætereuntium, aut simili morbo fuisset ipse agitatus, aut quicquam remedii nosset, id ægro significaret. Alterius jam mentionem fecimus, Æn. 9. 486. ubi diximus, solitos veteres ad januam domus cadavera deponere, ut etiam nunc apud nos in usu est. Et generatim *positus*, est *jacens*, *mortuus*; ut diximus, Æn. 2. 644. ait enim Ovid. Heroid. 10. 124. *Nec positos artus unget amica manus*, id est, *jacentes*, neque enim ad januam domus, sed in ipsa domo ungebantur. Eodem quo nunc utitur verbo Virgilius, usus est & Ovidius

Nulla

405 Nulla viam fortuna regit, nihil auctor Apollo
Subvenit: & sævus campis magis ac magis horror
Crebrescit, propiusque malum est. Iam pulvere cœlum
Stare vident: subeunt equites, & spicula castris
Densa cadunt mediis: it tristis ad æthera clamor
Bellantum juvenum, & duro sub Marte cadentum.
411 Hic Venus, indigno nati concussa dolore,
Dictamnum genitrix Cretæa carpit ab Ida,
Puberibus caulem foliis, & flore comantem
Purpureo: non illa feris incognita capris
415 Gramina, cum tergo volucres hæsere sagittæ.
Hoc Venus, obscuro faciem circumdata nimbo,
Detulit: hoc fuscum labris splendentibus amnem
Inficit, occulte medicans; spargitque salubris
Ambrosiæ succos: & odoriferam panaceam.
420 Fovit ea vulnus lympha longævus Japis,
Ignorans: subitoque omnis de corpore fugit
Quippe dolor, omnis stetit imo vulnere sanguis:
Jamque sequuta manum, nullo cogente, sagitta
Excidit, atque novæ rediere in pristina vires:
425 Arma citi properate viro: quid statis? Japis,

Nulla fortuna juvat operam. Apollo auctor medicinæ *nullatenus succurrit: tamen sævus horror magis ac magis augetur in campis, & malum vicinius est. Iam vident aerem* totum *constare pulvere, appropinquant equites* Turni, *& jacula crebra cadunt in mediis castris: surgit ad cœlum mœstus clamor juvenum pugnantium & morientium in pugna aspera. Tum Venus mater, commota immerito dolore filii, legit ex Ida Cretæa dictamnum, caulem frondibus lanuginosis, & diffusum* in *flores purpureos: herba illa non ignota est capris sylvestribus, cum leves sagittæ infixæ* sunt *tergo. Venus attulit hoc* dictamnum, *involuta nube obscura* circa *corpus: imbuit hoc* dictamno *undam nitantem in patinis fulgentibus, occulte temperans: & miscet salutaris ambrosiæ succos, & panaceam odoratam. Senex Iapis, ignarus* rei, *lavit plagam aqua illa: & scilicet omnis dolor repente abiit è corpore, omnis sanguis constitit in ima plaga: & jam sagitta sequuta manum exiit nullo* per vim *trahente, & novum robur rediit ad consueta* officia. *Festinate celeres,* afferte *arma* huic *viro: cur moramini?* Sic *clamat Iapis,*

NOTÆ.

de Ponto, l. 2. 2. 45. *Jam prope depositus certe jam frigidus æger, &c.* Cic. 3. Verr. 5. *Ægram & prope depositam reipublicæ partem suscepisse.*

397. *Mutas artes.*] *Medicinam*, quam sic vocat, vel comparatione musicæ & vaticinii, quæ voce maxime constant. Vel quia parum famosa tum erat, & à servis fere exercebatur. Vel quia tunc, non voce & disceptatione ac præceptione tractabatur, sed manu atque opere: unde *chirurgiam* nostrani referebat: ut patet ex hoc Japide qui chirurgum hic præstat potius quam medicum: & ex ipsius Poetæ verbis, qui ipsi tribuit, non tantum *scire potestates herbarum*, sed etiam ipsum *usum medendi*.

401. *Pæonium.*] In morem Pæonis Deorum medici, Æn. 7. 769.

403. *Trepidat.*] Festinat, Æn. 9. 114. Georg. 4. 69. De *Phœbo & Apolline*, Ecl. 3. 62. 104.

407. *Pulvere cælum Stare.*] Plenum esse, Æn. 6. 300. De *Marte*, Ecl. 9. 12.

412. *Dictamnum, &c.*] *Dictamnus*, vel *dictamnum*, herba in sola Creta insula proveniens; *pulegio* forma affinis, *au pouliot*: frondibus tamen latioribus, & lanuginosis: quare *puberes* hic dicuntur. Valet ad expellenda è vulneribus tela; cujus rei capræ & cervi Cretenses indicium dicuntur fecisse. Nomen habet à *Dictæo* monte Cretensis insulæ, in quo, ut & in *Ida* ejusdem insulæ monte, reperitur. Damnant aliqui Virgilium, quod caulem & flores dictamno tribuerit: quos ei Plinius & Dioscorides auferunt. At vero Matthiolus ostendit Plinium errasse, erroremque suum ex corrupta Dioscoridis lectione hausisse: cum ex Theophrasto antiquiore rerum illarum scriptore, & Galeno, & experientia constet; flores, & caulem, & semen in dictamno reperiri. Flores autem non singulares; sed singulis fere foliis adnascentes: unde *flore comans* dicitur.

417. *Labris.*] Vasis, in quibus lavabant: quasi *lavabris*. Vocat *fuscum amnem*, aquam variis infectam succis herbarum, quas Japis prius miscuerat, v. 402.

419. *Ambrosiæ, &c. Panaceam.*] *Ambrosia*, herba est quidem ruræ affinis: sed hic haud dubie cibus ille potusve Deorum, de quo Ecl. 5. 71. *Panacea*, quæ Columellæ *panax*, Plinio *panaces*, herba est fœniculo, anetho, & ferulæ aliquatenus affinis: admodum salutaris, & morborum omnium remedia nomine ipso promittens, ut ait Plinius, l. 25. 4. à πᾶν *omne* & ἄκος, *remedium*. Gallice nomine caret.

Con-

Conclamat: primusque animos accendit in hostes.
Non hæc humanis opibus, non arte magistra
Proveniunt; neque te, Ænea, mea dextera servat:
Major agit Deus, atque opera ad majora remittit.
430 Ille avidus pugnæ suras incluserat auro
Hinc atque hinc: oditque moras, hastamque coruscat.
Postquam habilis lateri clypeus loricaque tergo est,
Ascanium fusis circum complectitur armis,
Summaque per galeam delibans oscula fatur:
435 Disce, puer, virtutem ex me, verumque laborem;
Fortunam ex aliis: nunc te mea dextera bello
Defensum dabit, & magna inter præmia ducet.
Tu facito, mox cum matura adoleverit ætas,
Sis memor: & te animo repetentem exempla tuorum,
440 Et pater Æneas, & avunculus excitet Hector.
Hæc ubi dicta dedit, portis sese extulit ingens,
Telum immane manu quatiens: simul agmine denso
Anteusque Mnestheusque ruunt: omnisque relictis
Turba fluit castris: tum cœco pulvere campus
445 Miscetur, pulsuque pedum tremit excita tellus.
Vidit ab adverso venientes aggere Turnus:
Videre Ausonii, gelidusque per ima cucurrit
Ossa tremor. Prima ante omnes Juturna Latinos
Audit, agnovitque sonum, & tremefacta refugit.
450 Ille volat, campoque atrum rapit agmen aperto.
Qualis ubi ad terras abrupto sidere nimbus
It mare per medium: miseris, heu, præscia longe
Horrescunt corda agricolis, dabit ille ruinas

& primus inflammat animos contra hostes: addens: *ista non accidunt humanis viribus, neque industria medicorum: neque manus mea te sanat, o Ænea. Deus potentior agit, & mittit te ad majores labores. Ille Æneas cupidus certaminis* jam *vestierat tibias* ocreis *aureis hinc & inde: & aversatur moras, & quassat hastam. Postquam clypeus accommodus lateri, & thorax tergo adfuit: amplectitur Ascanium armis circumjectis, & osculans per cassidem summa ejus ora*, sic *loquitur*: *O puer, sume ex me exemplum virtutis & digni laboris; fortuna* autem *ex aliis: mox dextera mea te bello securum faciet & ducet* tuam securitatem, *inter magna* sua *præmia. Tu mox, quando ætas provectior adoleverit, fac* ut *sis memor* meæ virtutis: *& pater Æneas atque avunculus Hector excitet te revolventem animo exempla tuorum. Postquam protulit hæc verba, extulit se è portis, altus, commovens manu grandem hastam: simul erumpunt* cum *magno numero Anteus & Mnestheus, & omnis multitudo exit desertis castris: tum campus turbatur obscuro pulvere, & terra tremit commota pulsu pedum. Turnus ex opposito tumulo vidit accedentes: Latini viderunt & frigidus tremor subrepsit in intima ossa. Juturna prima ante omnes Latinos audivit, & agnovit sonitum, & fugit trepida. Ille Æneas volat, & trahit* secum *densum agmen patente campo. Qualis, turbo cum effusa tempestate ruit ad terras per mare medium: heu! animi longe providi horrescunt miseris agricolis*: scilicet, *ille* turbo *inferet calamitatem*

NOTÆ.

422. *Stetit.*] Fluere desiit.

430. *Suras.*] Pars tibiæ posterior, carnosa & ventricosa: pro tota tibia sumitur, quam vestiit Æneas aureis ocreis.

431. *Hastamque coruscat.*] Active, Æn. 5. 642.

434. *Delibans oscula.*]Ore contingens ora: hunc enim esse loquutionis hujus sensum ostendimus Æn. 1. 260. *Oscula libavit natæ. Delibans*, leviter, tangens, Æ. 1. 740.

436. *Fortunam ex aliis.*] Licet enim hoc Latino bello felix Æneas fuisset: tamen adversa fortuna jactatus eatenus fuerat.

437. *Magna inter præmia ducet.*] Vel, *ducet te ad magna præmia, laudis, regni, &c.* ut vult Servius: vel forte, *ducet ac reputabit magni præmii loco, si post tot labores te defensum dare possit*: videtur enim Æ. Ascanii unius causa tot labores suscipere, supra v. 185.

440. *Avunculus Hector.*] Creusa enim, Ascanii mater, soror erat Hectoris, Priami filia, Æn. 2. 772.

451. *Sidere.*] Tempestate, procella, quæ siderum ortu & occasu concitatur, Æn. 11. 260.

Arbo-

Arboribus, ſtragemque ſatis, ruet omnia late.
Antevolant, ſonitumque ferunt ad litora venti.
456 Talis in adverſos ductor Rhœteius hoſtes
Agmen agit: denſi cuneis ſe quiſque coactis
Agglomerant. Ferit enſe gravem Thymbræus Oſirim:
Archetium Mneſtheus, Epulonem obtruncat Achates,
460 Ufentemque Gyas. Cadit ipſe Tolumnius augur,
Primus in adverſos telum qui torſerat hoſtes.
Tollitur in cœlum clamor: verſique viciſſim
Pulverulenta fuga Rutuli dant terga per agros.
Ipſe neque averſos dignatur ſternere morti;
465 Nec pede congreſſos æquo, nec tela ferentes
Inſequitur: ſolum denſa in caligine Turnum
Veſtigat luſtrans, ſolum in certamina poſcit.
Hoc concuſſa metu mentem Juturna virago,
Aurigam Turni media inter lora Metiſcum
470 Excutit, & longe lapſum temone relinquit:
Ipſa ſubit, manibuſque undantes flectit habenas,
Cuncta gerens, vocemque & corpus & arma Metiſci.
Nigra velut magnas domini cum divitis ædes
Pervolat, & pennis alta atria luſtrat hirundo,
475 Pabula parva legens nidiſque loquacibus eſcas:
Et nunc porticibus vacuis, nunc humida circum
Stagna ſonat. Similis medios Juturna per hoſtes
Fertur equis, rapidoque volans obit omnia curru:
Jamque hic germanum, jamque hic, oſtendit ovantem:
Nec conferre manum patitur: volat avia longe.

arboribus & cladem ſegetibus, evertet late cuncta. Venti prævolant, & portant ſonitum ad litora. Talis dux Trojanus impellit aciem in oppoſitos hoſtes: omnes denſi conglobant ſe preſſis ordinibus. Thymbræus petit gladio gravem Oſirim: Mneſtheus jugulat Archetium, Achates Epulonem, & Gyas Uſentem. Occiditur ipſe augur Tolumnius, qui primus immiſerat haſtam in hoſtes oppoſitos. Clamor ad cœlum mittitur: & Rutuli mutuo fugati, objiciunt per *fugam terga pulverulenta in agris. Ipſe* Æneas *neque dignatur dimittere morti dantes terga, nec inſequitur pari greſſu obſtantes, nec jacientes* eminus *ſpicula. quærit unum Turnum circumiens in opaco pulvere,* unum *hunc vocat ad pugnam. Juturna virgo, commota hoc timore* ſecundum *animum, dejicit inter medias habenas Metiſcum aurigam Turni, & relinquit procul lapſum è temone: ipſa ſuccedit* in ejus locum, *& regit manibus habenas fluctuantes,* præ ſe *ferens omnia Metiſci, & vocem, & ſpeciem, & arma. Veluti quando nigra hirundo volat per amplam domum opulenti domini, & alis circuit altas areas, colligens parva pabula & cibos nidis garrulis: et modo reſonat* in *porticibus ſpatioſis, modo circa ſtagna humida. Similis Juturna vehitur equis inter medios hoſtes, et percurrit cuncta celeri curru: et jam hic, et jam illic, oſtendit fratrem exſultantem, nec permittit cum conſerere manum* cum Ænea; *volat procul extra viam.*

NOTÆ.

454. *Ruet omnia.*] Active, Æn. 1. 39. *Spumas ſalis ære ruebant.*

456. *Ductor Rhœteius.*] *Trojanus*, Æn. à Rhœteo Troadis promontorio, Æn. 6. 500. in Notis.

457. *Cuneis.*] *Ordinibus*, in figuram cunei, infra, v. 575.

460. *Tolumnius augur, &c.*] Supra v. 257. *Augur*, quia ex avium conſideratione futura prædicebat, Æn. 2. 703.

464. *Neque averſos, &c.*] Ita reſtituimus cum Pierio: ut tria pugnantium genera ſignificentur; *averſorum* & jam terga dantium: *congredientium* cominus & æquo pede; eminus tela *inferentium*. Alii ſic legunt, ſed minus ſane, *Ipſe neque adverſos dignatur ſternere morti: Nec pede congreſſos, nec equo, nec tela ferentes.*

467. *Luſtrans.*] Circumiens, Æn. 1. 612.

468. *Virago.*] A vir, dixerunt veteres, Feſto teſte, *viram*, pro fœmina: hinc *virago*, quæ viro eſſet ſimilis: unde contracta eſt *virgo*. Tamen *virago* generoſæ fœminæ ſingulariter tribuitur; *virgo* cuilibet integræ.

474. *Atria.*] Aream ante ædes, Æn. 4. 666.

479. *Ovantem.*] Exſultantem, Æn. 3. 189.

Haud

48: Haud minus Æneas tortos legit obvius orbes,
Vestigatque virum, & disjecta per agmina magna
Voce vocat. Quoties oculos conjecit in hostem
Alipedumque fugam cursu tentavit equorum;
485 Aversos toties currus Juturna retorsit.
Heu! quid agat? vario nequicquam fluctuat æstu:
Diversæque vocant animum in contraria curæ.
Huic Messapus, uti læva duo forte gerebat
Lenta levis cursu præfixa hastilia ferro,
490 Horum unum certo contorquens dirigit ictu.
Substitit Æneas, & se collegit in arma,
Poplite subsidens: apicem tamen incita summum
Hasta tulit, summasque excussit vertice cristas.
Tum vero assurgunt iræ, insidiisque subactus
495 Diversos ubi sensit equos currumque referri,
Multa Jovem & læsi testatus fœderis aras:
Jam tandem invadit medios, & Marte secundo
Terribilis, sævam nullo discrimine cædem
Suscitat, irarumque omnes effundit habenas:
500 Quis mihi nunc tot acerba Deus, quis carmine cædes
Diversas, obitumque ducum, quos æquore toto
Inque vicem nunc Turnus agit, nunc Troius heros,
Expediat? tanton' placuit concurrere motu,
Juppiter, æterna gentes in pace futuras?
505 Æneas Rutulum Sucronem (ea prima ruentes
Pugna loco statuit Teucros) haud multa moratus
Excipit in latus, & quà fata celerrima, crudum
Transadigit costas & crates pectoris ensem.

Æneas non segnius percurrit flexos circuitus, occurrens ei, *& quærit virum* illum, *& magno clamore vocat inter agmina dissipata. Quoties conjecit oculos in hostem, & imitatus est cursu* pedestri *celeritatem equorum Turni* habentium *alatos pedes; toties Juturna deflexit conversum currum. Heu! quid faciat* Æneas? *frustra agitatur variis motibus, & diversa cura rapiunt mentem in opposita. Messapus. cum forte leviter currendo ferret sinistra* manu *duo jacula flexilia armata ferro, librans certo ictu unū illorum immittit huic* Æneæ. *Æneas stetit & occuluit se post clypeum, incurvans* se in *poplitem: tamen immissa hasta abstulit summitatem galea, & abscidit è capite supremas cristas. Tunc autem ira intumuit, & dolis coactus cum vidit equos & currum rapi in diversam* partem, *sæpe attestans Jovem & altaria violati fœderis: tum demum irrumpit* in *medios, & Marte prospero terribilis, edit crudelem stragem* absque *ullo delectu, & immittit omnes habenas furoris. Quis Deus, quis carmine tot duras* res, *varias strages, & mortem ducum, quos modo Turnus, modo heros Trojanus disjecit vicissim toto campo, jam mihi declaret? O Jupiter, an placuit* tibi *populos mansuros in perpetuo fœdere certare tanto tumultu? Æneas non multum tardans, invadit in latus Sucronem Rutulum; ea pugna primùm fixit loco Trojanos irruentes: & , quà mors erat promptissima, immisit durum ensem trans costas & septum pectoris.*

NOTÆ.

481. *Legit obvius orbes.*] *Legere orbes*, nihil aliud videtur esse quam, *iisdem orbibus per eumdem circuitum insistere*. Sed quia additur *obvius*, omnino est, *corripere orbes illos*, *& breviori circuitu sese hosti adversum offerre*.

484. *Alipedumque fugam, &c.*] Æmulatus est cursu celeritatem equorum Turni; quæ tanta erat, ut alatos pedes habere viderentur. *Fugam* dicit, pro *celeritate*, Æn. 1. 321.

491. *In arma.*] Arma hic pro clypeo, ut egregie probat Cerdanus.

492. *Apicem tamen incita, &c.*] *Apex*, summa pars in cono galeæ, Æn. 2. 683. Æn. 3. 468. De *cristis*, ibid.

501. *Æquore.*] Plano campo. Æn. 2. 780.

504. *Gentes in pace futuras.*] Ex illo enim fœdere Romana gens orta, quæ totam Italiam sub uno deinceps imperio conjunxit.

505. *Ea primam ruentes, &c.*] Duplex interpretatio. I. Communis, *Pugna illa Æneæ cum Sucrone effecit, ut Trojani antea fugientes tunc primo subsisterent.* II. Cerdani, *Pugna illa sive occursus Sucronis*,

Turnu

Turnus equo dejectum Amycum, fratremque Diorem
Congressus pedes, hunc venientem cuspide longa,
511 Hunc mucrone ferit: curruque abscissa duorum
Suspendit capita, & rorantia sanguine portat.
Ille Talon Tanaimque neci, fortemque Cethegum,
Tres uno congressu, & mœstum mittit Onythen,
515 Nomen Echionium, matrisque genus Peridiæ.
Hic fratres Lyciæ missos & Apollinis agris,
Et juvenem exosum nequicquam bella Menœten
Arcada: piscosæ cui circum flumina Lernæ
Ars fuerat, pauperque domus: nec nota potentum
520 Munera, conductaque pater tellure ferebat.
Ac velut immissi diversis partibus ignes
Arentem in sylvam, & virgulta sonantia lauro;
Aut ubi decursu rapido de montibus altis
524 Dant sonitum spumosi amnes, & in æquora currunt,
Quisque suum populatus iter: non segnius ambo
Æneas Turnusque ruunt per prælia, nunc, nunc
Fluctuat ira intus: rumpuntur nescia vinci
Pectora; nunc totis in vulnera viribus itur.
Murranum hic, atavos & avorum antiqua sonantem
Nomina, per regesque actum genus omne Latinos,
531 Præcipitem scopulo atque ingentis turbine saxi
Excutit, effunditque solo: hunc lora & juga subter
Provoluere rotæ, crebro super ungula pulsu
Incita nec domini memorum proculcat equorum.

Turnus occidit Amycum disturbatum ex *equo, & fratrem* ejus *Diorem, pedestri congressu: hunc longa hasta irruentem, hunc gladio: & affigit currui capita amborum amputata, & aufert stillatitia sanguine. Ille* Æneas *dat morti Talon, Tanaim & fortem Cethegum, tres uno impetu, & tristem Onyten, virum Thebanũ et prolẽ matris Peridia. Hic* Turnus morti dat *fratres profectos è* Lycia *et agris Apollinis: et Menœten Arcada, juvenem frustra aversatum bella, cui ars et pauper domus fuerat circa aquas Lerna piscosa, nec dignitates magnatum nota* erant illi, *et pater* ejus *ferebat in arvis conductis. Et quemadmodum ignes injecti è diversis partibus in siccam sylvam et* in *virgulta laurea crepitantia; aut quando fluvii spumantes pracipiti lapsu ex altis montibus edunt strepitum, et currunt in mare, singuli vestantes suum iter: non lentius ambo Æneas et Turnus irrumpunt in certamina: nunc ira movetur intus: pectora* ante *nescia vinci perfodiuntur: nunc toto impetu incurritur in vulnera. Hic* Æneas *saxo et turbine magni lapidis dejicit pracipitem, et sternit humi Murranum, jactantem avos & vetera nomina avorum, & omne genus deductum per reges Latinos: rota propulerunt ipsum subter juga & habenas, praterea protriverunt* eum *ungula multo pulsu incitata equorum immemorum domini.*

NOTÆ.

fortissimi militis, fecit, ut Trojani in hostem ante irruentes, tum primo impetum cohibuerint ac steterint.

506. *Moratus.*] Alii legunt *morantem*.

508. *Costas & crates pectoris.*] Costas, quæ pectori veluti crates obtenduntur.

510. *Cuspide longa.. mucrone.*] Per longam *cuspidem*, intelligit acumen hastæ: per *mucronem*, acumen gladii. Alii aliter.

511. *Curru.*] Pro *currui*. Ecl. 5. 29.

515. *Nomen Echionium.*] *Thebanum*, ab Echione, qui in condendis Thebis Bœotiis Cadmo adfuerat. De *Thebis*, Æn. 9. 697.

516. *Fratres Lycia, &c.*] Hos non nominat. *Lycia*, Asiæ minoris regio ad meridiem, oraculis Apollinis nobilitata, Æn. 4. 143. 345.

518. *Arcada piscosa, &c.*] Qui oriundus quidem ex Arcadia, Ecl. 4. 58. deinde in Argia regione piscatum exercuerat circa Lernam paludem, Æn. 6. 287. denique cum Evandro Arcade venerat in Italiam, tumque erat inter Æneæ auxilia.

520. *Munera.*] *Munia, dignitates.* Pauci quidam legunt, *limina*.

522. *Sonantia lauro.*] Ob crepitum ardentis lauri.

531. *Turbine saxi.*] Saxi, in modum ventosi turbinis rotati.

535 Ille ruenti Hyllo animisque immane frementi
Occurrit, telumque aurata ad tempora torquet:
Olli per galeam fixo stetit hasta cerebro.
Dextera nec tua te, Grajum fortissime Creteu,
Eripuit Turno: nec Di texere Cupentum,
540 Ænea veniente, sui: dedit obvia ferro
Pectora, nec misero clypei mora profuit ærei.
Te quoque Laurentes viderunt, Æole, campi
Oppetere, & late terram consternere tergo.
Occidis, Argivæ quem non potuere phalanges
545 Sternere, nec Priami regnorum eversor Achilles.
Hic tibi mortis erant metæ: domus alta sub Ida,
Lyrnessi domus alta: solo Laurente sepulcrum.
Totæ adeo conversæ acies, omnesque Latini,
Omnes Dardanidæ: Mnestheus, acerque Serestus,
550 Et Messapus, equum domitor, & fortis Asylas,
Tuscorumque phalanx, Evandrique Arcadis alæ:
Pro se quisque viri summa nituntur opum vi
Nec mora nec requies: vasto certamine tendunt.
Hic mentem Æneæ genitrix pulcherrima misit,
555 Iret ut ad muros, urbique adverteret agmen
Ocyus, & subita turbaret clade Latinos.
Ille, ut vestigans diversa per agmina Turnum,
Huc atque huc acies circumtulit; aspicit urbem
Immunem tanti belli, atque impune quietam.
560 Continuo pugnæ accendit majoris imago.
Mnesthea, Sergestumque vocat, fortemque Serestum
Ductores: tumulumque capit, quo cætera Teucrum

Ille Turnus *occurrit Hyllo irruenti & dire sævienti animis, & librat jaculum ad tempora* tecta casside *aurata: hasta stetit illi* in *cerebro perfosso per galeam. Nec tua dextera servavit te* a *Turno, o Creteu fortissime Græcorum: nec Dii propitii protexerunt Cupentum, Ænea irruente:* ille *obtulit pectus obvium ferro, nec mora clypei ærei profuit misero. Te etiam, o Æole, agri Laurentini viderunt mori, & late tegere terram dorso Moreris,* tu, *quem Græca caterva non potuerunt dejicere, nec Achilles vastator regnorum Priami. Illic erat tibi terminus mortis: domus sublimis erat sub Ida, domus sublimis* in urbe *Lyrnesso, tumulus in terra Laurentina. Toti etiam exercitus permixti* sunt, *& omnes Latini, & omnes Trojani: Mnestheus & ardens Serestus, & Messapus subactor equorum, & fortis Asylas, & exercitus Tuscorum, & equitatus Evandri Arcadis: homines* illi *singuli pro se contendunt toto impetu virium: nec* est *mora, nec cessatio: certant immani prælio. Tunc mater* Æneæ *formosissima immisit* ipsi *consilium, ut accederet ad muros, & admoveret exercitum urbi celeriter, & percelleret Latinos improvisa strage. Ille Æ*neas *postquam circumjecit oculos huc & illuc, quærens Turnum inter turmas remotas: videt urbem expertē tātæ pugnæ & trāquillā absque damno. Statim species majoris prælii inflāmat* eum. *Vocat duces Mnestheum, & Sergestum, & fortem Serestum: & conscendit collem, quo reliquus exercitus Trojanorum*

NOTÆ.

540. *Sui.*] *Faventes*: supra, v. 187.

542. *Laurentes campi, &c.*] Æn. 7. 63. *Argivæ*, Græcæ, Peloponnesiacæ, Æn. 1. 288. *Meta*, terminus, à circi metis, Æn. 5. 288. *Ida*, mons Troadis & Phrygiæ, Æ. 2. 801. *Lyrnessus*, urbs Phrygiæ, circa Sinum Adramittenum, quo usque Idæ juga extendebantur, Æn. 10. 128.

551. *Tuscorum, &c.*] Etruscorum. Æ. 8. 479. *Phalanx*, peditum agmen, Æ. 6. 489. *Ala*, equitum, Æ. 11. 604. Hi omnes aut Trojani, aut Trojanorum socii, præter unum Messapum, Turni socium, Æ. 7. 691.

552. *Opum vi.*] Omni industria, virtute, armis, Æn. 9. 532.

558. *Acies.*] Oculorum acies intelligit Servius, alii varias exercitus partes. *Urbem*, Laurentum, Æn. 7. 63.

563. *Nec scuta . . . Deponunt.*] Mos notatur militum Romanorum, qui armati concionantem imperatorem audiebant: à quo more sæpe Græcos discedere solitos ostendit Cerdanus.

Con-

Concurrit legio, nec ſcuta aut ſpicula denſi
564 Deponunt: celſo medius ſtans aggere fatur:
Ne qua meis eſto dictis mora. Juppiter hac ſtat:
Neu quis ob inceptum ſubitum mihi ſegnior ito.
Urbem hodie, cauſam belli, regna ipſa Latini,
Ni frænum accipere & victi parere fatentur,
Eruam: & æqua ſolo fumantia culmina ponam.
570 Scilicet exſpectem, libeat dum prælia Turno
Noſtra pati? rurſuſque velit concurrere victus?
Hoc caput, o cives, hæc belli ſumma nefandi.
Ferte faces propere, fœduſque repoſcite flammis.
Dixerat: atque animis pariter certantibus omnes
575 Dant cuneum, denſaque ad muros mole feruntur.
Scalæ improviſo, ſubituſque apparuit ignis.
Diſcurrunt alii ad portas primoſque trucidant:
Ferrum alii torquent, & obumbrant æthera telis.
Ipſe inter primos dextram ſub mœnia tendit
580 Æneas, magnaque incuſat voce Latinum:
Teſtaturque Deos, iterum ſe ad prælia cogi:
Bis jam Italos hoſtes, hæc altera fœdera rumpi.
Exoritur trepidos inter diſcordia cives:
Urbem alii reſerare jubent, & pandere portas
585 Dardanidis, ipſumque trahunt in mœnia regem:
Arma ferunt alii, & pergunt defendere muros.
Incluſas ut cum latebroſo in pumice paſtor
Veſtigavit apes, fumoque implevit amaro:
Illæ intus trepidæ rerum per cerea caſtra
590 Diſcurrunt, magniſque acuunt ſtridoribus iras.

congregatur, & ſpiſſi non dimittunt clypeos aut jacula: ipſe medius inter illos ſic *loquitur erectus alto à tumulo: ne ſit ulla mora meis juſſis: Jupiter hac* parte *ſtabit* pro nobis: *& ne ullus mihi ſit inertior ob repentinum conſilium. Niſi* hoſtes *volunt admittere frænum & ſuperati obedire, hodie evertam urbem, cauſam belli,* & *ipſum regnum Latini, & ſternam tecta fumantia æquata terra. Nempe exſpectabo, dum placeat Turno pugnam ferre noſtram, &* dum *victus iterum velit congredi mecum? hæc* urbs, *o cives* eſt *caput, hæc ſumma belli ſcelerati. Celeriter inferte faces, & ignibus repetite* fidem *fœderis.* Sic *dixerat, & omnes animis unà pugnantibus formant cuneum, & ſpiſſa multitudine irruunt in muros. Repente ſcalæ & ſubitus ignis viſus eſt. Alii incurrunt ad portas & occidunt obvios: alii librant jacula, & obſcurant aerem ſagittis. Ipſe Æneas inter primos protendit dexteram ad muros, & increpat alta voce Latinum: & atteſtatur Deos, ſe rurſus cogi ad pugnam, Italos jam bis hoſtes* eſſe, *hæc, ſecunda fœdera violari. Diſſenſio naſcitur inter cives timidos: alii jubent* ſuos *recludere urbem & aperire portas Trojanis, & trahunt ad muros ipſum regem: alii inferunt arma, & pergunt tutari muros. Veluti quando paſtor quæſivit apes incluſas in cavernoſo ſaxo, & implevit* eas *fumo amaro: illæ timentes rebus* ſuis *volitant intus per ſuas domos, & excitant iram* ſuam *magnis fremitibus.*

NOTÆ.

565. *Jupiter hac ſtat.*] Jupiter, vindex violatæ fœderum religionis, hac parte ſtat à nobis: ſiquidem nudam & indefenſam urbem nobis objicit.

575 *Dant cuneum.*] Seſe in cunei figuram componunt: quæ, prima fronte acuta, tum magis ac magis in latitudinem ſecundum latera explicatur. Lipſius, de militia, l. 4. 7.

582. *Hæc altera fœdera rumpi.*] Primo enim Latinus ultro Æneam ſocium & generum adſciverat, Æ. 7. 259. Secundo ſingulare certamen Turni cum Ænea facto fœdere conſtituerat, ſupra, v. 195.

585. *Ipſumque trahunt, &c.*] Trahunt ad muros Latinum regem ſuum; vel ut ſummi diſcriminis ſpectator urbem ipſe Trojanis aperiendam eſſe intelligat; vel ut violator fœderis ipſe Trojanis dedatur.

587. *Pumice.*] Cavo lapide, Æn. 5. 214.

589. *Trepidæ rerum.*] Æn. 1. 182. *Feſſi rerum.*

Volvitur ater odor tectis, tum murmure cæco
Intus ſaxa ſonant: vacuas it fumus ad auras.
Accidit hæc feſſis etiam fortuna Latinis,
Quæ totam luctu concuſſit funditus urbem.
595 Regina ut tectis venientem proſpicit hoſtem,
Inceſſi muros, ignes ad tecta volare;
Nuſquam acies contrà Rutulas, nulla agmina Turni:
Infelix pugnæ juvenem in certamine credit
Exſtinctum: & ſubito mentem turbata dolore,
600 Se cauſam clamat crimenque caputque malorum:
Multaque per mœſtum demens effata furorem,
Purpureos moritura manu diſcindit amictus,
Et nodum informis leti trabe nectit ab alta.
Quam cladem miſeræ poſtquam accepere Latinæ,
605 Filia prima manu flavos Lavinia crines
Et roſeas laniata genas, tum cætera circum
Turba furit: reſonant late plangoribus ædes.
Hinc totam infelix vulgatur fama per urbem.
Demittunt mentes: it ſciſſa veſte Latinus,
610 Conjugis attonitus fatis, urbiſque ruina,
Canitiem immundo perfuſam pulvere turpans:
Multaque ſe incuſat, qui non acceperit ante
Dardanium Æneam, generumque aſciverit ultro.
Interea extremo bellator in æquore Turnus
615 Palantes ſequitur paucos, jam ſegnior, atque
Jam minus atque minus ſucceſſu lætus equorum.
Attulit hunc illi cæcis terroribus aura

Dirus odor diffunditur domo, & ſaxa reſonant intus obſcuro murmure: fumus exit in aerem apertum. Præterea calamitas iſta contigit Latinis fatigatis, quæ turbavit penitus dolore totam urbem. Regina, quando vidit hoſtem accedentem ad *domos, muros infeſtari, flammas volare ad culmina, exercitum Rutulum nullibi* comparere *contra, nullas turmas Turni: miſera putat juvenem occiſum* eſſe *in contentione prælii: & commota repentino dolore* ſecundum *animum, fatetur ſe* eſſe *cauſam & ſcelus & originem calamitatum, & amens loquuta plurima ex triſti furore, lacerat manu veſtes purpureas moritura, & ſuſpendit ex alta trabe laqueum fœda mortis. Poſtquam Latinæ* mulieres *infelices cognoverunt hanc mortem: filia* ejus *Lavinia, prima lacerans manu rutilos capillos & malas roſeas, deinde reliqua multitudo furit: domus late ſonat planctu. Hinc fama miſera ſpargitur per totam urbem. Dejiciunt animos: Latinus incedit lacerata veſte, territus morte uxoris & clade urbis, fœdans albos crines mixtos ſordido pulvere: & multum damnat ſe, quod non admiſerit prius Æneam Trojanum & ultro ſociaverit* ſibi *generum. Interim Turnus pugnans in remoto campo perſequitur paucos errantes, jam tardior, & jam minus ac minus gaudens celeritate equorũ* ſuorũ. *Ventus pertulit illi hunc clamorẽ cõfuſũ incertis terroribus,*

NOTÆ.

596. *Inceſſi muros.*] Infeſtari ab hoſtibus imminentibus. Ita lego cum Pierio ex veteribus codicibus. Vulgo legitur, *incendi*; quod pleonaſmum efficeret; ſequitur enim, *ignes ad tecta volare*. Canterus legit, *inſcendi*, legitimo ſenſu, nullo tamen auctore.

602. *Purpureus amictus.*] Qui color regius eſt. De *purpura*, Georg. 2. 506.

603. *Informis leti.*] Suſpendium informe & ignominioſum fuit. quia ex libris Pontificalibus apud Servium, ſuſpenſi abjiciebantur inſepulti: quia, ex Varrone apud Servium Danielis, is non parentabatur, niſi ſuſpenſis oſcillis, quaſi ad ludibrium mortis: quia, ex Artemidoro, hos unos in mortuorum cœnis cognati non nominabant.

612. *Multa.*] Multum: neutrum pro adverbio. Georg. 3. 500. *Dardanium*, Trojanum, Æ. 1. 239.

614. *Æquore.*] Plano campo. Æn. 2. 780.

616. *Minus ſucceſſu lætus equorum.*] Vel quia minus jam celeriter currebant: vel quia minus jam gaudebat, quod eum à pugna tam longe abſtuliſſent.

Com-

Commixtum clamorem, arrectasque impulit aures
Confusæ sonus urbis, & illætabile murmur.
620 Hei mihi! quid tanto turbantur mœnia luctu?
Quisve ruit tantus diversa clamor ab urbe?
Sic ait, adductisque amens subsistit habenis.
Atque huic in faciem soror ut conversa Metisci
Aurigæ, currumque & equos & lora regebat,
625 Talibus occurrit dictis: Hac, Turne, sequamur
Trojugenas, quà prima viam victoria pandit.
Sunt alii qui tecta manu defendere possint:
Ingruit Æneas Italis, & prælia miscet:
Et nos sæva manu mittamus funera Teucris.
Nec numero inferior, pugnæ nec honore recedes.
631 Turnus ad hæc:
O soror, & dudum agnovi, cum prima per artem
Fœdera turbasti, teque hæc in bella dedisti:
Et nunc nequicquam fallis Dea, sed quis Olympo
635 Demissam tantos voluit te ferre labores?
An fratris miseri letum ut crudele videres?
Nam quid ago? aut quæ jam spondet fortuna salutem?
Vidi oculos ante ipse meos, me voce vocantem,
Murranum, quo non superat mihi carior alter,
Oppetere ingentem, atque ingenti vulnere victum.
641 Occidit infelix, ne nostrum dedecus Ufens
Aspiceret: Teucri potiuntur corpore & armis.
Exscindi-ne domos, id rebus defuit unum,
Perpetiar? dextra nec Drancis dicta refellam?
645 Terga dabo? & Turnum fugientem hæc terra videbit?
Usque adeone mori miserum est? vos o mihi Manes
Este boni, quoniam Superis aversa voluntas.

& sonitus turbatæ urbis ac murmur minime lætum pepulit aures ejus *attentas. Hei mihi! cur muri turbantur tanto ululatu? & quæ tanta vociferatio erumpit ex urbe dissipata? sic loquitur, & territus stat compressis habenis. At vero soror, quippe* quæ *transformata in speciem aurigæ Metisci moderabatur currum & equos & habenas ejus, respondet illi talibus verbis: Turne, persequamur Trojanos hac, qua prima victoria aperit iter: sunt alii, qui possunt tutari manu domos. Æneas ruit in Italos, & agitat pugnã: nos quoque manu demus Trojanis crudelem mortem: non exibis inferior aut numero aut gloria pugnæ. Turnus* respondet *ad hæc: O soror, & jam pridem animadverti, quando prima turbasti per dolos fœdus & immisisti te in hanc pugnam: & jam frustra decipis* me, quamvis sis *Dea. Sed quis jussit te delapsam è cœlo pati tantos labores? an ut spectares crudelem necem infortunati fratris* tui? *nam quid facio? aut quæ sors promittit jam* mihi *salutem? vidi ipse præ oculis meis Murranum, quo nullus alius superest mihi carior, magnum & magno occisum vulnere mori vocando me. Occidit miser Ufens, ne videret nostram infamiam: Trojani habent cadaver* ejus *& arma. An feram everti domos? hoc unum deerat miseriis: nec refutabo manu criminationes Drãcis? vertã terga? & hæc terra spectabit Turnũ fugiẽtẽ? An eo usq; calamitosũ est mori? o vos* Dii *inferi, estote mihi propitii, siquidem voluntas cœlestium infensa est* mihi.

NOTÆ.

633. *Fœdera turbasti.*] Supra, v. 224.

639. *Murranum.*] Regii sanguinis virum, occisum ab Ænea supra, v. 529. *Ufens*, dux Æquicolarum Æn. 7. 745. occisus à Gya Trojano supra, v. 460. *Teucri*, Trojani Æn. 1. 239. *Drancis* Latini principis, Turno infesti, qui ipsi fugam publica oratione objecerat. Æn. 11. 336.

646. *Usque adeone mori &c.*] Moriar quidem: sed mori malo; quàm ea me viventem culpa maculare, quod fugerim, quod urbem deseruerim: neque enim adeò misera res est mori. Ergo Manes, Dii inferi, excipite me propitii

Sancta ad vos anima, atque istius inscia culpæ,
Descendam, magnorum haud unquam indignus avorum.
650 Vix ea fatus erat, medios volat ecce per hostes
Vectus equo spumante Sages, adversa sagitta
Saucius ora: ruitque implorans nomine Turnum:
Turne, in te suprema salus: miserere tuorum.
Fulminat Æneas armis, summasque minatur
655 Dejecturum arces Italum, excidioque daturum:
Jamque faces ad tecta volant: in te ora Latini,
In te oculos referunt: mussat rex ipse Latinus,
Quos generos vocet, aut quæ sese ad fœdera flectat.
Præterea regina, tui fidissima, dextra
660 Occidit ipsa sua, lucemque exterrita fugit.
Soli pro portis Messapus & acer Atinas
Sustentant aciem; circum hos utrimque Phalanges
Stant densæ, strictisque seges mucronibus horret
Ferrea: tu currum deserto in gramine versas.
665 Obstupuit varia confusus imagine rerum
Turnus, & obtutu tacito stetit: æstuat ingens
Imo in corde pudor, mixtoque insania luctu,
Et Furiis agitatus amor, & conscia virtus.
Ut primum discussæ umbræ, & lux reddita menti,
670 Ardentes oculorum acies ad mœnia torsit
Turbidus, eque rotis magnam respexit ad urbem.
Ecce autem flammis inter tabulata volutus
Ad cœlum undabat vortex, turrimque tenebat,
Turrim compactis trabibus quam eduxerat ipse,
675 Subdideratque rotas, pontesque instraverat altos.
Jam jam fata, soror, superant; absiste morari:
Quò Deus, & quò dura vocat fortuna, sequamur.

Pura anima descendam ad vos, numquam indignus claris patribus. Vix ea loquutus erat, ecce Sages vectus equo spumante accurrit per medios hostes, vulneratus sagitta secundum *vultum adversum: & accurrit invocans Turnum nomine: Turne, ultima salus in te* est: *miseresce tuorum: Æneas tonat armis, & minatur* se *eversurum & daturum exitio altas arces Italorum: & jam tedæ volant ad culmina: Latini coniiciunt in te vultus, in te oculos: ipse rex Latinus dubitat, quem appellet generum, quam ad societatem se vertat. Insuper ipsa regina fidissima tibi, occidit sua manu, & attonita deseruit vitam. Messapus & ardens Atinas soli ante portas sustinent prælium: densa agmina circumstant illos utrimque, & seges ferrea rigescit nudis ensibus: tu vervis currum in solo gramine. Turnus obstupuit turbatus varia specie rerum: & constitit tacite intuens, ardet magnus pudor in intimo corde, & amentia mixta dolore, & amor commotus furore, & virtus* sibi ipsi *cognita. Statim atque tenebræ dissipatæ sunt, & lumen redditum est animo: turbatus vertit ad muros orbes oculorum inflammatos, & è curru respexit ad magnam urbem. Ecce autem torrens flammarum elapsus inter contabulationes erumpebat ad cœlum & hærebat turri, quam ipse struxerat trabibus conjunctis, & supposuerat* ei *rotas, & applicuerat altos pontes. O soror,* inquit, *jam jam fata vincunt: desine retinere* me, *eamus, quò Deus, & quò adversa fortuna vocat* me.

NOTÆ.

siquidem Superi mea non amplius curant. Quibus verbis devovet se pro patria. De *Manibus*, Æn. 6. 743.

657. *Mussat, &c.*] Vix audet loqui, dubitat. Æn. 11. 345.

662. *Phalanges.*] Pedestres copiæ, Æn. 6. 489.

966. *Æstuat ingens, &c.*] Hos animi motus totidem verbis ac versibus jam tribuit poeta Mezentio, Æn. 10. 870.

672. *Tabulata.*] Turres erant, ligneæ, variis contabulationibus eductæ, pontibus inter se conjunctæ, rotis impositæ, ut pro rerum necessitate aliò atque aliò advolverentur.

Stat conferre manum Æneæ: ſtat, quicquid acerbi eſt,
Morte pati, nec me indecorem, germana, videbis
Amplius: hunc, oro, ſine me furere ante furorem.
681 Dixit, & è curru ſaltum dedit ocyus arvis:
Perque hoſtes, per tela ruit, mœſtamque ſororem
Deſerit, ac rapido curſu media agmina rumpit.
Ac veluti montis ſaxum de vertice præceps
685 Cum ruit avulſum vento, ſeu turbidus imber
Proluit, aut annis ſolvit ſublapſa vetuſtas:
Fertur in abruptum magno mons improbus actu.
Exſultatque ſolo, ſylvas, armenta, viroſque
Involvens ſecum: disjecta per agmina Turnus
690 Sic urbis ruit ad muros, ubi plurima fuſo
Sanguine terra madet, ſtridentque haſtilibus auræ:
Significatque manu: & magno ſimul incipit ore:
Parcite jam, Rutuli, & vos, tela inhibete, Latini;
Quæcunque eſt fortuna, mea eſt: me verius unum
695 Pro vobis fœdus luere, & decernere ferro.
Diſceſſere omnes medii; ſpatiumque dedere.
At pater Æneas, audito nomine Turni,
Deſerit & muros, & ſummas deſerit arces:
Præcipitatque moras omnes: opera omnia rumpit,
700 Lætitia exſultans: horrendumque intonat armis:
Quantus Athos, aut quantus Eryx, aut ipſe coruſcis
Cum fremit illicibus quantus, gaudetque navali
Vertice ſe attollens pater Apenninus ad auras.

Deliberatum eſt mihi *conſerere manū* cum *Ænea, deliberatum eſt tolerare quicquid eſt aſperi* in *morte: nec me videbis ulterius inglorium, o ſoror: precor permitte me exercere hunc furorem ante* mortem. Sic *dixit, & ſtatim deſilit è curru* in *agros: & irrumpit per hoſtes, per arma: & relinquit triſtem ſororem, & celeri curſu disjicit media agmina. Et quemadmodum quando ſaxum abruptum vento cadit pronum è montis cacumine, ſive pluvia repentina exedit* illud, *ſive vetuſtas diſſolvit tempore labente: mons* ille *vaſtus cadit in abruptum magno impetu, & ſubſilit humi, rapiens ſecum arbores, pecora, & homines: ſic Turnus inter agmina diſturbata, currit ad muros urbis: ubi multa terra tincta eſt fuſo ſanguine, & aer ſtridet ſagittis: & ſignum facit manu, & ſimul alta voce incipit* loqui: *Abſtinete jam, o Rutuii, & vos Latini cohibete arma: quacumque eſt ſors* hujus pugnæ, *mea eſt: juſtius* eſt *me ſolum implere fœdus pro vobis, & dimicare ferro. Omnes* qui erant in *medio receſſerunt, & fecerūt ſpatium. At pater Æneas, audito nomine Turni, relinquit muros, & relinquit altas turres: & accelerat omnes moras, & abrumpit omnia opera, exſultans gaudio, & horrēdum ſonat armis. Quātus* eſt *Athos, aut quantus* eſt *Eryx: aut quantus* eſt *ipſe pater Apenninus, quando ſonat ilicibus mobilibus, & gaudet tollens ſe nivoſo cacumine in aerem.*

NOTÆ.

680. *Furere furorem.*] Græca loquutio, cujus multa exempla ſuppeditat Cerdanus.

687. *Improbus.*] Magnus &c. Georg. 1. 146. *Labor omnia vincit improbus.*

694. *Verius.*] *Æquius*, Livius l. 32. 33. Sociorum *audiri poſtulat. verum eſſe.*

701. *Athos.*] Mons Macedoniæ, imminens mari Ægæo, ἄθως, ultima longa, nunc *monte ſancto*, Geo. 1. 332. *Eryx*, mons in Sicilia poſt Ætnam maximus, nunc *S. Juliani*, Æn. 3. 707. Æn. 5. 759.

703. *Apenninus.*] Montium perpetua ſeries, ex Alpibus propagata, in Liguribus circa Genuam incipiens: tum continuo dorſo mediam Italiam ſecundum longitudinem interſecans: & ad fretum Siculum deſinens. *Pater* dicitur, tot ſylvarum, tot fluminum, quæ in utrumque latus Italiæ ex eo erumpunt. Vel ob dignitatem, quia montium omnium Italiæ maximus eſt. *Ilex*, *yeuſe*, arbor è querno genere. *Coruſcis ilicibus*, foliorum motu coruſcantibus, Æn. 1. 168.

706. *Ariete.*] Machina, quaſſandis muris comparata, Æn. 2. 492.

709. *Cernere ferro.*] Teſtatur Pierius codices antiquos fere omnes habere, *et decernere ferro*, ita ut in verſu ſyllaba redundet. Tamen Seneca legit *cernere*: ſic enim, Ep. 58. *Quædam ſimplicia in uſu*

Jam vero & Rutuli certatim, & Troes, & omnes
705 Convertere oculos Itali, quique alta tenebant
Mœnia, quique imos pulsabant ariete muros:
Armaque deposuere humeris: stupet ipse Latinus,
Ingentes genitos diversis partibus orbis
Inter se coiisse viros & cernere ferro.
710 Atque illi, ut vacuo patuerunt æquore campi,
Procursu rapido conjectis eminus hastis,
Invadunt Martem clypeis atque ære sonoro:
Dat gemitum tellus: tum crebros ensibus ictus
Congeminant: fors & virtus miscentur in unum.
715 Ac velut ingenti Sila, summove Taburno,
Cum duo conversis inimica in prælia tauri
Frontibus incurrunt, pavidi cessere magistri:
Stat pecus omne metu mutum, mussantque juvencæ,
Quis pecori imperitet, quem tota armenta sequantur:
720 Illi inter sese multa vi vulnera miscent,
Cornuaque obnixi infigunt, & sanguine largo
Colla armosque lavant: gemitu nemus omne remugit.
Haud aliter Tros Æneas & Daunius heros
Concurrunt clypeis: ingens fragor æthera complet.
725 Juppiter ipse duas æquato examine lances
Sustinet, & fata imponit diversa duorum:
Quem damnet labor, & quo vergat pondere letum.
Emicat hic, impune putans, & corpore toto
Alte sublatum consurgit Turnus in ensem:
730 Et ferit. Exclamant Troes, trepidique Latini,

Tunc autem & Rutuli & Trojani et cuncti Itali certatim converterunt oculos, & qui defendebant muros, & qui quassabant ariete muros infimos, & demiserunt arma ex humeris. Ipse Latinus obstupescit, magnos illos *viros ortos è disjunctis regionibus terrarum congredi inter se & dimicare ferro. Illi autem, postquam campi aperti sunt spatiosa planitie, celeri incursu procul vibratis hastis incipiunt pugnam clypeis æreis sonantibus: terra reddit gemitum: deinde infligunt gladiis frequentes ictus: fors & fortitudo confunduntur simul. Et quemadmodum* in *magna Sila, aut alto Taburno, quando duo tauri obversis capitibus congrediuntur in certamen hostile, pastores timidi fugerunt: armentum totum manet tacitum* præ *timore, & juvencæ mugientes* exspectant, *quis dominetur armento, cui tota armenta pareant: illi confundunt inter se plagas multo robore, & obluctantes infigunt cornua, & tingunt colla atque humeros multo sanguine: tota sylva reboat gemitu. Non aliter Æneas Trojanus & heros Dauni filius incurrunt* in *clypeos: magnus fragor ferit cœlum. Ipse Jupiter librat duas lances examine æquato, & addit* lancibus *fata opposita amborum*: ut videat, *cui labor male succedat, aut quo pondere mors inclinet, Tunc Turnus exsilit, & toto corpore exsurgit in alte erectum, existimans* id futurum *impunitum, & ferit Æneam. Trojani & turbidi Latini clamant,*

NOTÆ.

erant, sicut cernere ferro inter se dicebant: Virgilius hoc probabit, sibi, &c. Muretus hujus item loquutionis exempla affert, ex Ennio & Actio.

712. *Clypeis atque ære sonoro.*] Clypeis æreis, ictuum inflictu sonantibus. Sic Georg. 2. 192. *Pateris libamus & auro.*

715. *Sila .... Taburno.*] *Sila*, sylva ingens Apennini montis, adhuc nomen antiquum retinens, in Brutiis, nunc *Calabre citerieure*; circa Consentiam urbem, quæ hodie *Consenza*. *Taburnus*, mons olivifer, in Samnio Campaniæ confini; furcas sive angustias Caudinas à septentrione obvallans, nunc *Tadu*, [illegible] *Taburo*. Ita Cluverius

718. *Mussantque juvencæ.*] Timide & quasi tacite mugiunt; videturque ipso vocabulo vox juvencarum expressa.

722. *Armos.*] Humeros, Æn. 10. 804.

723. *Daunius.*] Turnus, Dauni filius Æ. 7. 56.

725. *Æquato examine lances, &c.*] Locus imitatus ex Homero, Iliad. 22. 209. ubi Jupiter Hectoris & Achillis fata lancibus imponit. Is autem mori destinatus putatur, cujus fatum præponderat, & magis ad terram accedit. *Examen*, filum est, sive lingula in medio bilancis pendula; cujus momentis judicatur, quo pondus vergat.

727. *Quem damnet labor*] Juxta Scalige-

Are-

Arrectæque amborum acies. At perfidus ensis
Frangitur, in medioque ardentem deserit ictu,
Ni fuga subsidio subeat: fugit ocyor Euro,
Ut capulum ignotum dextramque aspexit inermem.
Fama est, præcipitem, cum prima in prælia junctos
736 Conscendebat equos, patrio mucrone relicto,
Dum trepidat, ferrum aurigæ rapuisse Metisci:
Idque diu, dum terga dabant palantia Teucri
Suffecit: postquam arma Dei ad Vulcania ventum est
740 Mortalis mucro, glacies ceu futilis, ictu
Dissiluit: fulva resplendent fragmina arena.
Ergo amens diversa fuga petit æquora Turnus,
Et nunc huc, inde huc incertos implicat orbes.
Undique enim densa Teucri inclusere corona:
Atque hinc vasta palus, hinc ardua mœnia cingunt.
746 Nec minus Æneas, quanquam tardante sagitta
Interdum genua impediunt, cursumque recusant,
Insequitur: trepidique pedem pede fervidus urget.
Inclusum veluti si quando in flumine nactus
750 Cervum, aut puniceæ septum formidine pennæ,
Venator cursu canis & latratibus instat:
Ille autem, insidiis & ripa territus alta,
Mille fugit refugitque vias: at vividus Umber
Hæret hians, jam jamque tenet, similisque tenenti
755 Increpuit malis, morsuque elusus inani est.
Tum vero exoritur clamor, ripæque lacusque
Responsant circa, & cœlum tonat omne tumultu.

& amborum exercitus suspensi. Sed gladius insidus rumpitur, & deserit ferventem in medio ictu, nisi fuga succedat in *auxilium. Fugit velocior Euro, quando vidit manubrium incognitum, & manum exarmatam. Fama perhibet,* Turnum *inconsultum, cum conscenderet equos jugatos ad primum certamen, dum properat, emisso gladio paterno, sumpsisse gladium aurigæ* sui *Metisci. Is quidem diu sufficiens* fuit, *dum Trojani objiciebant* ipsi *terga fugientia, sed quando ventum est ad arma Dei Vulcani, gladius mortali* manu factus *fractus est ictu, veluti glacies fragilis? fragmina relucent in* fulva *arena. Itaq; Turnus attonitus adit fugiens campos remotos: & miscet dubios circuitus, nunc huc, deinde illuc. Nam Trojani undiq; cinxerunt* eum *spissa multitudine, & hinc magna palus, hinc alti muri sepiunt. Æneas non segnius persequitur, & ardens tangit pede pedem timentis: quamvis aliquando genua Æneæ impediant & negent cursum, vulnere sagitta remorante. Quemadmodum canis venaticus, cum aliquando reperit cervum deprehensum in fluvio, aut circumdatum formidine plumarum rubrarum, imminet* ei *cursu & latratu: ille vero territus insidiis & alto margine* fluvii, *fugit & refugit* per *mille vias: sed acer* canis *ex Umbra adhæret* ipsi *hians, & jamjam apprehendit, & similis apprehendenti insonuit dentibus, & deceptus est vano morsu. Tunc autem clamor emittitur: & ripa & lacus respondent circum, & totum cœlum sonat tumultu.*

NOTÆ.

tum: à quo *labor frustra suscipiatur*. Juxta alios, *quem labor infelix addicat morti*. Juxta alios, *quem felix labor damnet votis, obnoxium reddat votis exsolvendis:* quomodo Ecl. 5. 80. *Damnabis tu quoque votis*. Cæteri nugantur.

733. *Euro*.] Vento orientali, Georg. 1. 371.

736. *Patrio mucrone*.] Quem Dauno, Turni patri, Vulcanus fecerat, supra, v. 90.

737. *Trepidat*.] Properat, Æn. 9. 114.

738. *Palantia*] Vaga, Æn. 10. 674.

739. *Dei ad Vulcania*.] Vulcani Dei, qui Veneris rogatu ensem, clypeum, galeam, Æneæ fecerat, Æn. 8. 370. 620.

740. *Futilis*.] Fragilis, inutilis, Æn. 11. 339.

746. *Sagitta*.] Qua vulneratus fuerat, v. 319. Sanatus ab Iapide & Venere, v. 411.

750. *Punicea formidine pennæ*.] Fune, rubris & versicoloribus plumis distincto, ad terrendas feras. *Linea* vocatur à Seneca Philosopho, & Tragico; *formido*, à Virgilio & Lucano; *pennæ formidatæ* ab Ovidio. De *puniceo colore*, rubro, Ecl. 5. 17.

753. *Umber*.] Canis ex Umbria, Italiæ septentrionali regione: à septentrione mari Hadriatico definita; à meridie fere Tyberi & Nare amnibus: Apennini jugis aspera,

Ille

Ille simul fugiens, Rutulos simul increpat omnes,
Nomine quemque vocans; notumque efflagitat ensem.
760 Æneas mortem contra præsensque minatur
Exitium, si quisquam adeat: terretque trementes,
Excisurum urbem minitans, & saucius instat.
Quinque orbes explent cursu, totidemque retexunt
Huc, illuc: nec enim levia aut ludicra petuntur
765 Præmia, sed Turni de vita & sanguine certant.
Forte sacer Fauno foliis oleaster amaris
Hic steterat, nautis olim venerabile lignum:
Servati ex undis ubi figere dona solebant
Laurenti Divo, & votas suspendere vestes:
770 Sed stirpem Teucri nullo discrimine sacrum
Sustulerant, puro ut possent concurrere campo.
Hic hasta Æneæ stabat: huc impetus illam
Detulerat fixam, & lenta in radice tenebat.
Incubuit, voluitque manu convellere ferrum
775 Dardanides; teloque sequi, quem prendere cursu
Non poterat. Tum vero amens formidine Turnus,
Faune, precor, miserere, inquit: tuque optima ferrum
Terra tene: colui vestros si semper honores,
Quos contra Æneadæ bello fecere profanos.
780 Dixit: opemque Dei non cassa in vota vocavit.
Namque diu luctans, lentoque in stirpe moratus,
Viribus haud ullis valuit discludere morsus
Roboris Æneas. Dum nititur acer & instat,
Rursus in aurigæ faciem mutata Metisci
785 Procurrit, fratrique ensem Dea Daunia reddit.

Ille Turnus *simul fugit*, & *simul objurgat omnes, appellans unumquemque nomine* suo, *& petit ensem solitum. Contra Æneas intentat necem & præsentem ruinam, si ullus adeat* Turnum: *& terret trepides minitans se eversurum urbem, & urget* cum licet *vulneratus. Conficiunt cursu quinque circuitus, & totidem relegunt, huc, illuc: non enim quæruntur præmia tenuia aut ludicra, sed contendunt de vita & sanguine Turni. Forte oleaster frondibus amaris hic fuerat sacer Fauno, arbor quondam veneranda nautis: ubi* nautæ *erepti è naufragio solebant affigere dona Deo* illi *Laurentino, & suspendere vestimenta devota. Sed Trojani absciderant sine discrimine sacram arborem, ut possent pugnare campo expedito. Hasta Æneæ hærebat illic: impetus illam impulerat illuc fixam, & retinebat in radice tenaci. Trojanus* Æneas *institit, & voluit manu extrahere* hastam *ferratam: & assequi hasta* eum, *quem non poterat attingere cursu. Tum vero Turnus exanimatus metu, ait: O Faune, oro miserere: & tu, o bona terra, retine ferrum: si fovi semper vestros cultus, quos Æneas contra reddidit bello profanos. Dixit: neque imploravit auxilium Dei in vota inutilia. Nam Æneas diu obnixus & moratus in tenaci radice, nullo robore potuit solvere tenacitatem ligni. Dum* Æneas *ardens conatur & urget, Dea filia Dauni, iterum conversa in formam aurigæ Metisci accurrit, & reddit gladium fratri.*

NOTÆ.

nunc fere capit ducatum *Urbinatem*, *Spoletanum*, & *Anconitanam* Marchiam.

766. *Fauno oleaster.*] De *Fauno*, Deo Laurentinorum, Latini patre aut avo, Æn. 7. 7. &c. *Oleaster*, olea sylvestris, sæpe pro templis constituta, suspendendis donariis: quia vivacitas hujus arboris tanta est, ut multis confixa clavis, nihil tamen lædatur.

768. *Dona.*] Tabulas naufragii testes, & vestimenta. Sic enim Horat. Od. l. 1. 5. 13. *Me tabula sacer Votiva paries indicat uvida Suspendisse potenti vestimenta maris Deo.*

771. *Puro campo.*] Vacuo, absque impedimentis. Horat. Epist. l. 2. 2. 71. *Puræ sunt plateæ, nihil ut meditantibus obstet*, Æn. 11. 711.

773. *Lenta.*] Tenaci. Sic dicitur *Lenta pix*, Georg. 4. 41. *lentum gluten*, Ibid. 161.

782. *Morsus roboris.*] Tenacitatem oleagineæ radicis, quasi mordicus hastam tenentis. *Robur* itaque, durum quodvis lignum est, ut jam notavimus. Georg. 1. 162.

785. *Dea Daunia.*] Juturna, Turni soror, Dauni filia, supra, v. 139.

Quod

Quod Venus audaci Nymphæ indignata licere;
Accessit, telumque alta ab radice revellit.
Olli sublimes, armis, animisque refecti,
Hic gladio fidens, hic acer & arduus hasta,
790 Assistunt contra, certamine Martis anheli.
Junonem interea rex omnipotentis Olympi
Alloquitur, fulva pugnas de nube tuentem:
Quæ jam finis erit, conjux? quid denique restat?
Indigetem Æneam scis ipsa & scire fateris
795 Deberi cœlo, fatisque ad sidera tolli.
Quid struis? aut qua spe gelidis in nubibus hæres?
Mortalin' decuit violari vulnere Divum?
Aut ensem (quid enim sine te Juturna valeret?)
Ereptum reddi Turno, & vim crescere victis?
800 Desine jam tandem, precibusque inflectere nostris;
Nec te tantus edat tacitam dolor; & mihi curæ
Sæpe tuo dulci tristes ex ore recursent.
Ventum ad supremum est. Terris agitare vel undis
Trojanos potuisti, infandum accendere bellum,
Deformare domum, & luctu miscere hymenæos:
806 Ulterius tentare veto. Sic Juppiter orsus;
Sic Dea submisso contra Saturnia vultu:
Ista quidem quia nota mihi tua, magne, voluntas,
Juppiter, & Turnum, et terras invita reliqui.
810 Nec tu me aeria solam nunc sede videres
Digna indigna pati, sed flammis cincta sub ipsa
Starem acie, traheremque inimica in prælia Teucros.

Venus irata quod *id liceret audaci Nymphæ, venit & extraxit hastam è profunda radice. Illi alti, reparati animis & armis, hic confidens ensi, hic ferox & sublimis hasta, stant oppositi, anhelantes prælio Martis. Interim rex cœli omnipotentis affatur Junonem, spectantem prælia è rutila nube: O uxor, quis nunc finis erit? quid demum superest?* tu *ipsa nosti & fateris* te *nosse Æneam destinari Divum cœlo, & fatis evehi ad astra. Quid paras? aut qua spe manes in frigidis nubibus? an decuit Divum* illum *lædi plaga* inflicta à *mortali? aut gladium subductum reddi Turno, & robur augeri victis: nam quid Juturna posset absque te? cessa nunc denique, & flectaris meo rogatu: nec tantus dolor angat te tacitam, sed mœsta sollicitudines* tuæ *innotescant mihi sæpe è tuo dulci ore. Ventum est ad ultimum. Potuisti insectari Trojanos terra & mari, excitare dirum bellum, fœdare domum* Latini, *& turbare calamitatibus nuptias, probibeo te aggredi* quicquam *præterea. Sic Jupiter loquutus* est: *sic Dea Saturni filia contra* respondit *dejecto vultu: O magne Jupiter, deserui & Turnum & terras invita, quod quidem tua voluntas mihi esset cognita:* alioqui, *non videres me jam solam in aeria regione tolerare digna & indigna; sed circumdata ignibus essem in ipso exercitu, & vocarem Trojanos in adversa certamina.*

N O T Æ.

791. *Omnipotentis Olympi.*] Æn. 10. 1.

793. *Quæ finis.*] Nomen interdum Virgilio etiam fœmininum. Æn. 5. 384.

794. *Indigetem Æneam.*] Indigetes Dii, qui primo *in terra degentes*, inde in cœlum traducti fuerant. Talis præcipuè Æneas; quem Livius testatur, non tantùm *indigetem* dictum fuisse, sed etiam *Jovem indigetem*. Georg. 1. 498.

798. *Aut ensem, &c.*] Merito sane accusatur Virgilius indiligentiæ, in hoc Turni cum Ænea certamine. I. Quod eos armis ita imparibus inter se commiserit. Hinc enim Æneas galea, clypeo, ense cœlesti armatus: inde Turnus gladio mortali ac futili. II. Quod ubi suus Turno gladius, item cœlestis, redditus est: Jovem judicat ea de re, quasi contra jus facta sit, conquerentem. III. Quod Turnum ita bonæ rectæque mentis expertem describat ut recuperato ense suo uti non meminerit, sed eo omisso se saxi impulsu defendat, v. 896.

804. *Accendere bellum, &c.*] Excitata ex inferis Furia, quæ fœdus Latini cum Ænea disturbaret, Æn. 7. 323. *Hymeneos.*] Nuptias Geor. 3. 60.

810. *Nec tu me aeria, &c.*] Supple, *nisi tua voluntas mihi nota esset, nisi prohibuisses.*

Juturnam misero, fateor, succurrere fratri
Suasi, & pro vita majora audere probavi:
815 Non ut tela tamen, non ut contenderet arcum:
Adjuro Stygii caput implacabile fontis,
Una superstitio superis quæ reddita divis.
Et nunc cedo equidem, pugnasque exosa relinquo.
Illud te, nulla fati quod lege tenetur,
820 Pro Latio obtestor, pro majestate tuorum:
Cum jam connubiis pacem felicibus, esto,
Component; cum jam leges & fœdera jungent:
Ne vetus indigenas nomen mutare Latinos,
Neu Troas fieri jubeas, Teucrosque vocari:
825 Aut vocem mutare viros, aut vertere vestes.
Sit Latium, sint Albani per secula reges:
Sit Romana potens Itala virtute propago:
Occidit, occideritque sinas cum nomine Troja.
Olli subridens hominum rerumque repertor:
830 Es germana Jovis, Saturnique altera proles:
Irarum tantos volvis sub pectore fluctus?
Verum age, & inceptum frustra summite furorem:
Do, quod vis: & me victusque volensque remitto.
Sermonem Ausonii patrium moresque tenebunt:
835 Utque est, nomen erit: commixti corpore tantum
Subsident Teucri: morem ritusque sacrorum
Adjiciam: faciamque omnes uno ore Latinos.
Hinc genus, Ausonio mixtum quod sanguine surget,
Supra homines, supra ire Deos pietate videbis:

Fateor, suasi ut *Juturna auxiliaretur fratri* suo *infortunato; & approbavi ut susciperet majora pro vita ejus: non tamen* ita *ut jacula intenderet, neque ut arcum: juro per originē inexorabilem fontis Stygii, quæ sola religio imposita est Diis cœlestibus Et nunc quidem cedo, & aversata pugnas relinquo* eas. *oro à te pro Latio, pro dignitate tuorum* Latinorum, *id quod nulla lege fatorum cōtinetur:* scilicet *quando jam constituent pacem fausto conjugio* (itaque *sit*) *quando jam sociabunt leges & fœdera: ne imperes* ut *Latini indigenæ amittant nomen antiquum; neve* imperes *ut fiant Trojani, & appellentur Trojani, aut* ut *viri* illi *mutent linguam, aut convertant vestimenta. Sit in æternum Latiū, sint reges Albani, sit posteritas Romana potens fortitudine: Troja cecidit, permitte etiam* ut *ciderit cum* suo *nomine. Auctor rerum & hominum respondit illi subridens.* Tu *es soror Jovis, & secūda soboles Saturni:* an *versas in animo tantos fluctus irarum? sed age, & mitiga furorem frustra susceptū: cōcedo quod petis, ac me submitto & sponte & superatus* tuis precibus. *Itali servabunt linguam patriam & consuetudines, & nomen eorum* *erit, quale est: tantummodo Trojani juncti connubiis* illic *sedebunt: addam modos & ceremonias sacrorum, ut faciam omnes Latinos unius linguæ. Videbis posteritatem, quæ hinc orietur mixta sanguine Italo, pietate superare homines, superare Divos.*

NOTÆ.

814. *Suasi.*] Supra, v. 157.

816. *Stygii, etc.*] Fontis inferni, Æn. 6. 324. Per hunc Dii jurare solent, causam habes, Georg. 1. 551.

817. *Superstitio superis reddita.*] Superstitio, gravis & formidolosa religio, metus religiosus. *Redditas* explicat Servius, *data & imposita*: compositum pro simplici. Explicant Passeratius, Germanus, Cerdanus, *vicissim reposita superis Diis ab inferis*: cum enim inferi superis subjecti sint multis in rebus; hac una re superi vicissim inferis subditi sunt, ut per Styga jurare cogantur.

823. *Indigenas Latinos.*] Itaque Virgilius Latinorum nomen, non à Latino rege profectum, sed multo antiquius censet: ut diximus Æn. 1. 10. Quanquàm aliter censet Dionysius: aitque vocatos eos ante Latinum regem, *Aborigines*, Æn. 7. 181. Æn. 5. 314. ubi quærimus, an reipsa *Aborigines indigenæ*, id est in ipsa Italia nati; an vero aliunde advecti sint. *Teucros*, Æn. 1. 239 *Latium* Æn. 7. 54. *Albani reges*, ab Ascanio instituti, Æn. 6. 763. Æn. 5. 4?.

830. *Es germana Jovis, etc.*] Sensus est juxta Servium. *Tu quidem mea es soror, et filia Saturni: unde non mirum est tantam te*

Nec

840 Nec gens ulla tuos æque celebrabit honores.
Annuit his Juno, & mentem lætata retorsit.
Interea excedit cœlo, nubemque reliquit.
His actis, aliud genitor secum ipse volutat:
Juturnamque parat fratris dimittere ab armis.
845 Dicuntur geminæ pestes, cognomine Diræ:
Quas, & Tartaream Nox intempesta Megæram,
Uno eodemque tulit partu: paribusque revinxit
Serpentum spiris, ventosasque addidit alas.
Hæ Jovis ad solium sævique in limine regis
850 Apparent, acuuntque metum mortalibus ægris:
Si quando letum horrificum morbosque Deum rex
Molitur, meritas aut bello territat urbes.
Harum unam celerem demittit ab æthere summo
Juppiter, inque omen Juturnæ occurrere jussit.
855 Illa volat, celerique ad terram turbine fertur:
Non secus ac nervo per nubem impulsa sagitta,
Armatam sævi Parthus quam felle veneni,
Parthus sive Cydon, telum immedicabile torsit
Stridens, & celeres incognita transilit umbras.
860 Talis se sata Nocte tulit, terrasque petivit.
Postquam acies videt Iliacas, atque agmina Turni,
Alitis in parvæ subito collecta figuram;
Quæ quondam in bustis aut culminibus desertis
Nocte sedens, serum canit importuna per umbras:
865 Hanc versa in faciem, Turni se pestis ad ora
Fertque refertque sonans, clypeumque everberat alis.

Nec ulla natio adeo celebrabit cultum tuum. Juno assensa est verbis, *& gaudens convertit animum. Interim abiit ex aere, & reliquit nubem. His perfectis, pater ipse volvit aliud secum, & meditatur deducere Juturnam à pugna fratris. Dicuntur* esse *duæ pestes, nomine Diræ: quas, & infernam Megæram, nox profunda edidit uno & eodem partu, & implicuit similibus nexibus anguium, & applicuit* eis *alas celeres. Hæ adsunt ante solium Jovis, & in vestibulo severi* illius *regis, & excitant timores miseris hominibus: si aliquando rex Deorum parat horribilem necem ac morbos, aut terret bello urbes* quæ id *meruerunt. Jupiter mittit ex alto cœlo unam illarum velocem, & imperavit offerri Juturnæ quasi portentum. Illa* Dira *volat & labitur in terras veloci impetu: non aliter ac sagitta per aerem immissa nervo, quam Parthus sive Cydon conjecit imbutam felle diri veneni,* ut sit *jaculum immedicabile, trajicit stridens & improvisa leves umbras. Filia Noctis talis intulit se & adivit terras. Quando cernit exercitum Trojanum & exercitum Turni, statim contracta in formam parvæ avis, quæ aliquando nocte manens in sepulcris aut in tectis desertis, sero canit ingrata per tenebras: Dira mutata hanc in speciem, fert ac refert se stridens circa vultum Turni, & ferit alis clypeum* ejus.

NOTÆ.

iracundiam animo concepisse. Potentissimi enim quique, iræ retinentissimi sunt. Juxta me secundus versus cum interrogatione legendus est, ut sensus sit. *Tu quidem mea es soror, & Saturni filia: quid ergo irarum tantos volvis sub pectore fluctus?* quod affine est iis quæ dicta sunt Æn. 1. 15. *Tantæne animis cœlestibus iræ?*

834. *Ausonii.*] Itali, quos prius Latinos vocavit. Æn. 7. 54.

835. *Commixti corpore.*] Initis conjugiis.

845. *Cognomine Diræ:*] Apud inferos *Furiæ*, in medio *Harpyiæ*: in cœlo *Diræ & Jovis canes* dictæ Æneid. 3. 211. Et vero cum Virgilius ait eas esse duas numero eodemque cum Megæra Furia partu editas; innuit Diras ipsas, esse Furias alias duas, *Tisiphonem*, & *Alecto* Æn. 6. 571. Noctis & Acherontis dicuntur filiæ.

846. *Nox intempesta.*] Obscura, media, ad agendum intempestiva. Æn. 3. 587.

857. *Felle veneni.*] Veneno amaro: aut felle venenato.

858. *Parthus &c.*] Parthi sagittandi arte nobiles Ecl. 1. 62. *Cydon.*] Incola urbis, quæ *Cydon* ipsa quoque dicta est, in Creta sive Candia insula Eclo. 59.

861. *Alitis in parvæ, &c.*] *Noctua* ab interpreti-

Illi

Illi membra novus ſolvit formidine torpor:
Arrectæque horrore comæ, & vox faucibus hæſit.
At procul ut Diræ ſtridorem agnovit & alas:
870 Infelix crines ſcindit Juturna ſolutos,
Unguibus ora ſoror fœdans, & pectora pugnis.
Quid nunc te tua, Turne, poteſt germana juvare?
Aut quid jam miſeræ ſuperat mihi? qua tibi lucem
Arte morer? talin' poſſum me opponere monſtro?
875 Jam jam linquo acies. Ne me terrete timentem
Obſcœnæ volucres: alarum verbera noſco,
Letalemque ſonum: nec fallunt juſſa ſuperba
Magnanimi Jovis. Hæc pro virginitate reponit?
Quò vitam dedit æternam? cur mortis adempta eſt
880 Conditio? poſſem tantos finire dolores
Nunc certè, & miſero fratri comes ire per umbras,
Jam mortalis ego. Haud quicquam mihi dulce meorum
Te ſine, frater, erit. O quæ ſatis ima dehiſcat
Terra mihi, Maneſque Deam demittat ad imos!
885 Tantum effata, caput glauco contexit amictu
Multa gemens, & ſe fluvio Dea condidit alto.
Æneas inſtat contra, telumque coruſcat
Ingens arboreum, & ſævo ſic pectore fatur:
889 Quæ nunc deinde mora eſt? aut quid jam, Turne, retractas?
Non curſu, ſævis certandum eſt cominus armis.
Verte omnes tete in facies; & contrahe, quicquid
Sive animis, ſive arte vales: opta ardua pennis
Aſtra ſequi, clauſumque cava te condere terra.

Novus torpor debilitat ipſi membra timore: & capilli ſubrecti ſunt *horrore, & vox ſtetit* in *gutture. At miſera Juturna, quando procul animadvertit ſtridorem & volatum Diræ, lacerat capillos ſparſos, turpans vultum unguibus & pectus planctu,* quia erat *ſoror,* aitque: *O Turne, quomodo tua ſoror poteſt jam ſuccurrere tibi? aut quid jam reſtat infelici mihi? quo artificio producam tibi vitam? an poſſum objicere me tali portento? nunc nunc deſero exercitum. Ne terreatis me* jam *timentẽ, o infauſtæ aves: cognoſco verbera alarum* veſtrarum *& ſonitum mortiferum: nec dura imperia magni Jovis decipiunt me. An reddit iſta* mihi *pro virginitate* erepta: *cur dedit* mihi *vitam perpetuam? cur ablata eſt* mihi *lex moriẽdi? Jam certe poſſem terminare tãtos dolores, & ire ſocia fratri miſero inter umbras,* ſi *ego nunc* eſſem *mortalis. Nil quicquam meorum* bonorum *jucundum erit mihi abſq; te, o frater. O quæ terra ſatis profunda aperietur mihi, & detrudet* me *Divam ad infimas umbras! Eò uſque loquuta, Dea texit caput viridi tegmine, gemens valde, & immiſit ſe in profundum flumen. Contra Æneas urget, & quaſſat haſtam magnã, arboream: & ſic loquitur duro animo: quæ jam deinceps eſt mora? aut quid jam revolvis, ò Turne? non pugnandum eſt curſu,* ſed *propiùs duris armis: muta te in omnes formas, & collige quicquid potes ſive virtute ſive dolo: opta adire alis alta ſidera & occultare te abſtruſum cava tellure.*

NOTÆ.

bus intelligitur: quia v. 863. dicitur *nocte ſedens*: tum quia minor eſt quam *bubo*, unde *parva*: tum quia deſerta loca incolit, bubo frequenter urbana ædificia. Et licet *noctua* Athenienſibus boni ominis haberetur; omen erat in volatu fauſtum, non in cantu: at hic, *canit importuna: ſerıque refertque ſonans*. De *buſtis*, Æn. 4. 494.

876. *Obſcœna volucres.*] Funeſtæ & mali ominis. Æn. 3. 262.

878. *Pro virginitate.*] Quam Iuturnæ rapuerat Iupiter, v. 140.

882. *Jam mortalis ego, haud &c.*] Alii codices habent: *immortalis ego! aut &c.*

884. *Manes.*] Inferos. Æn. 6. 741.

885. *Glauco amictu.*] Ex colore aquarum, quibus præerat Nais Iuturna, v. 139.

806. *Fluvio.*] Tyberi: unde in lacum ſuum, qui influit in Tyberim, facilis fuit via, v. 139.

887. *Coruſcat.*] Active, Æn. 5. 642.

898. *Limes.... litem ut, etc.*] *Limes* dictus eſt, ſaxum vel via *lima*, hoc eſt *obliqua, transverſa*, diſcernendis agris conſtituta. Hinc *lis* dicta creditur à *limite*, quod primæ lites & contentiones de limitibus fuerint. Alia tamen *litis* etyma affert Voſſius.

Ille

Ille caput quaſſans: non me tua fervida terrent
895 Dicta, ferox: Di me terrent, & Juppiter hoſtis.
Nec plura effatus, ſaxum circumſpicit ingens:
Saxum antiquum, ingens, campo quod forte jacebat
Limes agro poſitus, litem ut diſcerneret arvis.
Vix illud lecti bis ſex cervice ſubirent,
900 Qualia nunc hominum producit corpora tellus.
Ille manu raptum trepida torquebat in hoſtem
Altior inſurgens, & curſu concitus heros.
Sed neque currentem ſe, nec cognoſcit euntem,
Tollentemve manu, ſaxumque immane moventem.
905 Genua labant, gelidus concrevit frigore ſanguis.
Tum lapis ipſe viri, vacuum per inane volutus,
Nec ſpatium evaſit, totum nec pertulit ictum.
Ac velut in ſomnis oculos ubi languida preſſit
Nocte quies, nequicquam avidos extendere curſus
910 Velle videmur, & in mediis conatibus ægri
Succidimus; non lingua valet, non corpore notæ
Sufficiunt vires, nec vox nec verba ſequuntur.
Sic Turno, quacumque viam virtute petivit,
Succeſſum Dea Dira negat. Tum pectore ſenſus
915 Vertuntur varii: Rutulos aſpectat & urbem,
Cunctaturque metu: telumque inſtare tremiſcit:
Nec quo ſe eripiat, nec qua vi tendat in hoſtem:
Nec currus uſquam videt, aurigamque ſororem.
Cunctanti telum Æneas fatale coruſcat,
920 Sortitus fortunam oculis: & corpore toto
Eminus intorquet. Murali concita nunquam
Tormento ſic ſaxa fremunt, nec fulmine tanti
Diſſultant crepitus. Volat atri turbinis inſtar
Exitium dirum haſta ferens: oraſque recludit
925 Loricæ, & clypei extremos ſeptemplicis orbes:

Ille Turnus *commovens caput* ait: *dure* hoſtis, *tua ſuperba verba non terrent me: Dii, & Jupiter adverſus, me terrent. Nec loquutus plura aſpicit magnum ſaxum: ſaxum magnum, vetus, quod forte jacebat campo, conſtitutus limes agri, ut dirimeret lites agrorum. Duodecim electi* viri *difficile ſufferrent illud collo,* tales, *qualia* ſunt *corpora hominum, quæ terra jam profert. Ille heros aſſurgens altius & impulſus curſu, mittebat in hoſtem* hoc ſaxum *apprehenſum manu tremente. Sed neque cognoſcit ſe currentem, neq; irruentem, aut erigentem manu & verſantem ſaxum grande. Genua titubant, ſanguis gelidus cogitur frigore. Præterea ſaxum ipſum, rotatum per aerem, nec pertranſiit intervallum hominis, nec ſervavit totam vim. Et quemadmodum nocte in ſomnis, quando languida quies clauſit oculos fruſtra videmur velle producere curſus optatos, & infirmi deficimus in medio impetu: lingua non viget, vires ſolitæ non ſuppetunt in corpore: nec vox nec verba erumpunt: ſic Dira divina abnuit Turno ſucceſſum, quacũque vi tentavit modum. Tunc diverſæ ſententiæ agitantur* ejus *animo. Reſpicit Rutulos & urbem: & moratur* præ *timore, et timet haſtam imminentem: nec cernit uſquam, quo ſe ſubducat, nec quo robore irruat in hoſtem, nec ſororem aurigam. Æneas incutit moranti haſtam letalem, explorans oculis opportunitatem: et procul immittit toto corpore. Numquam ſaxa ſic ſonant, pulſa murali machina: nec fulmine tanti crepitus eduntur. Haſta portans ſævam mortem volat ſicut nigrans procella, et aperit extremitates thoracis, et ſinuoſos circuitu clypei ſeptemplicis:*

NOTÆ.

899. *Bis ſex, &c.*] Locus ex duobus Homericis expreſſus: Iliad. 5. v. 302. ubi Diomedes ſaxum in Æneam immittit, quale vix duo temporis Homerici homines efferrent. Iliad. 21. v. 403. ubi Minerva ſaxo Martem percutit, qui agris limes erat poſitus. Quam indiligenter Virgilius id Turno tribuerit, diximus ſupra, v. 798.

923. *Oras loricæ, &c.*] Extremitates loricæ quæ

femur

Per medium ſtridens tranſit femur. Incidit ictus
Ingens ad terram duplicato poplite Turnus.
Conſurgunt gemitu Rutuli, totuſque remugit
Mons circum, & vocem latè nemora alta remittunt.
930 Ille, humilis ſupplexque, oculos dextramque precantem
Protendens: equidem merui, nec deprecor, inquit:
Utere ſorte tua: miſeri te ſi qua parentis
Tangere cura poteſt, oro, (fuit & tibi talis
Anchiſes genitor) Dauni miſerere ſenectæ:
935 Et me, ſeu corpus ſpoliatum lumine mavis,
Redde meis. Viciſti, & victum tendere palmas
Auſonii videre: tua eſt Lavinia conjux.
Ulterius ne tende odiis. Stetit acer in armis
Æneas, volvens oculos, dextramque repreſſit.
940 Et jam jamque magis cunctantem flectere ſermo
Cœperat: infelix humero cum apparuit ingens
Balteus, & notis fulſerunt cingula bullis
Pallantis pueri: victum quem vulnere Turnus
Straverat, atque humeris inimicum inſigne gerebat.
945 Ille oculis poſtquam ſævi monumenta doloris,
Exuviaſque hauſit: furiis accenſus & ira
Terribilis: tune hinc ſpoliis indute meorum
Eripiare mihi? Pallas te hoc vulnere, Pallas
Immolat, & pœnam ſcelerato ex ſanguine ſumit.
950 Hoc dicens, ferrum adverſo ſub pectore condit
Fervidus: aſt illi ſolvuntur frigore membra,
Vitaque cum gemitu fugit indignata ſub umbras.

ſtridens penetrat per medium ſemur: Turnus magnus cadit percuſſus in terram flexo poplite. Rutuli ſurgunt cum *lamentis, & mons totus reboat circum, & profunda ſylva late reddunt vocem. Ille abjectus & ſupplex, intendens oculos & dexteram ſupplicantem,* ait: *Sane merui, nec precor ut* ne me occidas: *fruere tua fortuna: ſi ulla cura miſeri patris poteſt commovere te, oro, miſerere ſenectutis Dauni: fuit quoque tibi talis Anchiſes pater: & redde meis* vel *me* vivum; *vel ſi mavis, cadaver privatum luce. Viciſti, & Itali viderunt me victum tēdere* tibi *manus: Lavinia tua eſt uxor. Ne progredere ulterius odiis. Æneas conſtitit ferox in armis, torquens oculos, & retinuit manum. Et jam jam magis ſermo* Turni *cœperat commovere morantem Æneam: quando magnus* ac *infauſtus balteus Pallantis iuvenis apparuit* in *humero* Turni, *& cingulum emicuit notis clavis: quem* juvenem *afflictum vulnere Turnus occiderat, & geſtabat humero inſigne hoſtile. Ille* Æneas, *quando percepit oculis monumentum crudelis luctus & ſpolia, inflammatus furore, et terribilis ira,* ait: *an tu, ornate ſpoliis meorum* ſociorum *eripieris hinc mihi? Pallas, Pallas mactat te hoc ictu, et ſumit ſupplicia ex impio ſanguine. Hoc dicens, ardens occuluit ferrum intra pectus oppoſitum: illi autem* Turno *membra deficiunt* præ *frigore, et vita dolens abit cum gemitu ad umbras.*

N O T Æ.

femur attingunt; & extremitates imi clypei, quem tegendo capiti altius ſuſtulerat;

925. *Septemplicis*.] Septem coriis, aut laminis ferreis æreiſve contexti.

934. *Dauni*.] De illo, Turni patre, v. 44.

942. *Balteus, & notis, &c.*] *Balteus, cingulum* humero laterique circumdatum: ornatum *bullis*, id eſt clavis aureis. Æn. 9. 359. Balteum hunc Pallanti à ſe occiſo Turnus eripuerat, Æn. 10. 496. Agnoſcit eum Æneas ex pictura Danaidum, quarum facinus in eo expreſſum erat. Ibid. Turnique accidit, quod à poeta prædictum eſt, ibid. v. 503. *Turno tempus erit, magno cum optaverit emptum Intactum Pallanta, & cum ſpolia iſta diemque oderit.*

952. *Indignata*.] Quod juvenis morte immatura moreretur, quod victus ab extero, quod regno & ſponſa privatus, quod poſt ſpem veniæ conceptam.

F I N I S.

INDEX

Vocabulorum omnium quæ in Eclogis, Georgicis, & Æneide Virgilii leguntur.

LECTORI STUDIOSO.

Damus tibi, amice Lector, novum Virgilii Indicem cæteris hactenus editis locupletiorem longè & emendatiorem: quod quale sit ipse judicabis. In ipso vel augendo, vel castigando diligenti opera usos nos esse, nihilque pro virili parte prætermisisse quod cuique studioso facere satis possit, nemo attendens non fatebitur. Notas numericas & verba ad unum recognovimus, ita ut numeri cum numeris, verba cum verbis Auctoris quam accurate fuerint composita. Diversos verborum intellectus, prout eadem postulant, verbis & apposuimus, & sensu faciliori explanavimus. Quod extra Auctoris verba additum ut locis quibusque obscuris lux adhiberetur, illud Italice scripsimus. Menda quamplurima quæ in alias editiones irrepserant, multa quoque in iisdem omissa, de integro, & quasi quodam postliminii jure, loco atque ordini suo restituimus. Indicem ab Erythræo primum editum, tum alias ejusdem diverso sub Auctore editiones à primo, ut ita dicam, verbo ad ultimum revisimus & contulimus; sed præ cæteris novum istum Indicem Rotomagi impressum, accuratius recognovimus, nihil novum operis, laboris nihil oculis sese nostris obtulit nisi menda non pauca, alia non emendata, addita alia, plura omissa, nonnulla non intellecta, quod ut vel neganti vel dubitanti appareat, tum menda, tum additiones in ejusdem Indicis postremi margine catervatim apposuimus. Hic Index denique ad omnium intelligentiam ita est accommodatus, ut non docti solum, verum & pueri, ne dicam rudiores, nullo negotio quæque & cernere valeant & observare. Quod si de vigiliis & labore nostro sane judicetur, & hic Index placeat ac relegatur, summam votorum attigerimus. Vale.

Literæ E. *Eclogas*, G. *Georgica*, Æ. *Æneidem notat. Numerus prior Eclogam, aut Librum significat, posterior Versum.*

 teus

adve-

æter.

iras Æ. 4.197. 11.342. præmia 11. 79.
aggere 5. 113. 7. 127. 159. 9. 43. 769. 11. 398. 850. 12. 446. 564. arenæ 1. 116. murorum 10. 144. ripæ 7. 106. terræ 11. 212. tumuli 5. 44. 7. 6. viæ 5. 273. aggere complent fossas 9. 567.
aggeribus 2. 496. 9. 70. 784. Alpinis 6. 830. murorum 10. 24. niveis G. 3. 354.
aggeritur tumulo tellus Æ. 3. 63.
agglomerant lateri 2. 341. se 12. 458.
aggredere honores E. 4. 48.
aggrediar his Daphnim E. 8. 103.
aggrediare jacentem G. 4. 404.
aggredior hastilia majori nisu Æ. 3. 38. vatem dictis 358.
aggreditur dictis 4. 92. 6. 387. ense 9. 325.
aggressa dictis sororem 4. 476.
aggressi E. 6. 18. ferro turrim Æ. 2. 463. avellere, &c. 2. 165. rescindere cœlum 6. 584.
agimur auguriis quærere, &c. 3. 5.
Agis 10 751.
agit 12. 429. agmen in hostes 457. flumen piceum sudor 9. 814. furentem in somnis Æneas 4. 465. *hunc* campo, &c. 10. 540. 12. 502. limitem ferro 10. 514. morbos ante metumque G. 3. 552. omnes ardor, quærere, &c. Æ. 7. 393. omnia secum Afer G. 344. palantes Æ. 11. 734. præcipitem toto æquore 5. 456. præcipites metus acer, excutere, &c. 3. 682. pristin remige 5. 116. reginam stimulis Alecto 7. 405. res tempus 5. 638. se palmes ad auras G. 2. 364. venena membris, *pellit* 130. ventos *Mercurius* Æ. 4. 245. undam fumus 8. 258.
agitabat aves 12. 248. choros G. 4. 533. equum Æ. 11. 770. feras insidiis cursuque 7. 478. gloria Turni *Drancem*, stimulis amaris 11. 337.
agitabis cursu onagros G. 3. 409.
agitabo currus ad flumina 3. 18.
agitans discordia fratres 2. 496.
agitant ævum sub legibus 4. 154. pavidos formidine 3. 372.
agitare ævum sub undis Æ. 10. 235. artes mutas 12. 397. chelydros nidore G. 3. 415. currus 181. greges 287. gentes quietas Æ. 10. 71. feras 11. 686. Trojanos terris, undis 12. 803.
agitat dies festos G. 2. 527. mens molem Æ. 6. 727.
agitata per orbem *Camilla* 11. 694. freta G. 1. 357. numina Trojæ. Æ. 6. 68.
agitate fugam 2. 640.
agitator aselli G. 1. 273. equorum Æ. 2. 476.
agitatus furiis amor 10 872. furiis scelerum Orestes 3. 331. scenis Orestes 4. 471.
agitavimus urbe *hostes* 2. 421.
ergo agite 3 114. 5. 58. quare agite G. 2. 35. Æ. 1. 631. 7. 130. 8. 273. quin agite 5. 635.
agitet fortuna 3. 609.
agitur regina per urbes 7. 384. spina per lumbos G. 3. 87. stipitibus Æ. 7. 524. Turnus furiis 12. 101.
agmen G. 2. 280. 4. 59. Æ. 1. 190. 2. 408. 613. 4. 404. 5. 549. 602. 834. 7. 69. 707. 804. 8. 683. 9. 47. 10. 171. 198. 440. 513. 11. 433. 781. 12. 450. 457. 555. agmen aquarum G. 1. 322.
agmina G. 3. 423. Æ. 1. 494. 2. 68. 267. 371. 4. 142. 154. 406. 469. 5. 580. 675. 805 6. 572. 815. 7. 144. 508. 648. 694. 794. 8. 696. 9. 113. 478. 800. 10. 318. 427. 431. 561. 721. Æ. 11. 146. 663. 729. 734. 909. 12. 122. 239. 279. 325. 368. 482. 557. 597. 683. 689. 861. Extremæ agmina caudæ G. 3. 423.
agmine 1. 381. 3. 348. 569. 4. 167. Æ. 1. 86. 397. 458. 2. 212. 450. 727. 782. 5. 90. 211. 378. 562. 6. 712. 749. 7. 703. 8. 587. 595. 9. 28. 375. 728. 788. 11. 412. 684. 763. 880. 907. 12. 324. 442.
Agmine certo *de serpentis lapsu*, Æ. 2. 212. longo 5. 90. agmine remorum celer 5. 211. leni fluit agmine Tybris 2. 782.
agminibus 9. 686.
agminis 7. 707. 12. 249.
agnæ, *plur.* E. 2. 21.
agnam Æ. 5. 772. 6. 249.
agni, *plur.* G. 1. 341. 4. 435. Æ. 9. 61.
agnis E. 3. 6.
agnos 3. 103. 4. 45. Æ. 1. 639.
agnoscas 6. 407.
agnoscere vultus 3. 173.
agnoscit 1. 474. 3. 82. 347. 6. 193.
agnosco 3. 351. 4. 23. 8. 155. 12. 260.
agnoscunt 2. 423. 5. 576. 679. 9. 457. 10. 224.
agnovere 9. 659.
agnovi 12. 632.
agnovit 1. 410. 492. 3. 180. 6. 452. 498. 9. 16. 10. 874. gemitum 10. 943. sonitum 8. 531. stridorem 12. 869.
agnum 9. 565.
agnus E. 1. 8.
ago 9. 37. Æ. 12. 637. capellas E. 1. 13.
Agragas Æ. 3. 703.
agrestem Musam E. 6. 8. usum G. 3. 163.
agrestes *subst.* G. 1. 41. Æ. 7. 504. 8. 349. 9. 11. *adj.* animos 7. 582. divos G. 2. 493. nymphas Æ. 3. 34.
agresti calamo E. 1. 10. certamine Æ. 7. 523. gaza 5. 40 honore capitis E. 10. 24. palæstra G. 2. 531. stramine Æ. 11. 67.
agrestia pecora 7. 679.
agrestibus, *subst.* G. 1 160. *adject.* pomis Æ. 7. 111.
agrestis legio 7. 681. manus 11. 682. pubes G. 1. 343.
agrestum, *subst.* 1. 10.
agri, *gen.* Æ. 1. 347. 7. 262. 10. 563. *plur.* 11. 209. G. 2. 183.
agricola 1. 317. 494. 2. 513. Æ. 10. 805.

alma

aquo-

are-

artus

B.

C.

cædi-

carba-

Chlo-

com-

con-

coro.

crassi-

cupi-

 cur-

Damœ-

Der-

eque

exci-

exse-

quos

Faler.

Fides

fortu-

exse-

Faler.

flagel-

fortu-

futu-

ger-

gra-

jacta-

incul-

ingra-

jurgia

jurgia Cordi E. 5, 81. irrita jactas Æ. 10, 95. contra mea 11, 406.
juris materni Æ. 7, 402.
juro maria 6, 351. per ſidera, per ſuperos 6, 458. per fata Æneæ 7, 234. per caput hoc 9, 300. terram, mare, ſidera 12, 197.
jus cedat proprium regi 11, 359. mihi ſoli concurrere 12, 315.
juſſa G. 3, 41. Æ. 1, 81. 306. 2, 607. 3, 114. 684. 4, 295. 378. 396. 503. 538. 5, 749. 6, 176. 9, 804. 10, 445. 12, 877.
juſſa, *particip. nom. fœm.* mori 3, 323. fero ſacrum 4, 703. *neutr.* ſacra 6, 41. loca tenet 10, 238
juſſerat nymphas è navibus eſſe 10, 222.
juſſere 4, 346.
juſſi, *plur.* 1, 712. 3, 561. 697. 5, 834. 6, 21. 7, 556. haud ſecus ac juſſi faciunt 3, 236.
juſſis tuis 8, 11. ingentibus Æ. 7, 241.
juſſit E. 6, 86. G. 1, 130. 4, 446. Æ. 2, 186. 3, 162. 7, 428. 9, 233. 12, 854.
juſſo æquore ceſſerunt ſocii 10, 444. qua juſſo, *qua parte juſſero* 11, 467.
juſſos aſperge ſapores G. 4, 62. adolemus honores Æ. 3, 547.
juſſu Dei 2, 247.
juſſus dare habenas laxas qui ſciret 1, 67. confundere fœdus 5, 496.
juſta, *abl.* plus parte G. 1, 35.
juſtæ iræ Æ. 10, 714.
juſtior quo alter nec pietate fuit Æ. 1, 548.
juſtis partibus 1, 512. furiis ſurrexit Etruria 8, 494. haud juſtis querelis 10, 95.
juſtiſſima tellus G. 2, 460. cura Veneris ipſe Æneas Æ. 10, 132.
juſtiſſimus unus qui fuit 2, 426. 7, 536.
juſtitia G. 2, 474. Æ. 1, 527.
juſtitiæ 1, 608. 11, 126.
juſtitiam 6, 620.
juſto lætior G. 2, 251.
juſtos hymenæos Æ. 3, 60.
juſtum numen 4, 521. pugnæ tempus 10, 11.
juſtus dolor 8, 500.
Juturna 12, 154. 222. 244. 448. 468. 477. 798. 870.
Juturnæ Æ. 12, 854.
Juturnam 12, 813. 844.
juvabit hæc olim meminiſſe 1, 207. expleſſe animum ultricis flammæ 2, 586. periiſſe 3, 606. ſubvectare humeris ſaxa Trojana 11, 131. cecidiſſe 11, 168
juvabo opibus 1, 575. 8, 171.
juvant non omnes arbuſta E. 4, 2. nec me tantum litora 5, 83. quid labor aut benefacta G. 3, 525. quid vota furentem Æ. 4, 66.
juvare te 12, 872.
juvat arva, *agris prodeſt* G. 1, 95. nidos reviſere 1, 413. Iſmara Baccho conſerere 2, 37. ſpectare 2, 437. arva videre 2, 438. ducere pompas ad delubra 3, 23. ire jugis 3, 292. ire, *exire* Æ. 2, 27. *illos* te, addere Trojæ perituræ 2, 661. juvat indulgere labori 2, 776. 6, 135. evaſiſſe tot urbes 3, 282. *illos* ante levatos auxilio *à me* 4, 538. ire ſub umbras 4, 660. ferre ſigna 7, 628. convectare prædas 7, 749. 9, 612. indulgere choreis 9, 615. audentes fortuna 10, 284. te *adjuvat* 9, 411.
juvenca E. 8, 2. G. 3, 219.
juvencæ 2, 375. 3, 153. Æ. 12, 718
juvencas 4, 540. 551.
juvenci E. 2, 66. 6, 47. 7, 11. 44. G. 1, 15. Æ. 5, 477. 8, 719.
juvencis G. 2, 206. 237. 537. 4, 284. Æ. 3, 247. 366. 5, 329.
juvencos G. 2, 357. 515. 3, 23. 50. 169. Æ. 5, 97. 101. 247. 6, 38. 243.
juvencum E. 8, 85. G. 3, 518. Æ. 5, 366. 9, 627.
juvencum, *juvencorum* 9, 609.
juvenem E. 1, 43. G. 1, 500. 3, 118. 4, 423. 522. Æ. 2, 57. 3, 326. 5, 361 6, 861. 9, 335. 399. 10, 464. 686. 11, 51. 67. 12, 149. 275. 517.
juvenes G. 4, 477. Æ. 1, 325. 361. 2, 348. 5, 300. 729. 6, 308 771. 8, 273. 9, 28. 51. 163. 674. 10, 173. 518. 837.
juveni 3, 611. 5, 172. 7, 446. 9, 88. 10, 623. 11, 76. 123 897.
juvenili in corpore 5, 475. 12. 221
juvenilibus armis Æ. 2, 518.
juvenis G. 3, 258. 4, 360. Æ. 2, 341. 5, 331. 503. 6, 448. 760. 9, 16. 554. 806. 10, 445. 793. 11, 156. 530. 712. 765. 12, 19
juventa G. 3, 439. 4, 565. Æ. 2, 473. 4, 32. 5, 295. 398. 430. 9, 181.
juventæ 1, 595. 4, 559.
juventus G. 2, 472. 3, 63. 4, 22. Æ. 1, 471. 703. 2, 63. 394. 3, 136. 4, 86. 130. 162. 5, 134. 555. 7, 340. 812. 8, 545. 9, 226. 10, 605. 11, 419. 453.
juvenum G. 3, 105. 165. 4, 445. Æ. 1, 501. 2, 355. 5, 499. 563. 6, 5. 9, 173. 249. 309. 785. 10, 167. 327. 11, 838. 12, 283. 399. 410.
juvere neque eum in vulnera cantus ſomniferi Æ. 7, 757. nihil illos Herculis arma 10, 320.
juveris, *præter. act.* neque illos auxilio Æ. 10, 33.
juves adſis o, placiduſque juves 4, 578.
juviſſe Rutulos contra *eum* 10, 84.
juvit, quid peſtem evadere belli juvit? 10, 56.
juxtà, *ſine caſus regimine* 2, 666. 714. 3, 22. 571. 6, 605. 7, 649. 727. 8, 308. 11, 479. 12, 168. fuit laurus 2, 513. & juxta comes Euryalus 9, 179 tres juxta famulos 9, 329.
Juxta vicina Ceraunia 3, 506. æquora 4, 255. finem Oceani 4, 480. altaria 4, 517. hos 6, 430. *illam* ſtetit 6, 452. quem juxta ſequitur 6, 815. genitorem 7, 72. latus Sicanium 8, 416.
Ixiona 6, 601.
Ixionei orbis G. 4, 484.
Ixionis 3, 38.

L

Labant Æ. 5, 432. 12, 905. veſtigia prima 10, 283.
labantem animum impulit 4, 22
labantes juncturas Æ. 2, 463.
labantia corda vulgi variare 12, 223.
labare hanc pelago præterlabare neceſſe eſt, *ſupl. partem* 3, 478.
labat ariete crebro janua Æ. 2, 492.
labatur pectore noſtro vultus illius E. 1, 74.

labe.

latuiſ-

apex

E 3

mitto

impo-

mu-

natura

nepo-

Oeno-

esset

passi

Per-

Phœ-

piris

plus

popu-

præstans

pro-

que

raptum

Rutu-

san-

Sido-

ſini-

sub

ſolu-

ſpi-

ſtra

sue-

tabu.

thala-

traba-

haud

V.

vacat

vaſtæ,

mittit

urbes,

vul-

X.

Z.

FINIS.

Digitized by Google